بنیاتنەرانی دنیای دێرین

گیرترود هارتمان

بنیاتنەرانی دنیای دێرین

وەرگێڕانی

یادگار حەمە غەریب

هەولێر - ٢٠٠٩

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **بنیاتنەرانی دنیای دێرین**
- نووسینی: گیرترود هارتمان
- وەرگێڕانی: یادگار حەمە غەریب
- نەخشەسازی ناوەوە: تەها حسێن
- پیتچنین: پەیمان چەمرگە
- بەرگ: حەمیدە یوسفی
- ژمارەی سپاردن: (٢٣٢٥)
- نرخ: (٢٥٠٠) دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠٠٩
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٤١٧)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕۆك

پێشەکی ١٣

بەشی یەکەم ١٥

سەردەمەکانی پێش مێژوو ١٥

مرۆڤە دێرینەکان چۆن دەژیان؟ ١٧

دروستکەرانی ئاگر ٢٠

گەنجینە دفن کراوەکان ٢٢

ئەشکەوت نشینەکان ٢٤

وێنەکێشانی ئەشکەوت نشین ٢٥

مرۆڤ دەست بە پەرستن دەکات ٢٦

گیانەورە ماڵییەکان ٢٨

تایە و بەلەم ٢٩

سەرەتای نیشتەجێ بوون ٣١

فێربوونی ژیانی کۆمەڵایەتی ٣٣

گۆڕینەوە و ژماردن ٣٤

نەتەوە دێرینەکان ٣٥

بنەمای شارستانییەت ٣٦

بەشی دووەم ٣٧

نیشتیمانی فیرعەونەکان ٣٧

دانیشتوانی کۆنی قەراغ رووباری نیل ٣٩

جووتیارانی زەوی ٤٠

ئاودانی زەوی ٤١

پیشەسازییەکان ٤٢

دروستکەرانی بەلەم ٤٣
نووسینی وێنەیی ٤٤
نووسەرەکان ٤٥
پێوانی کات ٤٦
دروستکەرانی رۆژژمێر ٤٧
خواکانی میسر ٤٨
لە تەلاری حەقیقەتدا ٤٩
شاژنێکی گەورە ٥١
دەوڵەمەندەکان و هەژارەکان ٥٢
دروستکەرانی هەرەمەکان ٥٣
پەرستگا گەورەکان ٥٥
بەشی سێیەم ٥٧
میللەتە دێرینەکان لە ٥٧
باشووری رۆژئاوای ئاسیادا ٥٧
هیلالی بەپیت ٥٩
ژیان لە بابلدا ٥٩
پەرستگا شێوە تاوەرییەکان ٦١
یاساکانی حامورابی ٦٣
کتێبە قورینەکان ٦٤
قوتابخانە لە بابلدا ٦٥
نەتەوە چەکدارەکان ٦٥
بوخت ئەلنەسر پاشا ٦٧
نەتەوە شوانەکان ٦٨
موسای یاسا دانەر ٦٩
بیروباوەڕی عیبرییەکان لە بارەی جیهانەوە ٧٢
نەتەوە بازرگانەکان ٧٤
خوازیارانی شارستانییەت ٧٥

دروستکەرانی ئیمپراتۆرییەت ٧٥
بەشی چوارەم ٧٩
شارەکانی یۆنان لە چاخی دێریندا ٧٩
دەوڵەت - شارەکانی هیلاس ٨١
خانووەکان و کێڵگەکانی یۆنان ٨٣
باڵغ بوون لە ئەسپارت و ئاتندا ٨٤
خواکانی یۆنان ٨٦
پێشبڕکێکانی ئۆڵەمپیات ٨٧
داستانی شاری تروا ٩٠
یەکەمین هەنگاو لە ڕێگەی دیموکراسیدا ٩٢
یۆنانییەکان بەرگری لە ئازادی خۆیان دەکەن ٩٣
ئاتنییەکان لە ماراتن دا ٩٥
ئەسپارتییەکان لە تروموپیل دا ٩٥
دیوارە تەختییەکان ئاتن ڕزگار دەکەن ٩٧
چاخی زێڕینی پریکلس ٩٩
عاشقانی ئەقڵ (دانایی) ١٠١
یۆنانییەکان ئازادی خۆیان لە دەست دەدەن ١٠٣
دیاری یۆنان بۆ شارستانییەت ١٠٤
بەشی پێنجەم ١٠٥
ڕۆم ئیمپراتۆرییەتێك بە دەستدەهێنێت و لە دەستی دەدات ١٠٥
شاری حەوت گرد ١٠٧
قارەمانە دێرینەکانی ڕۆمەکان ١٠٨
حکوومەتی ڕۆم دەبێتە کۆماری ١٠٩
ژیانی ڕۆمە دێرینەکان ١١٠
قوتابخانە لە ڕۆمدا ١١٢
ڕۆم سەرتاسەری ئیتاڵیا داگیر دەکات ١١٣
ڕۆم و کارتاژ ١١٤

ژیانی دوایەمین رۆمەکان ١١٥
گەوهەرەکانی کورنلیا ١١٧
رۆم فەرمانڕەوایەتی خۆی بە ئەورووپادا بلاۆدەکاتەوە ١١٨
سزار رۆژژمێرێکی نوێ دروست دەکات ١١٩
مردنی سزار ١٢٠
رۆم، سەروەری جیهانی کۆن ١٢٠
هەموو رێگاکان بە رۆم کۆتاییان دێت ١٢١
مەسیحییەت پێ دەنێتە جیهان ١٢٢
مەسیحییەکان دەکەونە بەر ئەشکەنجەدان ١٢٤
دوایەمین رۆژەکانی ئیمپراتۆرییەت ١٢٥
بەشی شەشەم ١٢٧
میللەتەکان لە خێڵە گەڕیدەکانەوە دروست دەبن ١٢٧
خێلە جێرمەنییەکان بەدوای نیشتمانە نوێکاندا دەگەڕان ١٢٩
مێروولەکان لە ئیسپانیادا ١٣١
نیشتیمانی گوڵ دەگۆڕێت بۆ وڵاتی فەرەنسا ١٣٤
شارلمانی، پاشایی فرانکەکان ١٣٥
ناوچەکانی بەریتانیا دەگۆڕێت بۆ وڵاتی ئینگلتەرا ١٣٧
شا ئالفەردی گەورە ١٣٩
ئەسکەندەنافییاییەکان لە دەریاکانی باکووردا دەریاوانی دەکەن ١٤١
ویلیامی پاڵەوان ١٤٣
قاسال و دەرەبەگ ١٤٥
خواکانی غەیرە مەسیحی ١٤٦
مەسیحییەت بە سەرتاسەری ئەورووپادا بلاۆدەبێتەوە ١٤٧
بەشی حەوتەم ١٤٩
سیستەمە نوێکانی ژیان ١٤٩
لە قەلایەکی سەدەکانی ناوەڕاستدا ١٥١
فێرکاری شوالییەکان ١٥٢

خۆشگوزەرانی و رابواردن..... ١٥٤
دەستپێکردنی راو..... ١٥٤
پێشبڕکێکانی شمشێربازی..... ١٥٥
سیرفەکان و پیاوماقوڵەکان ١٥٧
دابەشکردنی زەوی ١٥٨
ژیانی جووتیارەکان ١٥٨
پیاوە پیرۆزەکان..... ١٦٠
دروستکردنی کتێب لە دێردا..... ١٦٢
فرانسیس، زاهیدی دڵپاك ١٦٣
خەڵکی دوای خاچ دەکەون..... ١٦٤
لە شارێکی سەدەکانی ناوەڕاستدا ١٦٦
دروستکەرانی کەنیسەکانی مزگەوت ١٦٧
گۆشت فرۆش و نانەوا و شەمع ساز ١٦٩
بازاڕی مەکارە ١٧١
شارەکان ئازادی خۆیان بەدەست دەهێنن..... ١٧٢
بازرگانەکانی رۆژهەڵات..... ١٧٣
پاشاکان و هاوولاتییان لە بەرامبەر پیاوماقوڵەکاندا یەك دەگرن..... ١٧٥
بەشی هەشتەم..... ١٧٧
بنەماکانی ئازادی..... ١٧٧
گوناهبار یان بێ گوناه ١٧٩
سەرەتای دادگاییکردنەکان بە ئامادەبوونی ئەنجوومەنی دادوەران ١٨٠
پاشا دەبێت یاسا جێبەجێ بکات ١٨١
فەرمانی گەورە (ماگناتا)، ئازادی ئینگلیزەکان..... ١٨٣
دامەزراندنی پەرلەمان ١٨٥
قارەمانی ئازادی ١٨٦
حکوومەتی خەڵك ١٨٨
پەرلەمان دەبێتە یاسادانەر ١٨٩

دابەش بوونی پەڕلەمان بەسەر دوو مەجلیسدا ١٨٩
سیرفەکان بە دوای خواستە ئازادەکانی خۆیاندا دەگەڕێن..... ١٩٠
مەرگی رەش..... ١٩٢
مرۆڤەکان بە یەکسانی دروستکراون..... ١٩٣
وات تایلۆر رابەرایەتی کودەتای جووتیارەکان دەکات..... ١٩٤
شۆڕش سەرکوت دەکرێتەوە ١٩٦
دەسەلاتی خەڵك ١٩٧
بەشی نۆیەم ١٩٩
رابوونێکی گەورە ١٩٩
روحی نوێ..... ٢٠١
چاکسازی مەزهەب..... ٢٠١
راهیبێك گۆڕانکاری لە مەزهەب دا دەکات ٢٠٢
چاکسازی لە کەنیسەی کاتۆلیکدا ٢٠٤
خەبات بۆ ئازادی مەزهەب ٢٠٥
مرۆڤ پەیکەری نوێی جوان دروست دەکات..... ٢٠٦
چاپی بەردین..... ٢١٠
دەزگای چاپ ٢١١
چاپی کتێبی ئاسایی ٢١٣
چاپ چۆن هاوکاری خەڵکی کرد تا ئازاد بن ٢١٤
پەروەردە و فێرکردن لەناو خەڵك دا بلاۆدەبێتەوە..... ٢١٥
شاعیر و شانۆنووسە ناودارەکان..... ٢١٧
لە ئەفسانەوە تا زانست..... ٢١٨
پیاوێکی زۆرزان..... ٢١٩
باوکی زانستی ئەستێرەناسی ٢٢١
شووشە سیحراوییەکان..... ٢٢١
خەبات بۆ پێشکەوتنی زانست..... ٢٢٤
بەشی دەیەم ٢٢٥

ئەوروپا دەڕوانێتە ڕۆژهەڵات ٢٢٥
جیهان فراوانتر دەبێت ٢٢٧
هیندی کۆن ٢٢٨
لە ((خۆتن))ی دوورە دەستدا ٢٣١
مارکۆپۆلۆ، چاوی بە خانی گەورە دەکەوێت ٢٣٤
پولۆکان میوانداری ڕێکدەخەن ٢٣٦
سەفەرنامەی مارکۆ پۆلۆ ٢٣٨
کەشتییەکان لە دەریا نەناسراوەکان دا ٢٤٠
خەونی شازادە هێنری ٢٤٢
لووتکەی ئومێدبەخش ٢٤٤
بەشی یانزەهەم ٢٤٧
کەشفی دونیای نوێ ٢٤٧
ئایا زەوی خڕە؟ ٢٤٩
لە ڕۆژئاواوە بەرەو هیند ٢٥١
تێپەڕین بە ئۆقیانووسی ئەتلەسیدا ٢٥٣
لە کۆتاییدا هیندستان! ٢٥٥
خەونی شازادە هێنری دەبێت بە هەقیقەت ٢٥٧
دوایەمین ڕۆژەکانی کریستۆف کۆلۆمبس ٢٦٠
توێژەران لە ڕۆژئاوادا ٢٦١
ئەمریکا ناوی خۆی بەدەست دەهێنێت ٢٦٣
دنیای نوێ ٢٦٥
پێرستی ڕووداوە مێژووییەکانی چاخی دێرین ٢٦٧

پێشەکی

بنیاتنەرانی دونیای کۆن، لەوانەیە لەبەر ئەوەی کە گفتوگۆ لە بارەی میللەتە دێرینەکان دەکات، دەبێت قسە لەسەر جەنگ بکات، تەنانەت ئێستاش، رێك وەك بەرهەمێکی نەفرەت لێکراو و وێرانە لەبەربەرەکانییەتی نێونەتەوەییدا پێشوازییەکی گەرم لەم مەسەلەیە دەکرێت کە لە پێشکەوتنی ئاشتییانەدا بەشێکی گرنگی لە مێژووی مرۆڤایەتی پێك هێناوە و زۆر دژوار دەردەکەوێت، بەڵام ئەمە راستییەکە کە لەم کتێبەدا بەرچاو دەکەوێت، هەر چەندە جەنگە لە رادەبەدەرەکان لە چاخە جیاوازەکاندا بە کاتەوە بەستراوەتەوە، بەڵام تێگەیشتنی باشتری ئەم جەنگانە، لەوانەیە لە ئایندەدا یارمەتیدەربێت بۆ بەدەست هێنانی دونیایەکی باشتر کە بەردەوام مرۆڤ لە هەوڵی بێ و چاندایە بۆ ئەو مەبەستە.

مێژووی مرۆڤایەتی، بەسەرهاتی ئاسایی ملیۆنان مرۆڤە و دەست پێ کردنی ئەو مێژووە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی بێ زمانی و تەماوی کە لەمرۆڤە دێرینەکان دا دەرکەوتوون. رەگەزی بنچینەیی ئەم بەسەرهاتە، ئاسایی هەوڵە بۆ بژێوی ژیان: سەرەتا بە راو و راوەماسی، پاشان بەمالێ کردنی گیانەوەران، پاش کەمێکی تر بە کشتوکاڵ کردن، دواتر بە بازرگانی سادە بە برۆنز و زێر و پێست و پارچەی چنراو و لە کۆتایی دا هەموو پیشەکانی ئەمرۆ.

گەشەی هۆکارەکانی پەیوەندی، بەشێکی گرنگی تری ئەم بەسەرهاتەیە، سەرەتا دەبێتە زمانێکی قسەکردن و پاشان شێوەکانی دەربڕینی قسە بە نووسین دەرکەوتووە. وێنەکان و بەشەکانی وشە، رێگەیەك بوو بۆ دروست کردنی ئەلف و بێ. بە پێشکەوتنی رێکخستنی بەشە جیاوازەکانی وشە، رێگەی دەربڕینی بابەتەکان فراوان بوو.

پێشکەوتنی فەلسەفە و مەزهەب لە ناو داستان و ئەفسانەکانی دێرینەدا و راستکردنەوەی بیروباوەڕە جیاوازەکان سەرەتا بە زانیاری فەیلەسووفان و پێغەمبەران، بە پێکهاتە گرنگەکانی ئەم بەسەرهاتە دەژمێردرێن. هاوکات لەگەڵ ئەم داستانانەدا، حەکایەتی لێهاتووی مرۆڤ لە گۆزەگەری، شانۆ، مۆسیقا و هونەرەکانی تر دەگێڕدرایەوە.

لەم کاتەدا گوندەکان گۆران بۆ شار و نەتەوە جیاوازەکان دەرکەوتن. بە هەوڵ و کۆششی دروستکەرانی ئیمپراتۆرییەتە جیاوازەکان، پەیوەندی نێوان شارستانییەتە جیاوازەکان لەگەڵ یەکتردا دروستبوو، بەم شێوەیە ژیان بە یەکجار گۆڕا.

سپی، زەرد، رەش، سوور، هەموو نەتەوە کۆن و تازەکان، خەڵکانی مەزهەبە جیاوازەکان و هەموو ئەو کەسانەی کە لە حکوومەتە جۆربەجۆرەکان دەژیان، لەم پێشکەوتنەدا بەشداربوون، بە واتایەکی تر، هەموو ئەو مرۆڤانەی لەم دونیایەدا ژیاون، لەم سەرکەوتنانەدا بەشداربوون، گەشەی دیموکراسی ئەم راستییە مێژوویی‌ەی خستە بەرچاو، کە بە تێپەربوونێکی خێرایی کات، ئەرکی خەڵکە ئاساییەکان زۆر زیاتر بووە لە پیاوە ناودارەکان.

دروستکەرانی دونیای دێرین، کتێبێکی مێژوویی‌ە کە سەرەتاکەی لەگەڵ مرۆڤایەتی دایە و هەر دەبێت بەم شێوەیەش بێت- کە جیهانەکەی لەگەڵ ورچەکانی ئەشکەوت و پڵنگە ددان تیژەکان دا هاوبەش بووە. ئەم کتێبە لە ئەزموونە ئاسایی و رۆژانەکانی خەڵکەوە دەست پێ دەکات کە چۆن جیهانی سیزار لە جیهانی سۆمەرییەکان و جیهانی شارل مارتل و فرانسیس لە جیهانی سیزارەوە پێکهاتووە.

لەسەرتاسەری ئەم کتێبەدا، کاریگەری ژینگەی جوگرافی، ئاووهەوا و سەرچاوەی سروشتی هەموو ولاتێکی لەسەر خەڵك و مێژووی ئەوان پیشان داوە، هەموو ولاتێك و هەموو شارستانییەتێکی گەورە، رووبەڕووی ئەو کێشانە بۆتەوە کە خەڵکی ئەو سەردەمە هەوڵی چارەسەرکردنی ئەوانەیان دابوو تاوەکو ژیانی خۆیان پر بەرهەم تر بکەن.

لووتکەی خەباتی ئەوان کە درێژەکەی لەم کتێبەدا نووسراوە، بە کەشف کردنی دونیای نوێ کۆتایی نەهاتووە. هەوڵەکانی مرۆڤ بۆ گەیشتن بە ئازادی تەواوتر، ئەرکە نوێکانی لەسەر شانی نەوە گەنجترەکان داناوە، دانەرانی کتێبی دروستکەرانی دونیای دێرین هیوادارن، کە خوێنەرانی ئەم کتێبە بەم ئاشنایەتییە ئامادە بکات تاوەکو درك بە شوێنی خۆی بکات لە کاروانی گەورەی مرۆڤایەتی دا و لەسەر ئەم بنچینەیە کە دونیا رۆژ بە رۆژ یەك دەگرێت و پێشدەکەوێت، ئەرکی سەرشانی خۆی بزانێت.

ئالن نونیس

بەشی یەکەم

سەردەمەکانی پێش مێژوو

مرۆڤە دێرینەکان چۆن دەژیان؟

مێژوو باس لە ژیانی خەڵکی دەکات لە رابردوودا، مرۆڤ کاتێك کە فێربوو هێمایەك لە کار و رووداوەکانی سەردەمەکەی بنووسێت، ئیتر مێژوو نووسین دەستی پێکرد. هێشتا ئەم هێما دێرینانە لەسەر دیوارە بەردینەکانی پەرستگا و گۆرەکان دەبینرێن. لەگەڵ ئەوەی کە کۆنترین نووسراوە مێژووییەکان بۆ زیاتر لە شەش یان حەوت هەزار ساڵ لەمەوپێش دەگەڕێتەوە. لە کاتێکدا کە مرۆڤ هەزاران ساڵ لەمەوپێش لەسەر زەوی ژیاوە.

ئەگەرچی مرۆڤە دێرینەکان، نووسراوەکانیان لە دوایی خۆیان بەجێ نەهێشتووە، بەڵام زاناکان و شوێنەوارناسان، لە زۆربەی شوێنەکانی جیهاندا پاشماوەی پەیوەست بەو چاخە دێرینانەیان کەشف کردووە. ئەوانە بە هەڵکەندنی ناوچە جیاوازەکان یان لەخۆل و خاشاکی کەپرەکان و لە پاشماوەکانی سەردەمی کۆندا، سەدەفەکان، ئێسقانەکان، پارچە گۆزەکان، ئامێرەکان و چەکە بەردینەکان و کەرەستەکانی تریان دەست کەوتووە کە مرۆڤەکانی پێش مێژوو بەکاریان هێناوە. ئەشکەوتەکانیان دۆزیوەتەوە کە شوێنی نیشتەجێ بوونی مرۆڤەکانی پێش مێژوو بووە. لە ژێر رێرەوی هەندێ لە دەریاچەکاندا پاشماوەی گوندەکانیان کەشف کردووە کە شوێنی ژیانی ئەوانە بووە، زاناکان بە لێکۆلینەوەی ورد لەم دەسکەوتانە، دەتوانن بە دڵنیاییەکی زیاتر لە جاران دەربارەی شێوەی ژیانی مرۆڤەکان راوبۆچوون دەربڕن کە زۆر لە پێش مێژووی نووسراوەوە ژیاون.

لەو سەردەمەدا، زۆربەی ناوچەکانی زەوی بەدارستانە چڕەکان و دار و دەوەنەکان داپۆشرابوو، جۆرەها گیانەوەری جۆراوجۆری کێویی وەك فیلە گەورەکان بە عاجی زۆر درێژ و چەماوەوە تا گورگە کێوییەکان و ورچەکانی ئەشکەوت و پڵنگە ددان تیژەکان کە بەکەڵبە گەروەکانیان، لە دارستان و ناوچەشاخاوییەکان دا لە راوی نێچیردابوون. ئەسپەکان و رانەمەڕ و بزنە کێوییەکان لە دەشتەکان دا دەلەوەڕان و مرۆڤە دێرینەکانیش وەك گیانەوەرەکانی تر لە دارستان ژیانیان دەبردە سەر.

پێشبینی دەکرێت کە ئاژەڵەکانی تر ئامادەتر بووبێتن لە مرۆڤ بۆ بەرەنگاربوونەوەی زۆربەی گیانەوەران، کاتێك دەکەوتنە بەر هێرش بە عاج یان بە شاخەکانیان بەرگرییان لە خۆیان دەکرد

و یان به سەمەکانیان لە تاو دوژمن هەڵدەهاتن. باڵندەکان لە کاتی مەترسیدا بە باڵەکانی خۆیان هەڵدەفڕین مرۆڤ ئەم جۆرە توانایانەی نەبوو، وە لە زۆربەی گیانەوەرەکانی تر لاوازتر و بچووکتر بوو، بەڵام خودا بەهرەیەکی پێ دابوو کە هیچ گیانەوەرێکی تر نەیبوو: مرۆڤ لەسەر دووقاچی خۆی دەڕۆیشت. لەسەر دووقاچ رۆیشتنی بەڕێدا زۆر گرنگ بوو، چونکە دەست و بازووی مرۆڤ ئازادبوو وەلە چالاکییەکانی تردا بەکاری دەهێنا.

مرۆڤ دوو بەهرەی تریشی هەبوو: یەکەم، پەنجە گەورەی دەستی دەیتوانی بگات بە نووکی پەنجەکانی تر و لەبەر ئەمە لە تواناییدا بوو بە دەست ئەم شت یان ئەو شت بگرێت و بە رێگەی جیاواز سوود لە دەستی خۆی وەربگرێت. دووەم، ئەوەیەکە بیری دەکردەوە، دەیتوانی فێربێت نەخشە بکێشێت و داهێنان بکات، مرۆڤ بە یارمەتی هزر و جولانی دەستی سوودی لە سروشت وەردەگرت.

مرۆڤە دێرینەکان ژیانیان لە ترسێکی هەمیشەییدا بەسەردەبرد و لە تاو ژیانی گیانەوەرە گەورەکانی تر. سەلامەتترین شوێن بۆ ئەوان سەرداراەکان بوو، چونکە گیانەورە گەورەکانی تر کەمتر دەیانتوانی بچنە سەر درەخت. بە مرۆڤە دێرینەکانیان دەوت (دارەوان) چونکە زۆرترین کاتەکانی خۆیان لە ترسی مەترسی لە سەرداراەکان بەسەر دەبرد، بێگومان دەبێت لە درەختەکان بهاتنایەتە خوارەوە تاوەکو خۆراك بە دەست بهێنن: هەر بوونەوەرێکی زیندوویان بدۆزیایەتەوە راویان دەکرد، بندوق، میوەکێوییەکان، توو و رەگی نەرمی گیاکانیان کۆدەکردەوە، هێڵکەی باڵندە کێوییەکانیان لە هێلانەکاندا دەدۆزییەوە، هەنگوینی کە هەنگەکان دروستیان دەکرد، دەیانخواردن. هەندێك جار بە زەحمەت گیانەوەر یان ماسی بچووکیان بە دەست راو دەکرد.

لەگەڵ هاتنی تاریکیدا، دەچوونە سەر دارەکان، مێو لە دەوروبەری قەدی دارەکاندا دەڕوا و بە لقی دارەکاندا هەڵدەگەڕا. هەندێك جار لقەکانی مێوەکە ئەوەندە ئەستوور بوون کە مرۆڤ لەوانە جۆرە بێشکەیەکی دروست دەکرد و تێدا دەخەوت. دایکانیش لەداری مێو بێشکەیان بۆ منداڵەکانی خۆیان دروستدەکرد. پەناگەی شەوانی مرۆڤەکان. سەر لقی دارە گەورەکان بوو.

زاناکان لەو باوەڕەدان کە مرۆڤ بە درێژایی هەزاران ساڵی ژیان تەنیا بە دوای خواردنەوە بووە و تەنیا هەوڵی دەدا خۆی بە سەلامەتی بپارێزێت لە ژیانی گیانەوەرەکان. وردە وردە کۆمەڵێك شتی لە دارستاندا پەیدا کرد کە بۆ بەرەنگاربوونەوەی مەترسییەکان، یارمەتی بە زیندوومانەوەی دەدا. لە جۆگەلەکاندا، بەردە وردەکانی دەدۆزییەوە کە بە هۆی لێك خشاندنەوە ساف و خڕبووبوون.

لە راستیدا ئەم بەردە وردانە، چەکوشە سەرەتاییەکانن. ئەو بەردانەی کە قەراخی تیژیان هەبوو سوودیان بۆ برین و داماڵینی پێست لێ وەردەگرت، ئەوانە چەقۆ سەرەتاییەکان بوون. تەلاشە تیژەکانی ئێسقان یان عاج یان شاخی گیانەوەران بۆ کون کردن بە کەڵك بوو، لقە تیژەکانی درەختەکان بۆ هەڵکەندنی زەوی و دۆزینەوەی رەگە گیاکان سوودی لێ وەردەگیرا. لقێکی ئەستوور، گورزێکی پتەو بوو کە بەوە بەرگرییان لە خۆیان پێ دەکرد لە بەرامبەر هێرشی گیانەوەرە درندەکاندا. بەم شێوەیە دار و بەردەکانی کە لە دارستانەکاندا دەست دەکەوت. یەکەمین ئامێر و چەکەکانی مرۆڤە دێرینەکانیان پێك دەهێنا. مرۆڤ بە خێرایی فێری تەڵە نانەوەبوو بۆ راوکردنی ئاژەڵە گەورەکانی تر. چاڵێکی لە زەویدا هەڵدەکەند و پووش و پەڵاشی ناسکی لە لق و گەڵایی دارەکان بەسەردا بلاودەکردەوە. ئاسایی ئەم چالانەیان لە رێگەی ئاو خواردنەوەی گیانەوەرەکاندا هەڵدەکەند. گیانەوەرەکان بە قاچ دانانیان لەسەر ئەو پوشە ناسکە، دەکەوتنە ناو چاڵەکەوە گرفتار دەبوون.

سەرەتا مرۆڤە دێرینەکان ئەو شتانەی کە دەستیان دەکەوت، بەبێ گۆڕانی شێوەی ئەوانە، سوودیان لێ وەردەگرتن، زۆرجار کاتێکی زۆریان بۆ دۆزینەوەی بەردێکی گونجاو تەرخان دەکرد کە بەکەڵك بێت، بەڵام وردە وردە تێگەیشتن کە بە پیاکێشانی بەردەکان بەیەکتردا، بەردی بچووکتر دروست دەبێت.

بەم شێوەیە بەردەکانیان بە ئەندازە و شێوەی پێویست دادەتاشی بەردێکی تایبەت کە ناوی چەخماق بوو بۆ ئامێر دروست کردن زۆر گونجاو بوو لەگەڵ ئەوەی کە بە گرانیش وردە دەبوو بەڵام بە ئاسانی شێوەی لێ دروستدەکرا بەردی چەخماق یان پارچە پارچە دەکرد تاوەکو باشتر سوودی لێ وەربگیرێت، بەم شێوەیە یەکەمین هەنگاو بۆ دروست کردنی ئامێر نرا. ئیتر مرۆڤ ناچار نەبوو پشت بە سروشت ببەستێت تا ئامێرە ئامادەکراوەکان بخاتە بەردەستی، ئێستا خۆی ئامێرەکانی دروست دەکرد.

زۆربەی ئامێر و چەکەکانی مرۆڤە دێرینەکان لەم بەشەی سەرەتادا کەلە سەردەمی پێش مێژوودا کەشف بووە، لەبەر دروستکراوە، لەبەر ئەمە زاناکان ئەم سەردەمە ناو دەنێن ((چاخی بەردینی کۆن)) نازانین ماوەی چاخی بەردینی کۆن چەند بووە، بەڵام لەوانەیە هەزاران ساڵ درێژەی کێشا بێت.

بە تێپەربوونی کات، وردە وردە مرۆڤەکان لێهاتوویان لە دروستکردنی ئامێرەکاندا پەیدا کرد. ئامێرە نوێکانیان دروستکرد و شێوازە دژوارەکانی دروست کردنی ئامێرە کۆنەکانیان

چاکترکرد. لە جیاتی سوود وەرگرتن لە تەلاشە بەردەکان، فێربوون ئەوانە دابتاشن و تیژی بکەن. بە بەستنی بەردێکی لێوارتیژ بە پارچە دارێکەوە، تەوریان دروستکرد و بەوە درەختەکانیان دەبڕییەوە، لە قەدی ئەوانە تەختەیان بە ئەندازە و شێوەی پێویست ئامادە دەکرد. بەم رێگەیە نەیزە دروستکرا. راوچی زیرەك، بە بەستنی دەمار یان ریخۆڵەی گیانەوەرێك بە دوو سەری دارێکی تەڕەوە کە بەرگەی چەمانەوە بگرێت تیروکەوانی دروستکرد. بەم تیروکەوانە. دەیانتوانی تیرێك بەسەرە بەردێکی تیژکراوەوە بەهێز و خێراییەکی زۆر بۆ دوورییەکی زۆر بهاوێژن. زاناکان ئەم سەردەمەیان ناونا ((چاخی بەردینی نوێ)) کە هاوکات بوو لەگەل پێشکەوتنی دروستکردنی ئامێرەکاندا.

دروستکەرانی ئاگر

مرۆڤ لەو سەردەمەدا فێربوو کە چۆن سوود لە ئاگر وەربگرێت راوچییەکان هەموو جارێك لە دوایی هەورە بروسکە و هەورە گرمە ئاگر گرتنی درەختەکان و روونا کییە گەشە کردووەکانیان لە ناو دارستاندا بینی بوو. بێگومان کاتێك ئاگر بە کڵپە کڵپ لەم دارەوە بۆ ئەو دار پەرە دەسێنێت، مرۆڤ لە ترسی بڵێسەی ئەم ئاگرە کە تەشەنەی دەسەند و دووکەڵی لێ بەرزدەبۆوە هەڵدەهات.

بە نیشتنەوەی ئاگر، راوچی هێواش هێواش دەگەڕایەوە. ئاگرە نەکوژاوەکان گەرمی دەکردەوە و لەم گەرمایە هەستی بە خۆشی دەکرد. راوچی لقی ئەو درەختەی کە هێشتا دەسووتا، لێی دەکردەوە و لەگەڵ خۆی دەیبرد و پیشانی ئەوانی تری دەدا. گەلاّ و پووشە وشەکەکانیان کۆدەکردەوە و لەسەر لقە ئاگراوییەکانیان دادەنا و ئاگر دووبارە دادەگیرسایەوە و مرۆڤەکان چێژیان لە گەرما دڵگیرەکەی وەردەگرت. کاتێك ئاگرەکە بەرەو کوژانەوە دەچوو، بەخێرایی پووش و گەلاّیان کۆ دەکردەوە و دەیانکرد بەسەر ئاگرەکەدا بۆ ئەوەی نەکوژێتەوە. ئاگری بەردەم ئەشکەوت ئاژەڵە کێوییەکانی دەترساند.

مرۆڤ ماوەیەکی دوور و درێژ نەیدەزانی چۆن ئاگر بکاتەوە. کاتێك مرۆڤ بە هۆی رووداوێکەوە ئاگری دەست دەکەوت و دەیتوانی لقێکی ئاگراوی بۆ کردنەوەی ئاگر بۆ لای ئەشکەوتی خۆی هەڵگرێت. لەبەر ئەمە بە وریایی یەوە چاودێری ئاگرەکەی دەکرد و بۆ ئەوەی نەکوژێتەوە. ئاسایی لێپرسراوی ئەم کارە یەکێك لە ئەستۆی گرتبوو. بەم حاڵەشەوە زۆرجار لە ژێر ئەم

چاودێرییە درێژخایانەدا ئاگرەکە دەکوژایەوە و بارودۆخێکی دوور و درێژی دژوار دەهاتە پێشەوە تا دووبارە کۆتەرە دارێك یان پارچە خەڵوزێکی ئاگراوی لە دارستاندا بدۆزێتەوە.

کەس بە وردی نازانێت کە مرۆڤ بۆ یەکەمین جار چۆن ئاگری کردەوە. لەوانەیە بە هۆی لێك خشاندنی دوو پارچە دار لە یەکتر گەرمی پەیدا بووبێت. ئەمەش فیکرەیەکی لای یەکەمین مرۆڤی ژیر بەرهەم هێنا بێت، دوو پارچە تەختە بە توندی و بە خێرایی بە یەکدا بخشێنێت و پاش کەمێك ئەڵقەیەکی بچووك لە دووکەڵ دەبینێت لەسەرخۆ فووی لێ دەکات و گرێکی کەمی لێ بەرز دەبێتەوە، بە خێرا تەختەکان هەڵدەداتە سەر بڕێك پووش و گەلایی وشك و زۆر زوو گڕێکی ئاگراوی بەرز دەبێتەوە.

مرۆڤە دێرینەکان لە کاتی کون کردنی ئامێر و چەکە تەختەییەکانی خۆیاندا، سەرنجیان داوە کە گەردەکانی دەوروبەری کونی تەختەکە گەرم دەبێت. لەوانەیە بە بینینی ئەم حاڵەتە بیرێك بە مێشکیاندا هاتبێت، ئاسایی بۆ کون کردنی تەختە نەرمەکان سوودیان لە تەختە تیژەکان وەردەگرت. تەختەکەیان بە لەپی دەستیان دەگرت و بە خێرایی بەم لاوئەولادا دەیان خولاندەوە لە هەمان کاتدا پاڵیان بە نووکی تەختە کونکەرەکەوە دەنا بەرەو تەختەکەی تر، بە گەورەتر بووی کونەکە، ئەڵقەیەکی بچووك لە گەردەکانی تەختە بە دەوری ئەوەدا کۆدەبۆوە. نووکی تەختە کونکەرەکە گەرم دەبوو، دووکەڵی دەکرد و پاشان دەگەشایەوە. لێواری کونەکەش گەرم بووە و لە کۆتاییدا گەردەکانی تەختەکە ئاگری دەگرت.

دروست کردنی ئاگر بەم ڕێگایانە نارێك و دژوار بوو، کەسێك شێوەیەکی باشتری کەشفکرد، پەتێکی بە دەوری دارەکونکەرەکەدا دەئاڵاند و بە راکێشانی پەتەکە، دارەکە بە خێرایی دەخولایەوە.

مرۆڤ بە دۆزینەوەی ئاگر دەیتوانی چێشت لێ بنێت. لە پێش کەشفکردنی ئاگردا، گۆشتی کاڵیان دەخوارد و ناو ئێسقانەکانیان دەمژی. لەوانەیە ڕۆژێك پارچە گۆشتێك کەوتبێتە ئاگرێکەوە و کەسێك بە خێرایی ئەوەی دەرهێنابێتەوە و لەکاتی خواردنیدا درکی بەوە کردبێت کە گەرمی ئاگر، تامی گۆشت خۆشتر دەکات. تکەی گۆشتەکەیان بە کۆتایی دارێکی درێژەوە دەبەستەوە و لە سەرگڕی ئاگر چاودێرییان دەکرد. ڕەگ و بەشەکانی تر گژوگیایان لەسەر خۆلەمێشی گەرمی ئاگرەکە، دەبرژاند.

مرۆڤ بە یارمەتی ئاگر، فێری گۆزەگەری بوو، مرۆڤ لە پێش دۆزینەوەی ئاگردا بە گڵی ڕۆس ئاشنا بوو، وە دەیزانی کە چۆن شێوەی لێ دروست بکات بە گڵی ڕۆس شێوەی کاسەییان

دروست دەکرد و لە بەرهەتاو دایاندەنا تاوەکو وشك بێتەوە. لەم کاسە وشکەوە بوانەدا بندەق و میوەیان تێدا دەپاراست. بەڵام گڵی رۆس زۆر زوو شل دەبۆوە و شێوەی خۆی لە دەست دەدا.

وردە وردە هەستیان کرد کە ئاگر قوڕی رۆس رەق دەکات رووکەشی دەرەوەی کولەکەی ناو بەتاڵیان بە قوڕ سواخ دەدا تاوەکو بە ئاگر زیانی بەرنەکەوێت و لەوەدا چێشتیان لێ دەنا، زۆری نەخایاند کە کولەکەیان وەلاوەنا و لە قوڕی رۆس قاڵبی کولەکەیان دروستکرد. بەم شێوەیە گۆزەگەری دەستی پێکرد. کاسە، گۆزە، فنجان، قاپ، جامولکە..هتد لە قوڕی رۆس دروستکرا، بۆ چێشت لێنان و پاشەکەوت کردنی خۆراك، ئاو هەڵگرتن و زۆر مەبەستی تر سوودیان لێ وەردەگرت.

گەنجینە دفن کراوەکان

ماوەیەکی دوور و درێژ، ئامێر و چەکەکانی مرۆڤ لەبەرد دروستدەکرا، بە یارمەتی ئاگر، ماددەی باشتر دەست دەکەوت، لە چاخە کۆنەکانی زەویناسیدا، واتە لە چاخەکانی دروستبوونی زەویدا، ماددە شلەوەبووەکان لە زۆربەی ناوچەکانی ژێر توێکڵی زەویدا، کۆبووبوونەوە. کاتێك کە زەوی ساردبۆوە ماددەنیشتووە بەنرخەکانی وەك مس، قوڕقوشم، ئاسن و کانزاکانی تر لەم ماددە شلەبوانەوە کەشف کرا. مرۆڤە دێرینەکان زانیارییان لە بارەی ئەم گەنجینە شاراوانەوە نەبوو، وە تەنیا ئەو ماددانەی دەناسی کە لە سەر زەوی دەست دەکەوتن.

لەگەڵ ئەوەی زۆربەی کانزاکان لە قوولایی زەویدا شارابوونەوە، بەڵام لە چاخە دێرینەکاندا بەردەکانی چواردەوری ئەم کانزایانە، بە هۆی جیابوونەوە گەورەکانی توێکڵی زەوییەوە، بەسەر زەویدا بلاودەبوونەوە. شکانی ئەم بەردانە بە هۆی کاریگەری هەواوە. پارچەی ورد لەم کانزا نیشتوانە لەم لا و لەو لا دەدۆزرانەوە.

لەوانەیە هەندێك لەڕاوچییە دێرینەکان، لە کاتی دروستکردنی ئاگردانە بەردینەکاندا بۆ کردنەوەی ئاگر، پارچەی بەردە تەنکەکانیان بەکارهێنابێت کە لەوەدا گەردەکانی مس هەیە. ئاگرەکە کانزاکەی دەتواندەوە و شلەی روون و رەنگ سوور لەوەوە دلۆپەیی دەکرد. پاشان ئەم شلەیە بە شێوەی تۆپەڵە بەردێکی رەق و درەوشاوە دەردەکەوت. راوچی نەیدەزانی ئەم ماددە نوێیە بۆچی بەکاردێت. پارچەیەك مسیان لەسەر بەردێك دادەنا و بە چەکوشی بەردین دەیانکوتییەوە، تا بزانن دەشکێت یان نا، بۆ ئەم کارە پێویستیان بە ئامێری بەردینی و پتەو و

ماندووکەر هەبوو، وە زۆرجار لەکاتی کارەکەدا دەشکان. بەڵام مسەکە نەدەشکا. مسی کوتراو ساف و تەخت دەردەچوو. و بۆ دروستکردنی ئامێرەکان و چەکە جیاوازەکان، بەرگەی چەکوشکاری دەگرت.

ڕاوچییە دێرینەکان بەبێ ئەوەی کە بزانن، بە کەشفکردنی مس یەکێك لە گرنگترین شتەکانی جیهانیان دەستکەوتووە، کاتێك کە مرۆڤ تێگەیشت کە مس شیاوترە لە بەرد بۆ دروست کردنی ئامێر و چەك، چاخی بەردین کۆتایی هات و چاخی کانزا دەستی پێکرد.

مس کانزایەکی نەرمە لەبەر هەمان هۆ نووکی تیژی ئامێر و چەکە مسینەکان، زۆر زوو دەقوپا. مرۆڤە دێرینەکان هەمیشە بەدوای کانزا بەرگری زۆرەکانەوە بوون بۆ ئەوەی بتوانن چەکی بەهێزتر دروست بکەن. بەتێپەربوونی کات بە رێکەوت بوونە خاوەنی کانزایەکی نوێی سپی ڕەنگ زیویی کە ناوی (قوڕقوشم) بوو. هەندێك لە کانزاچییە دێرینەکان کەوتنە بیری توانەوەی ئەم کانزایە لەگەڵ مسدا بە تێکەڵاوکردنی ئەم دوو کانزایە، کانزایەکی تر بەناوی ((برۆنز)) دروست بوو کە لە هەردووکیان بەرگری زیاتر و ڕەقتر بوو، ئەم کانزا نوێیە بە شێوەیەك بە کەڵك بوو کە بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ هەموو ئامێر و چەکەکانیان لەوە دروستکرابوو، ئەو سەردەمی ئەو کانزا تازەیەیی تێدا بەکاردەهات. پێی دەڵێن «چاخی برۆنز».

لەلایەن مرۆڤی سەدەکانی ترەوە ئاسن کەشفکرا کە لە هەموو کانزاکانی تر بەرگری زیاتر بوو، کە لە هەموو ناوچەکانی جیهاندا زۆرە، وردە وردە لە دروستکردنی ئامێرە جۆربەجۆرەکاندا جێگایی برۆنزی گرتەوە، جێگەی خۆی بە چاخی ئاسندا.

ئاسن لە مس و قوڕقوشم ڕەقترە لە بەردە تەخت و تەنکەکان جیا دەبێتەوە، ئاسنگەرە دێرینەکان، کەپریان لەسەر ئەو گردە بەرزانە دروست دەکرد کە ڕەشەبای بەهێز لێوەی هەڵیدەکرد. بەردەکانی چواردەوری ئاسنەکانیان ورد دەکرد و لەسەر ئەم کەپرانە داریان دادەنا و ڕووەکەی و لاکانیان بە قوڕ سواخ دەدا بۆ ئەوەی گەرما بە فیڕۆ نەچێت. لە بەشی سەرەوەی کەپرەکەدا کەمێکیان بەکراوەی بەجێ دەهێشت تاوەکو دووکەڵەکە لەوێوە بچێتە دەرەوە و چەند کونێکیشیان لە ژێر کەپرەکەوە دەکرد تا هەوا لەوێوە بێتە ناوەوە و ئاگرەکە باشتر بسووتێت پاشان تەختەکان ئاگریان دەکرد، پاش کەمێك ئاگرێکی بەهێز، ئاسنی ناو بەردەکانی دەتواندەوە و ئاسنە تواوەوەکە دەڕژایە ناو کەپرەکەوە.

کاتێك ڕەشەبای بەهێز هەبوایە، ئەم کورانەی سەرگردەکان بە باشی کاریان دەکرد بەڵام لە کاتەکانی تردا ئاسنگەر ناچاربوو بە قامیشی درێژ فوو لە ژێر کورەکە بکات، بەڵام ئەم شێوەی

گەشاندنەوەی ئاگرە زۆر ماندووکەربوو. وردە وردە بە دەمی ئاسنگەری کە لە پێستی ئاژەڵەکان دروستیان کردبوو. شێوەیەکی باشتریان بۆ فووکردن کەشفکرد.

مرۆڤی چاخی ئاسن، ئامێر و چەکی نوێی دروستکرد، چونکە ئاسن پتەوترین کانزا بوو کە تا ئەوکاتە کەشفیان کردبوو.

ئەشکەوت نشینەکان

لەسەرەتادا ئاووهەوا زۆر گەرم بوو، پاشان بە هۆی جووڵەی یەخچاڵە گەورەکان بەرەو جەمسەری باشوور، کەش و هەوا زۆر ساردبوو، گۆڕانی ئاووهەوا گۆڕانکارییەکی زۆری لە ژیانی مرۆڤدا دروستکرد، ئەم جۆرە سەرما زیانبەخشە کێشەیەکی زۆری خستە سەرشانی مرۆڤەکان بەدوایی جۆرە پەناگەیەکدا دەگەڕان. لە هەندێ ناوچەدا چەند ئەشکەوتێك هەبوو کە ورچە درندەکان و گیانەوەرەکانی تر کردبوویان بە کولانەی خۆیان بەلاّم مرۆڤ ئاژەڵەکانی لە ئەشکەوتەکان دەرکرد و ئەوێیان کرد بە شوێنی نیشتەجێی بوونی خۆیان.

مرۆڤ لەم ئەشکەوتانەدا سەلامەتتر و ئاسوودەتر لە جاران ژیانیان بەسەردەبرد. ئاگری بەردەم ئەشکەوتەکان ئاژەڵەکانی دوور دەخستەوە و ئاگری ناو ئەشکەوت گۆڕا بۆ مەڵبەندی ژیانی مرۆڤەکان. مرۆڤەکان بە چوار دەوری ئاگرەکەدا کۆدەبوونەوە بۆ ئەوەی گەرمی و رووناکییان پێ ببەخشێت، ئامێر و چەکەکانیان دروست دەکرد و پێستی گیانەوەرەکانیان دادەماڵی ژنان دەرزییان لە ئێسقان و پەتیان لە ریخۆڵەی گیانەوەرەکان دروست دەکرد و پێستەکانیان بە یەکەوە نووساند و بەم شێوە جل و بەرگە دێرینەکانیان دەدووری.

ئەشکەوت نیشنەکان لەشەوە دوور و درێژەکانی زستاندا دەربارەی راوەکانی کە کردبوویان بە گفتوگۆوە خەریك دەبوون. لەوانە حەکایەتخوانەکان، بە گێڕانەوەی کاری قارەمانانە و ئازایانەی هەندێك لە رابەرەکانیان ئەوانی تریان سەرگەرم دەکرد. زۆرجار داستانەکان دەگۆڕان بۆ شانۆ، پاشان ماسیگرەکان باسی چۆنێتی راوکردنی ماسییەکانیان بۆ ئەوانی تر دەگێڕایەوە. بۆ ئەوەی ئەوانی تریش بە وردی بزانن راوەکە چۆن بووە شانۆی پڕ لە جۆش و خرۆشیان نمایش دەکرد.

لەو سەردەمەدا یەکەمین کەرەستەی مۆسیقی دروستکرا کاتێك تیر لە کەوان دەردەچوو؟ ژێی کەوانەکە دەنگێکی دروست دەکرد. راوچییەکان کە لەم مەسەلە ووردبوونەوە تێگەیشتن کە

دەنگی ژێی درێژ لە دەنگی ژێی کورت زیاترە. ئەوانە حەزیان لە دەنگی ژێ کورت و درێـژەکان بوو. شەوان لە دەوری ئاگرەکە. چەند راوچییەك بەیەکەوە بە ژێی کەوانەکانیان دەنگیان دروست دەکرد. یەکێك لەژێیەکانی بە هەردوولایەکەوە واتە لاقەوسەکەی و لا بەتاڵەکەیەوە بەست و لە کاتی گۆڕانی وتندا لە ژێیەکانی کەوانەکـەی دەدا و ئـاوازێکی دروسـت دەکـرد. یـەکێکی تـر پێستی بەقەدی درەختێکی ناوبۆشەوە بەستەوە و پاشان بەدەسـت پیایدادەکێـشا و بـەم شـێوە تەبڵە دێرینەکان دروستکرا.

زۆرجار ئەشکەوت نشینەکان جەژنیان دەگێڕا، پاشان پیـاوە گەنجـەکان لـە دەوری ئاگرەکـە سەمایان دەکرد و ئەوانی تر چەپڵەیان لێ دەدا و هەڵدەپەرین، ریتمیان دەگـرت. هەنـدێك لـەو پارچە تەختانە وەك سنج بەیەکیاندا دەکێشا و هەندێکی تر شەق شەقەکانیان رادەوەشـاند کـە بریتی بوو لە وردە بەردی لە ناو کولەکەی ناو بەتاڵدا ئەو دەنگانەی کە بەم کەرەستانە دروسـت دەبوون. مرۆڤەکانی دەهێنایە جۆش و یارمەتی دەدان تا هەستەکانی خۆیان دەربرن.

وێنەکێشانی ئەشکەوت نشین

سـالانێك لەمـەوپێش، پیاومـاقوڵێکی زەوینـاس، شـوێنەواری سەرسـووڕهێنەری ئەشکەوت نـشینەکانی کەشـفکرد، رۆژێـك لەگـەڵ کـچە بـچووکەکەی خـۆی چـووە نـاو ئەشکەوتێکی گەورە کە لە مولکەکەی خـۆی دابـوو، بـە مەبەسـتی ئـەوەی کـە بزانێـت مرۆڤەکانی پێش مێژوو لەو جێگایەدا ژیاون یان نا. کـچە بـچووکەکەی رێڕەوێکـی تـری ئەشکەوتەکەی گرتەبەر. لە ناکاو باوکی بە بیستنی هـاواری کـچەکەی راپـەڕی: ((باوکـە وەرە بۆ ئێرە مانگا! مانگا!)).

زەویناس خێرا خۆی گەیاندە کچەکەی. مانگای نەبینی بەڵام سەیری نیگای کـچەکەی کـە دەیڕوانییە سەقفەکە. سەیری سەقفەکەی کرد و حەپەسا، وێنەیەکی گەورەیی مانگای بینی بـە رەنگێکی سووری درەوشاوە. پاشان سـەیری بەشـە دوورەکـانی سـەقفەکەی کـرد و بـینی کـە مانگاکان، غارغارێنی ئەسـپەکان، گاکێوییـەکان لـەکاتی لەوەڕانـدن و گامێـشەکان لـەکاتی هێرشدا، هەموو سەقفەکەیان داپۆشی بوو، کە ئەم گیانەوەرانە هەندێك رەش، هەنـدێك زەرد و ئەوانی تریش سووربوون، ئەم ئەشکەوتە شوێنەواری وێنەکێـشانی ئەشـکەوت نـشین بـوو، کـە هەزاران ساڵ لەمەوپێش ژیا بوون.

زانایانی تریش سەردانی ئەم ئەشکەوتەیان کرد و ستایشی وێنەی ئەم گیانەوەرانەیان کرد، ئەشکەوتەکانی تریش گەڕان و زۆر وێنەیان لەسەر دیوار و سەقفەکانیان کەشفکرد. ئەمانە کۆنترین وێنەکانی جیهان بوون.

لە دارستانە کۆنەکاندا، جۆرەها کەرەستە دەدۆزرایەوە کە وێنەکێشانی ئەشکەوت پێویستیان بوو بۆ وێنەکێشان بۆ نموونە لە رێڕەوی جۆگەلەیەکدا گڵی رۆسی زەرد و سووری درەوشاوەیان دەدۆزییەوە. قوڕی رۆسیان لە قاپی بەردین هەڵدەسوو، و پاشان وردە خۆڵی رۆسیان دەکردە ناو ئێسکە نابۆشەکان یان شاخی گیانەوەرەکان تاوەکو بە باشی پارێزراوبێت. لە پارچەی خەڵوز رەنگی رەش و لە شیلە و ئاوی هەندێك لە تووەکان رەنگی جوانیان دروست دەکرد، ئێسقانی پانی ئاژەڵە گەورەکانیان لە جیاتی لەوحەی رەنگاوڕەنگ بەکار دەهێنا.

وێنەکێشانی ئەو سەردەمە، بە هەمان جوانکاریش شێوەکارییان دەکرد بە تەور و چەکوش، وێنەی ئەسپ و گیانەوەرەکانی تریان لەسەر بەردە پتەوەکان هەڵدەکەند. لە پێشدا بە ئامێرەکانیان نەخشەی گیانەوەرەکانیان دەکێشا و لە دواییدا بە هەڵکەندن لەسەر تەختە یان عاج نەخشەکەیان بەرجەستە دەکرد. لەسەر گۆزە قوڕینەکان بە شاخ یان ئێسقانی نووك تیژ وێنەکانیان هەڵدەکەند و بە رەنگەکانی گڵی رۆس نەخشە سەرنجڕاکێشەکانیان لەسەر ئەوانە دەکێشا، بەسەدەفەکان جوانکارییان تێدادەکرد، ددانی گیانەوەرکانیان بەشێوەی جیاواز دەبڕی پاشان هەموویان دەکردن بەپەتەوە و وەك ملوانکە لەملی خۆیان دەکرد، بە داتاشینی شاخی ئاژەڵەکان فنجانیان دروست دەکرد.

مرۆڤ دەست بە پەرستن دەکات

ئەشکەوت نشینەکان تێڕوانینێکی تایبەتییان هەبوو بۆ ئاگر، چونکە ئاگر گەرمی پێ دەبەخشین، چێشتیان پێ لێ دەنا، روونـاکی پێ دەدان و ئاژەڵە کێوییەکانی لێ دوور دەخستنەوە، ژیانیانی ئاسوودەتر کردبوو، لەبەر ئەمانە ستایشی ئاگریان دەکرد. ئاگریان لا پیرۆزبوو، بە جۆرێك لە خودایان دەزانی و بە پێشکەش کردنی دیارییەکانیان بۆ ئاگر سوپاسگوزاری خۆیان پیشان دەدا.

هەموو رۆژێك مرۆڤ دەیبینی کە خۆر بەیانیان لە گۆشەیەکی ئاسمانەوە هەڵدێت و بە درێژایی رۆژ لە جوولەدا بەسەرسەریانەوەیە و کاتی شەو لە گۆشەیەکی ترەوە ئاوا دەبێت.

دەیانزانی کە گەرمی و رووناکی کە بۆ ژیان پێویستە سەرچاوەکەی خۆرە، چونکە کاتێك کە خۆر بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ هەڵنەدەهات سەرما ئازاری دەدان، دەیبینی شەوان مانگ و ملیۆنان ئەستێرە کە وەك ئەڵماس لە قوولاێیی ئاسمانی شیندا دەدرەوشانەوە، شەو و رۆژ دەبێتەوە و شەو و رۆژ وەرزەکان، بەهار، هاوین، پاییز، زستان یەك بەدوای یەکتردا دەهاتن و دەرۆیشتن. مرۆڤ هۆی ئەم گۆڕانکارییانەی نەدەزانی و لەم دونیا سەرسوڕهێنەرە تێ نەدەگەیشت، نەیدەزانی کە ئەم دونیایە چۆن دروست بووە، خۆی لە کوێوە پەیدا بووە و لە دوای مردن چی لێ بەسەردێت.

سروشت ترسناك بوو کاتێك هەورە نیشتووەکان بە تۆفانەکانیان رۆژیان وەك شەو لێ دەکرد، تورەی هەورەگرمەکان دەبیسترا و هەورە بروسکەی کوێرکەر دەدرەوشایەوە، وە لەوە دەچوو کە ئاسمان درزێکی گەورەی تێ بووبێت، مرۆڤ دەحەپەسا بە شوێنەواری دەسەلاتێکی تۆقێنەر کە لێی تێ نەدەگەیشت. بە ترسەوە لە ژێر تاشەبەردێکدا کە بە خۆشەویستییەوە وەك چەترێکی پارێزەر بە رووویدا کرابۆوە، سەری دەخستە سەر ئەژنۆیی تاوەکو خوای تورە تێپەڕێت. دەرکەوتە ترسناکەکانی تریش وەك لافاو، بومەلەرزە و ئاگر کەوتنەوە رووی دەدا.

مرۆڤ دەیزانی دەسەلاتی بەرامبەر ئەم رووداوانە نییە، بە خەیاڵیدا دەهات کە بونەوەرانی بەهێز بەسەر جیهاندا باڵا دەستن و ئەم رووداوانە رۆحەکان هەڵی دەگیرسێنن. لەبەر هەمان هۆش بوو کە زۆربەی دەرکەوتە سروشتییەکانی دەپەرست. گومانی لەوە بوو کە کارەکانی مرۆڤ زۆرجار رۆحەکان تورە دەکات و بەدوایی ئەوەدا سەردەمی دەرد و ئازار بۆ ئەو دێتە پێشەوە. لە قاپی رۆحەکان دەپاڕایەوە کە ئەوان لە مەترسی بپارێزێت. سوپاسگوزاری ئەو شتانە بوو کە لەکاتی بەڕەنگاربوونەوەی سەختدا یارمەتییان دەدا و لە مردن دەیانپاراست. دیارییەکانی پێشکەشی رۆحەکان دەکرد بەو ئومێدەی کە رۆحەکان ئارام و میهرەبان بکاتەوە.

لە میحرابە بەردینەکاندا ئەم دیارییانەیان دەسووتاند لە شوێنێکی ئینگلتەرادا ئەم بەردانەیان دۆزیوەتەوە کە چوارچێوەیەکی هەڵچنراوە و لە ناوەڕاستی ئەوەدا میحرابێك هەیە. لەو باوەڕەدان کە مرۆڤە دێرینەکان لەو شوێنەدا دیارییەکانی خۆیان دانابێت.

کەسانێك بەناوی کاهینەوە پەیدا بوون، کە بانگەشەیان لە بارەی رازی کردنی خواکانەوە دەکرد، ئەمانە زانیارییان لە خەڵکی ئاسایی زیاتر بوو. دەسەلاتێکی زۆریان بەسەر خەڵکی ئاساییدا هەبوو. چونکە ئەمانە کەسانێکن دەتوانن ئامۆژگاری ئەوانی تر بکەن کە دەبێت چۆن بژین تاوەکو سۆز و بەزەیی خوایەکان بۆ حاڵی خۆیان بەدەست بهێنن، رێزێکی زۆریان هەبوو.

گیانەوەرە ماڵییەکان

سەرەتا مرۆڤ هاوڕێی گیانەوەرەکان نەبوو، بە تێپەڕبوونی کات، وردە وردە تێگەیشت کە هەندێك لە گیانەوەر دەتوانرێت ماڵی بکرێت و سوودی لێ وەربگیرێت. لەو باوەڕدان کە گورگ یەکەمین ئاژەڵ بێت کە ماڵی کرابێت. لەوانەیە راوچییەك چاوی بە گورگێکی مێیە کەوتبێت و بەچکەکانی بۆماڵەوە بردبێتەوە.

ئاسایی منداڵەکانی بەیاری کردن بە تولە گورگەکان هەستیان بە خۆشی کردووە و خواردنیان پێداون. کاتێك ئەم تووڵانە گەورە بوون. ئیتر درندە و کێویی نەبوون. حەزیان کردووە لە شوێنێکدا بژین کە خواردنی زۆری لێ بێت. وردە وردە گورگەکان بوونەتە هاوڕێی ئەو مرۆڤانەی کە خواردنیان پێداون، ئەم گورگە ماڵییە دێرینانە سەگەکان بوون.

سەگ یارمەتیدەرێکی گەورە بووە بۆ مرۆڤ. ئەم هاوڕێ چوار پێیە وەفادارانە بەرامبەر بە خاوەنەکانی خۆیان خزمەتیان دەکرد و پاسەوانی ئەشکەوت بوون. گیانەوەرەکانی تریان راودەنا. بە بۆنی تیژییان شوێن پێی گیانەوەرەکانی تریان دەدۆزییەوە و لە کاتی راودا رێنماییکەری خاوەنەکەی بوو، مانگا، بەراز، مەروبزن، لەو گیانەوەرانەبوون کە مرۆڤ ماڵی کردن. مرۆڤ بە هۆی بوونی ئەم گیانەوەرانەوە، کە گۆشت و شیری بۆ دابین کردبوو، ئیتر لە بوونی خواردنی تەواو دڵنیابوو. پێویستی بەوە نەبوو کاتی تەواوی خۆی بە راوەوە بە سەرببات. مرۆڤ بووە شوان و چاودێری ئاژەڵ و رانەکانی خۆی دەکرد. داونانەوە ژیانی سادەتر و ئاسانتر کردبوو.

مرۆڤە دێرینەکان بە ماڵی کردنی مەڕ فێربوون کە دەتوانرێت لە خوری ئەم گیانەوەرە جلوبەرگی باشتر ئامادەبکرێت. خوری مەڕیان لە نێوان پەنجە گەورە و پەنجەی ئیشارەتدا دەسوڕاندەوە و پەتی درێژیان بە دەست دەهێنا. پیاوان لە بەهاردا خوریيە درێژەکانی مەڕەکانیان دەبڕی، وە ژنان ئەوەیان لە ئاوی پاك و سازگاری جۆگەلەکاندا دەشۆری و خوریيە لوولەکانیان شانە دەکرد. تاڵێك خوریان بەلایەکی داردەستێکەوە دەبەست و بڕێکی کەمی ئەم تاڵە خوریيەیان دەهێنایە دەرەوە و کۆتایی ئەوەیان بە بەردێکی بچووکی خڕەوە دەبەستەوە کە ناوەڕاستەکەی کونێکی تێدابوو. چنەر بە دەست بە توندی بەردەکەی دەخولاندەوە و پاشان ئەوەی بەرەڵا دەکرد. بە کۆتایی هاتنی کرژبوونی پەتەکە، سەرلەنوێ ئەوەی دەخولاندەوە ئەم پرۆسەیە ناسراوە بە خوری رستن.

کاتێك دەیانویست پەتێکی درێژتر لوول بکەن. ئەوەیان بە لقێکی بچووکەوە دەبەستەوە بۆ ئەوەی کە لێك نەئاڵێن، درزێکیان دەکردە کۆتایی لقەکەوە بۆ ئەوەی خوریيە لوول کراوەکە هەر لە خۆیەوە نەکرێتەوە. ئەم لقە درز تێکراوە یەکەمین تەشیرێس بوو.

بۆ دروست کردنی پارچە خوریيەکی چنراو، بەجۆرە دەزگایەکی چنین، پارچەکەیان دەچنی، چنەر دوو لقی وەك جەتاڵ لە دووریيەکی کەم لە یەکترەوە دادەنا و سەرەوە و خوارەوەی ئەوانەی بەدوو دارەوە کە کەمێك لە یەکەوە دووربوون دەبەستەوە تاڵە خوریيەکانی دەئاڵانـد بـەم دوو دارەوە پاشان لەگەڵ تاڵەکانی تری ناوەوە و دەرەوە و سەرەوە و خوارەوەدا ئەم پەتە خوریيانەیان دەچنی، سەرەوە و ژێرەوەی پەتەکانیان چەند جارێك بەیەکەوە دەچنی و بـەم شـێوەیە پارچـە خوریيەکی تا رادەیەك درێژ ئامادە دەکرا. جلوبەرگی لە خوری چنراو، زۆر نەرمتر و خۆشتر بوو لەو جلوبەرگانەی کە بە پێست دروستیان کردبوو.

تایە و بەلەم

ئەشکەوت نشینەکان بۆ راوکردن، ناچاربوون ماوەیەکی زۆربێرن و گیانـەوەرانی کـە راویـان دەکرد، بیهێنن بۆ ئەشکەوت. سادەترین شێوەی هەڵگرتنی گیانەوەرە گەورەکان ئـەوەبوو، کـە ئەوانەیان دەخستە سەرشانیان و دەیان هێنایەوە بۆ ئەشکەوت. بەڵام ئەگـەر گیانەوەرەکـە زۆر قـورس بوایـە، راوچـی دەبێـت ئـەوەی بەسـەر زەویـدا رابکێـشایە زۆرجـار دوو راوچـی، گیانەوەرەکەیان بە لقی دارێکەوە هەڵدەواسی و پاشان هەردوو سەری دارەکەیان دەخـستە سـەر شانیان و هەڵیان دەگرت.

ئەشکەوت نشینەکان هەمیشە بەدوای ناوچەیەکدا دەگەڕان کە نێچیری زۆری هەبێت. لەبەر ئەوە ناچاربوون بەردەوام بەڕێدا بڕۆن و کەرەستەکانیان بـە دەسـت یـان بـە پـشت هەڵـدەگرت. کاتێـك بـە بەسـتنی دوو نـەمام بـە یەکـەوە گالیـسکەیەکیان دروسـت دەکـرد و زۆربـەی کەرەستەکانی خۆیان لەسەر دادەنا.

مرۆڤ بە درێژایی سەدەکان، خۆی گیانەوەرێکی بارهەڵگربوو، بە پشت و بازوو قاچەکانی لە هەوڵی بردنی شتومەکەکانی دابوو لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بەم کارەش هیلاك و مانـدوو دەبوو. لە دوایی ماڵی کردنی گیانەوەرەکان، هەستیان بەوەکرد کـە هەنـدێ لـە گیانـەوەرەکان دەتوانن باری قورس بۆ ماوەیەکی دوور هەڵبگرن. لە تاڵە چەرمییەکان هەوسـاریان دروسـتکرد و بەوە هەندێ لە گیانەوەرەکانیان بۆ راکێشانی گالیسکە راهێنا، کەشفی ئەوەیان کـرد ئەگـەر

پارچە دارێکی بڕاو لە ژێر تەنێکی قورس دا بخولێتەوە، جولّەکەی ئاسان دەکات. هەندێکیان کەوتنە بیرکردنەوە لەوەی کە تایە بە کۆتایی گالیسکەکانەوە ببەستن. دووپارچەی خڕیان لە قەدی دار دروست دەکرد و کونێکیان دەکردە ناوەڕاستی هەر یەکێکیانەوە. ئەوکاتە ئەم خلۆکانەیان بەست بە ژێر گالیسکەوە، بەم شێوەیە مرۆڤ بووە خاوەنی گالیسکەی دوو تایە.

تایە ناوپڕەکان قورس و رەق بوون و گالیسکەکە بە زەحمەت دەرۆیشت بۆ پێشەوە پاش ماوەیەك بۆیان دەرکەوت کە پێویست ناکات کە ناوی ئەو تایانە پر بێت، کەوتنە بیرکردنەوە لەوەی کە بە برینی پارچە سێگۆشەکان سووکتریان بکات. لە کۆتاییدا تایەی چوارچێوەدار دروستبوو. بە تێپەربوونی کات لە جیاتی دووتایە، چوار تایەیان بە گالیسکەکەوە دەچەسپاند. بەم شێوەیە سوود وەرگرتن لە کەرەستەی گواستنەوەی تایەدار دەستی پێکرد. ئیتر دەیتوانی بۆ سەفەری دوورودرێژ بڕوات و بارەکانیشی بۆ شوێنی دوور بگوێزێتەوە. بە داهێنان و دروستکردنی گالیسکە پێویستیان بە رێگا دروستکردن بوو. بۆ هەمان مەبەست رێگاکانی دارستانیان پان و ساف کرد و وردە وردە جادە سەرەتاییەکان دروست بوو.

ئاویش چونکە وەك خواردنێك پێویست بوو بۆ مرۆڤ. زۆربەی مرۆڤە دێرینەکان لەقەراغ سەرچاوە ئاوییەکان ژیانیان بەسەردەبرد، ئاسایی خەڵك هەوڵی هاتووچۆیان لە رێگەی رووبارەکانەوە دابوو، لەوانەیە یەکەمین بەلەم قەد یان لقی دارە شکاوەکان بووبێت کە زۆرجار سەر ئاوەکە کەوتبوون.

لەوانەیە مەلەوانێکی ماندوو لەکاتی نوقم بووندا، قەدی دارێکی لە نزیك خۆیەوە بینیبێت، دەستی لێ گیرکردبێت و بە خۆشحاڵییەوە تێگەیشت بێت کە دەتوانێت پشت بەوە ببەستێت و چووبێتە سەری. قەدی دارەکە لەگەڵ ئەودا مەلە دەکات و نوقم نابێت.

مرۆڤە دێرینەکان، لە رێگەی لاساییکردنەوە تێگەیشتن کە دارەبڕاوە سەر ئاوەکەوتووەکان، ئەوان لەسەر رووی ئاوەکە دەپارێزێت. تێگەیشتن بە جوولاندنی دەست و قاچیان لە ئاوەکەدا یان خولانەوەی دارەبڕاوە بە لقێکی ئەستوور بۆ هەرلایەکیان بوێت دەتوانن بجوولێن. لە دوایی کەشفکردنی ئاگر، فێربوون تاوەکو ناوداره بڕاوەکە بۆش بکەن. قەدە نابۆشەکانی دار، بەلەمێکی گونجاوتربوو کە دەکرا لەسەر ئەوە دابنیشرێت و کەرەستەکانی خۆشی لەسەر ئەوە دابنرێت.

بەلەمەوانە دێرینەکان وردە وردە تێگەیشتن کە زۆرجار رەشەبا بەلەمەکە دەجولێنێت بیریان لەوەکردەوە کە سوود لە هێزی با وەربگرن بۆ جوولەی بەلەمەکان، سەرەتا پێستی دامالراویی گیانەوەرانیان دەخستەبەر باکە. باکە کە لە دواوە هەڵی دەکرد، بەرپێستەکە دەکەوت و

بەلەمەکەی بۆ پێشەوە دەبرد، ئەمە یەکەمین بەلەمی بایی بوو. بە بیری یەکێك داهات کە پێستەکە بە لقی درەختێکەوە ببەستێتەوە. بەلەمەوان لە ناوەڕاستی بەلەمەکەدا دادەنیشت و ئاراستەی بەلەمەکەی دەگۆڕی و بایەکە ئەوەی بۆ پێشەوە دەبرد.

کاتێك کە پێویست دەبوو تا بۆ گواستنەوەی خێزان و پێویستییە قورسەکان سوود لە بەلەمی گەورەتر وەربگیرێت، ژمارەیەك قەدی درەختیان بە لقی دارمێو یان تاڵە چەرمییەکانی گیانەوەران بە توندی بەیەکەوە دەبەست. بەم شێوەیە بەلەمی گەورەتریان دروست دەکرد. بەلەمەکەیان بە پاڵ پێوەنانی تیرێکی درێژ بە کەناری رووبارەکەوە دەخستە جوولە. وردە وردە مرۆڤ فێربوو کە بە بەستنی قەدی درەختەکان بە یەکترەوە و سوود وەرگرتن لە تەختە سافەکان، دیوارێك بە چواردەوری بەلەمەکەدا دروست بکات تا لە کاتی بەرزبوونەوە و نزمبوونەوەی ئاودا رێگە لە هاتنە ناوەوەی ئاو بگیرێت. بەم شێوەیە بەلەمی باشتریان دروستکرد. ئەمە هەنگاوی یەکەم بوو لە چۆنێتی دروستکردنی بەلەمە ناوساف و شێوە چوارگۆشەییەکان.

بەم جۆرە هەنگاو بە هەنگاو مرۆڤەکان بەلەمی باشتر و گەورەتریان دروستکرد کە لە توانایان دابوو، رێگە دوور و درێژەکان ببڕن.

سەرەتای نیشتەجێ بوون

مرۆڤ لە دێر زەمانەوە دەیزانی کە دەنکە پێگەیشتووەکانی هەندێك لە گژوگیای دارستانەکان، ماددەیەکی خۆراکی خۆشن. ئەم دەنکانە، گەنم و دانەوێلەکانی تری دارستان بوون. لەوانەیە ژنێك سەرنجی لەوە دابێت کە لە کاتێکی تایبەتی ساڵدا دەنکەکان دەکەونە سەر زەوی و پاشان لە هەمان شوێندا گیاتازەکان دەڕۆین.

ئەو دەنکانەی کۆدەکردەوە و لە شوێنێکی دڵگیردا دەیچاند. بەدارە دەستێك زەوی دەکێڵاً و فشەڵی دەکرد تاوەکو باران لە دەنکەکان بدات و رەگەکانیان بلاوبێتەوە. پاشان دەنکەکانیان بەم شوێنانەدا دەپرژاند و دەیانکردنە ژێر خۆڵەوە. چاندنی دەنکەکان بەم شێوەیە، کارێکی ناڕێك و گران بوو. پاشان کەشفیان کرد بە راکێشانی لقەدارێك بەسەر زەویدا، تیرێکی بچووك دروست دەبێت کە دەتوانرێت دەنکەکان بە ئەوێدا بپرژێنرێت، ئەم لقانە، یەکەمین گاسن بوو.

هەوای گەرم، تیشکی خۆر و لێزمەی بەهار دەبووە هۆی گەشەی دەنکەکان لە خاکدا. بە کۆتایی هاتنی هاوین، رەنگی سەوزی گەنم دەگۆڕا بۆ زەردی ئاڵتونی بەشی سەرەوەی قەدی

گەنمەکان بە هۆی دەنکە گەنمەکانەوە قورس دەبوون. بە بەستنی تیغە بەردێك بە پارچە تەختەیەکەوە. داسیان دروست کرد و قەدەکانیان چەپك چەپك بەوە دەبڕییەوە. هەموو قەدەکانیان بە یەکەوە دەکوتا تا دەنکەکان بێنە دەرەوە. ژنان دەنکەکانیان لە قاپی بەتاڵدا دادەنا و بە بەردی قورس دەیان کوتی ئەوانەیان دەکرد بە ئاش دا و جۆرە ئاردێکی دەنك زبریان دروست دەکرد. بە پرژاندنی کەمێك ئاو بە ئاردەکەدا هەویریان دروست دەکرد و بە شێوەی پرپۆڵە لە ژێر هەتاودا دایان دەنا تاوەکو وشك بێتەوە. بەم شێوەیە یەکەمین نانیان دروست کرد. لە دواییدا تێگەیشتن ئەگەر نان لەسەر بەرد دابنێن و بە ئاگر گەرمی بکەن خێراتر وشك دەبێتەوە.

چاندنی ئەم دەنکانە، بووە هۆی گۆڕانی تەواوی شێوەکانی ژیانی مرۆڤایەتی. لە پێش ئەوەدا مرۆڤ بۆ ئامادەکردنی خۆراك بەسترابۆوە بە راو و زۆرکردنی ئاژەڵەکانییەوە و بەردەوام شوێنی راو و لەوەڕگاکانی خۆیان بەجێدەهێشت تاوەکو شوێنی باشتر بدۆزنەوە، لەبەر ئەوە هەمیشە بە شێوەی کاتی لە شوێنێکدا نیشتەجێ دەبوون. ئاسایی ئەم بارودۆخە دەبووە هۆی ئەوەی جۆرە خانوویەك دروست بکەن، کە لە کاتی پێویستدا بە ئاسانی بە گیانەوەرە بارهەڵگرەکان هەڵبگیرێت لەبەر هەمان هۆ پەناگەی سادەی وەك چادر بە چەسپاندنی سێ یان چوار کۆڵەگە بە زەویدا و داپۆشینی سەقفەکەی بە پێستی ئاژەڵیان دروست دەکرد. زۆرجاریش بە چنینی دارەکان بە یەکەوە شاردنەوەیان بە گڵی رۆس، خانووچکە خڕەکانیان دروست دەکرد. دروستکردنی ئەم خانووچکانە کاتێکی زۆری نەدەویست و ئەوانەیان لە کاتی گۆڕینی شوێنەکەیان لە هەمان شوێن بەجێ دەهێشت.

لە دوایی ئەوەی کە مرۆڤ فێری چاندنی تۆوەکان بووە ئیتر پێویستی بەوە نەبوو بە دوای خواردن دا بگەڕێت، بەم لا و بەولادا بڕوات. دەیتوانی لە شوێنێك نیشتەجێ بێت و خواردن بۆ خۆی و گیانەوەرەکانی بەرهەم بهێنێت. فێربوو خانووی بەهێز و پتەو دروست بکات. لەو ناوچانەی کە بەردی زۆری لێ بوو بەردە تەخت و رێکەکانی ئامادە دەکرد. ئەم بەردە رێکانەیان بە شێوەی چوارگۆشە یان خڕ لە سەر زەوی هەڵدەچنی و ئەوەندە بەردیان لەسەر یەکتر دادەنا تاوەکو دیوارەکە لە باڵایان بەرزتر دەبۆوە. لە سووچێکی ئەم دیوارانەدا کونێکیان دروست دەکرد کە جێگەی دەرگابوو. بۆ ئەوەی کە دیواری سەر کونەکان نەرووخێنێت. دووبەردی تەختی سافیان لە ناو دیوارەکەدا بە شێوەی ستوون دادەنا و بەردێکی رێکی سافیان بەسەریانەوە دەچەسپاند. چەندان سەدە مرۆڤ بەم شێوەیە خانووی دروست دەکرد.

کۆمەڵە خانوویەکیان لە تەنیشت یەکترەوە دروست دەکرد بۆ ئاسایش و ئارامی زیاتر و بەم شێوەیە گوندە دێرینەکان دروستبوو، خەڵکی لە نزیك دەریاچەکان، خانووەکانی خۆیان لە قەراغ ئاو دروست دەکرد. سەرێکی قەدی درەختەکانیان بە توندی و بە قوری نەرم دەچەقاندە قەراغ دەریاچەکان. سەکۆ تەختەییەکانیان لەسەر قەدی درەختەکان دروست دەکرد و خانووە تەختەییەکانی خۆیان لەسەر ئەوانە دوور لەکەنارەکەوە دروست دەکرد، نیشتەجێ بوانی کەنار دەریاچەکان تۆریان دەچنی و هەڵیان دەدایە ئاوەوە تاوەکو ماسیی پێ بگرن. پردی باریکیان دروست دەکرد تاوەکو هاتووچۆ بە وشکانیدا ئاسان بێت و لەو جێگایانەدا گایەلەکانیان دەلەوەڕاند و کشتوکاڵیان دەکرد.

فێربوونی ژیانی کۆمەڵایەتی

مرۆڤەکان لەدوای بڕینی هەزاران ساڵ فێربوون کە چۆن ژیانێکی ئاسانتر بۆ خۆیان بسازێنن و تێگەیشتن ئەوکاتە ژیانێکی خۆشیان هەیە کە هاوکاری یەکتر دەکەن. لەسەرەتادا، خێزانەکان بە تەنیا ژیانیان بەسەردەبرد. بەڵام زۆر زوو هەستیان بەوەکرد کە ئەگەر بە شێوەی کۆمەڵ ژیان بەیەکەوە بەسەربەرن، ئاسایش و ئارامی زیاتریان دەبێت. بۆ مەترسییە هەمیشەییەکان پێویستییان بە هاوکاری یەکتر بوو. کەسێك بە تەنیا لە کاتی هێرشی گیانەوەرە درندەکاندا توانایی بەرگریکردنی نەبوو، بەڵام کاتێك کە چەند کەسێك بوون دەیانتوانی بەسەر ترسناکترین گیانەوەریش دا زاڵ بن. بەم شێوەیە کۆمەڵە مرۆڤەکان بە یەکدەست کردنی هێزەکانی خۆیان ژیانێکی دڵنیاتریان بۆ خۆیان دروست کرد.

کاتێك مرۆڤ بە شێوەی کۆمەڵ ژیانیان بەسەر دەبرد. فێربوو سوود لەو شێوازانە وەربگرێت کە بۆ هەموان بە کەڵك بێت. یەکەمجار هەموو مرۆڤێك تەنیا ئەو شتەی دروست دەکرد کە خۆی پێویستی بوو. وردە وردە تێگەیشتن کە هەندێ کەس شتێکی تایبەت لە ئەوانی تر باشتر ئەنجام دەدەن. لە ئەنجامدا لە جیاتی ئەوەی کەسێك هەوڵ بدات تا هەموو کارەکان بە تەنیا ئەنجام بدات، هەر کەسێك بە کارێکی تایبەتەوە خەریك دەبوو، لەو کارەدا شارەزایی پەیدا دەکرد و لە ئەنجام شتی رێکوپێکتر بەرهەم دەهات. بەم رێگەیە پیشە جیاوازەکان سەری هەڵدا. بەم شێوەیە دەڵێن: دابەشکردنی کار، چونکە کار لە نێوان تاکە جیاوازەکانی کۆمەڵگادا دابەش دەبێت، کەسانێك بەلەم دروستدەکەن، هەندێك دارتاش، بەشێکی زۆر شوان و هەندێکی تر جووتیار و ماسیگر بوون.

گۆڕینەوە و ژماردن

کاتێك دانوستاندن لە نێوان خەڵکدا سەریهەڵدا، تێگەیشتن زۆربەی ئەو شتانەی کە پێویستیان پێیەتی بەڵام ناتوانن بەرهەمی بهێنن یان دروستی بکەن بە گۆڕینەوە دەستیان دەکەوێت. ئەگەر راوچی پێستی زیاد لە پێویستی خۆی هەبوایە، بەوپەڕی ئارەزوویەوە دەیدا بە دراوسێیەکەی و لە جیاتی ئەوە شتێکی لێ وەردەگرت کە زۆر پێویستی پێی بوایە و خۆی نەیبوایە. بۆ نموونە چەند مانگایەك کە دراوسێ هەیبوو. و چەند مانگایەکی زیاد لە پێویستی خۆشی هەبوو، داوای بڕێك پێستی دەکرد، ئەوا حەزی دەکرد ئەم گۆڕینەوە ئەنجام بدات.

گۆڕینەوە بەم شێوەیە دەستی پێکرد، ئەم جۆرە گۆڕینەوەیان ناونا ((گۆڕینەوەی پێ یان پێی)) زۆر ئاشکرایە ئەم جۆرە گۆڕینەوە چەندە دژوار و گران بوو وای دانێن کە جووتیارێك مانگایەکی هەبوو کە نرخەکەی بە ئەندازەی دە مەڕ دەبوو، ئەو تەنیا پێنج مەڕی دەویست. دەیتوانی چ کارێك ئەنجام بدات؟ وای دانێن پیاوێك بڕێك گەنمی زیادەی هەبوو، وە دەیویست بڕێکی ئەوە بە مانگایەك بگۆڕێتەوە، لە راستی دۆزینەوەی مرۆڤێك کە یەکەم مانگای هەبێت و دووەم پێویستی بە گەنم بێت، گران بوو.

ئەم نموونانە دژوار بوونی گۆڕینەوەی پێ یان پێی بە باشی پیشان دەدات. هەوڵیان دا تاوەکو رێگەیەکی باشتر بۆ گۆڕینەوەی کەلوپەلەکانیان بدۆزنەوە بڕیاریان دا ئاژەڵەکانی وەك مەڕ و مانگا نرخی شتەکانی تر دیاری بکات. پاش ماوەیەك بۆ ئەم کارە سوودیان لە شتی بچووکتری وەك سەدەف یان پول وەردەگرت کە هەڵگرتنی ئاسان بوو. ئەم شتانە بووە هۆی ئەوەی کە گۆڕینەوە زۆر بە ئاسانی ئەنجام بدرێت، لەدوای کەشف کردنی کانزاکان، سوود لە پارچەی بچووکی ئەوانە وەردەگیرا لەجیاتی پول.

زانستی ژماردن لەم رۆژە دێرینانەوە گەشەی کرد. کاتێك مرۆڤ بووە خاوەنی شتەکان. دەبوایە ئەوانە بژمێردرانایە تاوەکو حیسابی ئەو شتانە بپارێزرانایە. سادەترین شێوازی ژماردن، سوود وەرگرتن بوو لە پەنجەکان چونکە مرۆڤ دە پەنجەی هەبوو تەنیا دەیتوانی تا دە بژمێرێت کە بەدە دەگەیشت، نیشانەیەکی بچووکی دادەنا و دووبارە بە پەنجەکانی درێژەیی بە ژماردنەکە دەدا. مرۆڤەکان لەکاتی گۆڕینەوەی بەروبوومەکانی خۆیاندا، دەبوایە بیانکێشایە، کاتێك بینیان دروست دەکرد، بۆ ئەندازەگرتنی درێژی پێویستیان بە پێوەرێك هەبوو. بەشەجیاوازەکانی لەشیان وەك پەنجەی دەست و قاچ و ماوەی نێوان ئانیشك تا سەری پەنجەی بۆ ئەندازەگرتن بەکاردەهێنا. بەم شێوەیە ژماردن، کێشان، دووری و حیساب لەم چاخە دێرینانەدا دەستی پێ کرد.

نەتەوە دێرینەکان

کۆمەڵە خێزانەکان بۆ بەرگریکردن لە خۆیان بە یەکەوە دەژیان، ئەم کۆمەڵانە، ناو دەنران (خێڵ) بەهێزترین و ئازاترین کەسی خێڵەکە، دەبووە سەرۆکی خێڵەکە و ئەندامانی تری خێڵەکە فەرمانەکانی ئەویان جێبەجێ دەکرد، چونکە دەیانزانی پاراستنی ئەوان بەستراوەتەوە بەجێبەجێ کردنی فەرمانەکانییەوە سەرۆکی خێڵ بڕیاری دەدا کە چۆن مەسەلە گرنگەکان راپەڕێندرێت. بڕیارەکانی ئەو دەبووە یاسای خێڵ کە خەڵکی دەبوایە جێبەجێیان بکردایە.

کاتێك سەرۆکی خێڵ دەمرد بریاردان لەسەر سەرۆکێکی تر کارێکی قورس بوو زۆر جار چەند کەسێکی بەهێز خوازیاری سەرۆکایەتی بوون و ئەم مەسەلەیە بەربەرەکانیەتی لەناو خێڵەکە دروست دەکرد تا دەگەیشتە ئەوەی کە خێڵەکە بەسەر چەند کوتلەیەکدا دابەش دەبوو، خەڵکی خێڵەکەش لایەنی رابەرە جیاوازەکانیان دەگرت. وردە وردە دابونەریتێك پەیدا بوو ئەوەش ئەوەبوو کە کورە گەورەی سەرۆك خێڵ، بۆ سەرۆکایەتی خێڵ هەڵدەبژێردرا.

ژیان لە هەندێ ناوچەدا ئاسانتر بوو بە هۆی بارودۆخی سروشتەوە. بەڵام لە هەندێ ناوچەدا ژیان وەك نەبەردێکی سەخت وابوو لەگەڵ تۆفانەکاندا لە دۆلە بە پیتەکانی رووبارەکاندا، بەروبوومەکانیان بە ئاسانی گەشەی دەکرد چونکە ئاوی زۆر و هەوای گەرم و خۆرهەتاو یارمەتیدەرێکی باش بوو بۆ گەشەیان لەم ناوچانەدا خەڵکی خانووی باشیان هەبوو، و بە شێوەیەکی ئاسوودەتر ژیانیان بەسەردەبرد. خێڵە گەڕیدەکان هەر کە دەگەیشتنە ئەم ناوچانە یەکسەر تێدا نیشتەجێ دەبوون، چونکە سروشت پێویستییەکانی بۆ دەستەبەردەکردن تاوەکو خۆراکی خۆیان بە ئاسانی بەدەست بهێنن. لەمەوە دەردەکەوێت کە یەکەمین شارستانییەت لە دۆڵە بە پیتەکانی رووبارەکانەوە گەشەی کردووە و فراوان بووە.

خەڵکی خێڵێك کە لە شوێنێکدا نیشتەجێ دەبوون، ئەو ناوچەیەیان بە مولکی خۆیان دەزانی. بەڵام کاتێك خێڵێکی تر دەهات و دەیویست لەوێدا نیشتەجێ بێت. خێڵەکەی کە یەکەمجار لەوێدا بوو نەیدەهێشت، بەم شێوە جەنگ لە نێوان دوو خێلەکە هەڵدەگیرسا، تا خێڵە بەهێزەکە بەسەر خێڵە بێ هێزەکەدا سەردەکەوت و لەو شوێنە دەری دەکرد یان ئەندامانی خێڵەکەی بەدیل دەگرت، ئەو خێڵەی کە بەرووبوومی باشی نەبوو هێرشی دەکردە سەر خێڵێکی تر تاوەکو خۆراك بەدەست بهێنێت. جەنگ هەر لەم هۆیانەوە لە جیهان دا سەری هەڵدا.

بنەمای شارستانییەت

نیا دێرینەکانی مرۆڤەکانی هاوچەرخ، هـەزاران سـاڵ تـەنیا بەداهێنانـە سـەرەتاییەکانیان ژیانیان بەسەردەبرد، مرۆڤی ئەو چاخە دێرینانە، ئاگریان داگیرساند، یەکەمین ئامێر و چـەکیان داهێنا. یەکەمین کرێکار بوون کە کاریان بە تەختە، گڵی رۆس، بەرد، چـەرم و کـانزا کـردووە، یەکەمین گالیسکە و بەلەمیان دروستکرد بۆ هەڵگرتنی خۆیان و کەرەستەکانیان لە وشـکانی و دەریادا. یەکەمین بازرگان، وێنـەکێش، ئاوازدانـەر، داسـتان سـەرا، هونـەر پیـشەکان بـوون، فێربوون بە شێوەی حکوومەت لە کەنارەکاندا ژیان بەسەر ببەن و هێزی لـە خۆیـان بـە توانـاتر بەناوی مەزهەبەوە بپەرستن.

لەچاخە دێرینەکاندا، خەڵکی شێوەی ئاسانتر و سـەلامەتتری ژیـانی دەدۆزییـەوە. سـەرەتا ناچاربوون تەنیا سوود لەو شتانە وەربگرن کە سروشـت دابینیکردبـوو: تـەنیا راویـان دەکـرد و هەرچییەکیان پێویست بوایە کۆیان دەکردەوە. پاشان گیانەوەرەکانیان مـاڵی کـرد و گەشـەیان بەگژوگیاکان دا. یەکەمین خانووەکانی، لقە بەیەکداچووی دارەکان یان ئەشـکەوت و پەناگـەکان بوو کە بە شێوەیەکی سروشتی دروست بووبوو. وردە وردە مرۆڤـەکان فێربـوون خـانوو دروسـت بکەن. یەکەمین جلوبەرگەکان، پێستی دامالراوی ئاژەڵە کێوییەکان بوو کـە لەبـەریان دەکـرد. وردە وردە فێری خوری رستن و چنین و دووریـنی پۆشاکیش بوون، ئەم مرۆڤە دێرینانـە یەکـەمین هەنگاوی پێشکەوتنیان هەڵنا. ئەوان دەست پێکەرانی شێوەی ژیانێکی باشتر بـوون لەوکاتـەوە تا ئێستا درێژەی هەبووە و تا ئەو کاتەی مرۆڤ لەسەر زەوی دەژیت درێژەی دەبێت.

دونیای هاوچەرخ قەرزاری ئەو بیرمەند و کرێکـارە نەناسـراوانەیە کـە بنەمایـەکی پتـەو و بەهێزیان دروستکرد کە مرۆڤی سەردەمەکانی دوایـی، هـەنگاو بـە هـەنگاو شارسـتانییەتیان لەسەر ئەو بنەمایە بنیات نا.

بەشی دووەم

نیشتیمانی فیرعەونەکان

دانیشتوانی کۆنی قەراغ رووباری نیل

ناوچەی سەرسەوز و بە پیتی میسر وەك پەتێکی درێژ و باریك کەوتۆتە باکووری رۆژهەلاتی ئەفریقیاوە. بیابانێکی فراوان لە هەردوولایەوە درێژبۆتەوە و رووبارێکی درێژ کە ناوی نیلە بە ئەوێدا دەڕوات. لە چاخە دێرینەکاندا، خەڵکی شاخە سەختەکان کۆچیان کردووە بۆ دۆڵە بە پیتەکەی نیل. ئاو و هەوای ئەم ناوچەیە زۆر گەرمە و رووبارێکی پڕ لە ئاو بە ئەوێدا دەڕوات کە یارمەتیدەرێکی زۆرباشە بۆ چاندنی گەنم. لەگەڵ ئەوەی کە بیابانێکی وشك ئەم ناوچەی گرتۆتەوە، دۆڵی رووباری نیل یەکێکە لە بەپیترین ناوچەکانی جیهان. خەڵکی میسر لەم دۆڵە بەپیتەدا یەکێك لە یەکەمین میللەتەکانی جیهانیان پێکهێناوە.

میسرییەکان سەدان ساڵ لە گوندە پەرش و بلاۆەکانی کەناری رووباری نیل ژیانیان بەسەر دەبرد. خەڵکی گوندەکان زۆرجار لەگەڵ یەکتردا دەیانکرد بە شەڕ. زۆربەی گوندە بەهێزەکانی سەرزەوییەکانی تریان داگیر دەکرد. پاشان هەموو دانیشتوانی ناوچەی میسر لە کەناری رووباری نیلدا دابەشبوون بەسەر دوو ولاتدا میسری سەروو، میسری خوارو.

میسری خوارو دەکەوتە باشوورەوە. میسری سەروو دەلتایی نیل بوو، واتە شوێنێکە کە رووبار وەك باوەشێنی دەستی لق لق دەبوو، دەڕژایە دەریای ناوەڕاستەوە.

نزیکەی ٣٤٠٠ ساڵ لە پێش زایینـدا، رابەرێکی بەتوانا بەناوی ((مینس))ەوە بووە فەرمانڕەوایی هەردوو ولاتەکە. ئەوشاری مەمفیسی لە کەناری رووباری نیل دروستکرد، کە ساڵانێکی دوورودرێژ پایتەختی میسری کۆن بوو، میسر لە ژێر دەسەلاتی مینس و فەرمانڕەواکانی تر کە دوایی ئەو دەسەلاتیان گرتە دەست، میسریان گۆڕی بۆ ولاتێکی بەهێز و سەرکەوتوو.

میسرییەکان فەرمانڕەواکەی خۆیان بەخوا دەزانی و بە شێوەیەك رێزیان لێدەگرت تەنانەت ناوەکەشیان بەسەر زمانیاندا نەدەهێنا. بەڵکو پێیان دەوت فیرعەون کە مانای (خانووی گەورە)یە و ئەم نازناوە بۆ کۆشکێك بوو کە فەرمانڕەوا لەوێدا دەژیا.

جووتیارانی زەوی

هەوای میسر لە مانگەکانی نیسان و ئایاردا زۆر گەرم و سووتێنەر بوو. رەشەبای گڕاوی بیابان، لە باشوورەوە بەرەو باکوور هەڵی دەکرد. زەوی هەموو جێگایەك وشك دەبۆوە لە گەرمادا درزی دەبرد و هەوا پڕدەبوو لە وردەڵم . لە هیچ شوێنێکدا رووەکی سەوز بەرچاو نەدەکەوت. بەڵام لە شاخە دوورەکانی لای باشوورەوە، واتە ئەو شوێنەی کە سەرچاوەی رووباری نیلی لێ بوو، هەموو ساڵێك دەرکەوتەیەك رووی دەدا کە ئاووهەوای ناوچەکەی دەگۆڕی، لەو شاخانەدا، لەسەرەتای بەهاردا بەفرەکان دەتوانەوە و بارانێکی زۆر دەباری. ئاوی رووبارەکان بەرزدەبۆوە و لافاو هەڵدەسا، ئاوی قوڕاوی دەڕژایە رووبارەکەوە.

ئاو هەموو کاتێك بە خێراییەکی زۆر هێرشی دەهێنا، نیل بەرزتر و بەرزتر دەبۆوە و لە ناوەڕاستی مانگی حوزەیراندا بەسەر کەنارەکانی دەوروبەری خۆیدا بەرز دەبۆوە و بەسەر هەردوولای کەناری نیلدا بلاودەبۆوە، هەموو ساڵێك لافاو ئەو دۆڵەی دادەپۆشی کە رووباری نیلی پێدا دەڕۆیی. ئاو دۆڵەکەی بۆ ماوەی شەش تا هەشت هەفتە دادەپۆشی و پاشان وردە وردە دەنیشتەوە، لە دوای نیشتنەوەی رووبارەکە، توێکڵێکی بەنرخی لیتەیی رەش بە درێژایی دۆڵەکە هەتا خوارووی گردەکان بەهەردوو لای کەناری نیلدا بەجێ دەهێشت، ئەم بەسەرهاتە موعجیزە ئاسایە میسری گۆڕی بوو، دانەوێڵەکان چەکەرەیان دەکرد، داروودەوەنەکان گیانیان دەهاتەوە بەبەردا و گوڵ و گژوگیاکان سەریان بەرزدەکردەوە میسرییەکان زۆر شادمان دەبوون بەو لیتە بە پیتەی کە لافاوی زیانبەخش بەجێی هێشتبوو.

لەگەڵ نیشتنەوەی ئاوی رووباری نیلدا، وەرزی نوێی کشتوکاڵ کردن دەستی پێ دەکرد، زەوییە نزمەکانی کە ماوەیەکی زۆر لە ژێر ئاودا بوون، بە شێوەیەك نەرم و فشڵ دەبوون کە ئیتر کێڵانی پێویست نەبوو، جووتیار تەنیا بە لقەدارێك، زەوییە شێدارەکەی تیر تیر دەکرد و دەنکەکانی بە زەوییەکەدا دەپڕژاند، بەڵام زەوییە بەرزەکان بە زووی وشك دەبوونەوە و دەبوایە بۆ کشتوکاڵ کردن بکێڵدرانایە — میسرییەکان گاسنی سادەیان هەبوو، سێ پارچە تەختەی رەقی پتەویان بە شێوەیەك بەیەکەوە دەبەستەوە کە کۆتایی یەکێك لەوانە بەسەر زەویدا رادەکێشرا و زەوییەکەی تیر تیر دەکرد، دووەمین پارچە بە قۆچی گایەکی نێرەوە دەبەسترایەوە و سێیەمین پارچەش، دەسکی گاسن بوو کەئەو کەسەی زەوی دەکێڵا ئەوەی بەدەستەوە دەگرت.

کاتێك قەدی گەنمەکان دەگەیشتە بەرزترین ئاست و لە ژێر باری گوڵەگەنمە پڕ بایەخەکانی خۆیدا دەچەمایەوە، ئەوانەیان بە شێوەی دەسکی بەستراو دەبڕی و دەیان گواستەوە بۆ

زەوییەکی تایبەتی خەرمان کوتان. لەو شوێنەدا دەسکە گەنمە بەستراوەکانیان بلاوەکردەوە و گاکانیان لەسەر ئەوە بۆ پێشەوە و دواوە دەبرد تا دەنکە گەنمەکان لە گوڵەکانیان بێتە دەرەوە. جووتیاران لە کاتی خەرمان کوتاندا ئەم گۆرانییەیان دەوت:

وەحە، ئەی گای نێر بکوتە،

بۆخۆتە بکوتە،

کاکەی بۆ عەلەفەکەتە بکوتە،

گەنمەکەی بۆخاوەنەکەتە بکوتە،

پشوو مەدە،

ئەمرۆ هەوا سارده،

قۆناغی دوایی ئەوە جیاکردنەوەی پووش و تویکڵە وردەکانی گەنمەکە بوو. بەم کارەیان دەوت (بێژانەوە). میسرییەکان بە بێژنە دارینەکان، گەنمەکانیان دەبێژایەوە تا تویکڵە سووکەکان جیابنەوە.

ئاودانی زەوی

هەموو ساڵێك لافاوەکان چینێك لیتەیی تەنکیان لەسەر زەوییەکانی کەنار رووبارەکە کۆدەکردەوە، وردە وردە لە زەوییەکانی دەوروبەری رووبارەکە بەرزتر دەبوونەوە. رووباری نیل ٦ مانگی ساڵ ئاوی زۆربوو، بەڵام مانگەکانی تر کەم ئاو بوو. جووتیارەکان سەرنجیان دابوو کە هەندێ ئاو لە چاڵی زەوییە نزمەکاندا کۆدەبێتەوە بە هۆی ئەوەوە زەوی لەم ناوچانەدا سەوز و بە پیت دەبوو لە کاتێکدا کە زەوییە بەرزەکان بە خێرایی وشك دەبوونەوە و بە گەرمای هەتاو درزیان دەبرد.

میسرییەکان چاڵەکانیان گەورەتر کرد و حەوزەکانیان دروستکرد کە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە دوای بەسەرچوونی وەرزی لافاو ئاویان لە ناویاندا دەپاراست. پاش ئەوەی زەوییەکان وشك دەبوونەوە، ئاوی حەوزەکانیان بە جۆگەلەدا بۆ زەوییەکانی خۆیان رادەکێشا. تا ئەو کاتەی ئاویان لە بەردەستدا بوو، تەنانەت لە وەرزی بێ ئاویشدا زەوییەکانیان بە سەوزی پڕ بەروبوومی جووتیارەکان بەدوای رێگەیەکدا دەگەڕان تاوەکو ئاو بە شوێنە بەرزەکانی تری زەوییە کشتوکاڵییەکان بگەیەنن. بۆ ئەم مەبەستە نوێڵی ئاوکێشیان داهێنا. ئەم کەرەستەیە تیرێکی بچووکی بەرزی هەبوو کە سەتڵێکی چەرمینی بە پەتێکەوە پێوە هەڵدەواسرا، کۆتاییەکەی تری ئەوەیان بە تۆپەڵە قورێکی

رەق، توند دەکرد جووتیارەکان ئەو سەتڵەیان لە ئاوی رووبارەکەدا نوقم دەکرد و پاشان دەڕژایە جۆگەلەکانەوە کە یەك یان دوو مەتر لە ئاستی رووی رووبارەکە بەرزتر بوون.

کشتوکاڵی شوێنە بەرزەکان بە کۆمەڵێك کەنداو و جۆگەلە ئاو دەدران. ئاویان بە نوێڵی ئاوکێش لە بەرزاییەکانی خوارەوەی دەبرد بۆ بەرزاییەکانی سەرەوە تا لە کۆتاییدا دەگەیشتە بەرزترین زەوی. ئەم شێوازی ئاو گەیاندنە بە زەوییە وشکەکان و ئاودانیان یەکێك بوو لە سادەترین شێوازەکان.

هەموو ساڵێك کاتێك ئاوی نیل بەسەرکەنارەکاندا بەرزدەبۆوە، سنووری نێوان کشتوکاڵەکانی دەشۆرییەوە و دەیبرد. لە بەر ئەوە پێویست بوو شێوازێك بۆ پێوانی زەوییەکانی بدۆزنەوە تاوەکو هەموو کەسێك بزانێت چەندە لەو زەوییانە هی خۆیەتی. شێوەی پێوانی زەوییەکان بە هۆی سوود وەرگرتن لە هێڵی راست و گۆشەکانەوە بوو کە پێیان دەڵێن (رووپێویی) میسرییەکان یەکەمین کەس بوون کە زەوییەکانیان رووپێویی دەکرد.

پیشەسازییەکان

میسرییەکان بە هۆی ئەم بەروبوومە زۆرەوە، پێویستییان بە کوپەڵە و گۆزە هەبوو تا گەنم و دانەوێڵەکانی تری تێدا هەڵبگرن، ئەو گڵە رۆسە زۆرەی میسر، بۆ گۆزەگەری گونجاو بوو. گۆزەگەر، بە قاچەکانی قوڕە رۆسەکەی دەشێلا و لە دواییدا پارچەیەکیان لەسەر پەڕەیەکی سوڕاوەی بەکرەییدا دادەنا و لەگەڵ خولانەوەی قوڕی سەربەکرەکە، گوزەگەر شارەزایانە بەدەستی شێوەی لە قوڕەکان دروست دەکرد.

بەم شێوەیە کەشفیان کرد، کە دەتوانرێت لەگڵی رۆس خشتی بەهێز دروست بکرێت، قوڕی رۆسیان لەگەڵ وردە چەو و بڕێك لە پوش و کادا تێکەڵ دەکرد و پاشان خشتەکانیان لەبەر هەتاو دادەنا تاوەکو رەق و وشك ببێتەوە.

لەوانەیە شووشەچێتی بۆ یەکەمجار لە میسرەوە داهاتبێت، شووشە لە تێکەڵاو کردنی وردە چەو و لمی تواوە لەگەڵ ماددەکانی تردا دروست دەکرا شووشەی تواوە وەك شەربەتێکی رەش دەهاتە بەرچاو. شووشەچی میسر بڕێك هەوێری شووشەیی نەرمیان لەسەر لوولەکی بەرز دادەنا و لە کۆتاییەکەی تری لوولەکەوە فوویان لێ دەکرد، شووشە گەرمەکە فراوان دەبوو، بە شێوەی گۆیەکی ناوبۆش دەردەچوو، شووشەچی لە کاتێکدا کە شووشەکە هێشتا نەرم بوو، شێوەی جوانی پی دەبەخشێ.

ئەو کەسانەی کە رووەکی کەتانیان دەڕواند، تێگەیشتن کە بەشی ناوەوەی قەدی کەتان دەتوانرێت بۆ تاڵی تەنك و باریك دابەش بکرێت و پەتی لێ دروست بکرێت، چەند رۆژێك قەدەکانیان لە ئاودا دەخووساند و لەبەرهەتاو وشکیان دەکردەوە. لە چەپکێك قەدی کەتاندا، سەدان تاڵی تەنك و باریکیان بە درێژی چوار تا پێنج سانتیمەتر دەست دەکەوت. تاڵەکانیان بەیەکەوە لوول دەکرد و پەتیان بەرهەم دەهێنا. چنەرەکان لەم پەتانە پارچەکەتانی باشیان دروست دەکرد کە کەمێك لە نەرمی ئاوریشم دەچوو. پارچەکانی کەتان زیاتر لە چوار هەزار ساڵ درێژەیی هەبووە.

میسری کۆن پیشەگەری شارەزایی تریشی هەبوو، زێڕەنگەرەکان ملوانکە و ئەنگوستیلە و بازنگیان دروست دەکرد بە گەوهەرە رازاوەکانی بە مینا درەوشاوەکان جوانکارییان تێدا دەکرد، دارتاشەکان پێویستییەکانی ماڵیان بە سەدەف، مرواری، عاج، زێر و زیو دەڕازاندەوە. چەرم سازەکان کەمەربەند و پاپووچ و کانزاچییەکان نەیزە و قەڵغانیان دروست دەکرد.

دروستکەرانی بەلەم

رووباری نیل رێگەیەکی ئاوی زۆرباش بوو لە ولاتدا، میسرییەکان زۆر زوو فێربوون کە لە قامیشە رواوەکانی قەراغ رووباری نیل بەلەم دروست بکەن. کۆتایی بەلەمەکانیان لە گوڵی کاکتۆس دەچوو خەڵکی گوندەکان لەسەروو خوارووی رووباردا سەوڵیان لێ دەدا، بەروبوومەکانی خۆیان هەڵدەگرت و لەگەڵ خەڵکی گوندەکانی تردا خەریکی دانوستاندن بوون. لەو سەردەمەدا بازرگانی بریتی بوو لە گۆڕینەوەی کەلوپەلەکان چونکە هێشتا لە میسردا پول نەبوو بوو بەڕەسمی پاشان بەلەمی گەورەتریان دروست کرد. بازرگانی لەگەڵ ناوچە دوور دەستەکانیش داکرایەوە. بازرگان، ئەو شتومەکە جوان و بە کەڵکانەیان نمایش دەکرد کە کرێکارەکان دروستیان کردبوو.

کەشتییە گەورەکان بە چارۆکەی شێوە چوارگۆشەی گەورە ئامادەکرابوون کە کاتێك با لە دواوەی کەشتییەکەوە هەڵی دەکرد، سوودی لێ وەردەگیرا کاتەکانی تر کەشتییەکان بە سەوڵ دەڕۆیشتن. زۆرجار سەوڵ لێدەرەکان بەندەبوون و لە جێگای خۆیاندا بە زنجیرە دەبەسترانەوە. هەر ئەوەندە بەس بوو بۆ بەندەکان کە سەوڵ بە خێرایی لێ نەدەن تا گێژەیی قامچی خاوەنەکانیان بەرزبێتەوە. کەشتییەکان سووکانیان پێوە نەبوو، کەشتیوان لە بەشی دواوەی کەشتییەکە بە سەوڵێك کە بە قەراغ کەشتییەکەوە جێگیر کرابوو، ئاراستەیی کەشتییەکەی دەگۆڕی.

نووسینی وێنەیی

میسرییەکان بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ نەیاندەزانی چۆن بنووسن و بۆ دەربڕینی مەبەستی خۆیان سوودیان لە خەتی وێنەیی وەردەگرت، کاتێك دەیانویست بنووسن ئاو، خەتی پێچاوپێچیان دەکێشا یان لە جیاتی نووسینی بەلەمیان دەکێشا. بۆ نووسینی خۆر بازنەیان دەکێشا و مانگیان بە کەوانەیەك دیاری دەکرد. بەلاّم ئەم شێوەیە نارێکوپێك بوو.

ئەوانە وردە وردە فێربوون کە بەکێشانی هێمای بچووکتر مەبەستی خۆیان دەربڕن. بۆنموونە لە جیاتی کێشانی باڵندە. دوو خەتی بچووکیان دەکێشا کە لە شێوەی باڵەکانی باڵندەیەکدا بوو لە کاتی فڕیندا. لە جیاتی کێشانی مرۆڤ دووخەتیان دەکێشا کە کەسێکی لە کاتی بەرێ رۆیشتندا پیشان دەدا.

لەچاخە دێرینەکاندا، کێشانی وێنە بۆ دەربڕینی مەبەستی میسرییەکان بەس بوو، بە تێپەڕبوونی کات، ئیتر دەربڕینی هەندێك لە شتەکان بە وێنە گران بوو. لەبەر ئەمە هێمایان دانا بۆ شتەکان چونکە لە کاتی نووسینی داستانێکدا سەدان، هێما بەکاردەهات، هەنگاوی دوای ئەوە دۆزینەوەی هێمایەك بوو کە بەشەکانی زمانی لە جیاتی شێوەی گشتی شتەکان پیشان دەدا و هێماکانیش دەنگە سادەکانی دیاری کرد.

رووەکێکی وەك قامیش بە ناوی (پاپیرۆس)وە بە درێژایی زەلکاوە نزمەکانی کەناری رووباری نیل دا گەشەی دەکرد. میسرییەکان بۆ دروستکردنی جۆرە کاغەزێك سوودیان لەم جۆرە گیایە وەردەگرت. سەرەتا قەدی قامیشەکەیان بە شێوەی تاڵی درێژ دەبڕییەوە. پاشان تاڵەکانیان بە درێژی لە تەنیشت یەکترەوە هەڵدەچنی تاوەکو سەرەکانیان بکەوێتە سەر یەکتری. پاشان تاڵەکانیان تەڕ دەکرد و بەتەنە قورسەکان رووی ئەوانەیان دەپەستەوە. لە دوایی ئەوە لەبەر هەتاو دایان دەنا تا وشك بێتەوە. بەم شێوە پەڕەیەکی وەك پەڕەی کاغەز بەرهەم دەهات. میسرییەکان بۆ نووسین لەسەر کاغەز، سوودیان لە جۆرە مرەکەبێك وەردەگرت کە لە ئاو و شیلەی سەوزەکان بە تێکەڵ کردنی لەگەڵ هەندێ خەڵووزدا دەست دەکەوت. لە جیاتی پێنووس سوودیان لە قامیشی نووك تیژکراو وەردەگرت.

هەندێك لە کۆنترین کتێبەکانی جیهان میسرییەکان بەرهەمیان هێناوە بەلاّم کتێبەکانی ئەوان لە پەڕە دروست نەدەکرا. پەڕە باپیرۆسەکانیان بە شێوەی تۆمارێکی گەورە بەیەکەوە

دەنووساند. زۆرجار درێژی تۆمارەکە دەگەیشتە سێ مەتر. بێگومان خوێندنەوەی ئەم تۆمارە بەرزانە گران بوو. لە ئەنجامدا میسرییەکان ئەوانەیان لەسەر داردەستێك لوول دەکرد. خوێنەر تۆمارەکەی دەکردەوە و لە دوای خوێندەوە، ئەوەی لەسەرداردەستێکی تر هەڵ دەکرد.

نووسەرەکان

لە میسردا خەڵکێکی کەم دەیانتوانی بنووسن. ئیشی (نووسەرەکان) ئەوە بوو کە شت بۆ خەڵکی تریش بنووسن. ئەوانە زۆر بە بایەخ بوون و لەناو خەڵکدا ڕێزێکی زۆریان لێ دەگیرا. ئامۆژگاری منداڵەکانیان دەکرد کە (هەوڵ بدە و ببە بە نووسەر، چونکە لە دواییدا دەبێتە رابەری خەڵکی. کەسێك کە تێکۆشەرە و لە کارەکانی کەمتەرخەمی ناکات، لەوانەیە ببێتە شازادە).

بژێویی ژیانی نووسەرەکان زۆر لە ژیانی خەڵکی تر باشتر بوو، لە حەکایەتێکی کۆندا گێڕدراوەتەوە باوکێك کە دەیویست کوڕەکەی ببێت بە نووسەر، ئەمەی پێ دەڵێت:

ببە بە نووسەر کە ئەو لە رەنجی کار ئازادە و لە شەڕی دوژمنان پارێزراوە. مسگەر دەبێت لەبەردەم کورە سوورەوەکراوەکەی خۆیدا ئیش بکات، کارێك کە پەنجەکانی وەك قاچی مارمێلکە خواروخێچ دەبێت. وەستایی بەنا بلۆکە بەردینەکان بۆ سەرەوە و خوارەوە دەبات و شەو بە بازووە قورسەکانی و ئەندامەکانی تری کە دەڵێی لە کاتی لێ بوونەوەدایە، پشوو دەدات، ساقی لە پێوەدانی مێشوولە و مێرووەکانی تر خەریکە رۆحی دەردەچێت. جووتیار لە زەوییە کشتوکاڵییەکاندا لە ناو گاوبەرازدا ئیش دەکات و جلوبەرگەکانی لە ناو قوڕ و چڵپاودا وەك دار رەق دەبێت، سەرۆکی قافڵە، بە بیابان و دەشت و دەرەکان دا بەرێ دەکەوێت کە لە ترسی شێر و پڵنگەکان ئارامی نییە و لە کاتی گەڕانەوەشیدا بۆ میسر لە هیلاکی و ماندوویەتی و لە قاچ دەکەوێت. خاوەنی نانەوا بۆ دانانی نان لە ئاگردا سەردەکات بە ناو تەنووردا لە کاتێکدا کوڕەکەی بە توندی قاچی دەگرێت زۆرجار روودەدات کە لە دەستی کوڕەکەی بەردەبێت و دەکەوێتە ناو گڕەکانی ئاگرەکەوە بەڵام نووسەر چاودێری هەموو کارەکانی سەر زەوی دەکات.

پێوانی کات

میسرییەکان، بەسەیرکردنی شوێنی خۆر لە ئاسماندا هەستیان بە زانینی کات دەکرد. بەڵام ئەم شێوازە بۆ پێوانی کات زۆر وردنەبوو، وردە وردە شێوازی باشتر فێربوون بەم شێوە کاتیان لە هەڵهاتنی خۆرەوە تاوەکو هەڵهاتنی دواتر دابەشکرد بەسەر بیست و چوار بەشدا.

لەوانەیە یەکێك درکی بەوەکردبێت کە دار سێبەر دروست دەکات و ئەم سێبەرە لەناوەڕاستی رۆژدا کورتترە خۆر کە لە ئاسماندا بەرزتر دەبۆوە، سێبەری دارەکە وردە وردە کورتتر دەبۆوە تا لە نێوەرۆدا دەگەیشتە ئەوپەری کورتی. پاشان سێبەرەکە وردە وردە درێژ تر دەبۆوە. میسرییەکان کاتیان بە پێوانی سێبەری داروبەردەکان دەپێوا.

خۆر کە لە ئاسمانی بێ هەوری میسردا شکۆمەندانە دەدرەوشایەوە، گەورەترین خوای میسر بوو. ئەوان بە خۆریان دەوت (را) سەرچاوەی هەموو ژیان، گەرمی و رووناکی هی ئەوبوو بەزێنەری دەسەلاتە تاریکەکان، بەیانیان لە رۆژهەلاتەوە هەڵدەهات و لە بەلەمێکدا کە (ملیۆنان ساڵ) ناوی هەبوو. سەفەری رۆژانەی خۆی دەست پێ دەکرد. لە رێگەی سەفەرەکەی خۆی سەیری ژێرەوە و خەڵکەکەی دەکرد و چاودێری رەفتارە باش و خراپەکانیانی دەکرد. شەو کاتێك بە ناو شاخەکانی رۆژئاوادا تێدەپەرێ و بەرەبەیان دووبارە دەردەکەوتەوە و جارێکی تر سەفەرەکەی بە ئاسماندا دەست پێ دەکردەوە.

میسرییەکان سوپاسگوزاری رووباری نیلیش بوون کە بەم شێوەیە پڕ سۆز و میهرەبان بوو. نەیاندەزانی بۆچی ئاوی رووباری نیل بەرز دەبێتەوە، تەنیا شایەتی ئەوەبوون کە خاکەکەیان بە پیت و بەروبوومیان پڕ بەرهەم دەکات و بە کەمبوونەوەی ئاو، وشکەساڵی دێت کە رەنج و زەحمەتێکی زۆری بۆ خەڵکی دروست دەکرد. لەو باوەڕەدا بوون کە بەرزبوونەوەی ئاو بە فەرمانی خوای نیلە. بڕوایان وابوو کە بە پاڕانەوە لە قاپی خوای نیل، دەتوانرێت ئەو رازی بکرێت کە ئاو بە کشتوکاڵەکانیان ببەخشێت و بەروبوومیان زیاد بکات.

هەموو ساڵێك کاتێك ئاو بەرزدەبۆوە، جەژنێکی گەورەیان بۆ خوای نیل دەگێرا. خەڵکێکی زۆر لە سەرتاسەری ناوچەکانی میسرەوە کۆدەبوونەوە تاوەکو خوای نیل بپەرستن و سوپاسگوزاری خۆیان بۆ ئەو پیشان بدەن. خەڵکی لەگەڵ کاهینەکاندا، بە کۆمەڵ بۆ کەناری رووباری نیل دەڕۆیشتن و سروودیان بۆ ستایش و سوپاسگوزاری نیل دەوت:

سوپاس بۆ تۆ ئەی نیل کە لە زەوییەوە دێیتە دەرەوە،

و خۆراك بە خەڵكی میسر دەگەیەنی،
تۆ ئاو دەگەیەنیتە ئەو كێڵگانەی كە (را) دروستی كردووە تا خۆراك بە ئاژەڵەكان بدەیت،
تۆ بیابانە دوورەكان لە ئاوەوە، تێر ئاو دەكەی،
تۆ كارگەكان ئاوەدان دەكەیتەوە.
ئەی خاوەن ماسییەكان كە باڵندە دەنێری بۆ سەر ئاوەكە،
كە گەنم و جۆ دروست دەكەی،
ئەگەر ئاوی نیل كەم دەبێتەوە، هەموان خەمبار، سەردادەنەوێنن،
وە ئەگەر ئاوی نیل بەرزدەبێتەوە، زەوی تێر ئاو دەبێت و هەموان خۆشحاڵ، تۆ بەدی هێنەری خواردن و خۆراك، ئەی دروستكەری چاكەكان، ئەی دروستكەی عەلەف بۆ ئاژەڵەكان،
تەویلەكان پڕ بكە، دانەوێڵەی گەنجینەكان زیاد بكە،
پێشكەشی خەڵكی هەژاری بكە.

پاشان میسرییەكان، كاتژمێری هەتاوییان دروستكرد. ئەم كاتژمێرە لە دارێكی ستوونی و بەرز و دارێكی ئاسۆیی كە بەسەر ستوونییەكەوە بەسترابۆوە دروست دەكرا. بەیانیان زوو، دارە ئاسۆییەكەیان بەلای رۆژهەڵاتدا رێك دەخست هەتا سێبەرەكەی تەواوی دارەبەرزەكە داپپوشێت. بەبەرزبوونەوەی خۆر، سێبەرەكە كورتتر دەبۆوە. بۆ پیشاندانی كاتژمێر دارەدرێژەكەیان پلەپلە كردبوو، شوێنی سێبەری خۆر لەسەر پلەكان، كاتژمێرەكانی پێش نیوەڕۆیان پیشان دەدا. لە كاتی نیوەڕۆدا سێبەر نەدەما، دارە ئاسۆییەكان بەلای رۆژئاوادا رێك دەخست و درێژی سێبەری دارەكە، كاتژمێرەكانی پاش نیوەڕۆی دیاری كرد.

دروستكەرانی رۆژژمێر

میسرییەكان حەزیان دەكرد لە شەوە سایەقەكاندا ئەستێرەكان ببینن ئاقڵەكانیان تێگەیشت بوون كە هەندێك لە ئەستێرەكان هەموو شەوێك چەند خولەكێك زووتر لە شەوی پێشوو لە ئاسماندا دەردەكەون. ئەوانە زۆرشت لە جووڵەی ئەستێرەكانی ئاسمانەوە فێربوون. بە رێكەوت تێگەیشتن كە دەركەوتنی ئەستێرەیەكی تایبەت هاوكاتە لەگەڵ بەرزبوونەوەی ئاوی رووباری نیلدا. بەم شێوەیە بۆ سەفەرەكانیان لەشەودا سوودیان لە ئەستێرەكان وەردەگرت. ئەو شوانانەی كە شەوان ئاژەڵەكانیان دەلەوەڕاند، فرسەتێكی باشیان هەبوو بۆ سەیركردنی مانگ،

تێگەیشتن کە مانگ لە چەند شەوێکدا وەك داسێکی زیویی لە ئاسماندا دەدرەوشێتەوە. شەوەکانی دوایی وردە وردە گەورەتر دەبوو تا بە شێوەی گۆیەکی تەواو دەردەکەوت. پاشان وردە وردە. بچووك دەبۆوە تاوەکو بە تەواوی دیار نەدەما. لە دوایی تێپەڕبوونی ماوەیەك، سەر لە نوێ مانگ لە ئاسماندا دەردەکەوتەوە و وردە وردە دەگۆڕا بۆ گۆیەکی تەواو. ئەم سەیرکەرە دێرینانەی ئاسمان، کەشفیان کرد کە مانگ لە هەر بیست و نۆ یان سی رۆژێك دا، یەکجار دەبێتە گۆیەکی تەواو، تێگەیشتن کە لە نێوان بەرزبوونەوەی ساڵانەی ئاوی رووباری نیلدا، دوانزە مانگ هەیە. میسرییەکان کاتی نێوان دوو گۆیی تەواویان، ناونا مانگ.

دانیشتوانی قەڕاغ رووباری نیل ماوەیەکی دوور و درێژ مانگیان خستبووە ژێر چاودێرییەوە، رۆژژمێرێکیان دروستکرد تاوەکو کاتەکان بپێون. بەم ئەنجامە گەیشتن کە ئەگەر هەر مانگێك سی رۆژی تەواو بێت، لەبەر ئەوەی دوانزە مانگە، دەبووە سێ سەد و شەست رۆژ. پێنج رۆژی کۆتایی هەموو ساڵێکیان دەکردە پشوو، جەژنیان دەگێڕا. بەم شێوەیە ساڵێك سێ سەد و شەست و پێنج رۆژ بوو، ساڵی ئەوان لە سێ وەرز دروست دەبوو کە ناویان وەرزی لافاو، وەرزی پێشڕەوی، وەرزی هەڵگرتن بوو. درێژی هەموو وەرزێك چوار مانگ بوو.

خواکانی میسر

میسرییەکان هەموو دەرکەوتەکانی جیهانیان بەکاری خودا دەزانی. بەڵام چونکە نەیان دەتوانی یەك خوای باڵا دەست بۆ هەموو جیهان پەسەند بکەن، باوەڕیان بە چەند خوایەك هەبوو.

((ئەسیریس)) خوایەك بوو کە لە هەموویان زیاتر دەیانپەرست. میسرییەکان لەو باوەڕەدا بوون کە ئەو بەشێوەی مرۆڤ لە ئاسمانەوە هاتۆتە خوارەوە تاوەکو مرۆڤەکان فێر بکات بە خۆشەویستییەکی برایانە لەگەڵ یەکتریدا بژین.

خوایەکی تر کە شایەنی ڕێز بوو، ناوی (توت) بوو. ئەو ئەقڵ و هۆشی بە مرۆڤەکان دەدا و لەبەر ئەمە بەخوای ئەقڵ و زانیاری دەژمێردرا. لە مەزهەبی میسرییەکاندا ژمارەیەك خوای تریش هەبوو.

میسرییەکان زۆربەی ئاژەڵەکانیان بە پیرۆز دەزانی، چونکە بڕوایان وابوو کە خواکان لە کاتی دیداریان بۆ سەر زەوی و بینی کارەکانی مرۆڤ بە شێوەی گیانەوەران دەردەکەون. ئەو وێنانەی کە میسرییەکان بۆ خواکانیان کێشاون، بە لەشی مرۆڤ و سەری ئاژەڵەوە پیشانیان داون.

میسرییەکان لەو باوەڕەدابوون کە رۆحی مرۆڤ لە دوای ژیانێکی کورتی سەر زەوی، عەودالی ژیانی هەمیشەیی دەبێت، بیریان لەوە دەکردەوە کە رۆح زۆرجار خوازیارە دووبارە بگەڕێتەوە بۆ لەشی مردووەکە. سەرەڕای ئەمە کاتێك کەسێك دەمرد بەکەرەستەکان جەستەی مردووەکەیان دەپاراست و پاشان دەیانپێچایەوە بەتاڵە کەتانە تێکەڵ کراوەکان بە مۆم و دەرمان. ئەو جەستەیەی کە بەم شێوەیەی لێ دەکرا پێیان دەوت (مۆمیا). جەستە مۆمیاکراوەکەیان دەخستە تابووتێکەوە کە بە ئەندازەی جەستەکە دروستیان دەکرد و ئەوەیان بە رەنگە جوانەکان دەنەخشاند و دەیان رازاندەوە. لە دوای ئەوە تابوتەکە لەگەڵ خۆراك و پێویستییەکانی ماڵ و زۆربەی ئەو شتانەی کە لەوانە بوو لە ژیانی دوای مردندا سوودی لێ وەربگیرێت دەیان خستە گۆڕەکەوە. پیاوماقوڵە دەوڵەمەندەکان کە بەندەی زۆریان هەبوو سەدان پەیکەریان، لە گۆڕەکانی خۆیاندا دەپاراست تاوەکو لە دونیاکەی تردا کارەکانیان بۆجێبەجێ بکەن. لەحەکایەتە کۆنەکانی ئەو سەردەمەوە گێڕدراوەتەوە کە خاوەنەکانیان لە دونیادا بەم جۆرە فەرمان بەسەر پەیکەرەکانیاندا دەدەن: «ئەی پەیکەرەکان، چاودێری کاربن، زەوی بکێڵن، تۆەکان بەسەر زەویدا بپرژێنن، ڕووبارەکان پڕبکەن لە ئاو، وردە چەو و لم لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا بهێنن» هەرکاتێك پیاوماقوڵێك لەو دونیا کە دەیویست کارێك ئەنجام بدات، دەیتوانی یەکێك لەم پەیکەرە بچووکانە بانگ بکات، پەیکەرەکە لە وەڵامدا بە خاوەنەکەی دەوت: «گەورەم ئامادەم بۆ خزمەت، هەر ئەوەندە بەسە کە بانگم بکەی » بەم شێوە پەیکەرانەیان دەوت «وەڵامدەرەوە ».

لە تەلاری حەقیقەتدا

بە بۆچوونی میسرییەکان رۆح لە دوای مردن لە سەفەرێکی مەترسیداردا رێگەی بەهەشت دەگرێت، مردوو دەبێت بەبیابانە چۆڵەکاندا تێپەڕێت، بەسەر شاخە بەرزەکاندا سەرکەوێت و بە رووبارەکاندا تێپەڕێت کە پڕبوو لەمار و ئەژدیها و دێو، لەم سەفەرەدا کتێبێکی لەگەڵ خۆی پێبوو بە ناوی «کتێبی مردووەکان» کە بەوە دەیتوانی لە مەترسییەکان هەڵبێت یان بەسەریان زاڵ بێت. ئەم کتێبە هەموو سروودەکانی سوپاس و ستایش، گفتوگۆ لەگەڵ خودادا واتای سیحراوی تێدا بوو کە لە کاتی سەفەرکردن بۆ دونیای رۆحیانەتەکان ئەوەیان بە دەنگی بەرز دەخوێندەوە. رۆح پێش ئەوەی رێگەی پێبدرێت بچێتە بەهەشتەوە، دەبێت بچێتە تەلاری حەقیقەتەوە. لەبەشی دواوەیدا هۆڵێکی گەورەی پڕشکۆ هەیە، لەسەر تەختەیەکی زێڕینی

درەشاوە، بە دووری نۆ پـێ، قـازی ترسـناك، ئەسـیریس دانیـشتبوو. چـل و دوو خـوا لەسـەر تەختەکانی لە زێڕوعاج، لە تەنیشت و گۆشەکانی تەلارەکەدا دانیشتبوون، و هەریەکـەیان بـۆ گونـاهێکی دیـاریکراو سـزای رۆحەکـەیان دەدا. لـەو نزیکانـەدا تەرازوویـەك هـەبووە، و لـە پشتییەوە، چالێکی قوولێ رەشی دەم کراوە و دواتر هەیکەلێك دەرکەوت کە سەری مارمێلکـە و لەشی کەرکەدەن و قاچەکانی دواوەی پڵنگ بوو.

چل و دوو پرسیاریان لە رۆح دەکرد:

یەکەم دەیپرسی: ئایا تووشی گوناهی دزی بووی؟

دووەم دەیپرسی: ئایا زمانت شتی ناشیرینی بە دراوسێیەکەت وتووە؟

سێیەم دەیپرسی: ئایا چارەسەری براکانت کردووە؟

چوارەم دەیپرسی: ئایا رێز لە خواکان دەگری؟

پێنجەم دەیپرسی: ئایا دراوسێیەکەت وەك خۆت خۆش دەوێت؟

و بەم شێوەیە تاقیکردنەوەکان بەردەوام دەبوو، رۆح ئاقلانە وەلامی پرسیاری خواکـانی بـەم شێوەیە دەدایەوە.

((خوا راستەقینەکان، من هیچ کارێکی ناشرینم بەرامبەر بە مرۆڤەکان نەکردووە.

((من ستەمم لە هەژارەکان نەکردووە)).

((من کەسم فێری خراپە نەکردوە)).

((من ساختەچی و فێڵباز نەبووم)).

((من دوژمنایەتی و بەربەرەکانیم نەکردووە)).

((من کەم فرۆشیم نەکردووە)).

((من دزیم نەکردووە)).

((من درۆم نەکردووە)).

((من بە برسییەکان نان، بە تینووەکان ئـاو، بـەڕەش و رووتـەکان جلوبـەرگم داوە. هـەموو ئیش و کارەکانم چاك و راستگۆیانە بووە، خوایەکان، مـن وەفادارانـە خزمـەتی رۆحـە پـیرۆزە راستەقینەکانم کردووە)).

ئایا رۆح راست دەکات؟ هوروس، کوڕە سەردالێکی ئەسـیریس، دەهاتـە پێـشەوە و رۆحـی دەبردە تەنیشت تەرازووێکی دادوەرییەوە، دڵی پیاو لە قاپێکی تەرازووەکەدا و پاداشـتیش کـە هێمایی حەقیقەت بوو، لە قاپەکەی تردا دادەنا. ئەگەر قاپەکانی تەرازوو هاوسـەنگ نـەبوون،

مانای وابوو که رۆح درۆی کردووه و له ئەنجامدا سزای ترسناکی بەسەردا دەسەپاند. ئەگەر قاپی تەرازووەکان هاوسەنگ بوون و دڵ له حەقیقەت قورستر نەبوو، رۆح مۆڵەتی وەردەگرت تا بچێتە بەهەشتەوە، کە له ئەوێدا خۆشی و چێژی هەتاهەتایی بالا دەستبوو. شوێنێك بوو کە مرۆڤ چاوی بەنیاکانیش دەکەوت و لەوێدا وەك زەوی بەڵام بەشان و شەوکەتێکی زیاترەوە دەژیا.

ئاشکرایە کە میسرییەکان لەو باوەڕەدابوون کە کەسێتی و کاری مرۆڤەکان لەو دونیادا زۆر گرنگە و بەرامبەر بە ژیانی لەم دونیادا، پاداشت وەردەگرێت یان سزا دەدرێت.

شاژنێکی گەورە

یەکێك له گەورەترین فەرمانڕەواکانی میسر، ژنێك بوو بە ناوی شاژن (هات شیب سوت) باوکی وەسیەتی کردبوو کە له دوای مردنی کچەکەی ببێتە فەرمانڕەوا. خەڵکی میسر هەرگیز فەرمانڕەوایی ژنیان نەبوو و دەترسان کە (هات شیب سوت) ئەوەندە بێهێز بێت کە نەتوانێت توانا و دەسەڵاتی وڵاتەکەیان بپارێزێت. بەڵام فیرعەون فەرمانی دابوو کە رێورەسمی تاج لەسەر نانەکەی ببینێت.

له رۆژێکی دیاریکراودا فیرعەون بەم شێوەیە قسەی لەگەڵ خەڵکدا کرد: هات شیب سوت دەبێتە شاژن حکوومەتی ئەو حکوومەتی ئارامی و بەختەوەری و کامەرانی دەبێت.

رۆژێك شاژن دەنگی خوایەکەی بیست کە فەرمانی پێدا کە سوپایەك بنێرێت بۆ وڵاتێکی دوورە دەست بەناوی (پۆنت)ەوە له ئەنجامدا شاژن پێنج کەشتی گەورە بە کەلوپەلی میسرییەوە رەوانە کرد، کەشتی گەورەکان له رووباری نیلدا له رێگەی کەنداوێکەوە کە یەکێك له قەراغەکانی رووباری نیلی دەگەیاندە دەریای سوور، کەوتنە رێ. کەشتییەکان له کەنارەکانی ئەفریقیای دەریای سووردا درێژەیان بە جووڵەی خۆیان دا تاوەکو له کۆتایی گەیشتنە ناوچەی پونت.

خەڵکی پونت بە چوونە ناوەوەی بێگانەکان زۆر حەپەسابوون. کۆمەڵێکی زۆر لە سەرکردەکانیان هاتن بۆ کەنارەکە تاوەکو بەخێرهاتنیان بکەن، پرسیاریان کرد: ((بۆچی هاتوونەتە ئەم ناوچەیە کە خەڵکەکەشی ناناسن؟ له ئاسمانەوە هاتوون یان له دەریاکانەوە، ئاوی سەر زەوی خواکان))؟

خەڵکی پونت، بەروبوومە دەگمەنەکانی ناوچەکەی خۆیان گۆڕییەوە بە ((شتە باشەکانی ناوچەی میسر)) کە ئەوان لەگەڵ خۆیان هێنابوویان شتی بە نرخ و سەیریان هێنایە ناو کەشتییەکەوە. زێر، بەردی گرانبەها، داری ئەبانوس، عاج، بنێشت*، و

دەرمانە بۆن خۆشەکان، تەنانەت ئاژەڵە سەیرەکانی وەك مەیمون کە هەرگیز لەوەوپێش لە میسردا نەیانبینیبوو.

هەر پێنج کەشتییەکە بە بارە پڕ بایەخەکانیان گەڕانەوە بۆ نیشتمانەکەی خۆیان، کاتێك کە لە کەناری رووباری نیل دابەزین پێشوازییەکی گەورەیان لێ کردن، کەشتییوانەکان بارەگرانبەهاکانی خۆیان بەرەو ئاپوورەی خەڵکە شادمانەکە هەڵدەگرت. هەرگیز سەروەت و سامانی لەمە زیاتر لە میسردا نەبینرابوو. ئەم سەفەرە بازرگانییە بۆ «پونت» یەکێك بوو لە گرنگترین بەسەرهاتەکانی حکوومەتی شاژن «هات شیب سوت».

دەوڵەمەندەکان و هەژارەکان

سەرتاسەری زەوییەکانی میسر هی فیرعەون بوو، ئەو بەشێکی لەوە دابوو بە پیاوە ماقوڵە گەورەکان. پیاوماقوڵەکان ژیانیان لە کۆشك و ئاپارتمانی گەورە بە بالکۆنە سێبەردارەکان بەسەر دەبرد ئاسایی ئەم کۆشکانە ژوورێکی گەورە کە پەنجەرە کورتەکانی رووەو باکووری تێدابوو، کە ئەربابی ماڵ لەگەڵ خێزانەکەیدا هاوینان لەوێدا دادەنیشتن و چێژیان لە شەماڵە فێنکەکەی باکوور وەردەگرت. ژووری بچووکیشیان بە چوار دەوری ئەم ژوورە گەورەیەدا دروستکردبوو.

ژوورەکانیان زۆر جوان رازاندبۆوە زۆرجار سەقفەکەیان وەك ئاسمان دەنەخشاند و ئەستێرە درەوشاوەکانیان لەسەر رووی سەقفەکە دەکێشا، زۆرجار سەر زەوییەکەیان بە رەنگی سەوز دەنەخشاند کە حەوزی ئاویان لە تەنیشت گژوگیای سەوز و ماسییەکان و باڵندە ئاوییەکان لە ناو قامیشەکاندا پیشان دەدا.

لەمولکە گەورەکەی پیاوماقوڵاندا تەویلە و گەنجینە و شوێنی نیشتەجێبوونی خزمەتکارەکان هەبوو. چوار دەوری باخەکەیان بە دیواری بەرزگرتبوو، بەشەکانی خوارەوەی باخ لە ژێر تیشکی خۆردا درەوشانەوەیەکی تایبەتیان هەبوو. گوڵە سپییەکان و گوڵە لاولاوەشینەکان و گەڵاسەوز و خڕەکانیان لەسەر ئاوەڕوونەکە وەستابوو. دەوڵەمەندەکان جلوبەرگی کەتانی جوانی پڕ لە نەخش و نیگاریان دەپۆشی و بۆ خۆرازاندنەوە ملوانکە، گوارە، بازنگ، و پاوەنەیان بە خۆیانەوە دەکرد. ئەوانە عاشقی جەژن و سەرفرازی بوون و گوێیان لەساز دەگرت و سەیری سەمای سەماکەرەکانیان دەکرد. پیاوماقوڵ لەسەر کورسییەك دادەنیشت کە لەسەر شانی بەندەکان دانرابوو یان بە گالیسکەکانیان کە ئەسپە جوانەکانی ئەوان دەیان بزواند، دەرۆیشتن بۆ پیاسە.

خەڵکێکی کەم دەوڵەمەند بوون، زۆربەی هەژار و بەندەبوون خانووەکانی خەڵکی ئاسایی خانوچکەیی قوڕبوو کە تەنیا ژوورێکی هەبوو. پێویستییەکانی ماڵ کەم و لە سادەترین جۆرەکان بوو هەندێك بلۆك لە جیاتی کورسی و سیسەمێکی چنراو لە قامیش و تاڵەکانی دارخورما دەبینران.

ژیانی هەژارەکان زۆر سەخت بوو. ئەوانە کاریان بۆ فیرعەونەکان و پیاوماقوڵەکان دەکرد و لە هەڵهاتنی خۆرەوە سەر رووت و پێ رووت بە جلوبەرگە خورییەکانیانەوە دەچوونە سەرکار. لەگەڵ خۆیاندا دوو یان سێ نانی بچووکی لە خۆڵەمێشدا برژاو و کەمێك شیری بزن و یەك یان دوو سەلکە پیاز و هەندێك جار کەرتێك ماسییان دەبرد و هەمیشە لە ژێر چاوە تیژەکانی بەڕێوەبەرە قامچی بە دەستەکاندا کاریان دەکرد.

دروستکەرانی هەرەمەکان

نزیکەی ٣٠٠٠ ساڵ پێش زایین، یەکێك لە فیرعەونە دێرینەکان کە لە مەمفیس دەژیا دەستی بە دروستکردنی گۆڕەکان کرد کە ناویان «هەرەمەکان»ە، ئەم هەرەمانەیان لە نزیك رووباری نیلەوە دروست کردووە. گەورەترین هەرەم بە فەرمانی «خۆفۆ» یان «خئوپس» دروستکراوە. ئەم گۆڕە گەورانە لە بەردە یەکپارچەکان دروستکراوە کە کێشی هەر یەکێکیان لەوانەیە بگاتە چەند تەنێك. نووسەرێکی کۆن لەم بارەیەوە نووسیویەتی کە سەدان هەزار کرێکار کە زۆربەیان بەندەبوون. بیست ساڵی تەواو کاریان کرد تاوەکو ئەوەیان دروستکرد.

هیچ کەس بە وردی نازانێت کە چۆن کارکراوە لە دروستکردنی هەرەمەکاندا چۆن ئەم بلۆکە بەردینە گەورانەیان لە تاشە بەردە سەختەکان جیاکردۆتەوە، چۆن بۆ شوێنی دروستکردنی هەرەمەکانیان گواستۆتەوە و یان چۆن بەردەکانیان بۆ سەرەوە بردووە.

زۆربەی بەردەکانیان لە شوێنێکەوە هێناوە کە نزیکەی هەزار کیلۆمەتر لە شوێنی هەرەمەکانەوە دوورە لەو باوەڕەدان کە بۆ شکاندنی بلۆکە بەردینەکان لە تاشە بەردە سەختەکان، درزیان کردبێتە تاشە بەردە سەختەکان پاشان بە درێژایی درزەکە کونیان لە نزیك یەکترەوە تێ کردبێت، تەختەی ئەستووریان دەچەپاندە ئەم کونانەوە و پاشان درزەکانیان پڕ دەکرد لە ئاو بۆ ئەوەی تەختەکان بئاوسێن. ئەم کارە دەبووە هۆی ئەوەی کە تاشە بەردەکان بە درێژایی درزەکە شەق بەرێت. ئاسایی ئەم بلۆکە بەردینانەیان بە هۆی تایەی بەردینی خولاوەوە هەڵدەگرت بۆ کەناری رووباری نیل و پاشان دەیانکردنە سەر تەختە پانە گەورەکان

كه به هۆی پێسته هەڵتاوساوەكانی گیانەوەرانەوە بەسەر ئاوەكەوە دەمانەوە. بە درێژایی رووبارەكە دەیانهێنایە جوولە لە دوای گەیشتنیان بە كەنارەكە بلۆكە بەردینەكانیان دادەگرتە سەر گالیسكەكان.

جادەیەكی زۆر لێژیان لە شوێنی داگرتنی بەردەكان دروست كردبوو بەندە ئاساییەكان پاڵیان بە سەربەرزەكەی بلۆكە بەردینەكانەوە دەنا و خلیان دەكردەوە. سەدان كەس لە پێشەوە بە زەحمەت رایان دەكێشا و سەدان كەسی تریش لە دواوە پاڵیان پێوە دەنا. بلۆكە بەردینەكان هێواش هێواش دەچوونە سەرەوە تا لەسەر شاخێكی گەورە لەبەرد شوێنی خۆیی دەگرت. هەر بلۆكێك بە شێوەیەك لەگەڵ بلۆكەكەی دواوەیدا جووت دەبوو كە زۆر بە زەحمەت درزی نێوان ئەوانە دەبینرا. لە كۆتاییدا دوایەمین بلۆك دەچووە شوێنی خۆی. پاشان پەڕەگرانیتییە سافەكانیان بە رووی بەردەكانەوە دەنووساند تاوەكو هەرەمەكان لە خوارەوە بۆ سەرەوە لێژییەكی رێكیان هەبێت.

وردە وردە هەرەمەكان رووكەشە سافەكەی خۆیان لە دەستدا چونكە رەشەبا و وردە چەوەكان دەیان رووشاند. بلۆكە بەردینەكان بە شێوەیەك لە شوێنی خۆیان دەرچوون كە شێوەی هەرەم وەك بەردە گەورەكان جەستە مەزنەكان، پلەپلەبووە.

لەگۆشەی یەكێك لە رووە چەماوەكانی هەرەمدا، دەرگایەك لەوێوە بۆ ناو گۆڕە شاراوەكان دەكرێتەوە دەرگاكەیان بە شێوەیەكی ژیرانە شاردبۆوە كە دزەكان نەیاندەتوانی رێگەی چوونە ناوەوەی هەرەمەكان بدۆزنەوە. لە دوایی چوونە ناوەوە رێڕەوێكی باریك و درێژ هەیە كە دەگاتە ژوورێك لە ناوەڕاستی هەرەمەكەدا ئەمە ژووری گۆڕەكەیە كە جەستەی مۆمیا كراوی فیرعەون لە دوای مۆمیاكردن لەوێدا دانراوە، شتی زۆر جوان لە تەنیشت ئەو گۆڕەوە دانراوە. وێنە و نووسینەكانی سەر دیوارەكە باسی رەفتاری باشی ئەوی دەكرد لە فەرمانڕەوایەتی و ژیانی خەڵك لە ژێر دەسەلاتی ئەودا هەر ئەم نووسین و وێنانە بوو كە مێژوونووسان زۆر خاڵی گرنگیان دەستكەوت دەربارەی ژیانی میسرییەكان.

یەكێك لە سەرسوڕهێنەرترین پەیكەرەكانی جیهان. پەیكەری (ئەبو ئەهۆلە)ە كە لە نزیك هەرەمەكانە، لە ناو وردە چەوەكاندا سەری دەرهێناوە لەشی ئەم پەیكەرە وەك شێرە و سەری مرۆڤیان پێوە نووساندووە ئەم پەیكەرە لە بەردی گرانیت داتاشراوە بە درێژایی چەندان سەدە، رەشەباكان ئەو وردە چەو و لمانەی كە بە هەوادا بەرزیان كردبۆوە لە دەوری ئەم پەیكەرە كۆیان كردبۆوە و بەشێكی زۆری پەیكەرەكەیان داپۆشی بوو. كاتێك شوێنەوارناسان وردەچەو و لمەكانی سەر پەیكەرەكەیان بە تەواوی لابرد، پەنجەكانی جەستە گەورەكە دەركەوت. لە نێوان

پەنجە درێژەوە بووەکانی پەیکەرەکەدا پەرستگەیەکی بچووکیان دۆزییەوە. رووخساری ئەبوڵهول زیانێکی زۆری بەرکەوتووە بەڵام هێشتا نهێنی شاراوەی تری تێدایە ئەو مەتەڵی چاخەکانە. هیچ کەس نازانێت کەی ئەم پەیکەرە داتاشراوە و مەبەست لەوە چییە. لەوانەیە بۆ گەورەیی خوایەکی تایبەتی میسرییەکان دروست کرابێت.

پەرستگا گەورەکان

پایتەختی دوایەمین فیرعەون لە تەبەس بوو، کە شەش کیلۆمەتر لە رووباری نیلەوە دوورە. تەبەس بە شکۆترین شاری جیهان بوو. هەموو فیرعەونێك بۆ دەرخستنی شان و شەوکەتی خۆی پەرستگەیەکی لەوێدا دروست دەکرد و یان یەکێکی تری بۆ پەرستگا کۆنەکانی تر زیاد دەکرد و یان دەروازە و پەیکەرەکانی بنیات دەنا. لەبەردەم پەرستگاکاندا ئاسایی ستوونێکی شێوە کەلەیی لە گرانیتی رەنگ پێستی کە ناوی ((ئابلیسك)) بوو راست بووبۆوە نووکی ستوونەکە بە زێڕ و ستوونەکە خۆی بە وێنە و نووسینەکانی دەربارەی ئەو فیرعەونەی کە دروستی کردبوو، دەڕازایەوە.

بەشکۆترین پەرستگا، پەرستگای گەورەی کارناك بوو لە نزیك تەبەس کە بۆ گەورەیی خوای خۆر دروستکرابوو. دروستکردنی ئەم پەرستگایە سەدان ساڵی پێ چوو. و زۆربەی فیرعەونەکان لە دروستکردنی ئەم پەرستگایەدا هاوکارییان کرد پەرستگا بە شەقامێکی کورت کۆتایی دەهات کە ئەبوڵهولە بچووکەکان لەوێدا ریزکرابوون. لە هەموو دەروازەیەکدا دوو تاوەری بەردین لەگەڵ دیوارە لێژەکاندا وەك قەڵاً دروست کرابوو. بەشی سەرەوەی خۆرێکی خڕ بۆ نیشانەی خوایی خۆر، سیمبولێ پارێزگاری خوایەتی و مارەکان سیمبولێ بنەماڵەیی پاشایەتی بوون. میسرییەکان لەو باوەڕەدابوون کە ئەم سیمبولانە ئاسایش دەبەخشێتە هەموو ئەو کەسانەی کە لە ناو بیناکەدان، لەبەر ئەوە زۆرجار ئەوەیان لەسەر دەرگای چوونە ژوورەوە دەنەخشاند یان هەڵیاندەکەند. گەورەترین بەشی پەرستگاکان، تەلارە گەورەکەی بوو.

سەقفی ئەوانە لەسەر ستوونە گەورەکان وەستابوو، کە بە رەنگە درەوشاوەکان نەخشێنرابوو. بەرزایی ستوونەکان بەشێوەیی کاسەیی گوڵی لاولاویان لەسەر هەڵدەکەند. کە لە هەموو گوڵەکانی تر زیاتر حەزیان لێی بوو. لەسەر زەوییەوە تاوەکو سەقفەکەی وێنەیی گەورەیان لەسەر هەڵکەندبوو.

شاژن هات شیب سوت لەولای رووبارەکەوە بەرامبەر پەرستگای کارناك لەسەر زەوییەکی پڕ لە لێژایی، پەرستگایەکی جوانی لەبەردەم بەردەسەختەکاندا بە بەرزی دروستکردبوو. ئەم پەرستگایە لە سێ باڵکۆن و روویيەکی تر دروستکرابوو، لە هەر باڵکۆنێکدا دارە دەرمانییەکانی وڵاتی پونتیان چاندبوو. دیوارەکانیان بەو وێنانە هەڵکەندبوو کە لە کاتی گەشتەکەیان بۆ پونت کەشتیوانەکان کە بارەکانیان بۆ کەشتییەکان هەڵدەگرت، ئەو جەژنە گەورەیە کە بۆ پێشوازی کردن لە گەڕانەوەی کەشتییەکان بۆ تەبەس گێڕدرابوو، نەخشێندرابوو. نووسینەکان دەریان دەخست کە باری کەشتییەکان پڕبووە لەو شتە سەرسوڕهێنەرانەی کە لە پونتەوە هێنابوویان، کەلوپەلە جوانەکان و بۆن و عەتری سەر زەوی خودا، درەختە بنێشتە گەشاوەکان عاجە بێ گەردەکان، نعامەی زەردی ئاڵتوونی، درەختی دارچینی، سورمەی چاو، مەیمون، سەگ و پێستی پڵنگی باشوور، هەرگیز هیچ پاشایەك لەم جۆرە شتانەی بە دیاری نەهێنابوو.

میسرییەکان بە درێژایی سەدە دوور و درێژەکان لە دۆڵە پڕ لە ئاوەکانی نیلدا ژیانیان بەسەر برد و شارستانییەتێکی سەرسوڕهێنەریان دامەزراندوە. دوایەمین فیرعەونەکان رابەرانی سەربازی بەهێزبوون توانییان حوکمی خۆیان بەسەر میللەتەکانی تردا بکەن. میسر بووە ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە و لە ١٥٠٠ ساڵ پێش زاییندا گەیشتە لووتکەی دەسەلاتی خۆی، وردە وردە میسر دەسەلاتە گەورەکەی نەما و دراوسێکانی میسر بەسەریاندا سەرکەوتن و دەسەلاتی ئەم

ئیمپراتۆرییەتە بەهێزەیان تێکشکاند. لەگەڵ ئەمەشدا ئەو شتەی میسرییەکان فێری بووبوون، لەناو نەچوو چونکە زانیارییەکانیان لە بەرژەوەندی هەموان دابوو کە لە دوای ئەوان شارستانییەتە نوێکانیان بنیات نا.

بەشی سێیەم

میللەتە دێرینەکان لە

باشووری ڕۆژئاوای ئاسیادا

هیلالی به پیت

له باشووری رۆژئاوای ئاسیادا، له نزیك ئەفریقیا و ئەوروپا، نەتەوە جیاوازەکان لەو زەوییە بە پیتانەدا دەژیان. «هیلالی بەپیت» زەوییەکی دەوڵەمەند بوو کە لە پشتێنێکی پانی فراوان دەچوو، لە لایەکیەوە دەگەیشتە کەناری دەریای ناوەڕاست و وەك مانگێکی گەورە قەوس دەبۆوە و کۆتاییەکەی تری دەگەیشتە کەنداوی عەرەب، بە پێچەوانەی میسرەوە بارودۆخی سروشتی ئێرە یارمەتیدەر نەبوو. و بیابانێکی سووتێنەر لە هەر چوارلاوە دەوری دابوو، بەڵام هیلالی بە پیت دەشتێکی فراوانی هەبوو، کە دەست گەیشتن پێی ئاسان بوو.

لە چاخە دێرینەکاندا ژمارەیەك خێڵ لەم ناوچەیەدا نیشتەجێ بوون. زۆرجار ئەم خێڵ یان ئەو خێڵ سەردەکەوت و بەشێك لەم ناوچە بە پیتانەیان بۆ خۆیان داگیر دەکرد. پاشان سەرەی خێڵێکی تر دەهات. تا بە داگیرکردنی بەشێکی تری ئەم ناوچەیە، هێرش بکاتە سەر ناوچەکانی تر. ئەم جۆرە جەنگانە چەندان ساڵ درێژەی هەبوو.

ئەو خەڵکانەی کە لە هیلالی بە پیتدا دەژیان. لەگەڵ ئەم هەموو شەڕانەشدا بەشداربیەکی زۆریان هەبوو لە پێشکەوتنی مرۆڤایەتیدا. بابلییەکان، ئاشوورییەکان، عیبرییەکان، فنیقییەکان و ئێرانییەکان، هەریەکەیان لە چاخێکدا لە مێژووی ئەم ناوچەیەدا رۆلێکی پڕ بایەخیان هەبووە.

ژیان لە بابلدا

دوو رووباری گەورەی دیجلە و فورات کە سەرچاوەکەیان لە شاخە بە بەفر داپۆشراوەکانەوە بوو، بە ناو دەشتێکی پان و بەرینـدا بە باشووری رۆژهەڵاتی ئەم ناوچەیەدا سەرەوژێر دەبوونەوە، لە کۆتاییدا یەکیان دەگرتەوە و دەڕژانە کەنداوی عەرەبەوە. هەموو ساڵێك ئەم رووبارانە وەك رووباری نیل ئاوەکەیان بەرز دەبۆوە و لە دوایی نیشتنەوەیان لیتەیەکی بە پیت و بەرەکەتیان بەجێ دەهێشت. بە زەوییەکانی نێوان دیجلە و فوراتیان دەوت زەوی نێوان دوو رووبار کە بە مانای سەرزەوی نێوان رووبارەکانە.

سۆمەرییەکان لە یەکەمین نەتەوەکانن کە لە بەشی باشووری نێوان دوو رووباردا دەژیان و شارستانییەتێکی بەرچاویان هەبوو. پاشان سۆمەرییەکان بە دەستی بابلییەکان تێکشکان کە خۆیان یەکێك لە گەورەترین شارستانییەتە دێرینەکانی جیهانیان بنیات نا. گرنگترین شاری بابلییەکان بابل بوو کە لە کەناری رووباری فوراتدا دروستکرابوو.

لە بابلدا بەرد دەگمەن بوو بەڵام گڵی رۆسی باش و زۆری هەبوو، بابلییەکان لە گڵی رۆس، خشتیان دروست دەکرد و ئەوەیان لەبەر هەتاوی سووتێنەر وشك دەکردەوە تا رەق بێت. پاشان ئەم خشتانەیان بە جوانی رەنگ دەکرد و زۆرجار میناکاری یان تێدا دەکرد، لە دروست کردنی باڵەخانەی گەورە و کۆشکەکان و پەرستگا پڕ نەخش و نیگارەکانی خۆیاندا سوودیان لێ وەردەگرت.

چنەرەکانی بابلی بەڕەیان بە رەنگی درەوشاوە و شێوەی جوان دەچنی زۆربەی ئەو نەخشانەی کە لە چنینی بەڕەکاندا بەکارهاتووە مانای تایبەتی هەیە. بۆ نموونە درەختی ئارام نیشانەی هەتا هەتایی و ئەبەدییەتییە خەتی زیگزاگی بە مانای ئاو و داری سنەوبەر مانای ئاگرە. ئاسنگەرە بابلییەکان ئامێری بڕۆنزی و گەوهەرە زێرینەکان و زیویان دروست دەکرد. گۆزەگەرەکان بە سوود وەرگرتن لە چەرخی گۆزەگەری، قاپەکان و گۆزەکانیان بە شێوەی قاڵب گرتووی سەرنجڕاکێش دروست دەکرد. لە شاری بابل دا کرێکارە شارەزاکان بە دروست کردنی رەفەی شێوە قەفەزی و چەرمچییەکان بەکارەوە خەریك بوون.

بابلییەکان بەلەمە سەیرەکانیان رەوانەی رووباری فورات دەکرد پێستی بزنیان پڕ دەکرد لە هەوا و دەیانبەست بە ژێر بەلەمەکانەوە تا باشتر لەسەر ئاوەکە بمێنێتەوە. بەلەم بە هۆی ئەم پێستە پڕ لە هەوایانەوە، دەیتوانی کەرەستەی زۆر قورس هەڵبگرێت. زۆرجار ئەم بەلەمانە، سەدان کیلۆمەتر ئەو بلۆکە بەردینە گەورانەیان هەڵدەگرت کە لە دروستکردنی کۆشکەکاندا بەکاردەهات، بەم شێوەیە بەلەمەکانی تریشیان لە پێکەوە لکاندنی قامیش و گژوگیاکان دروست دەکرد.

خەڵکی شاری بابل، کاسبکار و بازرگانی لێهاتووبوون و جۆرە بانقێکیان دروستکردبوو کە پارەکانیانی کۆنترۆڵ دەکرد. لە بابلدا بازاڕی قەرەباڵغ هەبوو کە بازرگانی شوێنە جیاوازەکان، لەوێدا شتیان دەکڕی و شتومەکی شار و ولاتەکەی خۆیان لەوێدا دەفرۆشت. بازرگانە بێگانەکان کەلوپەلە دەستکردەکانی خۆیان لەم بازاڕەدا دەگۆڕییەوە، کاسبکار و بازرگانە بابلییەکان، بۆ درێژەدان بە بازرگانی خۆیان ناچاربوون فێری زانستی ژمێریاری بن. سیستەمی ژماردنی ژمارە لە بابلدا لەسەر بنەمای دوانزەبوو کە لە سیستەمی ژماردنی

دەیی باشتر کاری دەکرد. بابلییەکان بۆ ئەندازە گرتنی کەلوپەلەکان و کێشانی ئـەو شـتانەی کە کڕین و فرۆشتنیان پێوەدەکرد، سوودیان لە سیستەمی کێشان و پێوان وەردەگرت. یەکێك لە پاشاکانی بابل یاسایەکی دانا کە سەر ئەو بنچینەیە ئەو کێش و پێوانانـە لەسەرتاسـەری ولاتدا یەکسان بوو.

لەناو ئەو یەکانەی کە بۆ کێشان بەکاریان دەهێنا، یەکەکانی پاوەند و ئۆنسیـشی تێـدابوو. لە بابلدا یەکێك لە یەکەکانی پێوانی درێژی پێ بوو چالاکی ئەم کێش و پێوانانە بـە شـێوەیەك بوو کە پاش ماوەیەك لە زۆربەی ئەو ولاتانەی کە لەگەڵ بابلییەکاندا بازرگانییان دەکرد، بـووە یەکەیەکی رەسمی، بابلییەکان بۆ پێوانەی کاتیش کاتژمێری هـەتاویان داهێنـا. سـێبەری ئـەو هەتاوەی کە لە رووی کاتژمێرەکەی دەدا، کاتەکـەی دیـاری دەکـرد. هەنـدێك لـەم کاتـژمێرە هەتاوییانەیان بە یەکەی بچووك دروست دەکرد تا بە ئاسانی هەڵبگیرێت.

پەرستگا شێوە تاوەرییەکان

بابلییەکان وەك میسرییەکان باوەڕیان بە ژمارەیەك خودا هەبوو، گـەورەترین خـوای ئـەوان مەردوك، لە حەکایەتە بابلییەکاندا وەك دروستکەری گەورە ناوی هاتووە:

ئەو نەژادی مرۆڤی دروستکرد،

ئەو ئاژەڵە گەورەکان و کێلگەکانی دروستکرد،

ئەو دیجلە و فوراتی دروستکرد و لە پانتایی خۆیدا رێگەی دروستکرد،

ئەو دانەوێلەکان، حەسیری زەلکاوەکان، قامیشەکان و دارستانەکانی دروستکرد،

ئەوە کە زەوی یەکان و زەلکاوەکان و حەوزەکان،

گایی کێویی و گوێرەکەی تازە پێگەیشتوو،

مەڕ و بەرخ و کاریلەیی پشتیرەکانی دروستکرد.

تێـڕوانینی بابلییـەکان بـۆ ژیـانی دوای مـردن، بـە تـەواوی لـە تێـڕوانینی میـسرییەکان جیاوازبوو، میسرییەکان چاوەڕوانی ژیانێکی خۆش بوون لە دوای مردن بـەلاّم بابلییـەکان لـەو باوەڕەدابوون کە ژیانی ئەو دنیا شەوەزەنگ و تاریکە. بڕوایان وابوو کە جیهانی مردووەکان لـە ژێر زەوی دایە، رۆحی مردووەکان لەوێدا وەك شەمـشەمەکوێرە لـە تـاریکی بـەم لا و ئـەولادا دەڕوات، برسین و جگە لە خۆڵ و خاك هیچی تریان نییە بۆ خواردن.

سەرمایانە و جلوبەرگیان جلێکی تەنکی ناسکە کە لە ناویدا هەڵ دەلەرزن و نالە نالێ دەکەن، خانووی ئایندەی رۆحەکان ناو دەنرا سەرزەوی بێ گەڕانەوە چونکە لەو باوەڕەدابوون کە هەڵهاتن لەوێ ئاسان نییە.

بابلییەکان ژمارەیەکی زۆر پەرستگایان بۆ خوداکانی خۆیان دروستکرد، بەڵام شێوەی بیناسازی ئەوان زۆر جیاواز بوو لە شێوەی بیناسازی میسرییەکان پەرستگاکانی خۆیان بەخشتی سورەوە بووی بەرهەتاوەکان دروست دەکرد و چینەکانیان بە شێوەی تاوەری شێوە چوارگۆشەیی لەسەر یەکتری هەڵدەچنی بە شێوەیەك کە هەر قاتێك بچووکتر بوو لە قاتەکەی ژێرەوەی هەندێك لە باڵەخانە بەرزەکانی شارەکانی ئەمرۆی ((ئەمریکا)) قاتەکانی سەرەوەیان کەمێك لە دواترن لە قاتەکانی ژێرەوەیان تا رادەیەك لە پەرستگە شێوە تاوەرییەکانی بابلییەکان دەچن. قاتەکانی تاوەرەکانیان رەنگاوڕەنگ دەکرد. نزمترین قات رەنگی رەش، دوای ئەو رەنگی نارنجی دواتر رەنگی زەرد، چوارەمین قات رەنگی ئاڵتوونی، پێنجەمین قات رەنگی خورمایی، دوای ئەو رەنگی شین و دوایەمین قات رەنگێکی زیوی بوو. پەرستگایەکی بچووك لە شێوەی نووکی تاوەردا بوو کە بابلییەکان ئەو جێگایەیان بە شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆیان دەزانی، خەڵکی لەو سەردەمەدا بڕوایان وابوو کە خودا زۆرجار لەسەر کورسییەك لە ناو پەرستگاکەدا پشوو دەدات و مێزێکی ئاڵتونی لە بەردەم کورسییەکەی دایە خواردن دەخوات. کاهینەکان دەچوونە سەر تاوەرەکە تاوەکو بگەنە پەرستگا و دیارییەکانی خەڵك پێشکەش بە خودا بکەن.

بابلییەکان حەوتەمین رۆژی هەفتەیان بە پیرۆز دەزانی لەو رۆژەدا چێشتیان لێ نەدەنا، جلوبەرگی تازەیان لەبەر نەدەکرد و دەرمانیان بەکار نەدەهێنا. تەنانەت گالیسکەسواری پاشا و حوکمدان لەم رۆژەدا قەدەغەبوو. کاهینە بابلییەکان لە شوێنە بەرزەکانی پەرستگاوە کە بۆ خۆیان دیاری کردبوو، لە ئەستێرەکانیان دەکۆڵییەوە. بەم شێوەیە دوانزە دەستە ئەستێرەیان بینی کە لە سەر پشتێنەیەکی پان بوون و ئەوانەیان ناونا شوێنی بورجەکان ((منتقە البروج)) لەو باوەڕەدابوون کە مانگ و خۆر و ئەستێرە خواینەکانی تر لە ژێر فەرمانی خوای گەورەی ((مەردۆك)) دان و ئەو بە لێکۆڵینەوە لە ئەستێرەکان پێت دەلێت لە ئایندەدا چ رووداوێك روو دەدات، لەبەرئەمە کاهینەکان لەو باوەڕەدابوون کە بە لێکۆڵینەوەی ئەستێرەکان دەتوانن پێشبینی ئەو رووداوانە بکەن کە لە ئایندەدا رووەدات. ئەم جۆرە بیروباوەڕانەی کە پەیوەستە بە کاریگەری ئەستێرەکان لەسەر رووداوەکانی جیهان، پێ دەڵێن ((فاڵ گرتنەوە)) سەرنج

راکێشە، بزانین کە ئەم بیروباوەڕە لە چاخە دێرینەکاندا لە بابلەوە پەیدابووە. خەڵکی لە هەندێك شوێنی بابلدا خوای مانگیان دەپەرست. پەرستن و لێکۆڵینەوەی خۆر و مانگ و ئەستێرە کشاوەکان بووە هۆی پەیدا بوونی زانستی ئەستێرەناسی.

یاساکانی حامورابی

بەناوبانگترین پاشای چاخە دێرینەکان لە بابلدا حامورابی بوو کە نزیکەی ٢٠٠٠ ساڵ لە پێش زایین دا فەرمانڕەوایی دەکرد. لە پێش ئەودا زۆر یاسا لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتدا هەبوو زۆرجار یاسا لە ناوچەیەکدا کارێکی بەڕەوا دەزانی لە کاتێکدا هەمان کار لە ناوچەیەکی تردا قەدەغە بوو. حامورابی هەموو یاساکانی وڵاتی کۆکردەوە و لە ناو ئەوانەدا، کۆمەڵە یاسایەکی بۆ هەموو خەڵك دانا. بە قسەی خۆی هۆی ئەم جۆرە کارەی ئەو ئەوەبوو کە خەڵکی لە ئاشتی و ئارامی دا بژین.

حامورابی بۆ ئەوەی کە هەموو یاساکان ئاشکرا بن، فەرمانی دا ئەوانە لە سەر بلۆکە بەردینە گەورەکان هەڵبکۆڵدرێن کە کەوتبووە بەشی سەرەوەی پەرستگاکە. وێنەی پاشا لە کاتی تێگەیشتنی یاساکان دایە لە خۆرەوە، هەڵکەندراوە. ئەم رستانە لەسەر کتێبەکان نەخشێنراوە: ((بهێڵن ستەم لێکراوەکانی کە ستەمیان لێکراوە و شکاتیان هەیە بێن بۆ ئێرە و لە بەرامبەر پاشایەکی دادوەردا بوەستن. بهێڵن نووسینەکان بخوێننەوە و وشە پڕ بایەخەکانی من تێ بگەن. یاساکان پەیڕەو دەکرێت ئەوانە دەگەنە مافی خۆیان و شادمان و رازی دەبن)).

یاساکانی حامورابی، کۆنترین سیستەمی ناسراوی یاسایە، هەندێك لەم یاسانە دادوەرانەبوو، هەر چەندە بە هەڵسەنگاندنی لەگەڵ یاساکانی ئەمرۆدا ئەوانە بە رەق و ستەمکارانە دەژمێردرێن، سی و چوار حوکمی سزادانی سەرپێچی کردن لە یاسا، مەرگ بوو هەندێك لەم یاسایانە لە ژێرەوە هاتووە:

سزای کەسێك کە دزی لە پەرستگا یان کۆشکێك بکات، مەرگە.

سزای وەستایەك کە خانوویەکی دروست کردبێت و ئەم خانووە بەسەر خاوەنی موڵکەکەدا بڕوخێت و بیکوژێت مەرگە.

سزای کەسانێك کە بۆ هاوکاری کوژانەوەی خانوویەکی ئاگر گرتوو دێن و دزی لە خانووەکە دەکەن، مەرگە و دەبێت فرێ بدرێنە ئاگرکەوە.

سزای کەسێك کە یەکێك کوێر دەکات، ئەوەیە کە دەبێت خۆشی کوێر بکرێتەوە.

سزای کەسێك کە ئێسقانی کەسێکی تر دەشکێنێت ئەوەیە کە دەبێت ئێسقانی ئەویش بشکێنرێتەوە.

سزایی کەسێك کە ددانی کەسێکی بەرامبەر خۆی بشکێنێت، ئەوەیە کە ددانی خۆشی دەبێت بشکێنرێت.

یاسا تایبەتییەکانی لەم جۆرەش هەبوو: ((ئەگەر کەسێك گا یان مەڕ یان بەراز لە کاهین یان پاشا بدزێت، لە بەرامبەر ئەوەدا دەبێت سی بەرخ بدات. بەلاّم ئەگەر ئەوانەی لە هەژارێك دزی بێت، دەبێت دە بەرخی پێ بدات. لەبەر ئەمە هەژارەکان و دەوڵەمەندەکان لە رووی یاساوە یەکسان نەبوون ئەمڕۆش هەندێك جار خەڵکی دەڕبرینەکانی ((چاو لە بەرامبەر چاودا، ددان لە بەرامبەر ددانداا)) دووبارە دەکەنەوە ئەم دەربڕینانە بۆ یەکەمجار لە یاسا کۆنەکانی حامورابی دا هاتبوو.

کتێبە قورینەکان

بابلییەکان بۆ نووسینی بیروبۆچوونەکانیان سوودیان لە گڵی رۆس وەردەگرت. کە لە بابل زۆربوو. سەرەتا قورە رۆسەکەیان بە شێوەی لەوحی ساف و رێك دادەنا و پاشان بە قامیشی نووك تیژ لەسەر رووە سافەکەیان دەنووسی، نووسینی هێمایی بازنەیی لەسەر قورپی نەرم ئاسان نەبوو، لە ئەنجامدا بابلییەکان لە جیاتی پیتە خرەکان، هێمایان بە شێوەی ٧ دەکێشا بابلییەکان سێ سەد هێمای سەیر و سەمەرەیان لە شێوەی ٧ هەبوو لەوحەکانیان سوور دەکردەوە تاوەکو رەق بێت، هەموو لەوحێك وەك لاپەڕەیەکی کتێب وابوو زۆرجار کتێبێك لە پانزە یان بیست لەوحە پێك دەهات. بابلییەکان لە دواییدا کتێبخانەیەکی گەورەیان بۆ ئەم لەوحە قورینانە دروستکرد. لە کتێبەکانی خۆیاندا، داستانیان دەربارەی خوایەکان و قارەمانەکانی خۆیان و کۆکردنەوەی زانیاری و زۆربەی دابونەریتەکانی خۆیان نووسیوە. زاناکان بە خوێندنەوەی ئەم کتێبە کۆنانە لە زۆر مەسەلە گەیشتن لە بارەی بابلییەکانەوە کە ماوەیەکی زۆر لەمەوپێش لەوێدا ژیابوون.

بەم شێوە بابلییەکان لەسەر لەوحە قورینەکان نامەیان دەنووسی لە جیاتی ئەوەی کە وەك ئێمە نامەکان ئیمزا بکەن، مۆرێکیان لەسەر قورەکە دەدا، شوێنەواری ئەوە لەسەر قورەکە

هەڵدەکەندرا، هەموو پیاوماقوڵێکی بابلی مۆرێکی بچووکی هەبوو، کە بە زنجیر دەیکرد بە مل یان مەچەکی دەستی خۆیەوە.

کاتێك نامەنووسین تەواو دەبوو، خۆڵی وشکیان بەسەریدا دەپژاند و بۆ لا تەنکەکەی سوودیان لە قوڕی تەڕ وەردەگرت و لە جیاتی زەرف تێوەیان دەپێچا. ناونیشانەکەیان لەسەر زەرفە دەنووسی و پاشان نامەکەیان لەبەر هەتاو وشك دەکردەوە.

قوتابخانە لە بابلدا

ئەو قوتابخانانەی کە لە بابل دابوون، کوڕوکچی دەوڵەمەندەکانیان فێری خوێندن دەکرد، ئەم قوتابخانانە بە پەرستگاکانەوە بەسترا بۆوە و کاهینەکان ئەوێیان بەڕێوەدەبرد. قوتابخانەکانی بابل زۆر زوو دەکرانەوە، چونکە بە پشت بەستن بە یەکێك لە پەندە کۆنەکانی بابلییەکان ((کەسێك کە دەیەوێت بۆ فێربوون بگاتە جێ یەك، دەبێت بەرەبەیان زوو لە خەو هەستێت)).

لەم قوتابخانانەدا خوێندنەوە و نووسینیان فێری منداڵەکان دەکرد، وانەکان زۆرگران بوون، چونکە دەبوایە فێری سێ سەد هێمای شێوە ٧ ببوونایە کە لە نووسیندا بەکاردەهات. لە ژووری وانەوتنەوەدا تۆپەڵێك قوڕی تەڕ هەبوو کە بە ئەوانە لەوحە قوڕینەکانیان دروست دەکرد و بە قامیشی رووبارەکان لەسەر ئەوانەیان دەنووسی. منداڵەکان لەسەر ئەم لەوحانە راهێنانیان دەکرد لەسەر ریزکردنی ژمارەیەك لە هێماکان. زاناکان بەم شێوەیە ئەو لەوحانەیان دۆزییەوە کە منداڵەکان پەند و ئامۆژگارییان لە سەر نووسیبوو، یەکێك لەوانە ئەمەبوو: ((کەسێك کە هەوڵ دەدات تا لەوحەیەك بنووسێت، وەك خۆر دەدرەوشێتەوە)). کاتێك کە لەوحەکە بە تەواوی پڕ دەبۆوە دووبارە بە تەختەیەکی رێك ئەوەیان ساف دەکردەوە و یان لەوحەیەکی نوێیان لە تۆپەڵە قوڕە رۆسەکە دروست دەکرد.

نەتەوە چەکدارەکان

نەتەوەیەکی تر بە ناوی ئاشوور لە باکووری نێوان دوو رووباردا گەشەی کرد. میللەتێکی کەللەڕەق و شەڕانی بوون و پاشا شۆڤێنستەکان حوکمی ئەوانیان دەکرد. ئەوان بەردەوام لە هەوڵی زیادکردنی دەسەلاتی خۆیاندا بوون و هەمیشە خەریکی شەڕ و بەربەرەکانێیەت بوون لەگەڵ دراوسێکانیاندا، ئاشووریەکان سوپایەکی بەهێزیان هەبوو کە پێکهاتبوو لە هەزاران

تیرهاوێژ و گالیسکەی جەنگی کە ئەسپە بەهێز و کێوییەکان ئەوانەیان بەم لا و ئەولادا دەبرد. ئاشوورییەکان لە کاتی پێشڕەوییاندا وێرانەیەکیان لە دوای خۆیانەوە بەجێ دەهێشت، بە جۆرێك کە هەواڵی نزیك بوونەوەی سوپای ئاشوور دەهات ترسێکی زۆر دەکەوتە دڵەکانەوە.

وردە وردە نەینەوای پایتەختی ئاشوورییەکان گۆڕا بۆ یەکێك لە جوانترین شارەکانی ئەو سەردەمە. پاشاکان کۆشکی گەورەیان لەو شارەدا دروست کرد و بە جوانترین پەیکەرەکان ئەوێیان رازاندبۆوە، لە دەروازەی چوونە ناوەوەدا ژمارەیەك پەیکەری بەردینیان چەسپاند بوو، کە لەشیان لەگا، باڵەکانیان لە داڵ و سەریان لە مرۆڤ بوو.

لەسەر دیوارەکان، وێنەی پاشاکانیان هەڵکەندبوو کە بە سواری گالیسکەوە لەکاتی هێرش بردنە سەر دوژمنیان لە کاتی راوی شێرە درندەکاندا بوون.

لەگەڵ هێرشی ئاشوورییەکان بۆ سەر بابل خەڵکی شار بەبێ هیچ بەرگرییەك تەسلیم بوون و بەم شێوەیە شاری بابل کەوتە چنگی ئاشوورییەکانەوە. بەڵام ئەو دەسەڵات و توانایەیی ئاشوورییەکان زۆر درێژەیی نەبوو، چونکە دەسەڵاتی ئەوان تەنیا بەسترابۆوە بە سوپاوە کە لە جەنگە لە رادەبەدەرەکان لە قاچ کەوتن. بەم شێوەیە، حکوومەتی ستەمکاری ئاشوورییەکان لە سالی ٦١٢ پێش زایینـدا کۆتایی هات. خەڵکە بەهێزەکەی کلدانییەکان کە بەسەر ئاشوورییەکان دا سەرکەوتبوون. بەرەو نەینەوا شۆربوونەوە و شارە سەربەرزەکەی نەینەوای پێشوویان وێران کرد و خۆیان بوونە فەرمانڕەوای نێوان دوو رووبار.

هەواڵی رووخانی نەینەوا لە سەرتاسەری جیهانی کۆندا بلاوبۆوە و لە ناو ئەو خەڵکانەی کە لە ستەمی ئاشوورییەکان بێزار بووبوون و تەنگیان پێ هەڵچنرا بوو، ئاهەنگ و شادییەکی گەورەیان گێرا، ئێستا خەڵکی ژێردەستە وەك یەهوودییەکان ناچارنەبوون سەرانە بدەن بە دەوڵەمەندە ئاشوورییەکان. یەکێك لە پێغەمبەرانی نەتەوەیی یەهوود، شادمانی ئەوانی بەم شێوە گێڕاوەتەوە.

وای لە شاری خوێن ڕێژ کە پڕاوپڕە لە کوشتن و درۆ، تاڵان و راوڕووت لەوێ دوور ناکەوێتەوە.

گیڤەی قامچییەکان، خڕەخڕی چەرخەکان و تەپەتەپی سەمی چوار پێیەکان و پەڕینی گالیسکەکان.

سوارەکان هێرشیان هێنا، شمشێرەکان دەبریسکێتەوە و نەیزەکان گیڤە گیڤ دەکەن،

زۆری بریندارەکان و کوژراوەکان و لاشە لە رادەبەدەرەکان وای کرد تۆپەڵێك لە کوژراوەکان دروست بێت.

نەینەوا وێران بووە، کێ ماتەمت بۆ دەگێڕێت؟
لە کوێ داوای پرسەت بۆ بکەین؟
شکاوییەکانی تۆ یەکناگرێتەوە و برینەکەت دەرمانی دەست ناکەوێت، هەر کە دەنگی تۆ دەبیستێت چەمۆڵەیەکت لێ دەنێ.
لەبەر ئەوە کێیە کە خراپەی تۆیی دیسان بۆ ئەو نەهێناوەتەوە؟

بوخت ئەلنەسر پاشا

دووبارە بابل بووە مەڵبەندی شارستانییەت لەدوای ئەو هەموو وێرانکارییەی بەسەریدا هات، ئەم جارە پاشایەکی بە توانای کلدانی بەناوی بوخت ئەلنەسر، بووە فەرمانڕەوای نێوان دوو رووبار. بوخت ئەلنەسر، شاری بابلی ئاوەدان کردووە، شار بەدیوار پارێزگاری لێ دەکرا و فراوانی ئەو دیوارانە بە شێوەیەك پان بوو کە دەوترا گالیسکەیەکی چوار ئەسپ دەتوانێت بەسەر چوار دەوریدا بڕوات. کانزاچییەکان سەدان دەروازەیان لە پەڕە درەوشاوەکان بە نەخشەی جوان دروستکرد بوو.

بوخت ئەلنەسر لە ئاوەدانکردنەوەی شاری بابلدا شانازی بە خۆیەوە دەکرد و دەیوت: «ئایا بابل هەمان شاری مەزن نییە کە بە توانایی لە دوا نەهاتووم بۆ مەڵبەندی پاشایەتی و شکۆمەندی دەسەلاتی خۆم دروستم کردووە؟».

هاوسەرەکەی شازادەیەك بوو لە خێڵە شاخ نشینەکان و حەزی لە ولاتە پان و بەرین و تەختەکەی بابل نەبوو. هەمیشە لە یادی ناوچە شاخاوییەکانی خۆی دابوو و ئارەزووی ئەوێی دەکرد. بوخت بۆ ئاسوودەکردنی هاوسەرەکەی خۆی بڕیاریدا شاخێك دروست بکات. فەرمانی تا بالکۆنەکانیشی لەسەر دروست بکەن کە بە ژوورە پتەوەکان چاودێری دەکرا. دروستکردنی ئەم بالکۆنانە و قاتەکانی پەرستگاکان نەخشەی بۆ کێشرابوو واتە شێوە تاوەری بوون کە هەر بالکۆنێك لە بالکۆنەکەی ژێر خۆی بچووکتر بوو. گڵیان بەسەر بالکۆنەکاندا پررژاندبوو گوڵە جوانەکان و دارە میوەکانیان لەوێدا ناشتبوو.

ئاوی رووباری فوراتیان بە ترومپا رادەکێشا و وەك تاڤگە، بەم لا و ئەولای باخەکەدا دەیان پرژاند. شاژن لە هەیوانی بەرزتری بالکۆنی ئەم شاخە دەستکردەدا، بە یادی گردەکانی نیشتمانی خۆیەوە دادەنیشت، لە شوێنێکی دوورەوە بە شێوەیەك دەبینرا کە دەتووت باخەکە بە ئاسمانەوە

هەڵواسراوە. مێژوونوسان ((باخە هەڵواسراوەکانی بابل)) بەیەکێك لەسەرسووڕهێنەرەکانی دونیای کۆن دەزانن.

بوخت ئەلنەسر دوایەمین پاشایی بەتوانای بابل بوو، لە دوای ئەو زەوییەکانی نێوان دوو رووبار زۆرجار لە ژێر دەسەلاتی ئەم نەتەوە یان ئەو نەتەوەدا بوو.

نەتەوە شوانەکان

کۆتایی رۆژئاوای هیلالی بە پیت دەگەیشتە کەناری رۆژهەلاتی دەریای ناوەڕاست، ئەم شارۆچکەیە فێنك بوو، و بە هۆی رەشەبا باراناوییەکانی دەریای ناوەڕاستەوە بە پیت بووبوو. لەم ناوچەیەدا لەوەڕگایەکی باش هەبوو بۆ لەوەڕاندنی مەڕەکانیان لە چاخە دێرینەکاندا، شوانە گەڕیدەکان کە بەم رێگەیەدا تێ دەپەڕین. بڕیاریاندا لەوێدا نیشتەجێ ببن. ئەوان خۆیان ناونا بەنی ئیسرائیل کە ماناکەی ئەمەیە: ((ئەو کەسانەی کە خودا فەرمانڕەوایانە)) خەلکانی تر ئەوانەیان ناونا عیبری.

پاشان عیبرییەکان داستانی نیشتەجێ بوونی یەکەمین جاری خۆیان نووسی، دەیانووت گەورەترین نیایان ئیبراهیم بوو کە لە شاری ئور لە نزیك رووباری فورات دەژیا، ئیبراهیم و خێزانەکەی بۆ ئاژەڵداری بە دوای شوێنێکی باشدا دەگەڕان بۆ ژیان بەسەربردن و لە دوای سالانێکی دوور و درێژ سەرزەوی کەنعان کە دوایی ناونرا فەلەستین، بۆ نیشتەجێ بوونی خۆیان هەڵیانبژارد.

پاش ماوەیەك لە چوونیان بۆ کەنعان ئیسحاق لە دایك بوو، ئیسحاق لەگەڵ رەبکادا خێزانی دروست کردبوو، بوونە خاوەنی دوانەیەك بە ناوەکانی یەعقوب و عیسا، یوسف یەکێك بوو لە دوانزە کوڕەکەی یەعقوب، براکانی بەخیلییان پێ دەبرد چونکە باوکی یوسفی لە هەموویان زیاتر خۆشدەویست تا گەیشتە ئەوەی کە رۆژێك ئەو بە شێوەی بەندەیەك بە بازرگانێك بفرۆشن کە سوتفە دەچوو بۆ میسر، یوسف لە دوای چوونی بۆ میسر، زۆر زوو بووە جێی سەرنجی فیرعەون، فیرعەون بە هۆی خەوێکی ناخۆشەوە زۆر پەریشان بوو، پێیان وت یوسف دەتوانێت خەونەکەت تەعبیر بکات لەبەر ئەمە فیرعەون ناردی بە دوای بەندە گەنجەکەدا. یوسف بە فیرعەونی وت تەعبیری خەوەکەت ئەمەیە کە حەوت ساڵ لە میسردا خێروبەرەکەتێکی زۆر دەڕژێ بەسەر خەڵکدا و لەدوایی ئەو حەوت ساڵە وشکە ساڵی رووەکاتە

ئەم ناوچەیە، پێشنیاری بۆ فیرعەون کرد کە لە ساڵە پڕ خێروبەرەکەتەکاندا، گەنم لە گەنجینە و خەزێنەکاندا کۆبکەنەوە تاوەکو خەڵکی لە وشکە ساڵییەکاندا دانەوێڵەیان هەبێت.

فیرعەون زۆر خۆشحاڵ بوو بە وەڵامەکەی یوسف، ئەوی کرد بە لێپرسراوی گەنجینەی گەنمەکان. دوای ئەوە وشکە ساڵی هات. یوسف لە گەنجینەکانەوە گەنمی دەدا بە برسییەکان. وشکە ساڵی لە میسرەوە کشا بۆ کەنعان. براکانی یوسف بە بیستنی ئەوەی کە لە میسر گەنم دەست دەکەوێت بۆ گەنم کڕین چوون بۆ میسر. ئەوانیان برد بۆ بەردەم یوسف. یوسف براکانی ناسییەوە بەڵام ئەوان نەیانتوانی برا ونبووەکەی خۆیان کە وەك بەندە فرۆشتبوویان بناسنەوە، یوسف لە براکانی خۆشبوو و رێگەی پێدان تا گەنم لە گەنجینەکان دەربهێنن. پاشان یوسف، خەڵکەکەی بانگ کرد و بەشێکی بە پیتی لە میسر لە کەناری دەریای سوور بە ئەوان بەخشی، ئەوان و نەوەکانیان سالانێکی دوورودرێژ لەوێدا بە ئاژەڵداریەوە ژیانیان بەسەردەبرد.

موسای یاسا دانەر

عیبرییەکان رۆژگارێکی خۆشیان هەبوو تا ئەو کاتەی کە فیرعەونێکی نوێ هاتە سەر تەخت، ئەمە چەند ساڵێك دوای مردنی یوسف بوو، ئەم فیرعەونە رەفتارێکی بێ بەزەییانەی بەرامبەر بە عیبرییەکان هەبوو. لەوکاتەی کە کۆمەڵە عیبرییەکان روو لە زیادبوون بوون و فیرعەون دەترسا ئەمانە بکەونە بەربەرەکانی لەگەڵیدا، میسرییەکان ئەوانەیان ناچارکرد تاوەکو هەموو جۆرە کارێکی سەختیان لە ژێر چاودێری خۆیاندا پێ ئەنجام بدەن. کە بە بیانووی تەمەڵی کردن لە کاردا لێیان دەدان. خەڵکە عیبرییەکە لەگەڵ ئەم رەنج و ئازارەش دا بەردەوام زیاددەبوون. لە ئەنجامدا فیرعەون فەرمانیدا کە هەموو کۆرپەلە کوڕەکانی کە لە خێزانی عیبرییەکانەوە لە دایك دەبن، بیانکوژن. ژنێکی عیبری کە کۆرپەلەیەکی کوڕی هەبوو، بڕیاریدا رزگاری بکات. سێ مانگ کۆرپەلەکەی شاردەوە و ئەوکاتە منداڵەکەی کردە بێشکەیەکی لە قامیش دروست کراوە و لە نێوان قامیشەکانی دەوروبەری رووباری نیلدا بەرەڵای کرد.

بە رێکەوت کچی فیرعەون لەگەڵ دەست و پێوەندەکانیدا بۆ خۆشتن هاتبوونە کەناری رووباری نیل. کچی فیرعەون بێشکەکەی لە ناو قامیشەکاندا دۆزییەوە و کۆرپەلەیەکی بینی کە لەناویدا خەوتبوو. هەرچەندە هەستی بەوە کردبوو کە کۆرپەلەکە منداڵێکی عیبرییە. بەڵام ئەوی بردەوە بۆ کۆشك و کردیان بە منداڵی خۆیان، کچی فیرعەون کۆرپەلەکەی ناونا موسا کە

بە مانای ((لە ئاوەوە وەرگیراو))ە، کاتێك موسا گەورەبوو، و زانیاری دەستکەوت لە بارەی ئەو رەنج و ئازارەی کە عیبرییەکان دەیانکێشا، زۆر خەمبار بوو. موسا دەیویست خەڵکەکە ئازاد بکات. بەردەوام داوای لە فیرعەون دەکرد کە رێگەیان پێ بدات کە میسر بەجێ بهێڵن. بەڵام فیرعەون نەیدەویست بەندە عیبرییەکانی لەدەست بچێت. رێگەی پێیان نەدەدا کە میسر بەجێ بهێڵن. پاش ماوەیەك نەخۆشی تاعون بڵاوبووە، زۆربەی خەڵك تووشی بوون و ژمارەیەکی زۆریش مردن. ئەوکاتە فیرعەون ناردی بە دوای موسادا و وتی: ((خۆتان و منداڵەکانتان لە ناو گەلەکەم دووربکەونەوە و ئاژەڵەکانتان بەرن و بڕۆن)).

لە ساڵی ١٢٣٠ی پێش زایینداا شەش سەد هەزار عیبری بە قافڵەی گەورە سەفەری خۆیان لە رێگەی بیابانەوە بەرەو سەرزەوی کەنعان دەست پێ کرد، ئەوان کەنعانیان ناونا (سەرزەوی پەیمان پێدراو) چونکە لەو باوەڕەدابوون کە خودا پەیمانی بە ئیبراهیم دابوو. عیبرییەکان چوون بۆ شاخی سینا و لەوێ ئۆردوگایان بەرپاکرد و نزیکەی ساڵێك لەوێ ژیان. بە درێژایی ئەم ماوەیە موسا خەڵکەکەی بەجێ هێشت و چووە سەر لوتکەی شاخەکە تاوەکو بپارێتەوە. لە دوای چل رۆژ کە لە شاخەکە هاتە خوارەوە، لەوحەیەکی بەردینی لەگەڵ خۆیدا هێنا کە کۆمەڵە یاسایەکی لەناودا هەڵکەندرابوو. لەو بڕوایەدا بوو کە ئەم یاسایانە لەلایەن خواوە بە ئەودراوە. ئەم یاسایانە ناو دەنێن ((دە فەرمان)).

عیبرییەکان دە ساڵ لە بیابانەکانی سینادا سەرگەردان بوون، موسا هیوای پێ بەخشی بوون کەگوایە سەرزەوی پەیمان پێدراو، سەرزەوییەکە کە ((شیر و هەنگوین بە ناویدا دەڕوات)) دەیانگەیەنێتە ئەوێ، بەڵام لە کاتێکدا کە هێشتا خەڵکی لە بیابانەکاندا دەژیان، کۆچی دوایی کرد.

ژیان لە سەرزەوی کەنعان

کاتێك کە عیبرییەکان گەیشتنە سەرزەوی کەنعان، ئەوێیان لە ژێر دەستی نەتەوەی تردا دۆزییەوە و تەنیا لە ماوەی چەند ساڵێك جەنگدا، توانییان ببنە خاوەن مولکی ئەو سەرزەوییانە و لەوێ جێگیربن.

ساڵانێکی دووردرێژ، دوانزە خێڵی عیبری لەوێدابوو، و هەر خێڵێك رابەرێکی مەزهەبی هەبوو. کە پێی دەوترا ((دادوەر)) سەرۆکایەتی خێڵەکەی دەکرد، بەم حاڵەوە خەڵکی وردە وردە بەم ئەنجامە گەیشتن کە دەبێت یەکبگرن و رابەرێکیان هەبێت. لە ئەنجامدا لە کۆبوونەوەیەکی گەورە ساموێلیان بۆ پاشایەتی هەڵبژارد، پاشای دواتر داود بوو. داود نەتەنیا پاشایەکی باش

بەڵکو شاعیر و مۆسیقازانێکی گەورەش بوو، کوڕە شوان بوو و لەلێدانی سازدا زۆر شارەزابوو، و سروودی زۆری بە ناوی گۆرانییەوە هۆنییەوە.

داود ئورشەلیمی کردە پایتەختی حکوومەت. لە دوای ئەو کوڕەکەی سلێمان لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت. سلێمان زیارەتگایەکی گەورەی لە ئورشەلیم دروستکرد. میللەتی عیبری لە حکوومەتی داود و سلێماندا، پلەوپایەی بەرزیان هەبوو.

لەدوای مردنی سلێمان. شۆڕشێك هەڵگیرسا، پاشایەتی عیبری بوو بە دووبەشەوە، بەشی باکوور کە لە دە خێڵ پێکهاتبوو، پاشایەتی ئیسرائیلی پێکهێنا. ئەم پاشایەتییە سالانێکی دوورودرێژ بەختەوەر بوو بەڵام لە کۆتایی ساڵی ٧٢٢ی پێش زایینـدا بەدەستی ئاشوورییەکان لەناوچوو. خەڵکەکەشیان بە دیلی برد بۆ نەینەوا. دە خێڵەکە بڵاوبوونـەوە و وردە وردە لەگـەڵ نەتەوەکانی تردا تێکەڵاوبوون. لەبەرهەمان هۆ ئەوانە ناو دەنێن: خێڵە ونبووەکـانی ئیـسرائیل: دوو خێڵی باشوور پاشایەتی یەهوودیان پێك هێنا. پاشایەتی یـەهوود تـا سـاڵی ٥٨٦ی پـێش زایین کە بابلییەکان لە ژێر فەرمانی بوخت ئەلنەسردا هێرشیان کردە سەریان، سـەربەخۆ بـوون. بوخت ئەلنەسر ئورشەلیمی وێران و خراپ کرد و یەهوودییەکانی بەدیل گرت. بـە دیـل گـرتنی یەهوودییەکان لە بابلدا سەردەمێکی خەماوی و مەینەتی بوو. یەکێك لە شاعیرەکان، خەمباری دیلەکانی یەهوودی بەم شێوەیە وەسف کردووە:

لە کەنار رووبارەکانی بابلدا دادەنیشتین،
چنگمان لەدار بییەکانەوە دەئاڵاند،
چونکە ئەوانەی ئێمەیان بە دیلی بردبوو،
سروودیان لە ئێمە دەویست،
ئەوانەی ئێمەیان تاڵان کردبوو،
شادمانیان لە ئێمە دەویست:
((لە سروودە سەهیونییەکانتانمان بۆ بڵێین))
چۆن سروودی خوایەتی لە زەوییە بێگانەکاندا بڵێین
ئەگەر تۆ ئەی ئورشەلیم پشت گوێت خەم،
ئەوکاتە دەستی راستم دەبردرێتەوە،
ئەگەر یادی تۆ نەکەمەوە، ئەوکاتە، زماننم بە مەلاشووم دابنووسێـت،
نەفرەت لە تۆ ئەی کچی بابل،

خۆزگەم بەوەی سزای تۆ دەدات،

بەو شێوەیەی کە تۆ سزای ئێمە دەدەی.

خۆزگەم بەوەی منداڵی تۆ دەگرێت و دەیانکێشێت بە تاشە بەردەکاندا.

پاشان بابلییەکان بە دەستی پاشایەتی کوروش تێکشکان، یەکێك لە یەکەمین کاری کوروش، ئازادکردنی یەهوودییەکان و مۆڵەتی گەڕانەوە بۆ فەلەستین و نوێکردنەوەی بینایەی ئورشولیم بوو. عیبرییەکان لە دوای ئازادبوونیان لە دیلێتی لە بابل ئیتر پێیان دەوتن یەهوودی. پاشان فەلەستین لەلایەن یۆنانییەکان و دواتر لە لایەن رۆمەکانەوە داگیرکرا. رۆمەکان ئورشەلیمیان وێران کرد و یەهوودییەکانیان لەوێ دەرکرد.

بیروباوەڕی عیبرییەکان لە بارەی جیهانەوە

عیبرییەکان لە چاخەکۆنەکاندا، میللەتێکی یەکگرتووی وەك دراوسێکانی خۆیان پێك نەهێنا، گەورەترین دیاری عیبرییەکان بۆ جیهان، مەزهەب و بروایان بوو بەیەك خودا، نووسینە پیرۆزەکانی ئەوان چاخی دێرین ((عهد عتیق)) یان کتێبی پیرۆز پێك دەهێنێت، مەزهەبی عیبرییەکان پێ لەسەر لێپرسراوێتی مرۆڤ دادەگرێت بەرامبەر بە خودا و هاوشێوەکانی تری ((تۆ دەبێت خودات بە دڵێکی پاك، بە گیانێکی پاك و بێگەرد و بڕوایەکی پتەوەوە، خۆش بوێت))، ((تۆ دەبێت دراوسێکەت وەك خۆت خۆش بوێت)).

زۆرجار عیبرییەکان پەرستنی یەك خوایان پشتگوێ دەخست و کاری نارەوایان ئەنجام دەدا. لە ئەنجامی ئەمانەوە کۆمەڵێك مامۆستا لە ناو عیبرییەکانەوە سەریان هەڵدا کە پێیان دەوتن پێغەمبەر ((نبی)) و ئەوان ئامۆژگاری خەڵکیان دەکرد بۆ رێگەی راست. دیارترین پێغەمبەر ((نبی اشعیاء)) بوو ئەو لە ماوەی چل ساڵدا کە لە ئورشەلیم دەژیا و ئامۆژگاری خەڵکی دەکرد و زانیاری پێ دەبەخشین ((نبی اشعیاء)) لە ئارەزووی رۆژێکدا بوو کە شەڕ و دوژمنایەتی تەواو بێت. حکوومەتی رۆح و گیان فەرمانڕوا بێت. ئەو دەیوت: ((میللەتەکان شمشێرەکانی خۆیان بەگاسن. نەیزەکانی خۆیان بە داسولکە دەگۆڕن. نەتەوەیەك شمشێر بۆ نەتەوەیەکی تر هەڵناگرێت و ئەوکاتە ناوی جەنگ نامێنێت)).

لە باکووری نێوان دوو رووباردا، دەشتێکی باریك لە کەناری رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاستدا هەیە. ئەم زەوییە ناوەکەی لەو درەختە ئارامانەوە وەرگیراوە کە بە درێژایی کەنارەکە گەشەیان دەکرد: ((فنیقییە)) کە بە مانای سەرزەوی درەختە ئارامەکان دێت. شاخەکانی لوبنان

دەکەوێتە رۆژهەڵاتی ئەم ناوچەیەوە. ژیانی فنیقییەکان زۆر سەخت بوو بە هۆی ئەو شاخە تاشەبەردینانەی کە چوار دەوری زەوییەکەیان دابوو، لە ئەنجامدا رووبان کردە دەریا و زۆربەی ئەوانە بوون بە ماسیگر.

ئەم ماسیگرە دێرینانە کەشفێکی سەرنج راکێشیان کرد، لە نزیك کەناری دەریایی ناوەڕاست، گوێچکە ماسی سەدەفداریان دۆزییەوە. لەناو سەدەفەکەدا. لە نزیك سەری ئەم گیانەوەرە بچووکەدا. کیسەیەکی بچووك لەشلەیەکی رەنگی سووری هەبوو فنیقییەکان کەشفیان کرد کە دەتوانرێت لەم شلەیە، رەنگی سووری جوان یان ئەرخەوانی دروست بکرێت. بۆ دروستکردنی بڕێکی کەم رەنگ، دەبوایە ژمارەیەکی زۆر سەدەفیان کۆبکردایەتەوە. کاتێك پاشەکەوت کراوەکانی ناوچەیەك تەواو دەبوو، ماسیگرە فنقییەکان بۆ دوورتر و تەنانەت هەندێك کەناری دراوسێکانیشیان دەچوون. بەم شێوەیە گوندەکانی ماسی گرتن یەك لە دوای یەکتر لە کەنارەکاندا دروستبوون و وردە وردە هەندێك لەوانە گۆڕان بۆ شاری زۆر گەورە یەکێك لە گرنگترین شارەکان ((صورە و صیدون)) بوو چونکە ئەم رەنگە زیاتر لە شاری صور ((یان رەش)) دروست دەکرا. بە ئەرخەوانی مەیلەو رەش ناسراوە.

پارچە ئەرخەوانی مەیلەوڕەش ناوبانگی گشتی و تایبەتی هەبوو. لە هەموو شوێنێك خەڵکێکی زۆر خوازیاری بوون وەك پارچەیەکی زۆر قەشەنگ. ئەوەندە بە جوانیان دەزانی کە کەوایی پاشاکانیشیان لەوە دروست دەکرد.

فنیقییەکان لە رێگەی ئاوە نزیکەکانی نیشتمانی خۆیانەوە. بۆ ناوچە دوور دەستەکان دەچوون. لەبەر ئەمە پێویستییان بە کەشتی گەورەتر و بەهێزتر بوو بۆ سەفەرە درێژخایانەکان، بەڵام خۆشبەختانە لەو نزیکانەدا لە شاخەکانی لوبنان دارسنەوبەرە بەرزەکان هەبوو کە زۆر گونجاو بوو بۆ دروست کردنی کەشتی. کەشتی فنیقییەکان چارۆکەی گەورەی شێوە چوارگۆشەی رەنگاوڕەنگی هەبوو. کە بە رەنگە سوورە درەوشاوەکان، ئەرخەوانی و شین دەڕازایەوە. کاتێك کە با هەڵی نەدەکرد. سوودیان لە سەوڵەکانیان وەردەگرت.

بۆ جووڵاندنی بەلەمە گەورەکان سوودیان لە ژمارەیەك سەوڵ وەردەگرت هەر کەسێك سوودی لەیەك سەوڵ وەردەگرت و بەم شێوەیە سەدان سەوڵ لێدەر لە بەلەمەکەدا دادەنیشتن.

سەوڵ لێدەرەکان بەڕیز لەسەر کورسییەکان دادەنیشتن و سەوڵەکانیان بە کونەکانی قەراغ بەلەمەکەوە جێگیر دەکرد، زۆرجار لەهەرلایەکەوە دوو یان سێ ریز سەوڵ لێدەر هەبوو. لە ناوەڕاستی بەلەمەکەدا پیاوێك بە تەپڵ لێدان هاوتاهەنگییەکی لە نێوان سەوڵ لێدەرەکاندا

دروست دەکرد، بە شێوەیەك کە هەموویان لە یەك کاتدا سەوڵیان لێدەدا. بەلەمێك کە لە هەر لایەکییەوە دوو ریز سەوڵی هەبوایە پێیان دەوت بەلەمی دوو سەوڵی و بەلەمێك کە هەر لایەکی سێ ریز سەوڵی هەبوایە پێیان دەوت بەلەمی سێ سەوڵی.

نەتەوە بازرگانەکان

فنیقییەکان بوونە یەکەمین بازرگانەکانی جیهان. کەشتییەکانی ئەوان هەموو کەنارەکانی دەریای ناوەڕاستی دەبڕی و بارەکانی زێڕ، زیو، بڕۆنز، بەردە بەنرخەکان. ئابنووس، تەختە دەگمەنەکان، عاج، دەرمان و عەترەکانیان هەڵدەگرت، بازرگانە فنیقییەکان بە هەندێك لە دورگەکانی ئیتالیا، ئیسپانیا و هەموو کەنارەکانی ئەفریقیادا هاتووچۆیان دەکرد و لە هەر شوێنێکدا کە بۆ بازرگانی گونجاو بوایە دەوەستان. نووسەرێکی ئەو رۆژگارە شێوەی بازرگانی فنیقییەکانی بەم شێوە وەسف کردووە: ((ئەوان کەلوپەلەکانی خۆیان لە کەشتی دەهێنایە دەرەوە و لە کەنارەکاندا بلاۆیان دەکردەوە پاشان دووکەڵیان بەرز دەکردەوە دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بە بینی دووکەڵ دەهاتن بۆ کەنارەکە و کەلوپەلەکانی ئەوانیان دەبینی.

لەبەرامبەر نرخی شتەکاندا، زێڕیان دادەنا و دەچوونە ئەولاوە. پاشان فنیقییەکان دەهاتنەوە بۆ کەنارەکە و لە چەندێتی زێڕەکەیان دەکۆڵییەوە، ئەگەر ئەندازەی زێڕەکە تەواو بوایە. ئەوەیان هەڵدەگرت و دەڕۆیشتن بەلاّم ئەگەر ئەندازەی ئەوەیان بە تەواو نەزانیایە، دەگەڕانەوە بۆ لای کەشتییەکانی خۆیان و لە هەمان شوێندا بە چاوەڕوانی دەمانەوە. یەکسەر دانیشتوانی کەنارەکە دەهاتنەوە و ئەندازەی زێڕەکەیان زیادتر دەکرد. ئەم مامەڵەیە ئەوەندە درێژەی دەبوو تا فنیقییەکانیان رازی دەکرد کە ئەندازەی زێڕە پێدراوەکە تەواو و گونجاوە.

فنیقییەکان بۆ هەر شوێنێك دەچوون. سەنتەری بازرگانییان دروست دەکرد. زۆری نەخایاند کە کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست پڕبوو لەسەنتەرەکانی ئەوان، زۆرجار دەریانەوانەکان بە دوای دەستکەوتنی کەرەستەی باشترەوە بوون، بە رێرەوێکی باریکی کۆتایی دەریای ناوەڕاستدا تێدەپەرین کە ئێستا پێی دەوترێت چیای جەبەل ئەلتاریق. ئەم رێرەوە دەریاییە دەوری دوو تاشەبەردی گەورەی دابوو. کە خەڵکی دونیای کۆن بە ئەوانەیان دەوت ستوونە پاڵەوانەکان، دەریاوانە فنیقییەکان بەبەلەمە چارۆکەدار — سەوڵدارە گەورەکەی خۆیان لە رێگەی ئەم چیایەوە دەچوونە ناو ئۆقیانووسە گەورە نەناسراوەکانەوە و لەوێوە بەرەو رۆژئاوای ئەورووپا دەکەوتنە رێ. دەگێڕنەوە ئەوانەی لەلای باکوورەوە هەتا دورگەی ئینگلیز بەرەو پێشەوە

دەچوون و کەلوپەلەکانی خۆیان بە قورقوشم دەگۆڕییەوە کە بۆ دروستکردنی کەرەستە برۆنزییەکان زۆر بوو، چونکە دەریاوانەکان جگە لە خۆر لە رۆژدا و ئەستێرەکانی باکوور لەشەودا، کەرەستەیەکی تریان بۆ رێنمایی کردنی کەشتی نەبوو.

خوازیارانی شارستانییەت

فنیقییەکان لە سەفەرە بازرگانییەکانی خۆیاندا جگە لە کەلوپەلەکان لە کەشتییەکدا، شتی تریشیان لەگەل خۆیاندا دەهێنا. چاوپێکەوتنیان لەگەڵ خەڵکە جیاوازەکاندا دەکرد، ئایدیا و شێوازی نوێ فێربوون و بەنۆبە ئەم زانیارییە نوێیانەیان بۆ ئەو خەڵکانە دەگواستەوە کە بازرگانییان لەگەڵدا دەکردن. بەم شێوە زانیاری میسرییەکان و ئاسایی رۆژئاوایان لە سەرتاسەری وڵاتە دراوسێکانی دەریای ناوەڕاستدا بڵاودەکردەوە لەبەر ئەوە ئەمانە ناو دەنێن ((خوازیارانی شارستانییەت)).

فنیقییەکان بۆ نووسینی مامەڵە بازرگانییەکانی خۆیان، شێوەی سادەیان بەکاردەهێنا. سەرەتا سوودیان لە هێمای میسرییەکان وەردەگرت. وردەوردە لە هەندێك دراوسێی خۆیانەوە فێری هێمایی سادەتربوون بۆ نووسین، دواجار لە شوێنێکی رۆژئاوای ئاسیادا سیستەمێکی رێکوپێکی سادەتریان دۆزییەوە کە دەیانتوانی هەموو وشە پێویستەکان تەنیا بە بیست و دوو پیت بنووسن. بازرگانی فنیقی لە ناوچەکانی تردا پاپیرۆسە بچووکەکانیان بەسەر شانی خۆیانەوە هەڵدەواسی کە هێما رۆژئاواییەکانیان لەسەر ئەوانە دەکێشا لە کاتی مۆڵەتدان دەردەکەوتن. وردە وردە فنیقییەکان فێربوون کە بە پیتی سادە بنووسن. بەم شێوەیە ئەلف و بێی فنیقییەکان گەیشتە یۆنان. رۆمەکان ئەوە لە یۆنانییەکانەوە فێربوون و لە رێگای رۆمەوە بۆ وڵاتانی تری ئەورووپا و لە دواییشدا بە ئەمریکا گەیشت. ئەم ئەلف و بێیە بە درێژایی سەدە یەك بەدوای یەکەکاندا گۆڕانی زۆری بەسەردا هات چونکە هەر میللەتێك بە پێی پێویستییەکانی خۆی گۆڕانی تێدا کردووە.

دروستکەرانی ئیمپراتۆرییەت

کاتێك بابلییەکان و ئاشوورییەکان، لە کەناری رووبارەکانی دیجلە و فوراتدا ئیمپراتۆرییەتێکی پێشکەوتوویان جێگیرکردبوو، چەند خێڵێکی ئازا بە ناوی مادەکان و

فارسەکان، ناوچەیەکی رۆژهەلاتی کەنداوی عەرەبیان بۆ نیشتەجێ بوونی خۆیان هەلبژارد. فارسەکان وردە وردە بوونە خەلکانێکی بەهێز. یەکێك لە پاشاکانیان بەناوی کوروش، رێگای سەرکەوتن و سەرفرازی کردەوە، ئەو لەگەڵ سوپا لێهاتوو و شارەزاکەیدا مادەکانی تێکشکاند، ئەگەرچی کوروش یاسای دادپەروەرانەی بۆ خەلکە تێکشکاوەکە دانا. بەلام هەرگیز رێگەی پێ نەدان کە یاساکانی ئەو بشکێنن تەنانەت لە رۆژگاری ئەمرۆشدا زۆرجار خەلکی قسە لەسەر ((یاسایی مادەکان و فارسەکان)) دەکەن کە مەبەستیان یاساکەیە کە ناتوانرێت بشکێنرێت.

کوروش بڕیاری داگیرکردنی بابلیدا. لە دوای ئەوەی کە بوخت ئەلنەسر سەرکەوتووبوو، بابلی بەهێز و بە توانا کردبوو. جێنشینی ئەو پاشایەکی بێ هێز بوو بە ناوی بلشازار. کوروش بە هاوکاری سیخوڕەکانی خۆی شاری بابلی خستە ژێر دەسەلاتی خۆیەوە.

لەیەکێك لە نووسینە عیبرییەکاندا داستانێکی سەرنج راکێشیان لە بارەی چۆنێتی سەرکەوتنی کوروش لە دەست بەسەراگرتنی شاری بابلدا گێراوەتەوە. شەوێك بلشازار میواندارێتییەکی رێکخست بوو. میوانەکان خەریکی بەسەربردنی کاتێکی خۆش بوون. کە لە ناکاو بێ دەنگییەك دایگرتن. هەموویان چاویان بری بووە، پەنجەیەك کە لەسەر دیوارەکە بۆ سەرەوەو خوارەوە دەهات و دەچوو. پەنجە رەمزدارەکە ئەم وشانەی نووسی (Mene, Mene,Tekel, upharsin) هیچ کەس لە میوانەکان لە مانایی ئەم وشانە تێ نەدەگەیشت، بلشازار بە پەلە ناردی بە دوایی زیرەکەکاندا و بەم شێوەیە بە ئەوانی وت: (هەر کەسێك مانای ئەم نووسینانە شی بکاتەوە و تەعبیری ئەوەم بۆ بکات، کراسێکی خوری و زنجیرێکی زێڕی پاداشت دەکرێت و لەدواییشدا دەبێتە سێیەمین پاشای ئەم ناوچەیە، لەگەڵ ئەوەشدا هیچ یەکێك لەوانە نەیانتوانی لە مەبەستی ئەم وشانە تێ بگەن. لاوێکی بەناوبانگی عیبری کە ناوی دانیل بوو، رۆحی خوایەتییان کردە لەشییەوە، بەم شێوەیە دەیخوێندەوە و شی دەکردەوە (Mene) واتە خودا کۆتایی هێناوە بە حکوومەتەکەی تۆ، (Tekel) واتە تۆ بارێکی گران بووی بۆ هاوسەنگی ئاسمان و دەبێت کەم ببیتەوە (uphqrsin) واتە حکوومەتەکەت دابەش دەبێت و دەدرێت بە مادەکان و فارسەکان.

لەبیرتانە کە بوخت ئەلنەسر دیوارە بەهێزەکانی بە دەوری شاردا دروستکردبوو تا شار بپارێزێت، کوروش نەخشەیەکی کێشا، کە لەگەڵ بوونی دیوارە پتەوەکانیش دا بچێتە ناوشارەکەوە، رووباری فورات بە ژێر یەکێك لە دیوارەکانی شاردا رۆیشتبوو. کوروش فەرمانی

بەسەر پیاوەکانی خۆیدا دا تا رێرەوی ئاوەکە بەلای کەنداوەکەی کە هەڵیان کەندبوو، وەرگێڕن، کاتێك ئاوی رووبارەکە بە تەواوی کەم بۆوە، سوپاکانی ئەو لە توانایاندا بوو لە رێگەی رێرەوی رووبارەکەوە، بچنە ناو شارەکەوە، بەم شێوەیە لە ساڵی ٥٣٩ی پێش زایینـدا ئێرانییەکان دەستیان گرت بەسەر بابلدا.

جێگرەکەی کوروش، کورەکەی کامبیزا ((کەمبوجیە)) بوو، وە لە دوای ئەو داریوش لەسەر تەختی پاشایەتی ئێران دانیشت، داریوش یەکەمین پایتەختی لە پۆرسپولیس لە رۆژهەلاتی کەنداوی عەرەبدا بنیات نا. لە دوای ئەوەی کە فتوحاتی کرد، ((شوش))ی کردە پایتەختی خۆی کە لە کەناری یەکێك لە لقەکانی رووباری فورات دابوو. لە پۆرسپولیس کۆشکێکی گەورە و لە شوش شوێنی نیشتەجێ بوونی مەزنیان بنیات نا. ئەم کۆشکانە بە پەیکەرەکان و خشتە بریسکەدارەکان رازێندرابوونەوە.

داریوش بۆ ناوچە جیاوازەکانی ئیمپراتۆرییەت، جادە رێك و تەختەکانی دروستکرد. سیستەمی پۆست لە حکوومەتەکەیدا هەبوو کە لە توانایدا هەبوو پەیامەکان بە خێرایی بنێرێت بۆ دوورترین ناوچەی ژێر دەسەلاتی حکوومەت. پۆستەچییەکان بە سواری ئەسپەکانیانەوە لە دووری کەمەوە جێگیربوون تاوەکو هیچ دواکەوتنێك روونەدەدات. راپۆرتێکی کۆن دەڵێت: ((نەبەفر، نەباران، نەگەرما، نەتاریکی شەو نابێتە رێگر لەبەردەم خێرایی ئەو لێپرسراوێتییەی کە پێیان سپێردرابوو، یەکەم پەیامەکەی بە غاردان دەگواستەوە بۆ پۆستەچی دووەم، پۆستەچی دووەم بۆ پۆستەچی سێیەم و بەم شێوەیە پەیامەکە بەرەو پێشەوە دەچوو. و لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر، دەست بە دەست دەگوێزرایەوە)).

پیاوە خاوەن پلەوپایەکانی پاشایەتی سەردانی ناوچە جیاوازەکانیان دەکرد تاوەکو راپۆرت لەسەر سەرپێچیکەرەکان بدەن، ئەم خاوەن پلەوپایانە، ((چاو و گوێی پاشا))یان دەخوێندەوە.

داریوش، ئێرانی گۆڕی بۆ گەورەترین و بەهێزترین ئیمپراتۆرییەت لە جیهاندا، میسر و بابل و ئاشوور بەشێك بوون لە ئێران و فراوانی ئەوە لە سنوورەکانی هیندەوە تا کەنارەکانی یۆنانی گرتەوە. ئێرانییەکان لە خۆیان بایی بووبوون و شانازییان بە خۆیانەوە دەکرد کە ئیمپراتۆرەکەیان ((تا باشوور، ئەو شوێنەی مرۆڤ لە گەرما بێزارە و تا باکوور، ئەو شوێنەی کە مرۆڤ لەسەرما بێزارە، فراوانە)).

بەشی چوارەم

شارەکانی یۆنان لە چاخی دێرینداا

دەوڵەت - شارەکانی هیلاس

ولاتی بچووکی یۆنان دەکەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی ئەورووپاوە، لە چاخی دێرینـدا بە خەڵکەکەیان دەوت هیلینی و بە ولاتەکەشیان دەوت هیلاس، خەڵکانی ئەم ناوچە بە دوای لەوەڕگاکاندا دەگەڕان بۆ ئاژەڵدارێتی لە لەوەڕگاکانی باکوورەوە کۆچیان کردبوو، وە هەر کاتێك دەگەیشتنە ناوچەیەکی بەپیت تیایدا نیشتەجێ دەبوون. یۆنانییەکان بەسەرتاسەری دورگەکانی دەریای ئیجە و تەنانەت بە کەنارەکانی ئاسیاشدا بلاوبووبوونەوە.

ئەوان یەکەمین میللەتی ئەورووپایی بوون کە بوونە خاوەنی شارستانییەت و شارستانییەتەکەیان کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر باقی ولاتەکانی تری جیهان بەجێهێشت.

یۆنان ولاتێکی قەشەنگە شاخە بەرزەکان لە هەموو لایەکەوە دەوری دەدەن. رووبارە جوانەکان لە دەشتە بچووکەکانەوە بەناو شاخەکاندا دەڕۆن. پێشکەوتنەکانی لەبواری دەریاوانیدا، ژمارەیەك دورگەی لەزۆربەی شوێنە دوورەکاندا، دروستکردبوو. لەبەر ئەمە دروستکردنی نەتەوەیەکی یەکگرتوو، یەکپارچە زەحمەت بوو. هاتووچۆ لەم بەشی ولاتەوە بۆ ئەو بەشی ولات قورس بوو، لەبەرئەمە هەر شارێك بە چەند شارۆچکەیەك دەورە درابوو، دەوڵەتێکی بۆ خۆی پێکهێنابوو. خەڵکی هەر ناوچەیەك بەشێوەیەك بیری دەکردەوە و کاری تایبەت بە خۆیان هەبوو. و دەوڵەت پارێزگاری لە شارەکانی خۆی دەکرد.

دەوڵەت— شاری زۆر لە یۆنان دا هەبوو، بەلام لە هەموویان گرنگتر ئەسپارت و ئاتن بوو. ئاشنا بوون بەم دووشارە و ناسینی خەڵکەکەیان سەرنج راکێشە چونکە بیروڕای جیاوازیان لە بارەی شێوەی ژیان و جۆری دەوڵەتەوە هەبوو.

ئەسپارت بە پێچەوانەی زۆربەی شارەکانی یۆنانەوە کە ئاسایی لەسەر گردێك دروست دەبوون. ئەو لە دەشتێکی پان و بەرین دابوو. دەوڵەت شاری ئەسپارت لە هەموو لایەکەوە بە دراوسێکانی دەورە درابوو کە جەنگ و دوژمنایەتی زۆریان لەگەڵدا کردبوو لەبەرئەمە خەڵکی ئەسپارت بەردەوام چاودێری زیادەڕۆیی دوژمنەکانی خۆیان بوون. بەم حاڵەشەوە بۆ بەرگریکردن دیواریان بە دەوری شاردا دروست نەکردبوو، ئەسپارتییەکان لە خۆباییانە شانازییان بە

خۆیانەوە دەکرد کە شارنشینی ئازا و دلێریان لەبەر دەست دایە، پێویست ناکات کە بۆ بەرگری کردن لەشار دیوار بە دەوریدا لێ بدرێت.

خەڵکی ئەسپارت جەنگاوەری بەهێزبوون کە هەمیشە لە پێناو شارەکەیاندا ئامادەی نەبەردبوون، خەڵکی ئەسپارت گرووپی شەڕکەریان پێکهێنابوو، بەیەکەوە دەژیان لەسەر مێزێك نانیان دەخوارد و لە بینایەکدا دەخەوتن، کاتێك شەڕکەرێك لە جەنگدا دەکوژرا، ئەویان دەکردە سەرقەڵغانێك و دەیانبردەوە بۆ ماڵەوە. دایکانی ئەسپارت کە کوڕەکانی خۆیان بەجەنگ دەسپارد بەم شێوەیە خواحافیزیان لێ دەکرد: ((بە قەڵغانەوە یان لەسەر قەڵغان بگەڕێرەوە) مەبەستیان ئەوەبوو کە کوڕەکان نابێت ترسنۆك بن و قەڵغانی خۆیان لە کاتی هەڵهاتندا لە دەست بدەن، بەڵکو دەبێت ئەوە بە شانازییەوە بۆ ماڵەوە بگەڕێننەوە و یان مەیتەکانیان لەسەر ئەوە بۆماڵەوە بگەڕێندرێتەوە.

خزمەت لە رێگای دەوڵەتدا لە پێش هەموو شتێکەوە بوو. نووسەرێکی یۆنانی لە بارەی ئەسپارتییەکانەوە دەیوت: ((هیچ کەسێك ناتوانێت بە ئارەزووی خۆی بژیت، شار وەك ئۆردوگایەکی گەورە وابوو، کە لەوێ هەموان لەو باوەڕەدابوون کە پێناوی نیشتمانەکەیاندا لە دایکبوون، خەڵکی وەك هەنگەکان بە شێوەیەکی غەریزی و تەنیا بۆ بەرژەوەندی گشتی، هەوڵیان دەدا. ئارەزووی بە دەست هێنانی شانازی خۆبەخت کردن لە پێناوی نیشتماندا لەوان جیانەدەبۆوە و هەموو ئارەزوویان لە پێناو نیشتمانەکەیاندا بوو)).

ئاتن لە نزیك دەریا و بەشێکی ئەو لەسەر گردێکی سەرەو لێژ بەناوی ئاکرۆ پۆلیسەوە بنیات نرابوو. لەم ناوچەیەدا بە ئاسانی دەتوانرا بەرگری لەشار بکرێت و لە ئەنجامدا پێویست نەبوو خەڵکی ئاتن وەك ئەسپارتییەکان کاتێکی زۆری خۆیان بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ جەنگ تەرخان بکەن. ئاتنییەکان جەنگاوەری دلێربوون. بەڵام لەپاڵ جەنگیشدا ئارەزووی بابەتەکانی تریشیان دەکرد. گوێیان لە شیعری خۆش دەگرت. سەیری نمایشە جوانەکانیان دەکرد و چێژیان لە بەخششەکانی ژیان وەردەگرت.

ئاتنییەکان بۆ هەر شوێنێك دەچوون لەگەڵ دانیشتوانی ئەو شوێنەدا بە بازرگانییەوە خەریکی مامەڵەی کڕین و فرۆشتن دەبوون. شارەکەیان وردەوردە دەوڵەمەند و سەرفراز بوو بازاڕ لە ناوەڕاستی شاردا لە مەیدانێکی کراوە و بەردیندا بوو، و قەرەباڵغ و پڕ لە هات و هاوار و دەنگەدەنگ بوو. پیاوەکان هاوڕێکانی خۆیان لەوێدا دەبینی و لە بارەی مەسەلەکانی رۆژەوە گفتوگۆیان لەگەڵ یەکتردا دەکرد. خەڵکی دەوروبەری شار، لە بازاڕدا سفرەیان دادەخست و

میوه و جۆرەکانی سەوزەیان دەفرۆشت، ماسیگرەکان سەبەتە پڕ لە ماسییە تازەکانیان دەهێنا بۆ بازاڕ و شەراب و رۆنی زەیتون و شیری بزن و هەنگوینی پوختی شاخەکانیان لە پێشانگانی فرۆشتندا دادەنا.

لەشەقامە تەسکەکانی بازاڕدا دووکانی پیشەگەرەکان هەبوو کە لەوێدا خەریکی مامەڵەی کڕین و فرۆشتن بوون لە شەقامێکی تردا گۆزەگەرەکان بە چەرخی گۆزەگەرییان خەریکی کاربوون. لە نزیك شاری ئاتن گڵێکی رۆسی تایبەت هەبوو کەلەوە دەفری قوڕینی جوانیان دروست دەکرد. ژنە جوان و میهرەبانەکانی ئاتن، گوڵدانەکانیان دروست دەکرد کە بە هۆی نەخشە و ئەندازە جوانەکانیانەوە هێشتا بەبەشێك لە شوێنەواری هونەری دەژمێردرێن. لەسەر شەقامێکی تر دارتاشەکان، مێز و کورسی و تەختە و سندوقەجوانەکانیان دروست دەکرد. پەیکەرتاشەکان، زێرەنگەرەکان، پینەچییەکان و پیشەگەرەکانی تر لە دووکانە بچووکەکانی خۆیاندا خەریکی دانوستاندن بوون.

خانووەکان و کێڵگەکانی یۆنان

ئاو و هەوای یۆنان بە شێوەیەك فێنك بوو، کە خەڵکی زۆربەی کاتەکانیان لە دەرەوەی خانووەکان بەسەر دەبرد. خانووەکانیان یەك قات بوو، وە سەقفێکی تەخت و رێکیان هەبوو. کە لە قوڕی رۆسی وشك بۆوە لە بەرهەتاو دروستکرابوو. خانووەکانیان پەنجەرەی نەبوو. دەرگا بە رووی ناوەوەدا کە سەر بە تاڵ بوو، دەکرایەوە، خەڵکی ماڵ زۆرترین کاتی خۆیان لەم حەوشەیەدا بەسەردەبرد، ژوورەکانی نووستن بەچوار دەوری حەوشەکەدا بوو.

پێویستییەکانی ماڵ زۆر سادەبوو تەنیا لە چەند تەختە و مێز و کورسی پێکدەهات ماڵەکانیان بە تاوەی تایبەتی کە خەڵوزی ئاگراوی تێدا بوو لە شوێنێکی سەر زەوییەکە دایان دەنا، ماڵەکەیان پێ گەرم دەکردەوە. لەو خانوانەی کە ئاوی نەبوو. بەم لا و ئەولای شەقامەکاندا فوارەیان دانابوو کە لەوێوەوە خزمەتکارەکان ئاویان بە گۆزە بۆ خێزانەکان دەهێنا.

هەژارترین خێزانیش بەندەی هەبوو کە بەشێکی زۆری کارەکانیان ئەنجام دەدا. بەندەکان لە زۆربەی ناوچەکاندا وەك ئەندامێکی خێزانەکە هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکرا. لە ناو بەندە بە سالاڕچووەکاندا یەکێك ناودەنرا ((ئەنە)) ئەرکی سەرپەرشتی کردنی منداڵەکانی لە ئەستۆ دەگرت و فێری رەوشتی جوانی دەکردن. کوڕەکانی دەبرد بۆ قوتابخانە و هەتا دەرس تەواو دەبوو، لە پۆلەکەدا دادەنیشت.

ناوچە کشتوکاڵییەکان بە جموجۆڵی گوندە بچووکەکانی کە دەوری شاریان دابوو، گەشەیان کردبوو، جووتیارەکان لە دۆڵەکاندا دارودەوەنی زەیتوون کێڵگەی گەنمیان هەبوو ناشتن و بەرهەمی زەیتون لە هەموویان گرنگتربوو چونکە یۆنانییەکان زەیتوونیان لە زۆر شتدا بەکاردەهێنا. وەك بۆ ئامادەکردنی چێشت لەجیاتی کەرە. بۆ شتن لە جیاتی سابوون و بۆ رووناکی چرا کەم گڕەکانی خانووەکانیان سوودیان لێ وەردەگرت.

لەقەدپاڵی گردەکاندا داری مێویان دەناشت لە کۆتایی هاویندا ترێکانیان لێ دەکردەوە و دەیانکردە کوپەڵەی گەورەکانەوە پاشان ئەوەندەیان دەکوتا تا ئاوەکەی بێتە دەرەوە. پاشان ئاوی ترێکەیان دەکردە گۆزەیەکەوە و دایان دەنا تاوەکو بترشێت و ببێتە شەراب.

باڵغ بوون لە ئەسپارت و ئاتندا

پەروەردە و فێرکردنی کوڕو کچەکان لە ئەسپارت بە تەواوی جیاواز بوو لەگەڵ ئاتندا ژیانی کوڕانی ئەسپارتییەکان زۆر وەڕسکەربوو، کاتێك کۆرپەلەیەك لە دایك دەبوو، ئەنجوومەنی پیاوە ئاقڵەکان سەیریان دەکرد. ئەگەر بێ هێز و لاواز بەرچاو بکەوتایە، ئەویان دەبرد بۆ شاخە دوور دەستەکان و لە هەمان شوێندا دایان دەنا تاوەکو بمرێت.

منداڵە بەهێز و جوانەکانیشیان بەم فەرمانە دەیاندایەوە بە دایك و باوکی: (ئەم منداڵە بۆ ئەسپارت بەخێو بکەن).

کوڕەکانیان لە حەوت ساڵیدا، لەدایك و باوکیان وەردەگرت و لە خوێندنگا گشتییەکاندا لەگەڵ منداڵەکانی تردا گەورەیان دەکرد، کوڕەکان تا ئەوکاتەیی دەبوون بە پیاو دەبوایە لەوێدا نیشتەجێ بوونایە. لەم خوێندنگا گشتییانەدا، راهێنانە سەربازییە جیاوازەکانیان پێدەکردن تا بەهێزبن. فێربوون بەرگەی هەموو جۆرە سەختییەك بگرن، لە ئاوی سارد و لافاوەکانی رووباردا مەلەیان دەکرد، لەسەر ئەو قامیشانە دەخەوتن کە لە کەناری رووبار کۆیان کردبۆوە، فێردەبوون بەبێ گلەیی و شکات بەرگەی ئازاربگرن، مرۆڤە ترسنۆکەکانیان سەرزەنشت دەکرد و مرۆڤە ئازاکانیان ئافەرین دەکرد. بەشێکی زۆری کاتەکانیان بۆ فێربوون و زانیاری راهێنانە وەرزشییەکان تەرخان کرابوو تا سەربازی باشیان لێ دەرچێت. کورەکانیان لە هەژدە ساڵیدا، بە مرۆڤێکی باڵغ بوو دەزانی. ئەم کوڕانە لەم تەمەنە بە دواوە ئامادە بوون کە گیانیان لە رێگەی ئەسپارت بەخت بکەن.

کچە ئەسپارتییەکانیش تا رادەیەك بە هەمان توندی و جدییەت پەروەردە دەکران. ئەوانەیان لە ژمارەیەك راهێنانی وەرزشی وەك راکردن و زۆرانبازی و بۆکسێن و.. هتد بەشداری پێ دەکرد. بڕیار بوو هاوسەران و دایکانی باش بن و ئەگەر خۆیان نەیاندەتوانی بن بە فیدایی شارەکەیان، دەبێت ئارەزوومەندانە خۆشەویستەکانی خۆیان بکەنە قوربانی.

یەکەمین شت کە کوڕەکان، لە ئەسپارت و ئاتندا فێر دەبوون، خوێندنەوە و نووسین و حیساب کردن بوو. لە جیاتی کاغەز سوودیان لەو لەوحانە وەردەگرت کەلایەکانی بە مۆمێکی تەنك داپۆشرابوو. بە ئێسقانێکی نووك تیژ کە پێی دەوترا قەڵەمڕ، هێماکانیان لەسەر ئەوانە دەکێشا، کاتێك هەڵەیان لە نووسیندا دەکرد، بە مۆم سافیان دەکرد تا ئەو هەڵەیە بسڕدرێتەوە. کاتێك کارەکە تەواو دەبوو، هەموو لەوحەکانیان ساف دەکرد تا بۆ جاری دواییش سوودی لێ وەربگیرێت.

کوڕە ئاتنییەکان وەك کوڕە ئەسپارتییەکان لە حەوت ساڵیدا دەچوون بۆ قوتابخانە. ئەسپارتییەکان زیاتر پەرەیان بە جەستە دەدا نەك بەبیر لە کاتێکدا ئاتنییەکان بروایان بە پەرەپێدانێکی هاوکاتی بیروجەستە هەبوو. خەڵکی ئاتن بیریان دەکردەوە کە ئاشنایی بە شیعر و مۆسیقا یارمەتی تازەپێگەیشتووەکان دەدات تاوەکو ژیانێکی باشتر و بەختەوەرتریان هەبێت، کوڕەکان لە قوتابخانەدا فێر دەبوون کە شیعر لەبەر بکەن و گۆرانی بڵێن و ساز و مۆسیقا لێ بدەن و سەما بکەن.

مامۆستاکان گورج و گوڵانە کاریان دەکرد تا لەگەڵ بەرهەمهێنانی لەشێکی ساغدا، گەشە بە بیری قوتابییەکانی خۆیان بدەن. منداڵەکان لە پاش نیوەڕۆدا هەموویان بە جارێك دەچوون بۆ گۆڕەپانە جوانەکانی گەمەکردن کە لە دەرەوەی شاربوو. راهێنانە وەرزشی جیاوازەکانیان دەکرد. ئەوان بەم راهێنانە جەستەییانە، دەبوونە جەنگاوەری بەهێز و لەش ساغی ئاینده.

کوڕە ئاتنییەکان کاتێك دەبوون بەهەژدە ساڵ، بەشارنشینی ئاتن دەژمێردران، ڕێوڕەسمەکە بەم شێوەیە بوو کە لەبەردەم پەرستگای ئاتندا بە سوێندی ڕەسمی دەبوونە هاوپەیمان و بەڵێنیان دەدا کە خزمەت بە شارەکەیان بکەن:

ناهێڵێن کە بەکاری خیانەتکارانە و ترسنۆکانە، بەلاٚ و مەترسی ڕووبکاتە شارەکەمان.

بە تەنیا یان لەگەڵ ئەوانی تردا، بۆ ئامانجەکان و شتە پیرۆزەکانی ولاٚتەکەمان دەجەنگین.

ریز لە یاساکانی شار دەگرین و جێ بەجێیان دەکەین، ئێمە بێ دەستەوەستان هەوڵ دەدەین کە هەستی لێپرسراوێتی کۆمەلاٚیەتی لە تەواوی ژیاندا بپارێزین.

ئێمە هەوڵ دەدەین شارەکەمان باشتر و گەشاوەتربێت لەو سەردەمی کە باوباپیرانمان بە ئێمەیان داوە بەو شێوەیە بیگوێزینەوە بۆ کوڕەکانمان.

کچەکانیان لە ماڵەوە دەمانەوە و زۆربەی کاتەکانیان بەفێربوونی چێشت لێنان و چنین و چاودێری کردنی ماڵ بەسەر دەبرد، چاوەڕوانی ئەوەیان لە ژنە یۆنانییەکان دەکرد کە تاڕادەیەك هەموو کاتەکانی خۆیان لە ماڵەوە بە سەربەرن و ئاگاداری لێپرسراوێتی یە ماڵدارییەکان بن.

خواکانی یۆنان

یۆنانییەکان وەك زۆربەی خەڵکە دێرینەکان باوەڕیان بە ژمارەیەك خوداهەبوو. لەو باوەڕەدابوون کە گرنگترین خوداکان شوێنی نیشتەجێبوونیان لە شاخی ((ئۆلۆمپ)) دایە. شاخێکی بەرز و دڵفڕێن کە هەور لووتکەکانی داپۆشی بوو کەوتبووە باکووری یۆنان.

بەبڕوای یۆنانییەکان، جیهان بەسەر سێ خودای بەهێزدا دابەش بووە: زیوس بەسەر ئاسمان و زەوییەکاندا فەرمانڕەوایی دەکرد، پوسیدون فەرمانڕەوایی دەریا و پلۆتۆ خودای جیهانی زێڕین بوو واتە خودای ناوچەیەکی تاریك و ژێر زەوی کە رۆحی مردووەکان لەوێدا نیشتەجێن.

خوداکان بە لێپرسراوی هەموو رووداوەکانی سەر زەوی دەژمێردران. هەموو رۆژێك ئاپۆلۆ خوای خۆر، بە گالیسکە ئاڵتونییەکەوە بە ئاسماندا تێپەردەبوو تاوەکو جیهان روونـاك و گەرم بکاتەوە. زیوس بارانی لە ئاسمانەوە دەنارد بۆ زەوی. پوسیدون تۆفانەکانی لە دەریادا هەڵدەکرد و پاشان ئارامی دەکردەوە، دمتر خودای خاك بوو هەموو گوڵ و گەنمەکانی لەزەوی بەپێتدا دەڕواند. دیونیسوس چاودێری رەزەکان بوو، وە ترێکانی پڕ دەکرد لە شیلەی شیرین. خوداکان بەم شێوەیە کاروباری مرۆڤەکانیان بەڕێوەدەبرد. مرۆڤەکانیان بەهۆی کارە خراپەکانیانەوە تەمێ دەکرد و یان هاوکارییان دەکرد لە کاری رۆژانەیاندا.

تاڕادەیەك هەر یۆنانییەك خوداو یەزدانی تایبەتی هەبوو کە دەپاڕانەوە و دیارییان پێشکەش بە قاپییەکەی دەکرد. شوان لە قاپی ((پان)) دەپاڕایەوە و داوای دەکرد ئاژەڵە باشەکانی بە خوری ئەستوور و نەرم پێ بدات. دەریاوان لە پێش سەفەرکردندا، لە قاپی پوسیدون دەپاڕایەوە کە با یارمەتیدەرەکان هەڵبکات. جووتیار داوای لە دمتر دەکرد کە بەروبوومی باشی پێ بدات. کاتێك گۆزەگەر کە گوڵدانەکانی دروست دەکرد و زەرەنگەر کاتێك کانزایەکی دەڕازاندەوە دەستیان بە پاڕانەوە دەکرد.خەڵکی ئاتن، ((ئاتنا))یان بە گرنگترین خودا دەزانی. لەبەر ئەمەش ناوی ئەویان

لەشارەکەیان نا. هەر چوار ساڵ جارێك جەژنێکی پڕ شکۆیان بۆ گەورەیی ئەم خودایە دەگێڕا. ئەم جەژنە چەند رۆژێکی یەك بە دواییەك درێژەی دەکێشا و دوایەمین رۆژ بە ریزە بەشکۆکانی خەڵکی تەواو دەبوو، کە هەموو ئاتنییەکان لەوێدا بەشدار دەبوون. ریزی خەڵکی بەشەقامە سەرەکییەکاندا تێدەپەڕی و پاشان بەلای ئاکرۆپۆلیسدا ئاڕاستەیان دەگۆڕی. لەبەردەم ریزەکە کەشتییەك لەسەر رەوڕەوە دەجوولاً، ستوونەکانی کەشتییەکە بەپارچەی جوانی وەك چارۆکە کە کچەلاوەکان بۆ خڕی ئاتنیان چینی بوو، دەڕازاندەوە. پاشان گایەلی مانگەکان و مەڕەسپییەکان وەك بەفر، بەدوای کاهینەکاندا بە جلوبەرگە درێژەکانیانەوە بۆ پێشکەشکردن دەچوون، لە پشت ئەوانەوە خەڵکی بەدیاری زۆرەوە کەوتبوونەڕێ، کچە لاوەکان بە گۆزەکانی سەرشانیانەوە رۆن و شەراب و ئەوانی تر بەسەبەتەی پڕ لە میوە و گوڵ بەڕێدا دەرۆیشتن. پارچەکانیان لەبەردەم خودا و شتە پێشکەشکراوەکانیان لەسەر میحرابەکە دادەنا. کاتێك کە ئەڵقەکانی دووکەڵ لە سووتانی قوربانییەکانەوە بەرزدەبۆوە، هەموو خەڵکەکە دەپاڕانەوە.

باشترین رێگەی تێگەیشتن لە ویستەکانی خوداکان گفتوگۆ بوو لەگەڵ (فریشتەی غەیبی)دا هیچ خودایەك نەیدەتوانی پێشبینی ئایندە بکات. تاڕادەیەك هەموو یۆناییەکان لە پێش ئەنجامدانی کارێکی گرنگدا لە پەندەکانی ئەویان دەکۆڵییەوە. پەرستگای ئاپۆلۆ کەوتبووە (ولفی)یەوە لە ناو تاشە بەردە خۆڵەمێشی و بەرز و بەجێ ماوەکانی شاخی پارناسوس، ئەم پەرستگایە لەسەر درزێکی قووڵی تاشەبەردێك بوو، کە لەناوییەوە گازێکی حەشیشاوی ((بێ هۆشکەر)) دەهاتە دەرەوە، کاتێك کە کەسێك بۆ گفتوگۆکردن دەهاتە لای ئاپۆلۆ، ژنێك کە یەکێك بوو لەکاهینەکانی پەرستگا، لەسەر کورسییەکەی سێ قاچ لەسەر درزی تاشەبەردەکە دادەنیشت. گازەکە دەوری ئەوی دەدا و بەرزدەبۆوە و لە هەمان کاتدا وشەی سەیری دەردەبڕی. کاهینێکی تر وشەکانی کە ژنەکە دەیوت، دەینووسی و ئەوانەی شیدەکردەوە. خەڵکی وابیریان دەکردەوە کە ئەمانە پەندەکانی ئاپۆلۆیە.

پێشبڕکێکانی ئۆڵەمپیات

یۆنانییەکان لەو باوەڕەدابوون کە خواکان حەز دەکەن تا پیاوەکان لە کاتی وەرزشەوانی و ململانێدا ببینن بۆ بەدەست هێنانی پاڵەوانێتی. لە ئەنجامدا زۆربەی کاتەکان جەژنیان دەگێڕا کە لەوێدا جۆرەها پێشبرکێی وەرزشی ئەنجامدەدرا. لە هەموویان گرنگتر جەژنێك بوو

کە هەر چوار ساڵ جارێك لە ئۆلۆمپیا لە باشووری رۆژئاوای یۆنان بۆ گەورەیی زیوس، خوای خواکان دەگێردرا.

پۆستەچییەکان چەند مانگێك لە پێش جەژنەکەدا سەفەریان بۆ سەرتاسەری جیهانی یۆنان دەکرد و بەرواری دەست پێکردنی جەژنەکەیان رادەگەیاند. ئەگەر لە ناکاو شەڕێك لەو شوێنەدا لە نێوان دەوڵەت – شارەکاندا هەڵبگیرسایە. بۆ ماوەی مانگێك ئاشتی رادەگەیەنرا تاوەکو خەڵکی بتوانن بۆ جەژنەکە بێن و پاشان بەسەلامەتی بۆ ماڵەکانی خۆیان بگەڕێنەوە.

رۆژی یەکەمی پێشبڕکێکان، خەڵکی هێرشیان دەهێنایە سەر یاریگاکان تاوەکو بینەری پێشبڕکێی باشترین وەرزشەوانی دوو تیپەکە و تیپەکانی تری وەرزشی بن. کاتێك کە دادوەرەکان بە جلوبەرگی ئەرخەوانییەوە لە تەنیشت مێزی گەورەوە لە شوێنی خۆیان دادەنیشتن. بێ دەنگییەکی قووڵ بەسەر یاریگاکەدا بالاّ دەست دەبوو. تاجە گرانبەهاکانیان لە لقی درەختی زەیتوونی پیرۆز کە سێبەری بۆ میحرابی زیوس دروست کردبوو. دروست دەکرد، هەتا بە پاڵەوانەکانی راکردنی بدەن. ئەوکاتە ئەو کەسانەی کە لە پێشبڕکێکەدا بەشداربیان کردبوو، دەهاتنە پێشەوە، گەنجانی بالاّبەرز و چوارشانە، کوڕانی گەنج و پیاوانی تەواو باڵغ بوو، ماسولکە دەرپەڕیوو، هەتاو سووتاو.

کەڕنا لێ دەدرا و یەکەمین پێشبڕکێ دەستی پێ دەکرد، راکەران بۆ پێشەوە هەڵدەهاتن و هەنگاوی گەورەو خێرایان دەنا. دەبێت دوازدەجار بە دەوری مەیدانی پێشبڕکێکەدا بسوڕێنەوە. کاتێك یەکێك لە راکەران لە پێش هەموویانەوە دەگەیشتە سەر خەتی کۆتایی خەڵکی بە خۆشحاڵییەوە هاواریان دەکرد. براوە بەسەربەرزییەوە دەهاتە بەردەم مێزەکە تا یەکێك لە دادوەرەکان تاجی زەیتوون بکەنە سەری. پۆستەچییەك ناوی ئەو و ناوی باوکی و ناوی شارەکەی بە دەنگی بەرز رادەگەیاند، خەڵکەکە دەستیان دەکرد بە هەرا و هوریا و تۆپەڵە قوریان تێ دەگرت. پێشبڕکێکان بە درێژایی رۆژ بەردەوام بوو: پێشبڕکێی راکردنی ماوەکورت، پێشبڕکێی راکردنی ماوە درێژ، پێشبڕکێی راکردن بۆ کوڕە منداڵەکان و پێشبڕکێی راکردن بۆ ئەو سەربازانەی کە بەزرێ پۆش و قەڵغانەوە رایان دەکرد.

پاشان سەرەی دیسك هەڵدان دەهات کە وەرزشەوانە گەنج و بەهێزەکان ئەم پێشبڕکێیەیان دەکرد. دیسك پەڕەیەکی بازنەیی بوو کە لەبەرد یان کانزا دروست دەکرا. دیسك هاوێژ راست دەوەستا و بە دەستی چەپی دیسکەکەی دەگرت، کە کاتی هەڵدانی دیسك دەهات، ئەوەی دەدایە دەستی راست و بۆ نیشانە گرتنەوە دەچەمییەوە. لەشی لەسەر قاچی راستی

دەخولاندەوە، ئەژنۆیەکی کەمێك دەچەمییەوە و لەم کاتەدا وەزنە قورسەکەی بە دەوری خۆیـدا دەسووڕاندەوە، پاشان بە تەواوی راست دەوەستا و دیسکەکەی دەهاویشت.

ڕۆژی دوایی پێشبرکێی بازدان بوو، بازدەرەکان یەك لەدواییەك رایان دەکرد و خۆیـان هەڵـدەدا بۆ سەر وردەچەوێکی نەرمی خلیسك ناوبژیوان ماوەی بازی هەر وەرزشەوانێکی بازدەری دەپێوا.

لەدوای ئەوە سەرەی پێشبرکێی زۆرانبازی دەهـات. دوو زۆرانبازەکـە بەرامبـەر بـە یـەکتر دەوەستان و پەلاماری یەکتریان دەدا. پشت و بازووی یـەکتریان دەگـرت، باوەشـیان بەیـەکتردا دەکرد و دەخولانەوە تا یەکێکیان بەژیرانە سەردەکەوت ئەوی تری هەڵ دەدا بۆ سـەر گـژوگیای خاکە فشەڵەکەی چاڵەکەوە پاشان دووبارە پێشبڕکێیەکە دەستی پێ دەکردەوە. بۆ جـاری دووەم، دوو زۆرانبازەکە بە توندی پـەلاماری یـەکتریان دەدا و درێـژەیان بـە ململانێکـەیان دەدا. لـە کۆتاییدا بۆ جاری سێیەم دەچوونە مەیدانی زۆرانبازییەوە تاوەکو بـراوەی پێـشبڕکێکە خـەلاّت بکرێت، زۆرانبازێك کە سێجار بەرامبەرەکەی خستبوو، دەبووە براوە.

دوایەمین رۆژی پێشبڕکێکان لە مەیدانی غارغارێنی ئەسـپدا ئـەنجام دەدرا، پێـشبڕکێکانی ئەسپ غاردان و گالیسکە سواری لە پڕ جـۆش و خرۆشـترین رووداوەکـانی جـەژن بـوون. پیـاو ماقوڵە دەوڵەمەندەکان ئەسپە چـالاکەکانی خۆیـان بـە گالیـسکەی پێـشبرکێوە دەبەسـتەوە و گالیسکە سواران قسەیەکیان بۆ غاردانی ئەسپەکان دەکرد. کەڕنا لێ دەدرا و چـل گالیـسکەی چوار ئەسپی دەکەوتنە جووڵە. سەد و شەسـت ئەسـپ بـە خێرایـی وەك رەشـەبا بـە درێـژایی مەیدانەکـە غاریـان دەدا. ژاوەژاوی رەورەوەکـان و تەپەتـەپی سـەمی ئەسـپەکان دەبیـسترا. ئەسپەکان لەشیان بەعەرەق داپۆشرابوو. دەتـوت هـەڵفڕیوون. هـەر گالیـسکەسوارێك هـەوڵی ئەوەی دەدا پێش ئەوانی تر بکەوێت. لە کۆتایی هەر رێڕەوێکدا ستوونێك هـەبوو کـە نیـشانە لەسەر ئەوانە دانرابوو، شوێنی پێچکردنەوەی رێگەکەی دیاری دەکـرد. دەبوایـە دوانزەجـار بـە دەوری مەیدانەکەدا بسوڕانایەتەوە. شوێنی پێچکردنەوەکان ترسناکترین بەش بوو، بـە تایبـەت بۆ ئەو گالیسکە سوارانەی کە هەوڵیان دەدا ئـەوەی تەنیـشتیان بـەجێ بهـێڵن. گالیـسکەکان وەردەگـەڕان، ئەسـپەکان دەکـەوتن، رەوڕەوەکـان لـە شـوێنی خۆیـان دەردەچـوون و هـەموو سەرنشینەکانی گالیسکەی فڕی دەدایە سەر زەوی. گالیسکەسوارێك بە خێراییەکی بـێ وێنـە، لە پێش هەموویاندا دەگەیشتە سەرخەتی کۆتایی پێشبڕکێکە، رووبەڕووی تۆفانێك لـە هـەرا و هوریایی شادی دەبۆوە، هەفتەیی گـەورەیی پێـشبرکێکان بـە رۆژێکـی پـڕ لەخۆشـی و شـادی کۆتایی دەهات.

کاتێك براوەیەك دەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە، سەرفرازی و سەربەرزی زیاتر چاوەڕوانی دەکرد. پاڵەوان لەسەر گالیسکەیەکی رازاوە کە سەدان گالیسکەی تر پێشوازییان لێ دەکرد، کە لە شار نزیك دەبۆوە بەهۆی ئاپۆرای خەڵکەوە بەشێك لە دیوارەکانی شار وێران دەبوون و دەڕووخان، هاوولاتیانی شار هاواریان دەکرد: لەگەڵ ئەم کوڕە ئازایانەدا، پێویستی چیتان بە دیواری بەرگری هەیە؟))

داستانی شاری تروا

یۆنانییەکان تامەزرۆی گێڕانەوەی داستانەکان بوون لە بارەی پاڵەوانە دێرینەکانی خۆیانەوە. ئەم حەکایەتانە سالانێکی دوورودرێژ بە نەنووسراوی مابۆوە. بەلام ئەو شاعیرانەی کە لەسەفەردابوون، لە هەموو شوێنێکدا ئەوانەیان دەگێڕایەوە، لەو رۆژگارەدا شاعیرێکی نابینا بەناوی ((هۆمیر)) دەژیا کە زۆربەی حەکایەتەکانی پەیوەست بوو بە کارەکانی پاڵەوانە دێرینەکانی یۆنان کە لە دوو هۆنراوەی گەورەدا کۆی کردبۆوە بە ناوەکانی ((ئیلیاد)) و ((ئۆدیسە))، هۆمیر کاتێك زیندوو بوو ژیانی بە هەژاری و نەناسراوی بەسەربرد، بەلام پاش کەمێك لەمردنی، خەڵکێکی زۆر درکیان بە شوێنەوارە گەورەکەی کرد. پاشان خەڵکی هەموو شارەکان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ئەو شاعیری خاکی ئەوان بووە. شیعرێکی کۆن دەڵێت:

حەوت شار هاواریان کرد هۆمیری گەورە مردووە.

لە کاتێك کە هومیر زیندووە، بە درێژایی ژیانی سوالی کردووە.

هۆنراوەی (ئیلیاد) بەشێکی باسی داستانی جەنگێکی دوور و درێژی نێوان یۆنانییەکان و دانیشتوانی شاری ((تروا)) دەکات ((پاریس)) یەکێکە لە کوڕەکانی ((پریام)) پاشایی ((تروا)) لەگەڵ ((هێلین)) ژنی جوانی (منەلاوس)ی پاشایی یۆنان هەڵدێت و بە یەکەوە دەچن بۆ شاری ((تروا)) لە ئاسیای بچووك، ((شامنەلاوس)) هەموو جەنگاوەرانی یۆنان بانگ دەکات تاوەکو لە گەڕانەوەی هێلیندا هاوکاری بکەن.

یۆنانییەکان بە درێژایی نۆ ساڵ گەمارۆی شاری ((تروا))یاندا. شەڕی زۆر لە دەشتەکانی دەرەوەی شاردا رووید. بەلام یۆنانییەکان هەرچییەکیان دەکرد، نەیاندەتوانی بچنە ناوشارەکەوە. لە دەیەمین ساڵی جەنگدا، فێڵ و تەڵەکەیان بەکارهێنا. ئەسپی تەختەیی جەستە گەورەیان دروستکرد و لە دەشتەکەی دەرەوەی شاردا دایان نا. پاشان سواری کەشتییەکانی خۆیان بوون کەوتنەڕێ. وایان پیشاندا کە لە جەنگ ماندووبوون و دەگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان.

کاتێك تروابیەکان بینییان کە کەشتییەکانی یۆنان ((تروا)) بەجێ دەهێڵن، زۆر خۆشحاڵ بوون. کە جەنگە درێژخایانەکە کۆتایی هاتبوو. دەروازەکانی شار بە تەواوی کرابۆوە و خەڵکی بۆ دەشتە پان و بەرینەکان شۆڕبوونەوە کە شەڕی بێ شمار لەوێدا رووی‌دابوو. لە رادەبەدەر ئەسپی سەرگەردانی دێوئاسایان لەو جێگایەدا بینی، هەندێك خەڵك لە ئەسپە تەختەکان دەترسان و دەیانویست ئەوانە بسووتێنن، بەڵام ئەوانی تر خوازیاری ئەوە بوون کە ئەوانە وەك وێنەیەکی یادگاری سەرکەوتنەکەیان ببەنەوە بۆ ناو شار و بیپارێزن، لەبەر ئەمە تروابیەکان ئەسپە تەختەییەکانیان راکێشا بۆ ناو شار، هەمان شەو لەتروادا جەژن گێڕدرا و شەرابی زۆریان خواردەوە.

بێگومان یۆنانییەکان تەنیا وایان پیشان دابوو کە گەڕاونەتەوە بۆ وڵاتەکەیان. کەشتییەکانی یۆنان لە پشت دورگەیەکی نزیك کەناری ((تروا)) شاردرابوونەوە. لە ناو ئەسپە ناوبۆشەکاندا، ژمارەیەك لەسەربازەکان شاردرابوونەوە کە بە گەیشتنی شەو لە ئەوانەوە هاتنە دەرەوە و بە مەشخەڵە روناکەکانیان رەمزیان ئاراستەی کەشتییە یۆنانییەکان کرد. لە ماوەیەکی کورتدا هاوەڵەکانیان گەڕانەوە و دەروازەکانی شاریان کردەوە و هێرشیان بۆ ناوەوە برد.

هەموو تراوییە خەوتووەکانیان قەتڵ و عام کرد و ئاگریان لە شارەکە بەردا. لەئەنجامدا لە دوای دەساڵ، تروا داگیردەکرێت، منەلاوس، هێلینی جوان و قەشەنگ دەدۆزێتەوە و شەڕکەرە یۆنانییەکانیش گەڕانەوە بۆ وڵاتەکەیان .

ئۆدیسە پاشای دورگەی بچووکی ئیتاکا بوو کە دەکەوتە کەنارە دوورەکانی رۆژئاوای یۆنان یەکێك لەو پاشا یۆنانییانەی کە بەشداری شەڕی کردبوو. تروا زۆر دوورنەبوو لە یۆنانەوە و زۆربەی جەنگاوەرە یۆنانییەکان لە ماوەیەکی کورتدا گەیشتنەوە وڵاتی خۆیان. بەڵام کەشتییەکانی ئۆدیسە و هاوەڵەکانی لە رێگە دەرچوون. دە ساڵ لە دەریا نەناسراوەکاندا لەسەفەردابوون و کەنارە نەناسراوەکانیان دەبڕی. داستانەکانی کە هۆمیر لە ئۆدیسەدا دەیگێڕێتەوە دەربارەی جەنگەکانی ئەم پاڵەوانە یۆنانییانە لەگەڵ گیانەوەرە درندەکاندا و هەڵهاتنی موعجیزە ئاسایان لە دەست دیوەکان، گفتوگۆ سەرسووڕهێنەرەکانیان لەگەڵ یەزدان و خوداکاندا.

لەکۆتاییدا ئۆدیسەی گەڕوگوڵ و هەتاو سووتاو، دەگاتەوە ناوچەکەی خۆی، بەڵام کێشەکانی تەواو نەبووبوو، لەسەردەمی ونبوونی ئەودا بەشێکی زۆر لە شازادەکان لە

دورگەکانی دراوسێیانەوە هاتبوونە داوای هاوسەرەکەی ئۆدیسە کە ناوی پنلوب بوو. سالانێك لە کۆشکەکەیدا نیشتەجێبوون بە خۆشگوزەرانییەوە ژیانیان بەسەردەبرد و داوایان لە ژنەکە کردبوو کە شوو بە یەکێك لەوانە بکات. بەلام هەموو جارێك پنلوب بەم دەربڕینە خۆی لە مەسەلەکە دەپەڕاندەوە: تا کاری چنینی جلوبەرگی خەزوری تەواو نەبێت، شوو ناکات.

بەدرێژایی رۆژ، پنلوپیان دەبینی کە خەریکی چنینە بەلام هەرگیز کاری چنینەکەی تەواو نەدەبوو، چونکە شاژن هەموو شەوێك ئەوەی کە بە رۆژ چنیبووی دووبارە هەڵیدەوەشاندەوە، شەوێك شازادەکان بێ ئاگایانە فێڵەکەیان کەشفکرد. ئیتر فرسەتی خۆپەڕاندنەوەیان پێ نەدا و سووربوون لەسەر ئەوەی کە دەبێت هەر ئێستا یەکێك لەوانە بە هاوسەری خۆی هەڵبژێرێت.

پنلوب لە وەلامدا وتی: ئێوە ئەی داواکارانی خۆ بەزل زان گوێم لێ بگرن. هەموو شەو و رۆژێك بە خواردن و مەی نوشینەوە پەشێوی لەم ماڵەدا دروست دەکەن. هەر کەسێك کەوانەکەی ئۆدیسە بچەمێنێتەوە و تیرێك بە دوانزە ئەڵقەدا تێپەرێنێت شوو دەکەم بە ئەوە و ئەم کۆشکەش بەجێ دەهێڵم)).

پاشان پێشبڕکێ دەستی پێکرد. داواکارەکان هەوڵی بێهودەیان دەدا کە کەوانە بە هێزەکە بچەمێننەوە. بەلام هیچ کەس سەرکەوتوو نەبوو، لە هەمان کاتدا کە ئودیسە بە رەنگ و رووخساری سوالکەرێکەوە هاتبۆوە، چووە ناو هۆڵەکە و داوای کرد کە رێگە بە ئەویش بدەن لەو پێشبرکێیەدا بەشداری بکات کەوانە ئەستوور و رەقەکەی هەڵگرت، بە ئاسانی چەماندییەوە، بە ژیرانە تیرەکەی بەهەردوانزە ئەڵقەکەدا تێپەڕاند، پاشان رووی لە داواکارەکان کرد و رەنگی لە هەموویان بڕی. ئۆدیسە رووخساری خۆی بە ژنە میهرەبانەکەی ناساند و ساڵەهای ساڵ لەگەڵ شاژنە وەفادارەکەی ژیانێکی پڕ لە شادی و کامەرانییان بەسەر برد.

یەکەمین هەنگاو لە رێگەی دیموکراسیدا

یۆنان، یەکەمین وڵاتی جیهان بووە، کە هاووڵاتیانی ئاسایی رۆڵیان لە حکوومەتدا هەبووە، لە چاخە دێرینەکاندا پاشاکان فەرمانڕەوایی کۆمەڵگا بچووکەکانیان دەکرد، پیاو ماقوڵە دەوڵەمەندەکان لە هەندێك لە دەوڵەت شارەکاندا سەرپێچییان لە بەرامبەر پاشاکاندا دەکرد، پاشان لە نێوان پیاو ماقوڵەکاندا شەڕ و شۆڕ هەڵدەگیرسا و یەکێك دەسەلاتی دەگرتە دەست.

یۆنانییەکان ئەم جۆرە کەسانەیان ناو دەنا سەرەڕۆکان، هەندێك لەم سەرەڕۆیانە، فەرمانڕەوای باش بوون بەڵام یاساکانیان پشتی بەهێز بەستبوو.

یۆنانییەکان وردەوردە بەم دەرئەنجامە گەیشتن کە نابێت یەك کەس دەسەڵاتی تەواوی بەسەر هەموان دا هەبێت بەڕادەیەك کە لە هەموو دەوڵەتەکانی یۆنانـدا سەرەڕۆکان لەناوچوون راگەیەندرا کە دەبێت هەموو هاوولاتیان رۆڵیان لە حکوومەتدا هەبێت. ئەم جۆرە حکوومەتە ناو دەنێن دیموکراسی کە لە دوو وشەی یونانی پێکهاتووە (دیموس) بەمانای خەڵك و کراتۆس مانای دەسەڵاتە.

بەهێزترین حکوومەتی دیموکراسی لە ئاتندا حوکمڕانی دەکرد کە لە چوار دەوری گردێکدا بەناوی ((نیکس)) پیاوە ئازادەکانی ئاتن، چوار پلەوپایەیان لە مانگێدا بۆ پێکهاتنی ئەنجوومەنێکی یاسایی دادەنا، پۆستەکانی حکوومەتیان هەڵدەبژارد، باجەکانیان کۆدەکردەوە و لەبارەی مەسەلەکانەوە گفتوگۆیان دەکرد.

سەرۆکی یەکەمین کۆبوونەوە ئاماژەی بە مەسەلەکانی رۆژ دەکرد و وتاربێژ رایدەگەیاند: ((کێ دەیەوێت قسە بکات؟)) پاشان کە کەسێك دەیویست قسە بکات، دەچووە سەر بەردێکی داتاشراو لە بەردی گرانیت، هەموان بە وریاییەوە گوێیان لە قسەکانی دەگرت. کە قسەکانی تەواو دەبوو دەستیان دەکرد بە راپرسی لەناو خەڵکی ئاتندا بەم شێوەیە کاروبارەکانی خۆیان بەڕێوەدەبرد، لەو باوەڕەدا بوون کە دەبێت هەموو پیاوێکی ئازاد لە کۆبوونەوەکاندا ئامادە بێت و بەشداری بکات لە کاروبارەکانی حکوومەتدا.

هەموو خەڵکی یۆنان لە دیموکراسیدا بەشدارنەبوون. سەدان بەندە کە لە یۆنانـدا کاریان دەکرد. لە مافی شارنشینی بێبەشبوون، بەم حاڵەشەوە، لە یۆناندا یەکەمین گرووپە گەورەکانی مرۆڤ فێربوون کە چۆن حوکمی خۆیان بکەن. ئەوان رۆڵی خۆیان هەبوو لە بڕیاردان لە بارەی مەسەلەکانی حکوومەتەوە.

یۆنانییەکان بەرگری لە ئازادی خۆیان دەکەن

یۆنانییەکان خەڵکانێکی دەریاوان بوون، کە کەشتییەکانیان سەفەری بۆ وڵاتەکانی کەناری دەریای ئیجە و دەریای ناوەڕاست و دەریای رەش دەکرد. بازرگانەکان داستانی سەرنج راکێشیان بۆ خەڵکەکە باس دەکرد کە هانی یۆنانییەکانی دەدا بۆ رۆیشتن و ژیان بەسەربردن لە ناوچە تازەکاندا. کۆچبەرانی یۆنانی بە دورگەکان و کەناری دەریای ئیجە و کەناری دەریای رەش و

باشووری ئیتاڵیا و دورگەی سیسیل و ناوچەکانی دەوروبەری دەریای ناوەڕاستدا بلاڤبوونەوە و گەشەیان کرد. کۆچبەرانی یۆنانی زانیاری و کەلتووری ولاتەکەیان لەگەڵ خۆیاندا دەبرد.

ئێران لە ساڵی ٤٩٠ی پێش زایینـدا، گـەورەترین ئیمپراتۆرییـەتی جیهـانی پێـك هێنـا، داریوش یەکەمجار هەندێك لە شارەکانی یۆنان و ئاسـیای رۆژئـاوای خـستە ژێـر فـەرمانڕەوایی خۆیەوە. بەڵام خەڵکی ئەم شارانە شۆڕشیان بەرپاکرد و نامەیان بـۆ ئەسـپارت و ئـاتن نـارد و داوای یارمەتییان لێ کردن. ئاتنییەکان بە خۆشحاڵییەوە کەشتی و سەربازیان بۆیـان نـارد تـا لەگەڵ دوژمنە بەهێزەکەیاندا بجەنگن.

کاتێك ئەم هەواڵە بـە داریـوش گەیـشت، پرسـی: ((ئاتنییـەکان؟ ئەوانـە کـێن))؟ ئـەو هەرگیز شتی لـە بـارەی ئەوانـەوە نەبیـستبوو. داریـوش لـە دوای ئـەوەی تێگەیـشت کـە ئاتنییەکان کێن، کەوانەکەی خۆی هەڵگرت و تیرێکی لەسەر ژێ یەکەی دانـا و هاویـشتی بۆ ئاسمان و ئەمەی وت:

خوایە، لێم ببوورە، دەمەوێت تۆڵەی خۆم لە ئاتنییەکان بسەنمەوە داریـوش لـە دوای ئـەوە فەرمانیدا بەسەر بەندەکەیدا کەکاتی نان خواردنی ئێوارێ لە تەنیشتییەوە بوەستێت و هـەموو شەوێك ئەم رستەیە دووبارە بکاتەوە: ((گەورەم ئاتنییەکانت لەبیر بێت)).

بە پشت بەستن بە رێوڕەسمی ئەو سەردەمە، داریوش نامەی بۆ شارە جیاوازەکانی یۆنان نارد و داوای کرد کە خاك و ئاوی پێ بدەن. خاك دان بـە پاشـا نیـشانەی ئـەوەبوو کـە ئـەویان بـە فەرمانڕەوای خۆیان زانیووە و ئاودان مانـای ئـەوەبوو کـە ئـەویان بـە فـەرمانڕەوای دەریاکـان زانیووە. هەندێك لە شارەکانی یۆنان لە ئێران دەترسان و لەسەر داواکەی داریوش خاك و ئاویان بە داریوش دا، شارەکانی تر لە خۆباییانە بۆ ملکەچ بوون لەم خواستە نادادپەروانە سـەرەڕۆیان کرد. کاتێك پۆستەچی پاشایی ئێران هاتبووە ناو ئاتنەوە. فرێیـان دابـووە چـاڵێکی قووڵـەوە، ئەسپارتییەکانیش پۆستەچییەك کە هاتبووە شارەکەیانەوە فرێیـان دابـووە چـاڵێکەوە وتیـان : ((ئەو شوێنە خاك و ئاوەکـەی بـۆ ئەربابەکـەت دەبێـت. داریـوش بـە شـێوەیەك تورەبـوو کـە کەشتییەکانی خۆی لەگەڵ سوپایەکی رێکوپێکدا کە لە سەد هەزار کەس پێکهاتبوو ناردی بـۆ دەست بەسەراگرتنی یۆنان)).

ئاتنییەکان لە ماراتن دا

ئاتنییەکان بە بیستنی هەواڵی پێشڕەوی سوپای ئێران. زۆر نیگەران و بێزاربوون چونکە ژمارەی سوپای ئەوان زۆرکەم بوو. «فیدیپیدس» کە راکەرێکی زۆر شارەزابوو بۆ داواکردنی کۆمەك لە ئەسپارتییەکان رەوانەیان کرد. فیدیپیدس لە گەیشتنی بە شوێنی مەبەست هاواری کرد: «پیاوانی ئەسپارت، ئاتنییەکان داوای یارمەتی لە ئێوە دەکەن، رێگە نەدەن ئێرانییەکان دەست بەسەر ئاتندا بگرن کە لە کۆنترین حکوومەتەکانی سەرتاسەری یۆنانە».

ئەسپارتییەکان پەیمانی هاوکارییان پێدان بەڵام وتیان دەبێت پێنج رۆژ چاوەڕوان بن تا مانگ بە تەواوی خڕبێتەوە و لە کەلتووری ئەسپارتییەکاندا دەبێت لەو رۆژەدا قوربانی بۆ ئاپۆلۆ بکەن. شکاندنی کەلتوور بەبێ رێزی دەژمێردرێت بەرامبەر بەخودا.

هەواڵە ترسناکەکان گەیشت، ئێرانییەکان تەنیا چەند کیلۆمەترێك لە ئاتنەوە دوورن. ئاتنییەکان ناتوانن چاوەڕوانی ئەسپارتییەکان بن. دەبوایە بە تەنیا رووبەرووی زیادەڕۆییەکەیان ببوونایەتەوە، شەڕ لە دەشتێکی باریکدا بەناوی ((مارتن)) رویدا و ئاتنییەکان سەرکەوتنێکی درەوشاوەیان بەدەست هێنا. یەکسەر لە دوای شەڕ، فیدیپیدسیان بۆ گەیاندنی هەواڵی سەرکەوتنی ئاتن رەوانەکرد. ئەگەرچی ئەو لەشەڕەکەدا بریندار بووبوو، بەبێ ئەوەی کە بۆ پشوودان لە شوێنێکدا بوەستێت هەموو جادە نارێك و ناخۆشەکانی بڕی و لە ماوەیەکی کەمدا گەیشت بە شارەکە.

راکەری لە قاچ کەوتوو: خەڵکەکە تامەزرۆیانە لە دەوری ئەو کۆبوونەوە و بە تەنگە نەفەسییەوە وتی: بیکەنە خۆشی و شادی! ئێمە سەرکەوتین! و پاشان بە هۆی ئەو هەموو هەوڵە زۆرەی کە دابووی کەوت بە زەوی دا و رۆحی دەرچوو.

شەڕی ماراتن لە ساڵی ٤٩٠ی پێش زایینـدا یەکەمین هەوڵی ئێرانییەکانی پووچەڵ کردەوە بۆ داگیرکردنی یۆنان. بەڵام ئەمە دوایەمین جار نەبوو کە یۆنانییەکان رووبەڕووی ئێرانییەکان بوونەوە.

ئەسپارتییەکان لە ترموپیل دا

رێك دە ساڵ لە دوای شەڕی ماراتن خشایار پاشا کوڕی داریوش دیسانەوە بڕیاریدا هێرش بکاتەوە سەر یۆنان. چوار ساڵی خایاند تا سوپاکەی خۆی ئامادە کرد بۆ هێرش، رێڕەوێکی تەسك

و باریك بەناوی «هلسپونت» ئەوروپا لە ئاسیا جیادەکاتەوە لە نەخشە تازەکاندا ئەم ڕێڕەوە تەسکە ناوی ڕێڕەوی «داردانل»ە خشایار پاشا فەرمانی دابوو بەسەر ئەندازیارەکانی خۆیدا کە پردێك لەو شوێنەدا دروست بکەن بۆ تێپەڕینی سوپاکەی، ئەندازیارەکان تازە کارەکەی خۆیان بە ئەنجام گەیاندبوو لافاوێك پردەکەی پارچە پارچە کرد. خشایار پاشا فەرمانی دا تاوەکو ئەندازیارەکان لە سێدارە بدەن و پیاوەکانی نارد تا سەد قامچییان لە ئاودا لێبدەن و لە هەمان کاتدا بڵێن: «ئەی ئاوی تاڵ، فەرمانڕەواکەت تۆ تەمێ دەکات چونکە بەبێ هۆ بێ ڕێزیت بەرامبەر کردووە. بزانە کە خشایار پاشا بەسەرتدا تێپەڕدەبێت چ بتەوێت و چ نەتەوێت!»

زۆری نەخایاند کە پردێکی نوێی بەهێزتریان لەوەی یەکەم دروستکرد کاتێك هەموو شتێك بۆ تێپەڕبوونی سوپاکە ئامادەبوو، پاشا لە جامێکی زێردا شەرابی ڕشتە ناو دەریاکەوە و پاڕایەوە: «ئەی ئەهورامۆزدا! من لە قاپی تۆ دەپاڕێمەوە کە لە پێش گەیشتنمان بە کۆتایی سنوورەکانی ئەوروپا، هیچ ڕووداوێکی خراپمان لێ بەسەرنەیەت و بۆ ئەوەی نەبێتە ڕێگر لە بەردەم سەرکەوتنمدا» پاشان جامە زێڕینەکە و شمشێرە شێوە کەوانەیەکەی خۆی وەك دیارییەك بۆ خودای دەریا، فڕێدایە ئاوەکەوە.

ئێرانییەکان باکووری یۆنانیان داگیر کرد بەڵام بۆ گەیشتن بە ئاتن و ئەسپارت، دەبوایە بە ڕێڕەوێکی باریك بە ناوی «تروموپیل» تێپەڕینایە، لەم ڕێڕەوەدا شاخێك تا ڕادەیەك لە ڕووی دەریا هاتبووە خوارەوە، ئەسپارتییەکان بۆ بەرگریکردن لە ڕێڕەوەکە هێزێکی ڕێکوپێکی سێ سەد کەسیان لەژێر فەرمانی پاشا (لیونیداس) بۆ ئەوێ ناردبوو، خشایار پاشا چوار ڕۆژ بە چاوەڕوانی مایەوە. چاوەڕوان بوو کە یۆنانییەکان هەڵبێن، پێنجەمین ڕۆژ نامەیەکی نارد بۆ لایان و داوای کرد چەکەکانی خۆیان تەسلیم بکەن.

ئەسپارتییەکان وەڵامیان دایەوە: وەرن و بیانگرن، بەسەربازێکی ئەسپارتییەکانیان وت کە ئێرانییەکان «ژمارەیان ئەوەندە زۆرە کاتێك تیر بەهەوادا دەهاوێژن، ڕۆژ تاریك دەبێت سەربازە ئەسپارتییەکە وتی: «دۆستان ئێمە بە بیستنی ئەم هەواڵە زۆر خۆشحاڵ دەبین ئەگەر تیرەکانی ئەوان ڕۆژ تاریك بکەن، ئێمە لە سێبەرەکەیدا دەجەنگین».

سوپای ئەسپارت دوو ڕۆژ سنوور بەزێنییەکانیان چاودێری کرد، لە کۆتایی ڕۆژی دووەمدا دوو خیانەکاری یۆنانی ڕێگا نادیارەکەی سەر شاخەکەیان پیشانی ئێرانییەکاندا، ئەوان لە ڕێی ئەم ڕێگایەوە دەیانتوانی لەدواوە هێرش بکەنە سەر ئەسپارتییەکان، خشایار پاشا لە شەودا، بەشێکی لە سوپاکەی خۆی بەم ڕێگەیەدا تێپەڕاند و کەوتە کەمینی سوپا بچووکەکەی «لیونیداس»ەوە.

سەرکەوتنێکی گەورە نسیبی «لیونیداس» و سێ سەد سەربازە ئەسپارتییەکەبوو. پاشان یۆنانییەکان، ستوونێکیان لەسەرگردی کارەکەیان دانا لەوەدا دوایەمین بەرگری سەربازە ئەسپارتییەکانیان لە ترموپیلدا باسکردبوو لەسەر ئەم ستوونە نووسینێکی سادە لە ژێرییەوە نووسرابوو:

تۆ کە بەم شوێنەدا تێدەپەڕی بە ئەسپارت بڵێ

لەم شوێنەدا جێبەجێکەری یاسابووین و بە خاك سپێردراین.

دیوارە تەختییەکان ئاتن رزگاردەکەن

خشایار پاشا بە تێپەڕبوونی بە رێرەوی ترموپیلدا تەنیا جادەیەکی رێکی لە پێشەوە هەبوو بەرەو ئاتن. کاتێك هەواڵی نزیکبوونەوەی سوپای ئێران گەیشتە ئاتن. خەڵکی نامەکانیان بۆ پەرستگای دلفی نارد تا لە فریشتەی غەیبی بپرسن کەچی بکەن، کاهینە ژنەکە بەم شێوەیە وەڵامی دایەوە:

دیوارە تەختییەکان، ئێوە و منداڵەکانتان دەپارێزێت،

نە چاوەڕوانی سەمی ئەسپەکان بن، نە چاوەڕوانی هەنگاوە گەورەکانی پیادەکان، لە هەموو شوێنەکانەوە پشت لە دوژمن بکەن و چاوەڕوان بن، بەم شێوە رۆژێك دادێت کە لەشەڕدا چاوتان پێی دەکەوێت،

سالامیسی پیرۆز:

کاتێك پیاوان گەنم دەپرژێنن،

و بەروبومەکە کۆ دەکەنەوە،

تۆ منداڵی ژنەکان لە ناو دەبەیت،

یۆنانییەکان لەم وەڵامە سەیرە حەپەسابوون نەیاندەزانی کە دیواری تەختەیی مانای چییە، بە مەبەستی فریشتەی غەیبی لە (سالامیسی پیرۆز) چی بووە؟

لەوکاتەدا رابەری سیاسەتمەدارەکانی ئاتن، فەرماندەیەك بوو بە ناوی (تمیستوکلس) ئەو رایگەیاند کە مەبەستی لە دیوارە تەختەییەکان پەیکەری تەختەیی کەشتییەکانی ئاتنە و فەرمانی دا کە خەڵکی ئاتن بە جێ بهێڵن و بڕۆن بۆ دورگەی سالامیس.

کەشتییە جەنگییەکانی ئێران چوونە ناو کەنداوی سالامیس هەندێك لە رابـەرەکانی یۆنـان پێیان خۆش نەبوو زیان بکەن و لە رێڕەوی باریکی نێوان دورگەکە و ناوچـەکەی خۆیانـدا بـچنە شەڕەوە ئەوانە خوازیاری لەدواوە دانیشتن بوون. بەم حاڵەوە تمیـستوکلس لـەو بـاوەڕەدابوو کـە ئاتنییەکان لە رێڕەوەکەدا سەلامەتتر دەبن. ئـەم نامەیـەی بـە نهێنـی بـۆ ئێرانییـەکان نـارد: فەرماندەکانی یۆنانی فـەرمانیان بـە مـن داوە کـە بـە ئێـوە بڵـێم کـە تـرس کەوتۆتـە دڵـی یۆنانییەکانەوە و دەیانەوێت بە پەلە هەڵبێن بە رێگرتن لە هەڵهاتنی ئەوان، دەتـوانن یەکـسەر کاری خۆتان بکەن. ئەوانە لەگەڵ یەکتردا رێك نین و لە ئەنجامی ئەم دووبەرەکییەدا ناتوانن هیچ بەرگرییەك بکەن.

ئێرانییەکان لە بێ دەنگی شەودا، بەشێکی کەشتییەکانیانی خۆیان بۆ سەرێکی رێڕەوەکە و بەشەکەی تریش بۆ ئەو سـەری رێڕەوەکـە گواسـتەوە بـە ئومێـدی ئـەوەی کـە گـەمارۆی کەشتییە یۆنانییەکان بدەن. خشایار پاشـا لەسـەر تاشـەبەردێکی بـەرزی رێڕەوەکـە لەسـەر کورسییەکی ئاڵتوونی دانیشتبوو سەیری شەڕی دەکرد و پێشبینی دەکرد کە سـەرکەوتنێکی ئاسان بۆ ئێرانییەکان بـە دەسـت بێـت، بـەڵام کەشـتییەکانی ئێـران گـەورە و پتـەوبوون و رێڕەوەکە بە شێوەیەك تەسك کە هـەموو کەشـتییەکان لـە رێڕەوەکـەدا بەیەکداچـوو بـوون، زۆرێك لەوانە لە کارکەوتن و بە سەوڵە شکاوەکان و سووکانە بەرەڵاکان بەبێ کەڵکی بـەم لا و ئەولادا دەرۆیشتن، خشایار پاشای خۆبەزل زان، دەیبـینی کەشـتییە جەنگییـە گـەورەکانی یەك بەدوای یەك لەناو دەچن.

حوکمی فریشتەیی غەیبی رێك راست دەرچوو: دیوارە تەختەییەکان، ئاتن و یۆنانیان رزگـار کرد. خشایار پاشایی خەمبار هەشت مانگ لە دوای ئەوەی کە ئێرانـی بـە مەبەسـتی دەسـت بەسەراگرتنی جیهانی رۆژئاوا بەجێ هێشت بوو، گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی.

تێکشانی ئێرانییەکان لە شـەڕی سالامیـسدا لـە سـاڵی ٤٨٠ی پـێش زاییـندا، خـاڵێکی هەستیارە لە مێژوودا ئەگەر ئێرانییـەکان سـەرکەوتنیایە ئیمپراتۆرییـەتی ئێـران سەرتاسـەری ئەوروپایی دەگرتەوە، مێژووی جیهان بە شێوەیەکی تەواو جیاواز دەنووسرایەوە لە جیـاتی ئـەم مێژووەی ئێستا، لە دوای ئەم جەنگە یۆنان بۆماوەی چڵ ساڵ بە ئاشتی و ئـارامی مایـەوە، و شارستانییەتی یۆنان لەو سەردەمەدا گەیشتە لوتکەی خۆی.

چاخی زێڕینی پریکلس

ئێرانییەکان لە پێش شەڕی (سالامیس)دا چووبوونە ناوشاری ئاتنەوە و شارەکەیان ئاگر تێبەردابوو، یەکەمجار بە شێوەیەك دەبینرا دەتوت کارەساتێکی ترسناك بەسەر ئاتندا هاتووە، بەڵام بە گۆڕانی بارودۆخەکە خەڵکی بڕیاریان دا شارە کۆنە سووتاوەکە سەر لەنوێ دروست بکەنەوە و شارێکی باشتر و جوانتر بنیات بنێن. لەوکاتە شارنشینێکی مەزن واتا پریکلس لە ئاتندا دەرکەوت ساڵەکانی ٤٦١ تا ٤٢٩ی پێش زایین بە هۆی شانازی کردن بە مەزنێتی ئەوەوە کە لەسەر کورسی دەسەڵات بوو، ناویان ناوە چاخی زێڕینی پریکلس.

پریکلس بڕوای بە دیموکراسی هەبوو جارێك لە کاتی دەربڕینی بیروبۆچوونەکانی لە بارەی دیموکراسییەوە ئەم پوختەیەی وت: «حکوومەتەکەی ئێمە ناو دەنێین دیموکراسی، چونکە لایەنگرەکانی زۆرینەیە نەك کەمینە، هەموویان لەبەرامبەر یاسادا یەکسان و هاوسەنگن هەژاری و نەناسراوی نابێتە رێگر لە بەردەم خزمەتی تاك بۆ دەوڵەت، رۆحی ئازادی لە حکوومەتەکەی ئێمەدا بالادەستە و لەژیانی رۆژانەشماندا هەستی پێدەکرێت، ئەگەر دراوسێکەمان بە شێوەی تایبەتی خۆی رەفتار بکات، نە توڕە دەبین و نە رەخنەیی لێ دەگرین. ئێمە لە هەموو کارێك کە تۆزێك ئازار بەرهەم بهێنێت دوور دەکەوینەوە.

خەون و خەیاڵی پریکلس ئەوەبوو کە ئاتن بکاتە جوانترین شاری جیهان لە نزیك شار، بەردی مەرمەڕی سپی و زەردباوی زۆری لێ بوو پەیکەرە گەورەکانی یەزدان و خوداکان و پەرستگاکان و گۆڕە جوانەکانیان لەو بەردە مەرمەڕانە داتاشی بوو، سەنتەری جوانییەکانی شار لە ئاکرۆپۆلس بوو، قادرمەی پان و بەرینیان لەمەرمەڕ لە سەرەوەی ئەوە دروست کردبوو، وە پەیکەری برۆنزی (ئاتنا) پارێزگاری شار لە سەروو هەموو کارەکانیانەوە دانرابوو، (ئاتنا) بە نەیزەیەکی بەرزەوەبوو بەزرییۆش داپۆشراو، لەسەرستوونێك وەستابوو نووکی نەیزەکە لەبەر هەتاو دەدرەوشایەوە، لە دەریاوە دەبینرا و بەخێرهاتنی ئەو دەریاوانانەی دەکرد کە لە سەفەرە دوور و درێژەکانیان دەگەڕانەوە.

پەرستگایی (پارتینون) کە بۆ (ئاتنا) دروست کرابوو لێوەی نزیك بوو، لە دەرەوەی پەرستگاکە ستوونە گەورەکانی سەقفەکە لەسەر پایەکان دەپارێزران و لەناو پەرستگاکەدا بەسەر دیوارەکانەوە (فیدیاس) گەورەترین پەیکەرتاش کە تا ئێستا جیهان بە خۆیەوە بنیویەتی پەیکەرە مەرمەڕەکانی داتاشیوە کە ریزی ئاتنییەکان پیشان دەدات کە بۆ پەرستنی یەزدان و گەورەیی خوداکان لە جەژندا کۆدەبوونەوە.

لەناو پەرستگاکەدا پەیکەرێکی تری (ئاتنا)ی لێیە کە ئەویش کاری (فیدیاس)ە، سەر و دەست و قاچەکانی ئەم پەیکەرەی لە عاج و چاوەکانی لە گەوهەرە گرانبەهاکان بەژیرانە داتاشیووە و کەوای درێژی لە زێڕ دروستکراوی لەبەرکردووە ئاتنا لە دەستی چەپیدا نەیزە و قەڵغان و لە دەستی راستیدا پەیکەری زیڕینی پاراستووە. بە دەوری قاچەکانیدا ماری لوول کردووە کە نیشانەی خێرەتە.

نیوە بازنەیەکی گەورە لە بەشی بەردینی ئاکرۆپۆلیس دابڕدراوە و لەوێدا ریزە کورسییەکی بەردین، لەسەر یەکتری بەدەوری سەکۆیەکی بچووکدا بەقەدپاڵی گردەکەوە هەڵچنراوە لەم سەکۆی شانۆ سەرکراوەیەدا نمایشە جیددییەکان بە ناوی تراژیدی و نمایشە سەرگەرم کەرەکان بەناوی کۆمیدییەوە پێشکەش دەکرا کە لەوێدا نووسەر گاڵتە بەکارە بێ ئەقڵییەکانی مرۆڤ دەکات، لە شانۆی تراژیدیادا ئەکتەرەکان حەزیان دەکرد تاڕادەیەك باڵابەرزبن و بۆ ئەمەش پۆستاڵی پاژنە بەرزیان لە پێ دەکرد. سەرپۆشێکیان دەبەست بەدەم و چاویانەوە ئەگەر شانۆکە کۆمیدی بوایە سەرپۆشەکە شێوەی سەیر و سەمەرەی هەبوو تا خەڵکی سەرگەرم بکات و ئەگەر شانۆکە خەمبار بوایە، سەرپۆشەکە حاڵەتی جیددی دەبوو.

هەژارترین هاوولاتیش لە تواناییدا بوو بێت بۆ بینی شانۆ، چونکە ئەوانەی نەیاندەتوانی لەبێ پارەییدا بێن، حکوومەت بە خۆڕایی بلیتی پێ دەدان، سەرەڕای ئەمە هەموو خەڵکی بۆ سەیرکردنی شانۆی گەورەترین شانۆ نووسەکانی خۆیان دەهاتن.

ئاتن سی ساڵ مەڵبەندی کەلتووری یۆنان بوو، دوای ئەوەی چاخی زێڕینی پریکلس کۆتایی هات، تاعونێکی ترسناك لە وڵاتدا بڵاوبۆوە و پریکلس خۆشی توووش بوو، کاتێك پریکلس لەجێگاکەیدا پاڵکەوتبوو لەسەرەمەرگدابوو هاورێکانی لە دەوری کۆبووبوونەوە و باسی گەورەیی ئەویان دەکرد و ستایشی کارە پر شکۆ و چاکەکانیان دەکرد. پریکلس لە کۆتایی قسە و باسەکانی ئەواندا لەناکاو هەستا و وتی: «ئێوە من بە هۆی شتەکانەوە گەورە دەکەن کە زیاتر بە هۆی شانسی باشمەوە بووە، ئێوە درکتان بە شتێك نەکردووە کە لە هەموویان زیاتر شانازی پێوە دەکەم، هیچ ئاتنییەك بە هۆی کارەکانی منەوە خەمبار نەبووە و لە پرسەدا دانەنیشتووە»، ئاتن لە دوای مردنی فەرمانڕەوا ژیر و لێهاتووەکەی رابەرێکی گەورەی تری نەبوو، و گەورەیی سەردەمی پێشووی لە دەستدا ئاتن لە لوتکەی گەشە و گەورەییدا لەلایەن ئەسپارتەوە ئیرەی (بەخیلی) پێ دەبرا ئەمە ئیرەییە لە کۆتاییدا بووە هۆی جەنگێکی درێژخایان لە نێوان ئەسپارت و هاوپەیمانەکانی لەلایەك و ئاتن و هاوپەیمانەکانی لەلایەکی ترەوە.

عاشقانی ئەقڵ (دانایی)

هەقیقەت چییە؟ حەق چییە؟ دادپەروەری چییە؟ یۆنانییەکان زۆر بیریان لەم جۆرە بابەتانە دەکردەوە. دەیانویست بزانن کە چۆن دەتوانرێت دڵخۆش بیت و بەباشترین شێوە لە ناو کۆمەڵگادا بژیت. چەندمامۆستایەك لەناو ئەمانەدا دەرکەوت کەهەوڵیان دەدا لەوەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە دا، یارمەتییان بدەن. ئێمە ئەم جۆرە خەڵکانە ناو دەنێین فەیلەسووف کە لە دوو وشەی یۆنانی دروست دەبێت کە بە یەکەوە مانای ((عاشقانی ئەقڵ یان دانایی))ە.

سوکرات یەکێك بوو لە داناترین مامۆستاکانی یۆنان. ئەو رۆژانە بە بازاری ئاتن دا پیاسەی دەکرد و کە خەڵکی دەبینی پرسیاری دەکرد و هەوڵی دەدا خەڵکەکە بۆ شێوازیکی باشتری ژیان رێنمایی بکات. ژمارەیەك بیسەری تامەزرۆ، لە دەوری ئەم فەیلەسووفە کە چاوێکی سەیر و سەرێکی گەورە و لووتی فش و لچی ئەستووری هەبوو کۆ دەبوونەوە.

لە سەردەمی سوکراتدا بیروباوەڕی یۆنانییەکان لە بارەی خوایەکانەوە، لە دۆخی گۆڕاندابوو و هۆشمەندان وردە وردە بیروباوەڕەکانیان خستە ئەولاوە. سوکرات لەو باوەڕەدابوو کە تەنیا یەك خوای ئاقڵ و بالادەست بەسەر جیهاندا فەرمانڕوایە. بەلای زۆربەی یۆنانییەکانەوە کە بە بیروباوەڕی کۆنەوە بەسترابوونەوە، سوکراتیان بە پیاوێکی مەترسیدار دەهاتە بەرچاو، وە دەترسان پیاوە گەنجەکانی لە رێگە لابدات لە ساڵی ٣٩٩ی پێش زایینداا کاتێك کە سوکرات پیربووبوو بە هۆی زانیارییەکانەوە راپێچی دادگایان کرد.

ئەو لە دوای ئاماژە کردن بە بیروباوەڕەکانی کە بنەمای هزر و بۆچوونی بوو، رووی لە قازییەکان کرد و وتی: ئەگەر دەتانەوێت من بەم مەرجانە لە تۆمەت پاك ببمەوە کە لێکۆڵینەوەی خۆم بۆ دۆزینەوەی حەقیقەت بخەمە ئەولاوە، دەبێت بڵێم ئەی ئاتنییەکان سوپاستان دەکەم، بەڵام من خودا دەپەرستم کە ئەم ئەرکەی لەسەر شانم داناوە، تا ئەوکاتەی لەژیاندام چاوم بەهەر کەسێك بکەوێت گفتوگۆی لەگەڵدا دەکەم و پێ دەلێم، ئەی دۆستی من، تۆیی هاوولاتی ئاتن ئاقڵ و شکۆمەند و بە توانایی، بۆچی ئەوەندە بیر لەکۆکردنەوەی پارە و ناوبانگ و گەروەیی دەکەیتەوە و بۆچی ئەوەندە بەرامبەر بە ئەقڵ و حەقیقەت و بەرەو پێشەوە چوونی رۆح کەمتەرخەم و بێ ئاگایی ئایا لەم بابەتە شەرمەزار نیت؟

سوکرات حوکم درا بە خواردنی شەوکەران ئاوی گیایەکی ژەهراوییە بۆ ئەوەی بمرێت لە دوای سی رۆژ زیندانی هەندێك لە هاورێکانی بەرتیلیاندا بە پاسەوانی زیندانەکە و هەلی

بەدزییەوە هەڵهاتنی ئەویان بۆ سەر سنوور دەستەبەرکرد. «کریتۆ» لە هاوڕێکانی هەوڵی دەدا ئەو رازی بکات.

سوکرات لە وەڵامی ئەم پیلانەدا وتی: «من تەنیا بیر لە مەسەلەیەك دەکەمەوە، ئایا راستە ئێوە پارەتان بەم مرۆڤانە داوە؟ ئایا بە هاتنە دەرەوەی من لە زیندان، کارێکی باش دەکەن؟ ئایا کارەکەی من رەوایە کە رێگە بە ئێوە بدەم من بهێننە دەرەوە؟ گریمان من بڕیارم دا هەڵبێم و نوێنەری یاسا و دەوڵەت هات و لەسەر رێگەکەمان وەستا و بە منی وت: سوکرات پێم بڵێ مەبەستت لەم کارە چییە؟ دەتەوێت یاساکان و بەرژەوەندییە گشتییەکانیش بشکێنێ؟ ئایا ئەوە قەبوڵ دەکەی کە بڕیارەکانی قازییەکانی شار بە هۆی دەسەلاتەوە جێبەجێ نەکرێت و ئەوە شوێنەواری خراپ بەجێ ناهێڵێت کە هەموو کەس بڕیارەکان بخاتە ژێر پێیەوە بەمە بارودۆخی شار جێگیر نابێت و دەڕووخێت».

«ئێمە تۆمان پەروەردە کردووە و زانیاریمان پێداوی، لە دوای ئەمە هەر ئاتنییەك ئێمەی بینی و فێربوو، ئازادی تەواو پێشکەش دەکەین و ئەمانە هەمووی لە شارەکەمان چاوەروانکراوە، ئەگەر دڵی ئەومان خۆش نەکرد، دەتوانێت کەلوپەلەکەی هەڵگرێت و ئێمە بەجێ بهێڵێت و هەر شوێنێکی دەوێت بەرێ بکەوێت. بەڵام ئەگەر بە بینینی ئەوەی کە ئێمە چۆن دادپەروەرییەکانی خۆیان جێبەجێ دەکەین و چۆن فەرمانڕەوایی شاری خۆمان دەکەین، لە بەردەم ئێمەدا بە نەگۆڕی مایەوە، تێ دەگەین کە ئەو فەرمانەکانی ئێمەی پەسەند کردووە و بە گوێرەی ئەوە بۆتە خاوەن پەیمان».

کریتۆ، کریتۆی خۆشەویستم، باوەڕ بکە دەیبیستم، بەڵام ئەم وشانە لە گوێمدا دەزرنگێتەوە، شتێك جگە لەوانە نابیستم ئەگەر شتێکت بۆ وتن هەیە بیڵێ».

کریتۆ وەڵامیدایەوە، نە سوکرات هیچم بۆ وتن نییە، سوکرات لەسەرخۆ جامێ شەوکەرانی هەڵگرت و ژەهرەکەی نۆشی خواحافیزی لە هاوڕێکانی کرد و لەسەر تەختە رەقێکی زیندان پاڵکەوت و بە ئارامی چاوەڕوانی مەرگ بوو زۆری نەبرد هەناسەی نەما.

ئەفلاتوون یەکێك بوو لە قوتابییەکانی و وتی: «بەم جۆرە ژیانی هاورێکەمان کۆتایی هات. راستگۆیانە لە بارەی ئەوەوە دەڵێم کە لە ناو هەموو ئەو مرۆڤانەی کە ناسیوومە، لە سەرەمەرگدا شەریفترین و لەژیاندا ئاقڵترین و راستگۆترین مرۆڤ بوو».

سوکرات لە پێناوی مافی مرۆڤ و ئازادی بیروبۆچوون و کاردا مرد، ئەو یەکێکە لە دیارترین رووخسارەکانی بزووتنەوەی خوازیارانی بەرزبوونەوەی مرۆڤایەتی بۆ ژیانێکی باشتر و خۆشتر.

یۆنانییەکان ئازادی خۆیان لە دەست دەدەن

لەو کاتەی کە هەموو شارەکانی یۆنان لە دوای سالانێکی دوورودرێژی شەڕ لە پەلوپۆ کەوتبوون. مەترسییەکی گەورە هەرەشەی لێ دەکردن، لە باکووری یۆناندا (مەقدۆنییەکان) دەژیان. ئەوانە خەڵکی شەڕکەربوون و پاشایەکی بە توانا بە ناوی «فیلیپ»ەوە رابەرایەتییانی دەکرد. کاتێك فیلیپ سوپا بەهێزە ئامادەکەی بینی و بریاری دا یۆنان بخاتە ژێر فەرمانڕەوایەتی خۆیەوە.

زۆربەی یۆنانییەکان بە شێوەیەك گرفتاری بەربەرەکانی ناوخۆیان بوون بێ ئاگابوون لە ئەوەی کە لەلایەن مەقدۆنییەکانەوە رووی دەدا، لەگەڵ ئەمەشدا، ئاتنییەك لە هەموو کەس باشتر ئاگاداری ئەم مەترسییە بوو کە فیلیپ خەیاڵی دەست بەسەراگرتنی یۆنانی هەیە ئەو ناوی دموستین بوو کە گەورەترین قسەکەر و بەرگریکەری ئازادییە کە تا ئێستا جیهان بە خۆیەوە بینیووە.

«دموستین» لە لاوێتیدا ئارەزووی ئەوەبوو ببێتە وتارخوێن و زۆربەی کاتەکانی بە گوێ گرتنێکی وردی دەربڕینی وتارخوێنە دیار و بەناوبانگەکان بەسەردەبرد. «دموستین» هەمیشە لەو ئارەزووە دابوو کە خۆی وتار پێشکەش بکات و خەڵکی بخاتە پێکەنین و گریان بەلاّم «دموستین» کەم وکوڕی زۆری هەبوو دەنگی زۆر نێرانە نەبوو، درەنگ وشەکانی دەردەبری و زمانی دەیگرت و وشەکانی بە روونی نەدەدرکاند بۆ یەکەمجار کە لەبەردەم خەڵکدا قسەی کرد، کەس گوێی لەدەنگی نەبوو، شتی سەیر و سەمەرەی کردبوو بە ئەندامەکانی لەشییەوە و جموجۆڵی نەشیاوی دەکرد و شڵەژابوو، خەڵکی ئەوەندە پێی پێکەنین کە ناچار بوو لە جێگایی خۆیدا دانیشێت.

داستانی زۆر هەیە دەربارەی هەوڵەکانی ئەم گەنجە بۆ سەرکەوتن بەسەر کەم وکوڕییەکانی خۆیدا، دەگێڕنەوە وردە بەردی لە دەمیدا دادەنا تا لە کاتی قسەکردندا منگە منگ نەکات. لە ئاوێنەدا سەیری خۆی دەکرد تا جموجۆڵی دەموچاوی خۆی راست بکاتەوە، بۆ ئەوەی لەگەڵ دەنگە دەنگی ئامادەبواندا رابێت، دەچووە کەنار دەریاکان و لەناو شڵپە شڵپی شەپۆلەکاندا بە دەنگی بەرز کتێبی دەخوێندەوە.

لەکۆتاییدا شەونخونی و ماندووبوونەکەی ئەنجامی هەبوو، ئەو گەنجەی کە سەردەمێك دەکەوتە بەر گاڵتەپێکردنی خەڵکی، بوو بە یەکێك لە گەورەترین وتار خوێنەکانی ئاتن.

دموستین، ئاتنییەکانی بەئاگادەهێنایەوە کە هەڕەشەی داگیرکردنی ولاتەکەیان لەلایەن فیلیپەوە دەیانخاتە مەترسی یەوە، دەیوت: «یۆنانییەکان، کۆتایی بە دوژمنایەتی نێوان خۆتان بێنن و یەکبگرن تاوەکو پارێزگاری لەو ئازادییە بکەن کە مافی میراتی خۆتانە لە بەرامبەر ئەو سەرەرۆییەدا کە مەبەستیەتی هەموان بکات بە بەندەی خۆیی» و درێژەی پێدا: «ئەگەر هەندێك

خەڵك بە بەندایەتی رازی بن، ئەوا بەلایەنی کەمەوە دەبێت ئێمە خەبات بۆ ئازادی خۆمان بکەین ئەمە ئەرکی ئێوەیە بەرامبەر بەو ئازادییەی کە بەمیرات بۆیان بەجێ هێشتووین)).

سەرەتا هەوڵەکانی ((دموستین)) بێ سوودبوو زۆربەی خەڵکی ئاتن ئینتیمایان بۆ خاکەکەیان نەمابوو، رۆحی نەتەوەیی خۆیان لە دەست دابوو تەنیا بیریان لە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان دەکردەوە. لە کۆتاییدا کەوتنە جووڵە و لەگەڵ خەڵکی ((تیبس))دا لە دژی فیلیپ یەکیان گرت. بەڵام لە کاتی شەڕدا تێکشکان و فیلیپ سەرکەوت. لەدوای مردنی فیلیپ کوڕەکەی ((ئەسکەندەر)) لە ساڵی ٣٣٦ی پێش زایینداا بووە پاشای مەقدۆنییەکان و فەرمانڕەوایی یۆنان. بە تێپەڕبوونی کات، ئەسکەندەر بووە فەرماندەیەکی بەهێز و بەسەر ژمارەیەك میللەتدا سەرکەوت و بووە رابەری ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە.

ئەسکەندەری مەقدۆنی ستایشێکی زۆری یۆنانییەکانی کرد و ژمارەیەکی زۆر شاری دروستکرد کە مەڵبەندی فێرکاری و کەلتووری یۆنان بوون بەم شێوەیە شارستانییەتی یۆنان لەسەرتاسەری جیهاندا بڵاوبۆوە.

دیاری یۆنان بۆ شارستانییەت

ئەمڕۆ تەنیا پاشماوەیەکی وێران بوو لەشان و شەوکەتی ئەو رۆژگارە بەجێماوە، شاکاری پەیکەرتاشەکان رووبەڕووی شکان و لەناوچوون بۆتەوە، پەرستگا جوانەکانیان وێران بووە، بەڵام یادگاری گەورەی یۆنانییەکان هێشتا لە بیری مرۆڤەکاندا زیندووە.

زانیاری و دانایی یۆنان گواسترایەوە بۆ خەڵکانی تر و بەم شێوەیە بە برینی چەندان چاخ بە ئێمە گەیشت، یۆنانییەکان فێری جیهانیان کرد کە عاشقی جوانی بن. پەیکەرە داتاشراوەکان و پەرستگا و دروست کراوەکانیان چەندان سەدە مایەی ستایش و لێکۆڵینەوە بووە، زۆربەی دامەزراوەی شارەکانی ئەمریکا و بانکەکان و هۆڵەکان و کتێبخانەکان و قوتابخانەکان و خانووەکانیان لەسەر شێوەی یۆنانییەکان دروستکراوە. شیعری یۆنانی ئیلهامی بەخشیوە بە شاعیرەکانی چاخەکانی دوای خۆی، دراما گەورەکانی یۆنانییەکان هێشتا دەخوێندرێن و پێشکەش دەکرێن. ئایدیا و بیروبۆچوونی رۆشنبیرانی یۆنانی کاریگەری لەسەر بیروهزری مرۆڤەکانی دوای خۆی بەجێهێشتووە، شێوازەکانی کە یۆنانییەکان بۆ باشترکردنی ژیانی خۆیان کەشفیان کرد، بۆ خەڵکی هاوچەرخ لێوان لێوە لەواتا، ئەوانەی بۆ یەکەمجار هانی خەڵکیاندا بۆ ئازادی لەبیرکردنەوە و کارەکانیاندا یەکێکە لەودیارییە گەورە و پڕ بایەخانەی کە یۆنانییەکان بە جیهانیان داوە، هەرگیز نامرێت.

بەشی پێنجەم

ڕۆم ئیمپڕاتۆرییەتێك بە دەستدەهێنێت و لە دەستی دەدات

شاری حەوت گرد

لە سەردەمێکدا کە یۆنان لە لوتکەی مەزنێتی و درەوشانەوەی شارستانییەتی خۆی نزیك دەبۆوە، هێزێکی تر لە رۆژئاوای دەریای ناوەڕاست، کە لە شێوەی دورگەیەکی باریکدابوو، دەرکەوت ئەم شوێنە ئێستا ناوی (ئیتالێا)یە. لە نیوەی خوارەوەی ئەم شێوە دورگەیەدا، رووبارێکی بچووك بە ناوی ((تیپر)) بەناویدا دەڕوات و حەوت گردی نزم لە نزیك قەراغی رووبارەکەدایە.

لەچاخە دێرینەکاندا کە مرۆڤەکان بە دوای شوێنێکی باشتردا بوون بۆ ژیان، شوانەکان هاتن بۆ ئیتالێا تا لەو شوێنەدا لەوەرگای باش بۆ ئاژەڵەکانیان بدۆزنەوە. ژمارەیەك لەم شوانانە لە دەوروبەری ساڵی ٧٥٣ی پێش زایيندا لە گردەکانی نزیك قەراغی رووباری تیپر نیشتەجێ بوون.

بە نیشتەجێبوونی ئەوان، شاری روم دروستبوو و لە دواییدا بوو بە سەنتەری ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە.

ڕۆمەکان حەکایەتی زۆریان لە بارەی دروست بوونی شارەکەیانەوە گێراوەتەوە لە حەکایەتێکی کۆنەوە گێردراوەتەوە کە دووبرای دوانە لە ناوەکانی ((رومولوس)) و ((روموس)) کە شازادەبوون رومیان دروست کردووە.

باپیرە نارەسەنەکەیان لە کاتی لە دایك بوونیاندا، ئەوان دەکاتە ناو سەبەتەکەیەوە و لە ناو رووباری تیپردا بەرەڵایان دەکات، جووڵەی ئاو دووگەشتیارە بچووکەکە لەگەڵ خۆی دەبات تا دەگاتە حەوزێکی تۆزێك قووڵ کەلە نزیك حەوت گردەوە بوو. لە حەکایەتەکەدا هاتووە کە گورگێکی پیر ئەو دوانە بەدان هەڵدەگرێت و دەیان باتەوە بۆ کولانەکەی خۆی. پاش چەند ساڵێك شوانێك بۆ دۆزینەوەی گورگێك کە مەڕەکانی خواردبوو، بەو دەشت و کێودا دەگەڕا، سوتفە کۆرپەلەکانی لە تەنیشت گورگێکی مێیەوە دەدۆزێتەوە شوانەکە منداڵەکان دەهێنێت بۆ لای خۆی و بەخێویان دەکات.

درێژەی حەکایەتەکە بەم شێوەیەیە کە کوڕەکان لەلاوێتیدا بەبیستنی ئەم بەسەرهاتەی منداڵییان بڕیاریان دا شارێك لە قەدپاڵی یەکێك لە گردەکانی نزیك بە ناوچەیەك کە ئاو دەوری

دابوو، دروست بکەن. لە کاتی دروستکردنی شارەکەدا، «رومس» بە دەستی «رومولوس» دەکوژرێت و شاری دروستکراو بۆ شانازی کردن بە «رومولس»ەوە ناویان نا روم.

خەڵکانی تریش لە شەش گردەکەی تری نزیك روم، نیشتەجێ بوون لەوانە «ئەتروریاییەکان+ کە لە باکووری رووباری تیبردا دەژیان . ئەوانە لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایینداا، بەلووتکەی دەسەڵاتی خۆیان گەیشتن و فەرمانڕوایەك لەوان بۆ تێپەڕینی سوپاکەیان بە رووباری تیبردا، دەستیان بەسەر روم داگرت. پاشاکانی ئەتروریایی لە دوای ئەم زیادەڕۆییە زیاتر لەسەد ساڵ فەرمانڕەوایی رومیان کرد.

قارەمانە دێرینەکانی رۆمەکان

حەوت پاشا بەسەر رومدا فەرمانڕواییان کرد. دوایەمین پاشای (ئەترویاییەکان) پاشایەك بوو بە ناوی «تارکوین» کە بەهۆی ستەمی زۆر، خەڵکی لە دژی ئەو شۆڕشیان بەرپاکرد و لە شار کردیانە دەرەوە، پاشا دوورەخراوەکە، «ئەتروریایی»یەکی بەهێزی تری بەناوی «لارس پورسنا» رازی کرد کە لەگەڵی هاوپەیمان بێت. ئەم دوانە بەسوپایەکی بەهێزەوە هێرشیان کردە سەر شار. داستانی سەرنج راکێشی ئەم نەبەردە زۆرجار لە زمانی رۆمە کۆنەکانەوە دەگێڕدرایەوە. دەڵێن هێرشکەرەکان بەشێوەیەك لە رۆم نزیك بووبوونەوە کە تەنیا پردێکی تەختەیی لەسەر رووباری تیبر، ئەوانەی لە رۆم جیادەکردەوە. رۆمەکان زۆرترسابوون و تەنیا ئومێدیان، وێران کردنی پردەکە بوو لە پێش گەیشتنی سوپای دوژمن بە روم. پیاوێکی شەریف و ئازا بە ناوی (هوراتیوس) پێشنیاری کرد کە هەندێکیان دوژمن سەرگەرم بکەن و خۆشی بەهاوکاری هەندێکی تر هەوڵی دا پردەکە بڕووخێنێت «هرمینیوس» و «لارتیوس» دوو جەنگاوەری شاربوون، بە ئارەزووی خۆیان بوونە هاوکاری (هوراتیوس) رۆمەکان، بەتەور درزێکیان کردە تیرەکان و ستوونەکانی پردەکە و پایەکانیان شلکردەوە. پردەکە دەلەرزی و دەجووڵایەوە «هیوراتیوس» فەرمانی دا بە «لارتیوس» و «هرمینیوس» بۆ شوێنێکی پاریزراو و دڵنیا برۆن و خۆم لێرە دەمێنمەوە تا پردەکە کە بەدەنگێکی بەرز دەڕمێت. «هوراتیوس» لە رووباری تیبر پاڕایەوە: (تیبر، باوکی تیبر، من لە قاپی تۆ دەپاڕێمەوە کە رووباری پیرۆزت ئەم چەك و جەنگاوەرانە لە ئەستۆی خۆی بگرێت) و بە زێپۆشە بەردینەکەی کە لەبەری دابوو، خۆی فڕێدایە لافاوە تیژڕەوەکەی رووبارەکەوە. قارەمانە رۆمەکە خۆشبەختانە نەخنکابوو

بەمەلە خۆی گەیاندە روم. هێرشکەرەکان کە نەیاندەتوانی بەڕووبارەکەدا تێپەڕبن، ئیتر هەوڵی داگیرکردنی رومیان نەدا. (هوراتیوس) بەم کارە دلێرانەیە شارەکەی رزگار کرد. دایکە رۆمییەکان هیچ کاتێك لە گێڕانەی داستانی هوراتیوس بۆ منداڵەکانیان ماندوو نەدەبوون و هەمیشە حەزیان دەکرد کە:

کوڕەکانیان دلێکی بێ ترسیان هەبێت

چونکە ئەو لەو سەردەمەدا دلێرانە

پردەکەی بەباشی پاراست.

نازانرێت ئەو حەکایەتانەی کە رۆمەکان لە بارەی قارەمانە دێرینەکانی خۆیانەوە دەیان گێرایەوە، تاچەند حەقیقەتی هەیە، بەڵام ئەم حەکایەتانە نموونەی کەسێتییەکە کە رۆمەکان ئافەرینیان دەکرد. لەمەوە دەردەکەوێت کە رۆمەکان رێزیان لە مرۆڤە ئاقڵ و دلێرەکان گرتووە.

حکوومەتی رۆم دەبێتە کۆماری

رۆمەکان لە دوای کردنەدەرەوەی «تارکوین» لە دەوروبەری ساڵی ٥٠٠ی پێش زایین دا، بەو ئەنجامە گەیشتن کە هیچ کاتێك نابێت رژێمی پاشایەتی حوکمیان بکات، لەوکاتە بەدواوە حکوومەتی رۆم، دەبێتە کۆماری. حکوومەتی کۆماری، حکوومەتێکە کە خەڵك رۆڵی هەیە لە دروست بوونی دا و خەڵك پۆستەکانی حکوومەت هەڵدەبژێرن. لای رۆمەکان بە سەرۆکی حکوومەت دەوترا «قنسوڵ» و هەموو ساڵێك دوو قنسوڵیان هەڵدەبژارد. ئەوان لەو باوەڕەدا بوون کە بە هەڵبژاردنی دوو کەس بۆ پۆستی قنسوڵێن هەر یەکێك لەوانە دەبێتە چاودێر بەسەر ئەوی تریانەوە و رێگە دەگرێت لە کەسەکەی تر کە بە ئارەزووی خۆی حکوومەت بەڕێوە ببات. هەر قنسوڵێك دوانزە پاسەوانی هەبوو بۆ پارێزگاری خۆی، کە پێیان دەوتن تەوردار. هەر پاسەوانێك، تەورێکی بەشانی خۆییەوە هەڵدەواسی کە بەکیسەیەکی پڕ لە گورز بەسترابۆوە. ئەم سمبولە دەربڕی دەسەلاتی قنسوڵ بوو، وە ئەوە وەك بیرهێنەرەوەیەك وابوو کە ئەو دەتوانێت بۆ سزادانی تاوانباران، بەگورز لێیان بدات یان بە تەور سەریان لێ بکاتەوە.

بەهەمان شێوە رۆمەکان خاوەنی ئەنجوومەنێك بوون کە بەسینا ناودەبرا. سیناتۆرەکان لە نێوان خەڵکە بەساڵاچوو، ئاقڵەکانی رۆم دا هەڵدەبژێردرا و ئەرکەکانی ئەمانە بریتی بوو لە گفتوگۆ و دایالۆگ لەگەڵ قنسوڵەکان دا.

ئەگەرچی رۆم، خاوەنی حکوومەتی کۆماری بوو، بەڵام هەموو شارنشینەکانی رۆم لە مافدا یەکسان نەبوون. رۆمەکان وەك خەڵکە کۆنەکانی تر بەسەر دووچیندا دابەش دەبوون: پیاوماقوڵ و خەڵکی ئاسایی، پیاوماقوڵەکانیان ناونابوو (پاتریسین) و خەڵکە ئاسایی کانیشیان ناو نابوو (پلبین) پیاوماقوڵ دەبوایە لە بنەماڵە بەناوبانگە کۆنەکان بوایە، بەڕابەری خەڵك لە قەڵەم دەدران. ئەوانە بەپلە و پایەیی خۆیانەوە دەنازین و پلە و پایە و خانوو و ماڵی خۆیان لە خەڵکە ئاساییەکان بەباشتر دەزانی. پلبینەکان، ماف و ڕێزیان لەلای پاترسینەکان نەبوو، یاساکانی رۆمیش بە شێوەی نووسراو نەبوو. لەبەر ئەوە، قازییەکان دەیانتوانی بە ئارەزووی خۆیان یاساکان تەفسیر بکەن و ڕێگەیەکیش بۆ سەلماندنی هەڵەکانی ئەوان نەبوو.

خەڵکی ئاسایی لەو باوەڕەدابوون کە پاترسینەکان یاسا بۆ بەرژەوەندی خۆیان دەگۆڕن و لەبەر ئەمە خوازیاری یاسایی نووسراو بوون تاوەکو هەموان بزانن کە مافی چییان هەیە. لە کۆتاییدا، یاساکانی رۆم لەسەر دوانزە لەوحە هەڵکەندراو لە مەیدانێکی شارەکەدا هەڵیانواسی تا هەموان لەوە ئاگادار بن.

پلبینەکان لەو باوەڕەدا بوون کە هەموو رۆمەکان دەبێت کە لە مافەکانیاندا یەکسان بن. لەبەر ئەوە ژمارەیەك جەنگی درێژخایان لە نێوان ئەوان و پاترسینەکان دا هەڵگیرسا. کاتێك، پلبینەکانە کەوتنە بیری ئەوەی کە شارێکی نوێ بۆ خۆیان دروست بکەن، شاری رۆمیان بەجێ هێشت و لە نزیك گردێکەوە ئۆردوگایان دروستکرد. پاترسینەکان کەبینیان ناتوانن بەبێ پلبینەکان کاروباری خۆیان بەڕێوەبەرن، نامەیان بۆ پلبینەکان دەنارد و هانیان دەدات. بگەڕێنەوە بۆ شار. پلبینەکان بەو مەرجە رازی بوون کە پاترسینەکان ئیمتیازاتی زیاتریان پێ بدەن، پاشان یاسایەکیان دانا کە لەسەر بنچینەی ئەوە پلبینەکان دەبوونە خاوەنی مافێکی زیاتر. بەم شێوەیە پلبینەکان وردە وردە دەسەڵاتی خۆیان زیاد کرد.

ژیانی رۆمە دێرینەکان

رۆمە دێرینەکان زۆر سادە دەژیان . خانووەکانیان وەك خانووەکانی یۆنانییەکان بوو. بەڵام بەشی ناوەڕاستی خانووەکان سەرکراوە بوو، لەم حەوشەیەدا کەبە (ئاتریوم) ناسرابوو، خێزانەکان ژیانیان دەگوزەراند. لەو حەوشەدا ژنەکان لە خوری پەتیان دەڕست و پارچەکانیان بۆ خێزانەکە دەچنی. میحرابێك هەبوو کە لەوێدا خوای خێزانەکەیان دەپەرست. ژوورەکانی تریش

لە چوار دەوری حەوشەکە بوو. بەڵام تەنانەت لە خێزانە باڵاکان و بەختەوەرەکانیشدا، ژمارەی ژوورەکان کەم بوو، چەند کورسییەکی درێژی دوو سێ نەفری، تاقمێك مێز و کورسی و چەند چوارپایەك هەموو پێویستییەکانی ماڵی پێك دەهێنا.

جل وبەرگی رۆمەکان و خانووەکانیان سادەبوو . جلوبەرگی سەرەکی ئەوان کراسی خوری قۆڵ کورت یان بێ قۆڵ بوو کەدەگەیشتە ئەژنۆ. رۆمەکان لە دەرەوەی ماڵ، پارچەیەکی لە خوری چنراوی سپییان لەبەردەکرد کە بە ئەوەیان دەوت «کەوا» بەندەکان کراسی بێ قۆڵیان لە بەردەکرد مۆڵەتی پۆشینی کەوایان نەبوو. ئەم جلوبەرگانە هەر تایبەت بوو بەهاوولاتییەکانی رۆم.

دە کەنداوی گەورە، ئاوی خەڵکی دابین دەکرد، بەشێك لەم ئاوە لە دەریاچەیەکەوە دەهات کە حەفتا کیلۆمەتر لە رۆمەوە دووربوو، کەنداوەکان لوولەی بەردینی گەورەبوون کە لەسەر رووبارەکان یان دۆڵە بەرزاییە کەمەکان بە پایە و تاقە بەردینەکان دەپارێزران.

خواکانی رۆمەکان هەمان خواکانی یۆنانییەکان بوون. بەڵام ناوی جیاوازیان لەوانە نابوو، وەك «زیوس» بۆ «ژوپیتر» «دمتر» بۆ «سریز» و «دیونیسوس» بۆ «باکوس» گۆڕدرابوو، خودای خۆشەویستی رۆمەکان مارس بوو کە ئەویان بە خودای جەنگ دەزانی. رۆمەکان لەوباوەڕەدابوون کە خوداکانیان هەموو شتێك لەبەرچاو دەگرن. ژانوسی خودایی بەدوو رووخسار ماڵەکانی چاودێری دەکرد، بە رووخسارێك دەرەوە و بە رووخسارەکەی تر ناوەوەی دەبینی رۆحی ئاگردانی ماڵ «وستا» بوو «پناتیس» چاودێری گەنجینە بوو بەرەکەتی دەخستە شتەکانی خێزانەکەوە، خوای کێڵگەکان لارەکان بوون، رۆمەکان لە پێش خواردنی چێشتدا برێکیان لەوە فرێ دەدایە ئاگرەکەوە تاوەکو بەم رێگەیە سوپاسگوزاری لە خوداکانی خێزانەکە واتە «لار» و «پناتیس» بکەن.

لە ناوەڕاستی شاری رۆمدا مەیدانێکی سەرکراوە هەبوو بەناوی «فرۆم»ەوە، «فرۆم» بازاڕێك بوو کە لەوێدا کڕین و فرۆشتن بەکالاً جیاوازەکانەوە دەکرا، لەوێدا شوێنێك هەبوو، کەهاوولاتیان یەکتریان تێدا دەبینی و لە بارەی بارودۆخی شار و هەواڵە تازەکانەوە گفوگۆیان دەکرد. بە هەمان شێوەیە لەوێدا بە کاروباری دەوڵەتەوە خەریك دەبوون پەرستگای ژانوس لەناو فرۆمدا بوو دەرگاکانی پەرستگاکە لەکاتی شەڕدا بە رووی خەڵکدا دەکرایەوە، بەڵام کاتێك کە بارودۆخی رۆم ئارام دەبۆوە، دەرگاکان داخرا بوو سەرنج راکێشترین بینای فرۆم، پەرستگای خڕی «وستا» خوای ماڵ بوو، بەردەوام ئاگرێك لە میحرابەکەیدا داگیرسابوو کە رۆمەکان ئەوەیان بە پیرۆز دەزانی، شەش کچی پیاوماقوڵە ناسراوەکان بە کچێنێتییەکەیانەوە

بـــۆ چـــاودێری کردنـــی ئـــاگری «وســـتا» هەڵدەبـــژێردران و بەشـــەو بـــە رۆژ چـــاودێری ئاگرەداگیرساوەکەیان دەکرد. رۆمـەکان لـەو بـاوەڕەدا بـوون کـە تـا ئـاگری ئـەم پەرسـتگایە داگیرسابێت، شاری رۆم بە ئاسوودەیی و سەلامەتی دەژین.

قوتابخانە لە رۆمدا

کوڕەکانیان تاشـەش سـاڵی لەماڵـەوە پـەروەردە دەکـران، وانـەکانیان بریتـی بـوو لـە داستانەکان لە بارەی قارەمانە رۆمییـەکان و نیاکانیانـەوە، وە فێریـان دەکـردن کـە ئـازا و چاونەترس و دلێربن. گەنجە رۆمییەکان لەسەر لەوحە مۆمییـەکان وەك لەوحـەکانی یۆنـانی، فێری خوێندن و نووسین دەبوون.

سەرەڕای ئەمە ماتماتیکیش یەکێك بوو لەوانەکانیان لەبەر ئەوەی حیساب کردن بە ژمارەی رۆمی قورس بوو قوتابییـەکان سـوودیان لـە جـۆرە چـرتکەیەك وەردەگـرت. ئـەم کەرەسـتەیە چوارچێوەیەکی شێوە لاکیشەیی بوو کـە سـتوونەکانی بـە هێڵـی یـەك بـەدوای یـەکی ژمـارە جیاوازەکان دابەش دەبوو، منداڵەکان بە دانانی وردە بەردی بچووك لەسەر ئەم ستوونانە بابەتـە حیسابییەکانی خۆیان شیکار دەکرد.

بۆ کوڕە رۆمییەکان گەیشتن بە پانزە یان شانزە سـاڵی بـە شـانازییەکی گـەورە دەژمێـردرا کوڕەکان لەم تەمەنەدا لەگەڵ باوك و هاورێکانیاندا دەچوون بۆ «فرۆم» و ناوی خۆیان لە لیستی هاوولاتیاندا دەنووسی. پاشان دەچوون بۆ پەرستگا تا قوربانی پێشکەش بە خواکانیـان بکـەن. لە دوای تەواوبوونی ئەم رێوڕەسمانە رێگەیان پێ دەدرا تا خۆیان بە هاوولاتی رۆمـەکان بـزانن و کەوا کوڕانە قەراغ ئەرخەوانییە باریکەکەیان فرێ دەدا کـە تـا ئەوکاتـە لەبـەریان دابـوو، بـۆ یەکەمجار «کەوای پیاوانە»یان لەبەر دەکرد. لەمە بەدواوە هـەموو ئـەو مافانـەیان هـەبوو کـە پیاوانی رۆمی هەیبوو.

ئاسایی کچەکان زۆر نەدەچـوون بـۆ قوتابخانـە و زیـاتر کـاتی خۆیـان لـە ماڵـەوە لەگـەڵ دایکەکانیاندا بەسەردەبرد و ئەرکـەکانی ماڵـداریتی وەك چێـشت لێنـان، چـنین، بەرگـدروی و هەڵسوڕانی کاروبارەکانی ژیانی خێزان فێردەبوون.

رۆم سەرتاسەری ئیتاڵیا داگیر دەکات

رۆمەکان خەڵکانی شەڕکەربوون و سوپاکەیان بەگەورەترین شانازی بۆ رۆم دەژمێردرا، هەموو هاوولاتییەکی رۆمی ناچاربوو لە هەژدە ساڵییەوە تا چڵ و پێنج ساڵی خزمەتی سوپا بکات، لەو سەردەمەدا باروت نەبوو بەلام رۆمەکان دەزگای جەنگی تازەیان داهێنابوو، یەکێك لەوانە تاوەر یان قەلای سەفەری بوو کە لە ژمارەیەك قاتی بەرز پێکهاتبوو لەسەر چەرخ و خلۆکە دەجوولا.

سەربازەکان، تاوەرە دیوارەکانی دوژمنیان دەکوتا و لە رێگەی قادرمەکانی تاوەرەکەوە رایان دەکردە سەر دیوارەکان و دوژمنیان بەردباران و تیرباران دەکرد. زۆرجاریش لەسەر تاوەرەکەوە پەیژە جوولاوەکانیان هەڵدەدایە سەر دیوارەکان و دەچوونە ناو ئەو شارەی کە هێرشیان کردبووە سەری دزەیان دەکردە ناوی قەلاکوت،کە یەکێکی تر بوو لە دەزگا جەنگییەکانی رۆم، میلێکی بەردینی درێژبوو کە تاکەکان بەوە دەچوون بەرەو دیواری قەلای دوژمن و بە کوتانی ئەوە بە خاڵێکدا، هەوڵیان دەدا کونێك بکەنە دیوارەکەوە تا سەربازەکان بچنە ناوەوە. مەنجەنیق دەزگایەکی تر بوو کە سوودی لێ وەردەگیرا بۆ هەڵدانی بەرد یان پارچەی سورەبووی ئاسن یان ماددەی ئاگراوی بۆ بەرەکانی دوژمن.

رۆم زۆربەی کات لەشەڕدابوو لەگەڵ دراوسێکانیدا، دەوڵەتە بچووکەکانی ئیتاڵیا لە زۆربەی ئەم جەنگانەدا بە دەستی رۆمەکان تێکشکان و ناچار تەسلیمی فەرمانڕەواکانی ئەوان بوون.

کاتێك فەرماندەیەکی سەرکەوتوو لە جەنگ دەگەڕایەوە، بۆ گەورەیی ئەو شاریان دەڕازاندەوە و جەژنێکی پڕ شکۆیان بۆ سوپاکەی رێك دەخست، نوێنەرانی سینا و لێپرساوەکانی شار لە شەقامە رازاوە و چراخانەکاندا و لێوان لێو لە خەڵکی دەم بەهاوار، کۆدەبوونەوە فەرماندەی سەرکەوتوو لەسەر گالیسکەیەکی چوار ئەسپی ئاڵتونی، لقێك لە درەختی غار لە دەستی راستیدا کە رەمزی سەرکەوتن بوو، گۆجانێك کە سەرەداڵێك بەسەرییەوە بوو وەك رەمزی دەست لە دەستی چەپیدا ریزەکان و ئاپورایی خەڵکەکەی دەبینی، لە پشت سەری فەرماندەوە، سەربازانی رۆم کە لە بەدەست هێنانی سەرکەوتندا هاوکارییان کردبوو، ریزی دواوە ئەو دیلانەبوون کە لە جەنگدا گرتبوویان بە خەمباری هەنگاویان دەنا.

دەسەلاتی رۆم بەردەوام زیاد دەبوو تا لە ساڵی ٢٧٥ی پێش زایینداا شارێك کە کەوتبووە سەر کەناری رووباری تیپر بووە حاکمێکی بێ چاودێری سەرتاسەری ئیتاڵیا.

ڕۆم و کارتاژ

شاری کارتاژ، بەناوبانگترین شاری بازرگانی دەریای ناوەڕاست، ڕێك کەوتبووە ئەولای دەریای ناوەڕاست لە باکووری کەناری ئەفریقیاوە، کەشتییەکانی ئەوێ، دەریای ناوەڕاستیان دەبڕی و بەسەر زۆربەی وڵاتەکانی کەنارەکەدا فەرمانڕەواییان دەکرد، خەڵکی کارتاژ دەریای ناوەڕاستیان بەهی خۆیان دەزانی و قسەی حەلەق و مەلەقیان دەکرد کە گوایە ڕۆمەکانیش ناتوانن دەست لە ئاوەکەیدا بشۆن بەبێ وەرگرتنی مۆڵەت لەئەوان. کارتاژییەکان دەستیان دەخستە ناو کاروبارەکانی ڕۆمەوە ئیرەییان بە هێز و توانایان دەبرد هەر لەبەرئەمەش بوو کەلە کۆتاییدا شەڕ لە نێوان ڕۆم و کارتاژدا هەڵگیرسا، فەرماندەی کارتاژییەکان لە دووەمین شەڕدا، پیاوێکی بەهێزبوو بەناوی ((هانیبال)) دەگێڕنەوە کاتێك کە هانیبال منداڵ بوو باوکی بردبووی بۆ پەرستگا و کاهینەکانی پەرستگا داوایان لە کوڕە منداڵەکە کردبوو تاوەکو سوێندبخوات کە هیچ کاتێك خەڵکی ڕۆمی خۆش نەوێت، هانیبال هەرگیز سوێندەکەی خۆی پشتگوێ نەخست، هانیبال بڕیاریدا دەست بەسەر ڕۆمدا بگرێت، دەیزانی ئەگەر ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی دەریای ناوەڕاستەوە بۆ ئیتاڵیا بچێت، لە جەنگەکەدا تێك دەشکێت، لە ئەنجامدا بڕیاریدا تاوەکو بە پیادە لە ڕێگەی وشکانییەوە بۆ ڕۆم بچێت، هانیبال و سوپا چل هەزار کەسەکەی لە ڕێگەی ئیسپانیا و وڵاتی گوڵ (فەڕەنسای ئێستا) بەڕێکەوتن. سەدان هێستر و ئەسپ و سی و حەوت فیلی جەنگی هاوڕێیەتی سوپاکەی هانیبالیان دەکرد، شاخە بەرزەکانی ئالپ کەوتۆتە باکووری ئیتاڵیاوە لووتکە پڕ بەفرەکانی شاخەکە قەڵغانێکی سروشتی بۆ ڕۆم پێك هێنابوو، بە خەیاڵی ڕۆمەکان هیچ دوژمنێك توانای تێپەڕینی بەم سەدە پۆلاینەی شاخەکەدا نییە.

بەگەیشتنی هانیبال و سوپاکەی بە شاخی ئالپ، بۆ پێشرەوی کردن بەرەو ڕۆم زۆر سەخت بوو، هەموو هەنگاوێك کە بە شاخەکاندا هەڵیان دەهێنا، مەترسیداربوو، سوپای هانیبال زیاتر لە دوو هەفتە بە ڕێگەیەکی سەهۆڵێن دا بەرەو سەرەوە پێشرەوی کرد، زۆربەی ئەسپ و فیلەکان لە تاشە بەردەکانەوە کەوتنە خوارەوە و تۆپین.

کاتێك سوپاکەی هانیبال گەیشتە لووتکەی شاخەکە ، ئەو بە خۆشحاڵییەوە هاواری کرد: ((ئەو شوێنە ئیتاڵییە. ئەویش ڕێگەی ڕۆمە!)).

ئێستا کێشەی تازەتر هاتبووە پێشەوە. سەرەو لێژی شاخەکە زۆر مەترسیدارتر بوو لەسەرکەوتنی. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، لەکۆتایی شاکاری گەورەی سوپای هانیپال بەتێپەربوونی بە شاخەکانی ئالپدا، بەسەرکەوتوویی گەیشتە ئەنجام.

ڕۆمەکان بە بیستنی هەواڵی سوپای کارتاژ لە خاکی ئیتاڵیادا حەپەساباوون و ترسان، بە پەلە هێزەکانی خۆیان کۆکردەوەو چوون بۆ مەیدانی جەنگ بۆ شەڕ لەگەڵ دوژمندا، بەڵام هانیبال لەشەڕەکاندا ئەوانەی یەك لە دوای یەك تێکشاند، فەرماندەی دلێری کارتاژ، لە دوای شانزە ساڵ لە جەنگی دڵڕەقانە، بۆ بەرگری کردن لە کارتاژ بەرەو ئەفریقیا چوو، و لەوێدا تێکشکا و ناچاربوو پەیمانی ئاشتی نابەدڵ لەگەڵ ڕۆمدا ببەستێت لە سێیەمین و دوایەمین جەنگدا کارتاژ سووتا و وێران بوو، ڕۆمەکان سەر زەوی ناوچەی دوژمنیان کێڵاو ئەوەندە خوێیان ڕشت بەسەر زەوییەکەدا تا هیچ شتێك لەوێدا گەشە نەکات. ئەم ڕووداوە لە ساڵی ١٤٦ی پێش زایندا ڕوویدا.

ڕۆم بەم سەرکەوتنە هەموو ناوچەکانی سەر بەکارتاژیان کرد بە هی خۆیان، ڕۆمەکان بەم شێوەیە سوپا بەهێزەکانیان نارد بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی تر. لەگەڵ مەقدۆنییەکاندا کردیان بەشەڕ کە هێشتا یۆنان لە ژێر دەسەڵاتی مەقدۆنییەکاندابوو، بەم شێوەیە یۆنانیش کەوتە ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی ڕۆمەوە، بە تێپەڕبوونی کات ڕۆم کۆنترۆڵی هەموو ناوچەکانی چواردەوری دەریای ناوەڕاستی کرد و بەم شێوەیە سنووری ئیمپراتۆرییەتی ڕۆم بە درێژایی چەندان سەدە پانتایی ئەورووپا و ئەفریقیا و ئاسیای گرتبۆوە.

ژیانی دوایەمین ڕۆمەکان

ڕۆم بە داگیرکردنی هەموو ئەم ناوچانە، دەسەڵات و سەروەت و سامانێکی زۆری بە دەست هێنا، وڵاتە تێکشاوەکان ناچاربوون سەرانە بدەن و بەم شێوەیە سەروەت و سامانێکی زۆر بەشاردا بڵاوبووبۆوە، لەم سەردەمەدا ژیانی ڕۆمەکان زۆر گۆڕا، ئەوانەی کە دەوڵەمەند بوو بوون ئیتر بە ژیانێکی سادەی وەك ژیانی قارەمانەکان ڕازی نەبوون، لە دەرەوەی شار کۆشك و تەلاری زۆر جوانیان دروست کردبوو کە پێیان دەوت (ڤێلا)، دیواری ئەم کۆشکانەیان بەڕەنگی جوان نەخشاندبوو و سیرامیکی جوانیان بە شێوەی تابلۆ بەسەر زەوییەکەدا چەسپاندبوو.

باخەکانیان بەو دیمەنە جوانانە ڕازاندبۆوە کەبە پەیکەرەکانی ناو درەختەکانەوە هەڵیانواسیبوو، حەوزە پڕ لە ماسییەکان بە فوارە و دار و دەوەنە ڕازاوەکان چواردەوری خانووەکانیان دابوو، دەوڵەمەندەکان بەهۆی بردنی ژمارەیەکی زۆر لە بەندە ژیانێکی ئاسوودە و کامەرانیان هەبوو، لە کاتی سەفەرکردندا لەناو کەژاوەکاندا دادەنیشتن کە لەسەر شانی چوار

یان پێنج بەندە هەڵدەگیرا، دادەنیشتن و یان سواری گالیسکەکان دەبوون کە ئەسپە رەسەنەکان ئەوانەیان رادەکێشا.

ڕۆم ژمارەیەکی یەکجار زۆر ولاتی داگیرکردبوو، لەبەر ئەوە لە رادەبەدەر ژمارەی بەندە زۆربووبوو، لە ئەنجامدا جووتیارە ئازادەکان، بە گران کاریان دەست دەکەوت، هەژارەکانیان ناچار دەکرد کە کێڵگەکانیان بفرۆشن و بە ئومێدی دەستکەوتنی کار بچن بۆ ڕۆم لەکاتێکدا کەلە ڕۆم، کار بۆ هەژارەکان بە ئەندازەی پێویست دەست نەدەکەوت لەبەر ئەوە دەبوایە دەوڵەت پارێزگاری لەوانە بکردایە، دەوڵەت بە خۆڕایی خواردنی بە ئەوانە دەدا و بێگومان ئەمە باشتربوو لە برسێتی بەلاّم لەبەر هەمان بابەت کە خەڵکی داهاتێکیان نەبوو بۆ بەسەربردنی ژیان و کاریان نەدەکرد و بارودۆخێکی خراپ دروست بوو بوو زۆری نەبرد کە بەشێکی زۆر لە خەڵکی ڕۆم بە خەزێنەی دەوڵەت بە بێکاری دەژیا.

ڕۆمەکان عاشقی شانۆ بوون، هۆڵی گەورەی شانۆیان هەبوو کە تاڕادەیەك لە یاریگاکانی ئەمڕۆ دەچوو، ئەو نمایشانەی کە ڕۆمەکان لە هەموویان زیاتر تامەزرۆی بوون، پێشبرکێکانی گالیسکە سواری و نەبەردی گلادیاتۆرەکان (سێرکبازەکان) بوو، گلادیاتۆرەکان پیاوە بەهێزەکان بوون کە بۆ شەڕ لەگەڵ گیانەوەرە درندەکان یان بۆ یاری کردن لەگەڵیاندا ئامادە دەبوون تا خەڵك سەرگەرم بکەن، ئەوانەی ئەم نمایشە زۆرجار بەندە یان دیل بوون ئەم شەڕانە زۆر دڵڕەقانەبوو، ئاسایی گلادیاتۆرەکان ئەوەندە بەیەکەوە دەجەنگین تا لە کۆتاییدا یەکێك لەوانە دەکوژرا، کاتێك یەکێك لەوانە برینـدار دەبوو، کەسە سەرکەتووەکە شەڕەکەی دەوەستاند و چاوەڕوان دەبوو تاوەکو خەڵکەکە بڵێن ئایا درێژە بەشەڕەکە بدات یان نا، ئەگەر سەیرکەران پەنجە گەورەیان بۆ سەرەوە بەرزبکرایەتەوە مانایی وابوو کە پیاوە برینداردەکە دەبێت ببەخشرێت و ئەگەر پەنجە گەورەیان بۆ خوارەوە دابنەوانایە مانای وابوو کە دەبێت شەڕەکە درێژ بکرێتەوە.

زۆربەی هەژارەکان رای خۆیان بەو خاوەن پلەوپایانە دەفرۆشتەوە کە خواردنیان بە خۆڕایی پێ دەدان و بلیتی سەیرکردنی نمایشەکانیشیان دەکەوتە سەر بەلاش، نووسەرێکی ڕۆمی بە ئاوازێکی خەمبارەوە لەم بارەیەوە ئەمەی نووسیوە: ((ئەم خەڵکە بەدەسەلاّتانە ڕۆژگارێك فەرمانڕەوابوون بەسەر جەنگاوەرەکان و فەرماندەکان و کاروبارەکانی ژیانی خۆیان و ئێستا خەون و خەیاڵ و ئارەزووەکانیان بە دووشت سنووردراوە: نان و نمایشەکانی سێرك))!

گەوهەرەکانی کورنلیا

زۆربەی رۆمەکان خوازیاری گۆڕانی بـارودۆخ بـوون، لـەناو ئەوانـەدا دووکـەس لـە بنەماڵـەی «گراچوس» هەبوو، دایکی خێزانەکە «کورنلیا» لـە بنەماڵـەی پیاوماقوڵـەکان بـوو، بـەڵام شـووی کردبوو بە پیاوێکی ئاسایی، مێردەکەی کورنلیا لە دوای ماوەیەك لـە خێـزان دروسـتکردن مـرد و کورنلیا هەر خۆی دوو کوڕەکەی گەورەکرد «تیبریۆس» کوڕە نۆبەرە و «گایۆس» کوڕە بچووك بوو.

کاتێك کە هێشتا منداڵ بوون، ژنێکی دەوڵەمەند چوو بـۆ سـەردانی کورنلیـا میوانەکـە بـە دەوڵەمەندی و گەوهەرە زۆرەکانییەوە دەنازی، خوازیاری گەوهـەرە دەگمـەکانی کورنلیـا بـوو تـا ئەوکاتە کورنلیا گوێی لە روونکردنەوەکانی ژنە دەوڵەمەندەکە گرتبوو، هەسـتا و میوانەکـەی بـۆ ژوورێکی تر رێنمایی کرد. لەو ژوورەدا دوو کـوڕە بـچووکەکەی لەسـەر سیـسەمێك چـوو بوونـە خەوێکی قووڵەوە دایکیان زەردەخەنەیەکی کرد و دەستی بۆیان راکێـشا، وتـی: «ئەمانـە هـەموو گەوهەرەکانی منن، تەنیا شتن کە من شانازییان پێوە دەکەم»، پاشان کورنلیا دەیـوت: «بـە مـن دەڵێن کچی سیپیو، بەڵام لە ئایندەدا بە دایکی گراچوسەکان دەناسرێم».

«تیبریۆس»، کوڕە نۆبەرەکەی کە لە بارودۆخی هەژارەکانی رۆم زۆر پەرێشان بوو، هەوڵی دەدا تا لەئەنجوومەنی سـینا یاسـایەك دابنـێن کـە بـە هـۆی ئـەوەوە بەشـێك لـە زەوی و زارەکـانی پیاوماقوڵەکان بەسەر هەژارەکاندا دابەش بکرێـت. ئـەو لـە کـاتی بـەرگریکردن لـە هـەژارەکان دەیوت: «ئاژەڵە کێوییەکان لەسەرتاسەری ئیتاڵیادا کولانە و کونیان بۆ خۆیان هەیـە بـەڵام پیـاوە دلێر و ئازاکان کە خوێنی خۆیان لە رێگەی رۆمدا رشتووە خـانوو و خانووچـکەیەکیان بـۆ خۆیـان نییە، لەگەڵ ژن و منداڵەکانیاندا سەرگەردانن ئـەوان لـە پێنـاو خۆشـگوزەرانی دەوڵەمەندەکانـدا جەنگاون بەڵام تەنانەت یەك زەرع زەوییان نییە کە بە هی خۆیانی بزانن».

تیبریۆس زۆربەی پیاوماقوڵەکانی کرد بەدوژمنی خۆی و لە کۆتاییدا بـە هـۆی ئاژاوەیەکـەوە کوژرا، لە دوای چەند ساڵێك «گایۆس» «گراچـوس»ش دوای ئامانجێـك کـەوت کـە براکـەی لـەو رێگەدا کوژرابوو. گایوسیش وەك براکەی کەوتە بەر نـەفرەتی دەوڵەمەنـدەکان و لـە ئاژاوەیـەکی تردا دووچاری هەمان چارەنووسی براکەی بۆوە، دووبرا گیانی خۆیان لە پێناوی باشتربوونی ژیـانی خەڵك و ولاتەکەیان لە دەستدا.

دایکی «تیبریۆس» و «گایۆس» تاوەکو مرد، بەخەفەتی شـەهیدبوونی کوڕەکانییـەوە تـەعزێ باربوو، لە کاتی ژیـانی کورنلیـادا پەیکـەرێکی برۆنـزی لـە رۆم هەڵواسـرا کـە لەسـەری ئەمـە هەڵکەندرابوو «بۆ کورنلیا، دایکی گراچوسەکان».

رۆم فەرمانڕەوایەتی خۆی بە ئەورووپادا بلاوەدەکاتەوە

رۆمەکان، سالانێك بە ناوچەکانی چواردەوری دەریای ناوەڕاست رازی بوون بەلام لە دوایدا وردە وردە جەنگەکانی خۆیان بەلای ئەورووپادا پەرەپێدا، فەرماندەیەکی مەزن بە ناوی ژولیوس سزار سەرپەرشتی ئەم جەنگە نوێیەی دەکرد لە ئەورووپادا.

سزار لە چل ساڵیدا حاکمی پارێزگایەك بوو لە باکووری ناوچەکانی رۆم، سزار بڕیاریدا ناوچەی گوڵ کە هاوسنووربوو لەگەڵ شارەکەیدا داگیری بکات و زەوییەکانی خۆیی پێ زیاد بکات. سوپای سزار لە ساڵی ٥٨ی پێش زاییندا چووە ناو گوڵەوە. ئەگەر چی خەڵکی گوڵ ئازایانە جەنگان، بەلام بەرگەی سەربازە لێهاتووەکانی رۆمیان نەگرت، زۆری نەخایاند کە سزار هەموو ولاتەکەی داگیرکرد و ئەو شوێنە گۆڕا بۆ یەکیك لە پارێزگاکانی رۆم.

لەکاتێکدا کە سزار سەرکەوتنە درەوشاوەکانی بۆ خۆی و رۆم بە دەست دەهێنا، دەوڵەت بە خێرایی بێهێز و لاواز دەبوو، ئیتر زۆربەی هاوولاتیان بەلایانەوە گرنگ نەبوو کە چ کەسێك حوکمیان دەکات و سیناش تەنیا لە بەرژەوەندی ئەندامەکانیدا موداخەلەی کاروباری سیاسی دەکرد. کاتێك هاوولاتیانی رژێمێکی کۆماری بەشداری نەکەن لە حکوومەتدا، کۆمارەکە روو لە نەمان دەکات و ئەمەش چارەنووسی رۆم بوو.

لەسنووری باشووری پارێزگای سزاردا، رووباری بچووکی «روبیکون»ی پێدا دەڕۆی، تێپەربوونی لە رووبارەوە بۆ سوپا، مانای ملکەچ نەبوونی سزار بوو بۆ بڕیارەکانی سینا، کاتێك سزار گەیشتە روبیکۆن ماوەیەکی زۆر دوودڵ بوو لە دوای چووە رووبارە کەم قووڵەکەوە هاواری کرد: چارەنووسی کار ئاشکرا بووە! و پیاوەکانیشی بەرەو رۆم برد، بڕیاری سزار بە شێوەیەك گرنگ بووە، کە ئەمرۆش لە زمانی ئینگلیزیدا رستەی تێپەرین بەناو روبیکۆن (rubicon To cross the) مانای ئەوەیە بریاردان زۆر گرنگە.

لەدوای گەڕانەوەی سزار بۆ رۆم، جەنگێك بۆ ماوەی پێنج ساڵ هەڵگیرسا کە لە ئەنجامدا سزار لە هەموویاندا سەرکەوت، ئەو نەتەنیا دوژمنەکانی لەناوبرد، بەڵکو ئەو شۆڕشانەی ئەوانیشی دامرکاندەوە کەلە ناوچەکانی تردا هەڵیان گیرساندبوو ئێستا هەموو دەسەلاتی رۆم لە دەستی سزاردا بوو، دەوڵەتێکی بەهێزتری پێك هێنا و چاکسازی زۆری ئەنجامدا. زەوییەکانی خستە ژێر دەستی خێزانە کەم دەرامەتەکانەوە، داراییەکانی کەم کردەوە و کۆتایی بەکارەگەندەڵەکان هێنا کە رۆم لەوانە بێزار بوو.

سزار رۆژژمێرێکی نوێ دروست دەکات

سزار رۆژژمێری میسرییەکانی بە گۆڕانکارییەوە لە رۆمدا کرد بە فەرمی، سەرنج راکێشە بزانین کە ناوی مانگەکانی رۆژژمێری رۆمی هێشتا سوودی لێ وەردەگیرێت، مانگی ژانویە لە ناوی خوای «ژانوس» و مانگی فەوریە لە ناوی جەژنێکی رۆمییەوە وەرگیراوە، مانگی مارس لە ناوی خوای جەنگ مارس، مانگی ئاوریل وشەیەکی لاتینییە بە مانای «کرانەوە» دێت، چونکە لەم مانگەدا دارەکان چرۆ دەکەن گژوگیاکان سەوز دەبن، مانگی مەی لە ناوی «مایا» خوای رۆمی، مانگی ژوین لە ناوی ژن «ژوپیتر» ژونو مانگی ژوئیە لە ژولیوس بە یادی ژولیوس سزارەوەو ئاوت «ئۆگۆست» لە ناوی ئیمپراتۆر ئۆگستینەوە وەرگیراوە سێپتمبەر و ئۆکتۆبەر و نۆڤێمبەر و دیسێمبەر لە زمانی لاتینیدا بە مانای حەوت و هەشت و نۆ و دە دێن چونکە ساڵی رۆمی لە مارسەوە دەست پێ دەکات.

مانگەکانی رۆژژمێری میسری سی رۆژ بوو، و لە ئەنجامی ئەوەوە هەموو ساڵێك پێنج رۆژی کەم دەکرد، سزار بۆ رێکخستنی رۆژژمێرەکە بریاریدا کە مانگەکان یەك لە دوای یەك سی و سی و یەك رۆژبن بەلاّم چونکە لە هەموو ساڵێکدا تەنیا پێنج مانگ دەتوانێت سی و یەك رۆژ بێت، سزار بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە رۆژێکی لە مانگی فەوریە واتە دوایەمین مانگی ساڵی رومی کەم کردەوە و ئەوە بووە بیست و نۆ رۆژ واتە تەنیا مانگی کورتی ساڵ بوو.

پاش چەند ساڵێك کاتێك «ئۆگسین» بووە ئیمپراتۆری رۆم، ژمارەی رۆژەکانی مانگی ئاوت (ئۆگەست)ی گۆڕی چونکە مانگی ژوئیە لەبەر خاتری ئولیوس سزار بەم شێوەیە ناونرابوو سی و یەك رۆژ بوو لەبەر ئەوە هەرگیز نابێت مانگێك کە ناوی ئیمپراتۆری پێوەیە، رۆژەکانی کەمتر بێت، رۆژێکی لە مانگی فەوریە کەم کردووە و بووە بیست و هەشت رۆژ و ئەو یەك رۆژەی خستە سەر مانگی ئاوت (ئۆگەست) و ئەوەی کرد بەسی و یەك رۆژ.

ئەم گۆڕانە، سێ مانگی بەدوای یەکتردا کردووە بە سی و یەك رۆژ، سێپتمبەر سی رۆژ بوو، وە مانگەکانی دوایی ئەو بەرامبەر بە رۆژژمێری ئەمڕۆ رێکخراوە.

مردنی سزار

زۆربەی رۆمەکان لە دەسەلاتی سزار دەترسان. هەندێك بە هۆی بەخیلییەوە سەرپێچییان لێ دەکرد، هەندێکی تر وایان بیردەکردەوە کە سزار دەیوێت ببێت بە دیکتاتۆر و لە ئەنجامدا ئازادی خەڵکی دەخاتە مەترسییەوە.

لەساڵی ٤٤ی پێش زایینداببوو، بڕیاربوو کۆبوونەوەیەکی گرنگ لە سینا لە رۆژی پانزەیەمی مارسدا ئەنجام بدرێت کە رۆمەکان بەو رۆژەیان ناو دەنا رۆژی شوومی مارس. چەند رۆژێك لە پێش ئەوەدا، هۆشدارییەکی سەیر دەدرێت بە سزار.

دەگێڕنەوە پیرەمێردێك پێشبینییەکی بە سزار راگەیاندووەو پێی دەڵێت: «لە رۆژی شوومی مارسدا وریابە»! پانزەیەمی مارس گەیشت سزار بەڕێوڕەسمی ئاسایی، بەرەو سینا بەڕێکەوت، لە رێگادا چاوی بە هەمان پێشبینیکەر کەوت و بە تانە و توانجەوە پێی وت: رۆژی شومی مارس گەیشتووە».

لەگەڵ هاتنە ناوەوەی سزار بۆ سینا، پلاندانەران ئەڵقەیەکیان بە دەوری سزاردا دروستکرد وەك ئەوەی نمایشێك پێشکەش بکەن، لەناکاو بەدەرکەوتنی رەمزێکی رابەرەکەیان، خەنجەرەکانیان کە لە ژێر کەوانەکانیاندا شاردبوویانەوە، دەریان هێنا و کەوتنە گیانی سزار. سزار چەند ساتێك بەرگری لەخۆی کرد و لە ناکاو بروتوس، هاوڕێیەکی نزیکی کە شایەنی پشت پێ بەستن بوو لە ناو دوژمنەکاندا دەبینێت، ئەمە خیانەت بوو. هاواری کرد: "Et tu Brute" واتە «بروتوس، تۆش!» بروتوس وتی: بەڵێ منیش، من سزارم زۆر خۆش دەویست، بەڵام ئازادی زیاتر، پاشان سزار کەواکەیدا بە دەموچاویدا و کەوت. لەشی بە برینی خەنجەر، کون کون بووبوو. بە ناسینەوەی بکوژەرانی سزار، ئاژاوەیەکی گەورە لە رۆمدا هەڵگیرسا خەڵکی هێرشیان هێنایە سەر شەقامەکان و داوای خوێنی ئەویان دەکرد و خوازیاری تۆڵەسەندنەوە بوون، زۆری نەخایاند کە شەڕی ناوخۆ دەستی پێکرد.

رۆم، سەروەری جیهانی کۆن

ئەوانەی کە بە کوشتنی سزار، چاوەڕوانی گەڕانەوەی سیستەمی کۆماری بوون، زۆر بە هەڵەدا چووبوون، کۆماری رۆژەکانی رابردوو بۆ هەمیشە لەناوچووبوو. لە دوای مردنی سزار، سێ کەسی تر بۆ ماوەیەکی کورت حوکمیان بەسەر رۆمدا کرد، یەکێك لەوانە «ئۆکتاویوس»

کوڕە وەرگیراوەکەی سزاربوو «ئۆکتاویوس» لە ساڵی ٣١ی پێش زایینـدا، فەرمانڕەوایەکی ڕەهایی ڕوم بوو، ناوی ئەو لەدوایدا گۆڕا بۆ «ئۆگستین»، کۆماری ڕۆم گۆڕا بۆ ئیمپراتۆرییەتی ڕۆم کە چوارسەد ساڵ درێژەی هەبوو.

هەموو خەڵکی ئیمپراتۆرییەت دەبوایە ماڵ و داراییـان بـە ڕۆم بدایـە بەشـێکی زۆر لـەم پارانەیان لە بینا گەورەکان دا خـەرج دەکـرد. لـە «فـرۆم»دا دووکانـەکانی بـازاڕی سـەردەمی پێشوو، جێگەی خۆیان بە پەرستگا و دامەزراوە دەوڵەتییەکان دابوو، کە لە تەنیشت ئەوانـەدا پەیکەری پیاوماقوڵەکان و بینایی گەورەکان دروست کرابوو، لەو سەردەمەدا گەورەترین هـۆڵی شانۆیی ڕۆم واتە «کلوزیوم» دروستکرا، ئەم هۆڵی شانۆیە، جێگای پـەنجا هـەزار کەسـی تێـدا دەبۆوە، شانۆکان لەوێدا نمایش دەکرا کە پیاوان و ئاژەڵە کێوییەکان بـۆ سـەرگەرمی ڕۆمـەکان دەجەنگان، گەرماوی گەورەی گشتی دروستکرا کە هـەزاران کـەس لەیـەك کاتـدا دەیـانتوانی خۆیان بشۆن. زۆربەی خەڵکی بەشێکی زۆری کاتـەکانی خۆیـان لـە دامـەرزاوەکانی وەك یانـە گشتییەکان و کتێبخانە کە هۆڵی خوێندنەوەی هەبوو، بەسەردەبرد.

ئیمپراتۆرییەتە گەورەکەی ڕۆم لە لوتکەی دەسەڵاتیدا هەموو جیهانی شارستانییەتی ئـەو ڕۆژگارەی لەخۆدەگرت، بەشی باکووری ئەو تا ڕووبارەکانی ڕاین و دانوب بەرەو پێشەوە چووبوو تەنانەت دورگەکانی باکوور و دوورە دەسـتەکانی ئیتاڵیـاش بەسـترابۆوە بـە ڕومـەوە. ڕۆم لـە ڕۆژهەڵاتەوە، هەموو ئاسیای بچووکی لـە ژێـر دەسـتدابوو، لـە باشـوورەوە میـسر و هـەموو ناوچەکانی چواردەوری کەناری باکووری ئەفریقیای لە ژێر دەستدا بوو، لە ڕۆژئاواوە ئیـسپانیا و فەڕەنسای دەگرتەوە. دوایەمین خاڵی باکووری ئیمپراتۆرییەت زیاتر لە سـی هـەزار و دووسـەد کیلۆمەتر لە دوایەمین خاڵی باشوورەوە دووربوو، دوورترین خاڵی ڕۆژئاوایی لـە ئیـسپانیاوە تـا دوایەمین خاڵی ڕۆژهەڵاتی لە ئاسیای بچووکدا نزیکەی چوار هەزار و هەشـت سـەد کیلۆمـەتر بوو، ئەم ئیمپراتۆرییەتە گەورەیە سەد میللەتی لە خۆ دەگرت.

هەموو ڕێگاکان بە ڕۆم کۆتاییان دێت

ڕۆمەکان لە جادە دروسـتکردندا شـارەزابوون. کاتێـك کـە وڵاتێـك دەکەوتـە ژێـر دەسـەڵاتی ئەوانەوە، یەکەمین کار کە دەیانکرد ڕاکێشانی جادەیەکی ڕاستەوخۆ بوو لـەو وڵاتـەوە بـۆ ڕۆم، بـە هۆی ئەم جادانەوە سوپا بە خێرایی دەیتوانی بۆ پاراستنی یاسا لە شوێنەکەوە بچێت بۆ شـوێنێکی تر، جادە پان و ڕێکەکان لە چەندین دەروازەی ڕۆمەوە، بە هەموو ئاڕاستەکاندا بەش بـەش دەبـوون

بەرەو گۆشە دوورکەوتووەکانی ئیمپراتۆرییەت. جارجار ئەم پەندە پێشینانە دەوترا: «هەموو ڕێگاکان کۆتاییان بە ڕۆم دێت ئەم جادانە، هەموو ئیمراتۆرییەتەکەی دەبەستەوە بە یەکەوە.

ڕۆم کۆمەڵێك یاسای دەرکرد کە لە هەموو ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتدا پەیڕەو دەکرا، یاسای ڕۆمەکان هەر چەندە سەخت بوو بەڵام دادوەرانە بوو. بە بڵاوبوونەوەی ئەم یاسایانە بەسەرتاسەری ئیمپراتۆرییەتدا و پەیڕەوکردنی ئەم یاسایانە لەلایەن سەربازەکانەوە هەلی حوکمڕانی بەم شێوە گەورە بۆ حکوومەتی ڕۆم ڕەخساند.

زمانی لاتینی و یاساکان و ڕێوڕەسمەکانی ڕۆمی وردە وردە بە سەرتاسەری ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەتدا بڵاوبۆوە، خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکان ئاسایی بە ژیان لەژێر فەرمانڕەوایی ڕۆمدا ڕازی بوون. چونکە ڕۆم ئارامی و ئاسایشی بۆ دابین کردبوون، بڵاوبوونەوەی پاشماوەکانی ڕۆم کاریگەرییەکی بێ پایانی لەسەر جیهانی ڕۆژئاوا هەبوو.

مەسیحییەت پێ دەنێتە جیهان

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئۆگستیندا واتە یەکەمین ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمی، لە ناوچەیەکی دوورەدەستی ئیمپراتۆرییەتیدا، ڕووداوێك ڕوویدا کە بە گرنگترین ڕووداوی حکوومەتەکەی ئەو دەژمێردرا، لە «بیت لحم» کە گوندێکی بچووکە لە فەلەستین، عیسای مەسیح بنیاتنەری مەزهەبێکی تازە لە دایك بوو.

لەڕۆژژمێرەکانی ئێمەدا هەموو ڕووداوەکانی کە لە دوای لە دایك بوونی حەزرەتی عیسا ڕوویداوە، بە دەربڕینی لە دوای زایینی مەسیح (A.D) و ڕووداوەکانی لە پێش لەدایکبوونیدا بە دەربڕینی لە پێش زایینی مەسیح (B.C) دیاری دەکرێت.

حەزرەتی مەسیح لەناو خەڵکە هەژار و داماوەکاندا کارە باشەکانی ئەنجام دەدا نەخۆشەکانی چاك دەکردەوە، خواردنی بە برسییەکان و ئاسایش و ئارامی بەو کەسانە دەبەخشی کە تووشی زەحمەت و بێزاری بووبوون. ئەو لەو باوەڕەدابوو کە دەوڵەمەندەکان یان پیاوماقوڵەکان لە هەژارەکان باشتر نین، لەو بڕوایەدا بوو کە گرنگترین شت لەژیاندا کاری چاك و میهرەبانی کردنە لەگەڵ خەڵکانی بەرامبەرتدا، حەزرەتی عیسا بە حەکایەت یان بە دراما، خەڵکەکەی فێر دەکرد، بۆنموونە بۆ تێگەیاندنی ڕەفتاری باش لەگەڵ دراوسێیەکیاندا ئەم داستانەی ژێرەوەی بۆ دەگێڕانەوە!.

پیاوێك لە ئورشەلیمەوە بۆ ئەریحا دەچوو گرفتاری چەتەکان بوو. ئەوان بەرقامـچیان دا و بە سەختی بریندارییان کرد بە جۆرێك کە هێز و توانای نەمابوو. بە رێکـەوت کاهینێـك کـە بەو رێگەیـەدا تێدەپـەڕی، چـاوی پێکـەوت. بـەلاّم بـە تەنیـشتیدا تێپـەری و درێـژەی بـە رۆیشتنەکەی خۆیدا و هیچ قسەی نەکرد، پاش کەمێکی تر یەکێك لە پەیڕەوکارانی حەزرەتی یەعقوب کە رێی کەوتبووە ئەوێ، بەلاچـاو سـەیرێکی پیـاوە بریندارەکـەی کـرد بـەلاّم بـە تەنیشتی داتێپەری گوێی پێ نەدا، بەلاّم دواجار یەکێك لە پەیڕەوکارەکانی موسـا کـە بـە ئەوێدا سەفەری دەکرد، بە بینینی پیاوە بریندارەکە زۆر بێ تاقەت بوو. بەپەلە چـووە لای و مەلحەمی لەسەر برینەکانی دانا، جامێك شەرابی پێ نۆشاند و پیـاوە بریندارەکـەی سـواری هێسترەکەی خۆی کرد و ئەوی بەپەلە برد بۆ لای قافڵەچییەکان و بە تیمارکردنی ئەوە خەریك بوو. رۆژی دواتر، کاتێك کە ویستی درێژە بە سەفەرەکەی بدات، سـکەیەکی دەرهێنـا و بـە قافڵەچییەکانی دا و وتی «چاودێری ئەم پیاوە بکە. کاتێك گەڕامەوە هەر چـەندێکت خـەرج کردبێت، هەموویت دەدەمەوە».

حەزرەتی عیسا لە دوای تەواوبوونی داستانەکە لە خەڵکی دەپرسی: «کـام یـەك لـەم سـێ کەسە هاوخەمی ئەو پیاوەبوو کە بەدیلی کەوتبووە بەردەستی دزەکـان؟» خەڵکەکـە وەڵامیـان دەدایەوە: «ئەوەی بەزەیی بە پیاوەکەدا هاتۆتەوە».

و پاشان حەزرەتی عیسا ئەمەی دەوت: ئێوەش هەر بەم شێوە رەفتـار بکـەن». بـەم شـێوە فێری مرۆڤەکانی دەکرد کە بەرامبەر بە یەکتر میهرەبان بن و هاوکاری یەکتر بکەن.

بەشێکی زۆر لە عیبرییەکان گوێیان لە قسەکانی دەگرت و ئیمانیان بە پەیامەکەی دەهێنا. ئەوانە وابیریان دەکردەوە کە ئەو هەمان رابەرە کە ئـەوان سـالانێکە چـاوەڕێ دەکـەن، لەگـەڵ ئەوەشدا هەندێك کەس لەوە دەترسان کە ئەو خەڵکە لە مەزهەبە کۆنەکە لابدات. زۆری نـەبرد هەندێك چوونە لای حاکمی رۆمی «پونتیوس پیلات» و حەرزەتی عیسایان بە سەرپێچی کـردن لە بەرامبەر یاساکانی رۆمدا تۆمەتبار کرد و وتیان ئەو هەوڵ دەدات ببێتـە پاشـای یـەهوود. عیسایان دەستگیر کرد و لە کۆتاییدا لە دادگا بە ئامادەبوونی «پـیلات» سـزای لـە خاچـدانی بەسەردا سەپێندرا.

مەسیحییەکان تامەزرۆی ئەوەبوون کە مەزهەبەکەی خۆیان فێری خـەڵکی بکـەن، زۆربـەی ئەوانە سەفەریان بۆ ژمارەیەك شارکرد، ئامۆژگـاری خـەڵکیان دەکـرد، خـەڵکی گوێیـان لـەم پەیامە تازانە دەگرت و پەیتاپەیتا دەبوون بە مەسیحی. «پولس» گەورەترین مامۆسـتابوو لـە

ناو ئەوانەدا، لە هەموو کەس زیاتر مەزهەبە نوێیەکەی لە جیهاندا بلاوکردەوە. سی ساڵ سەفەری بۆ ناوچە دوور و نزیکەکان کرد. پەیامی مەسیحی بۆ دوورترین ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەت برد و هاوکاری خەڵکی کرد تا ژیانی مەسیحیان هەبێت.

لەسەرەتادا حکوومەتی رۆم بایەخێکی زۆری بە پەیڕەوکارانی ئەم ئایینە تازەیە نەدەدا، بەڵام مەسیحییەکان دژی پەرستنی خواکانی رۆم بوون، بەشداریان لەو جەژن و رێورەسمانەدا نەدەکرد کە بۆ گەورەیی خواکانی ئەوان دەگێڕدرا. ئەوان پەیامەکەی ئایینی نوێیان پەیڕەو دەکرد و بە شێوەی تایبەتی خۆیان خودایان دەپەرست.

مەسیحییەکان دەکەونە بەر ئەشکەنجەدان

رۆمەکان کە باوەڕیان بە مەزهەبی کۆنی خۆیان هەبوو، لە پەیڕەوانی مەسیح دەترسان. ئەگەر رۆمەکان دووچاری بەلایەك یان کارەساتێك دەبوونەوە یەکسەر ئەوانیان بە کەمتەرخەم دەزانی بەرامبەر بە خواکان و مەسیحییەکانیان سەرزەنشت دەکرد. ئیمپراتۆر هەوڵیدا مەسیحییەکان لەسەر مەزهەبە نوێیەکە لابدات. بەشێکی زۆر لە مەسیحییەکان ئەشکەنجەدران و بە زیندوویی سووتێنران. ئیتر لە نمایشە سەرگەرمکەرەکاندا، مەسیحییەکانیان دەخستە ناو چاڵەکانەوە و لەبەرچاوی خەڵکی شێر و پڵنگیان تێبەردەدان. یەکێك لەنووسەرە مەسیحییەکانی ئەو سەردەمە نووسیویەتی: ((ئەگەر ئاوی رووباری تیبر بەرزبێتەوە، ئەگەر ئاوی نیل بەرزنەبێتەوە، ئەگەر لە ئاسمانەوە باران نەبارێت، ئەگەر بوومەلەرزە و وشکەسالی و تاعون رووبدات یەکسەر هاوار دەکەن: مەسیحییەکان فڕێ بدەنە بەردەم شێرەکان!

لەسەردەمی حکوومەتی نروندا کە یەکێك بوو لە خوێنڕێژترین ئیمپراتۆرەکان رۆم، ئاگر بەردرایە شار و تاڕادەیەك وێران بوو. هەندێك وا بیریان دەکردەوە، کە نرون خۆی ئاگری بەرداوەتە شارەکە تاوەکو شارێکی بەشکۆتر و گەورەتر بنیات بنێت. دەگێڕنەوە کاتێك کە گڕی ئاگرەکە لە سەقفی کۆشکی ئیمپراتۆر نرونەوە بڵێسەی دەسەند، ئەو خۆیی بە ژەنینی مۆسیقاوە خەریك کردبوو، نرون بە بینینی رەخنەی رۆمەکان بە هۆی ئاگر تێبەردانی شارەکەیان، فەرمانیدا لەناو خەڵکدا ئەم هەواڵە بڵاوبکەنەوە کە مەسیحییەکان ئاگریان لەشار بەرداوە، بەم هەواڵە تورەی خەڵکەکە لە ئیمپراتۆرە گوێزرایەوە بۆ مەسیحییەکان،

مەسیحییەکان ئامادەبوون لە پێناوی مەزهەبەکەیاندا بەرگەی هەموو ئازارێك بگرن، لەگەڵ ئەوەدا ئازار و ئەشکەنجەدان سات بەسات زیاتر دەبوو، تامەزرۆیانە و تەنانەت بۆ خۆشحاڵییەوە گیانی خۆیان لە پێناو مەزهەبەکەیاندا بەخت دەکرد.

دوایەمین رۆژەکانی ئیمپراتۆرییەت

ئیمپراتۆرییەتی رۆم، بە درێژایی چەندین سەدە بە دەسەڵات و کامەرانی فەرمانڕەوایی کرد، بەڵام وردە وردە دەسەڵاتی رووی لە کزی کرد، دەتوانرێت هۆکاری زۆر بۆ ئەم بێهێزبوونە بژمێردرێت.

ئیمپراتۆرەکانی رۆم، یەك لە دوای یەك بە هاوکاری سوپا لەسەر تەخت دادەنیشتن و زۆربەی ئەوانە بێهێز و لاواز بوون، بەرچاو دەکەوێت کە ئیتر هیچ کەس توانایی حوکمڕانی بەسەر دەسەڵاتە گەورەکەی رۆمدا نییە، خەڵکیش بایەخیان بە ئەوە نەدەدا، کە چ کەسێك بەسەریاندا فەرمانڕەوابێت. ئەوان دڵیان بەو حکوومەتە خۆش نەبوو کە خۆیان هیچ رۆڵیان تێدا نەدەگێڕا.

ئیتر سوپا وەك رابردوو لەهاووڵاتییە رۆمە نیشتمان پەروەرەکان پێك نەدەهات کە لە پێناو خۆشەویستی نیشتمانی خۆیاندا دەجەنگان، بەڵکو کۆمەڵێکی تێکەڵاو لەسەربازە بەکرێ گیراوەکان بوو، زۆربەی سەربازەکان خەڵکی ناوچەکانی تربوون.

ئیمپراتۆرەکان، کۆشکەکان و پەرستگاکان و گەرماوە گرانبەهاکانیان دروست دەکرد کە زۆر لەوانە پێویست نەبوو. ئەم پارە بەفیڕۆدانە پێویستی بە داراییەکی زۆربوو، قورسی باری دارایی کەوتە سەرشانی هەژارەکان بە تێپەربوونی کات، پیشەگەرەکانی هەموو پاشایەك ئەو شتە زیادانەی کە بۆ ژیانی هەژارانەی خۆیان بە دەستیان هێنابوو، دەیاندا بە حکوومەت. یاسا ئەوانەی ناچار دەکرد تەنیا لە پیشەکەی خۆیاندا کاربکەن. بڕی کاری هەر کەسێکی راستەوخۆ رێك دەخست و ئەگەر خاوەن پیشە لە کاتی دیاریکراودا کارەکەی تەواو نەکردایە، تەمێ دەکرا. لە راستیدا یاسا هەموو شتێکی رێك دەخست. هیچ کەس نەیدەتوانی نرخ بۆ کەلوپەلەکانی خۆی دیاری بکات. حکوومەت لە جیاتی ئەو ئەم کارەی دەکرد، ئەم سیستەمانە روحی نەتەوەیی خەڵکی کوشتبوو.

رووبارەکانی راین و دانوب، سنوورەکانی باکووری ئیمپراتۆرییەتی پێك دەهێنا. لە کەناری ئەم رووبارانەدا، ناوچەیەکی گەورە لە دارستانە چڕەکاندا هەبوو کە رۆمەکان بە ئەوەیان دەوت:

«جیرمەنی»، دانیشتوانی ئەم ناوچەیە، لە خێڵە شەڕانییەکان بوون کە بە شارستانییەت ئاشنانەبوون رۆم کە زۆربەی نەتەوەکانی تێکشکاندبوو، هیچ کاتێك نەیتوانی بوو ئەم خێلانە تێك بشکێنێت.

جارجار هەندێك لەم خێلانە هەوڵیان دەدا تا لە رێگەی سنوورەکانی باکوورەوە لەناو ئیمپراتۆرییەتدا جێگیربن، رۆمەکان بۆ رێگرتن لە هاتنە ناوەوەی ئەوانە، تاوەر و دیواریان بەسەرتاسەری سنوورەکاندا دروستکرد و چەکداری ئاسایشپارێزیان تێدا دانابوو، بەڵام ئەم هێزانە ئەوەندە توانایان نەبوو کە بتوانن خێڵە جێرمەنییەکان بکەنە دەرەوە.

لەدەوروبەری ساڵی ٤٠٠ی زایینداا بەشێکی زۆر لەم خێلانە لە رێگە سەختەکانی باکوورەوە بەرەو ناو ئیمپراتۆرییەت سەرەو لێژبوونەوە لەوەبەدواوە هێرشی خێڵە جێرمەنییەکان، ئیمپراتۆرییەتی رۆمی سست و بێهێز کرد.

لەکۆتایی سەدەی پێنجەمدا کاری ئیمپراتۆرییەتی رۆم دوایی هات و لە ساڵی ٤٧٦ی زایینداا دوایەمین ئیمپراتۆری بێهێزی رۆمەکان لەسەر تەختی فەرمانڕەوایەتی هاتە خوارەوە. لە جیاتی ئەوە ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە کە بە یاساکانی روم بەڕێوەدەچوو، وە بە هێزی رۆم پاسەوانی لێ دەکرا، ناوچە فراوانەکەی ئیمپراتۆرییەت لە لایەن خێڵە هێرشکەرەکانەوە دابەشکرا بەسەر ژمارەیەك شارۆچکەدا و هەر یەکێکیان پاشایەکی جێرمەنی فەرمانڕەوایی دەکرد.

بەشی شەشەم

میللەتەکان لە خێڵە گەڕیدەکانەوە دروست دەبن

خێڵە جێرمەنییەکان بەدوای نیشتمانە نوێکاندا دەگەڕان

دانیشتوانی دارستانەکانی باکوور کە هێرشـیان بـۆ ئیمپراتۆرییـەتی رۆم هێنـا، خـەڵکانی باڵابەرز و بەهێز و چاوشین و قژ درێژی رەنگ سوور یان ئاڵتوونی بـوون. پێـستی ئـاژەڵان یـان باڵاپۆشی رەقیان لە بەردا بوو. شوێنی نیشتەجێبوونیان خانووچکەی خڕی بچووك بـوو کـە لـە تەختەی داتاشراو و رەق یان لـە چـنینی قـامیش و لقـدارەکان دروسـت دەکـرا. زۆرجـار ئـەم خانووچکانە لە مەیدانێکی دارستانەکەدا لە تەنیـشتییەکەوە دروسـت دەکـران و بـەم شـێوەیە گوندەکان دروست دەبوو. خێڵەکە لە کۆمەڵێك لە گوندەکانی دراوسێی پێك دەهات.

زۆربەی ئەوانە، چەند سەدەیەك لە پێش هێرشەکاندا لـە دەوروبـەری ئیمپراتۆرییـەتی رۆم، لەناوچەیەکدا کە بەکەناری رووباری راین و دانوب تا بەشی باکووری ئـەورووپا درێـژ بووبـۆوە، دەژیان. گوتەکان، ڤاندالەکان، بورگندییەکان، لمباردەکـان، فرانکـەکان لـەم کۆمەڵـە نەتەوانـە دەژمێردران. ئانگڵەکان، ساکسۆنەکان، جووتەکان لە باکووری ئەم ناوچەیە دەژیـان و تەنانـەت لە ناوچەکانی ئەوپەڕی باکوور، لەو وڵاتانەی کە ئێستا بە سوید و نەرویج ناو دەبرێت، پیـاوانی باکوور واتە ئەسکەندەنافیایی دەژیان. هەموو ئەم خێڵانە لەگەڵ یەکتردا خزمایەتییان هـەبوو، وەك یەك ژیانیان بەسەردەبرد. پیاوان زیاتر کاتی خۆیان بۆ نەبەرد و راو تەرخان دەکـرد و ژنـان لە ماڵەوە چاودێری منداڵەکانیان دەکرد، خورییان دەڕِسـت، پارچـەیان دەچـنی، ئاژەڵـەکانیان دەپاراست و کشتوکاڵیان لە کێڵگەکان دا دەکرد.

خێڵە جێرمەنییەکان زۆر تامەزرۆی ئازادی خۆیان بوون. سەرۆکی خێڵ لـە کۆبوونەوەیەکـدا بە ئامادەبوونی هەموو تاکەکانی خێڵ هەڵدەبژێردرا.

سەرۆك ئەنجومەنێکی بۆ بڕیـاردان پێـك دەهێنـا. ئەگـەر جـەنگاوەرەکان بـە پێـشنیاری رابەرەکانیان رازی بوونایە، چەکەکانی خۆیان دەکوتا بەقەڵغانەکانیاندا.

ئازایەتی و دلێری دوو تایبەتمەندی شایەنی ستایش بوون لە خێڵـە جێرمەنییەکانـدا. لـە باسی تایبەتمەندییەکانی ئەوان دا نووسیویەتی: «بۆ رابەر شەرمەزارییە کە لە ئازایەتیدا لـە کەسێك کەمتر بێت و بەهەمان شـێوەش بـۆ پـەیڕەوکارانی شـەرمەزارییە کـە نـەتوانن بـە

ئازاییەوە رووبەڕووی رابەرەکەیان ببنەوە. بەزیندوو مانەوەی رابەرێك لە شەڕدا و گەڕانەوەی، کەموکوڕی و نەنگییە تا دوا هەناسەی پاك نابێتەوە. ئەم کەسە رووڕەشە و جێگەی لە ئەنجوومەنەکەدا نییە)).

لەدەوروبەری ساڵی ٣٧٥ی زایینداا، هۆنەکان واتە خێڵە درندەخو و کێوییەکانی مەغۆل لە دوورکەوتووترین ناوچەی ئاسیاوە بەرەو ناو ئەورووپا سەرەو لێژبوونەوە و بەسواری ئەسپە بچووکە خورییەکانیانەوە، هەموو شتەکانی سەر رێگەکەیان وێران کرد. مەغۆلەکان لە کاتی پێشڕەوییان بەرەو رۆژئاوا گەیشتن بەناوچەی گوتەکان کە زۆر دوور نەبوو لە لای باکووری ئیمپراتۆرییەتی رۆم. لەگەڵ ئەوەی کە گوتەکان، خەڵکی ئازا و دلێربوون بەڵام لەبەرامبەر ئەم سەرکەشە چاپووك و درندانەدا لە ترس دا هەڵهاتن. بە گەیشتنیان بە کەناری رووباری دانوب، بە باوەڕی ئەوەی کە لە ناو پانتایی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتدا سەلامەت دەبن، نامەیان بۆ ئیمپراتۆر نارد و بەپشت بەستن بە وتەی مێژووزانێکی رۆمی ((زۆر سادانە پەیوەندییان پێوەکرد کە وەك پەیڕەوکار پەسەندیان بکات، پەیمانیاندا کە بە ئارامی بژین و سوپایەك بۆ روم ئامادە بکەن)). ئەم کارەساتە لە کاتێکدا روویدا کە ئیمپراتۆرییەت بەرەو لاوازی دەچوو، بۆ بەرگری کردن لە خۆیان پێویستیان بە پیاوی زیاتر بوو. لەبەر ئەمە ئیمپراتۆر رێگەی بەگۆتەکاندا کە بێنە ناو خاکی ئیمپراتۆرییەتەوە. هەزاران جەنگاوەر لەگەڵ ژن و منداڵەکانیاندا بە کەشتی و بەلەمی دروستکراو لەداری نابۆش، بەڕووبارەکە دا تێپەڕین. لە راپۆرتێکی کۆندا باسکراوە کە ((ئەوان، بێ وەستان بەشەو و رۆژ بەڕووبارەکەدا تێ دەپەڕین)).

لەگەڵ ئەوەی کە ئیمپراتۆر پەیمانی دابوو بەگوتەکان کە هەڵسوکەوتی باشیان لەگەڵدا بکات بەڵام لێپرسراوەکانی ناو ئیمپراتۆرییەت بە شێوەی جۆراوجۆر، ستەمیان بەرامبەر بەو کەسانە دەکرد کەتازەهاتبوون و پەیمانی ئیمپراتۆریان خستە ژێر پێیانەوە. لە ئەنجامدا گوتە تۆڕەکان لە دژی رۆمەکان شۆڕشیان بەرپا کرد.

گوتەکان رابەرێکی شایستەیان هەبوو بە ناوی ((ئالاریك)) ئەو گفتوگۆی لەگەڵ خەڵکەکەی خۆی کرد و هەموو بەیەکەوە بڕیاریان دا لە جیاتی ئەوەی کە پەیڕەوکاری وڵاتێکی تر بن، بۆ خۆیان حکومەتێکی نوێ دروست بکەن. ((لە ساڵی ٤١٠ی زایینداا، ئالاریك و سوپایی گۆتەکان، بەخێرایی رۆمیان داگیر کرد)). پۆستەچییە ترساوەکانی روم، خوازیاری راگەیاندنی مەرجەکانی ئەو بوون بۆ ئاشتی. ئالاریك وتی: ((هەموو زێڕ و زیو و گەوهەرەکانی کە شایەنی هەڵگرتن و هەموو بەندەکانی خۆتان دەبێت بۆمن بگوێزنەوە)). پۆستەچییەکانی رۆم پرسییان:

«بەم شێوەیە بەجێمان دێڵێ»؟ ئالاریك بە گاڵتە پێ کردنەوە وەڵامی دایەوە: (لە کۆتاییدا ژیانتانم دەوێت!).

لایەنگرانی ئالاریك شەش رۆژی تەواو بەشەقامەکاندا دەگەڕان و شارەکەیان تاڵان کرد. خێڵەکانی تری جێرمەنی بەرەو سنوورەکانی روم سەرەوخواروبوونەوە، وە لە ناو ئیمپراتۆرییەتدا بەدوای پانتایەکی دەسەڵاتدا دەگەڕان بۆ خۆیان. لەم سەردەمەدا ئەو شارانەی کە حکوومەتی رۆم بنیاتیان نابوو، یەکسەر تاڵان کرا. گەنجینە گرانبەهاکان وێران بوو، و جادە و پرد و کەنداوە دروستکراوەکانی رۆم، ئیتر هەرگیز نوێ نەکرانەوە، هۆڵی شانۆکان و گەرماوەکان و دامەزراوە گشتییەکان لە دۆخی وێران بووندا بوون. هونەر و ئەدەبیات و زانست، بەرەو نەمان چوو. بەم سەردەمانە کە چەندان سەدە درێژەی هەبوو پێ دەڵێن چاخی نەزانین «عصرجاهلیت».

بەم حاڵەشەوە، شارستانییەت پێش دەکەوت. خێڵە جێرمەنییەکان، ژیانێکی تازەیان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا بەرهەم هێنا. ئەوانە چەندان رژێمی پاشایەتییان دامەزراند کە لەسەردەمەکانی دواییدا، میللەتە گرنگەکانی ئەورووپای ئێستا لەوانەوە دروست بوون. بەجێگیربوونی ئەم خێڵانە، سیستەمی کۆمەڵایەتی نوێ گەشەی کرد و وردە وردە بڵاوبۆوە. پاشان ئەورووپا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، چاخێکی نوێی لە مێژوودا دەست پێ کرد.

مێرووەکان لە ئیسپانیادا

لەسەردەمێکدا کە ئالاریك ئیتاڵیا داگیر دەکات، خێڵەکانی تری گۆتەکان دەڕۆن بۆ ئیسپانیا و سێ سەد ساڵ لەوێ بەبێ هیچ کێشەیەك نیشتەجێبوون، پاشان لە ساڵی ٧١١ی زاییندا، وڵاتەکەیان لە لایەن سوپایەکی گەورەی عەرەبەکانەوە کە لە ئەفەریقیایی باکوورەوە هاتبوون، داگیر کرا.

عەرەبەکان لە چاخی کۆندا بەشێوەی خێڵە بیابان نشینەکان لە عەرەبستان دا دەژیان و لە مێژووی جیهاندا رۆڵێکی بەرچاویان نەبوو. لەسەدەی شەشەمی زاییندا حەزرەتی محەمەد (د.خ) دەبێتە رابەری گەورەی ئەوان. کاروانەکانی بۆ عەرەبستان رێنمایی دەکرد و چونکە بۆ ژمارەیەك ناوچەی بیابان سەفەری کردبوو، ژمارەیەکی زۆر یەهوودی و مەسیحی دەناسی.

لە ئەوانەوە فێربوو کە دەبێت تەنیا یەك خودا بپەرستێت و لەو باوڕەدابوو کە ئەم مەزهەبە زۆر باشترە لە پەرستنی بتەکان کە خەڵکی خێڵەکەی ئیمانیان پێی هەبوو. حەزرەتی محەمەد (د.خ) لەو باوەڕەدا بوو کە لەلایەن خوداوە نێردراوە تامەزهەبێکی تازە بڵاوبکاتەوە، ئەو فێری

خەڵکی دەکرد کە «تەنیا یەك خودا هەیە و محەمەد پێغەمبەری ئەوە». هەندێك ئیمانیان بە پەیامەکەی ئەو هێنا و بوونە پەیرەوکارانی و ئەوانی تر ئەویان بە کەسێکی ترسناك دەزانی و لەبەر ئەمە بڕیاری کوشتنیان دا. حەزرەتی محەمەد (د.خ) بە هەستکردن بە پیلانەکەی ئەوان لەگەڵ ژمارەیەك لە پەیڕەوکارە وەفادارەکانی خۆی لەساڵی ٦٢٢ی زایینـدا، کۆچیان کرد بۆ مەدینە. حەزرەتی محەمەد (د.خ) لە کاتی نیشتەجێبوونی لە مەدینە ژمارەی پەیڕەوکارەکانی زیادی کرد. پاشان گەڕایەوە بۆ مەککە و دەستی بەسەردا گرت و زۆری نەخایاند مەککە گۆڕا بۆ مەڵبەندی ئیسلام. لە دوای مردنی حەزرەتی محەمەد (د.خ) پەیرەوکارە بەوەفاکانی وتەکانی ئەویان بەشێوەی نووسین هۆنیەوە و لە کتێبێك دا بەناوی قورئان نووسییانەوە. بەم شێوەیە، قورئان بووە کتێبی پیرۆزی موسڵمانەکان. خەلیفەکان کە جێنشینی پێغەمبەر (د.خ) بوون، خوازیاری بڵاوبوونەوەی ئایینە تازەکە بوون لە ناوچەکانی تردا. پاش سەد ساڵ لە مردنی حەزرەتی محەمەد (د.خ)، عەرەبەکان بەدامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە، باکووری ئەفەریقیاشیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

تێپەڕین بە ڕێڕەوی باریکی «جەبەل ئەلتاریق» و چوونە ناو خاکی ئیسپانیاوە بۆ عەرەبە موسڵمانەکان کارێکی ئاسان بوو. موسڵمانەکان لە ئسپانیادا لەگەڵ یەکێك لە خێڵە گۆتەکاندا کە نزیکەی سێ سەد ساڵ دەبوو کە لەو وڵاتەدا دەژیان، ڕووبەڕووبوونەوە و جەنگ هەڵگیرسا. لە ساڵی ٧١١ی زایینـدا، موسڵمانەکان گۆتەکانیان تێکشکاند و حکوومەتێکیان دروستکرد کە لە باکوورەوە تاشاخەکانی پیرنە فراوان بوو، عەرەبە نیشتەجێبووەکانی ئیسپانیا لەوە بەدواوە ناو دەنران «مێرووڵەکان» شارستانییەتێکی گەورەیان لە ئیسپانیادا دامەزراند. لەسەردەمی حوکمی ئەواندا، زۆر شار دروستبوو کە بەهۆی بینا جوانەکانیانەوە بەناوبانگە. سەربانی هەندێك لە کۆشکەکان لە ناو باخە دڵگیرەکاندا دەورە درابوون بەزێر و زیو و دیوارەکانیان لەبەردی مەرمەڕی ڕەنگاوڕەنگ بوو.

موسڵمانەکان پەرستگاکانی خۆیان ناو دەنا مزگەوت، شێوازی بیناسازی مزگەوتەکان جیاوازییەکی زۆریان هەبوو لەگەڵ بیناسازی پەرستگاکانی یۆنان و روم یان کەنیسەی مەسیحییەکان. لەسەر مزگەوتەکان گومەزە گەورەکان و لە دەوری سەربان دوو تاوەری بەرز و باریك هەبوو بە ناوی مناره. پارچەی بچووکی شووشە و مەرمەڕ و ماددەکانی تر بەژیرانە لە تەنیشت یەکترەوە دادەنران و بەسیرامیك، نەخش و نیگاری سەرنج ڕاکێشیان لەسەر دروست دەکرد. ئەم سیرامیکانە بۆ ڕازاندنەوەی دیواری زەوی مزگەوت سوودی لێ وەردەگیرا.

شاری دەوڵەمەند و جوانی قرتبە، بەهۆی زانیاری و بازرگانە لێهاتووەکانیەوە بەناوبانگ بوو. خاوەن پیشە زیرەکەکانی ئەو شارە لە زیو و مس و برۆنز ئامێرە رازاوەکانیان دروست دەکرد و لە کارگەکانی چنیندا لە پەت و خوری پارچەی جوانیان دەچنی. بازرگانەکان ئەم بەروبوومانەیان دەبرد بۆ بازاڕە دوورەکانی ناوچەکانی تر. عەرەبەکان بەم شێوە زانیاری رۆژهەڵاتیان بۆ ئیسپانیا گواستەوە. لە قرتبە زانکۆیەك هەبوو کە مامۆستا عەرەبەکان لەوێدا زانیارییان فێری میسرییەکان و یۆنانییەکان و رۆمەکان و خەڵکە کۆنەکانی تر دەکرد. پیاوە گەنجەکان لە ناوچەکانی ترەوە بۆ خوێندن دەهاتن بۆ ئەم زانکۆیە و ئەستێرەناسی و پزیشکی و ماتماتیك و زانستی سروشتیان دەخوێند، بەم شێوەیە، هزر و بیرە نوێکان لە رۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا بڵاوبۆوە.

عەرەبەکان لە چینییەکانەوە هونەری کاغەز دروستکردن فێر بوون. بەشێکی زۆر لە کتێبەکانی کتێبخانەی گەورەی قرتبە، لە جیاتی پێستی ئاسك لەسەر کاغەز نووسرابوون. ئەورووپییەکان لە پێش هاتنە ناوەوەی مێرووڵەکان بۆ ئیسپانیا، ژمارەیان بە شێوەی رۆمی دەنووسی. عەرەبەکان سوودیان لە سیستەمێکی سادەتر وەردەگرت بۆ نووسینی ژمارە. ئەم سیستەمە بە شێوەیەك بەکەڵك بوو کە لە دوایی هەموو وڵاتەکانی ئەورووپا ئەوەیان وەرگرت و سیستەمی ژمارەی عەرەبی لە زۆربەی ناوچەکانی جیهاندا رەسمی بوو. قرتبە بووە سەنتەری حکوومەت، مێرووڵەکان بۆ بەرگری کردن لە شار، رەبایەی سەربازی گەورەیان لەسەر شاخەکان دروستکرد و لەم رەبایانەدا، کۆشێك هەبوو کە پاشاکان لەوێدا نیشتەجێ دەبوون. چونکە دیوارەکانی دەرەوەی ئەم رەبایانە لە خشتی سوورەوەکراوی بەرهەتاو دروست کرابوو، ئەوانەیان ناونا «الحمبرأ» کە لە زمانی عەرەبی دا مانای (قەڵای سوور) دەدات. (الحمبرأ) هێشتاماوە و بە نموونەیەکی جوان لە بیناسازی مێرووڵەکان دەژمێردرێت.

مێرووڵەکان حەوت ساڵ فەرمانڕەوایی بەشێکی زۆری ئیسپانیایان کرد. لەم سەردەمەدا، لە شاخەکانی باکووری ئیسپانیادا حکوومەتەکانی مەسیحی پێیان گرتبوو، وردەوردە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مێرووڵەکانیان داگیر کرد. لە ساڵی ١٤٦٩ی زاییندا، رووداوێکی گرنگ رووی دا و ئەوەش شووکردنی پرنسس ئیزابیلا لە کاستیل بە پرنس فردینادا لە ئارگۆن بوو. پانتایی فەرمانڕەوایی لە ژێر دەسەڵاتی ئەم دوو پاشایەتی دا، لە هەموو حکوومەتەکانی تر گەورەتر بوو ئەوە لە ئەنجامی ئەم خێزان دروست کردنەدا، بەشێکی فراوان لە وڵات یەکیان گرت. پاشا و شاژن بڕیاریان دا کە مێرووڵەکان لە ئیسپانیا، بکەنەدەرەوە، پاشان لە دوای جەنگێکی درێژخایەن کە لە ساڵی ١٤٩٢ی زاییندا کۆتایی هات. لەم بڕیارەیان دا سەرکەوتوو بوون.

نیشتیمانی گوڵ دەگۆڕێت بۆ وڵاتی فەڕەنسا

سزار سەرزەوی گوڵی داگیرکردوو، تا ساڵەکانی ٥٨ تا ٥١ی پێش زایین ئەوێی کردە بووە ژێر دەسەڵاتی رۆمەوە. لە دوای چەند سەدەیەك لە ناو ئەو جێرمەنییانەی کە ئیمپراتۆرییەتی رۆمیان داگیر کرد، خێڵەکانی فرانکیشی تێدا بوو. ئەوانە بەڕووباری راینـدا تێپەڕین و لە ساڵی ٤٠٠ی زایین لە گوڵ نیشتەجێبوون. سەرەتا فرانکەکان دابەش بوون بەسەر ژمارەیەك خێڵی بچووکدا کەسەرۆکی هەر یەکێکیان پاشایەك بوو، لە ساڵی ٤٨١ی زایینـدا «کلویس» بە تەختی پاشایەتی گەیشت و بە یەکگرتنی خێڵەکان، میللەتێکی پێك هێنا. فرانکەکان لە ژێر فەرمانی کلویسدا پێش کەوتن. لاسایی ژیانی رۆمەکانیان کردەوە و گرنگییان بە زمانی رەسمی خۆیاندا.

حکوومەتی فرانکەکان لە دوای کلویس، درێژەی بە پێشکەوتنی خۆی دا بەم شێویە، وردەوردە پاشا بێ هێزەکان دەستیان بەسەر حکوومەتدا گرت. کە زۆربەی کاتەکانی خۆیان بەبێ کاری یان سەرگەرم کردنەوە بەسەردەبرد و کاروبارەکانی دەوڵەتیان بەخاوەن پۆستەکانی تر دەسپارد. چالاکی ئەوانە بەشێوەیەك کەم بوو کە بە (پاشا بێ کارەکان) ناسرا بوون . پاشان فرانکەکان جارێکی تر لە سەدەی هەشتەمی زایینـدا، بوونە خاوەنی رابەری بەهێز و شایستە.

لەوکاتەی کە فرانکییەکان خەریکی چەسپاندنی حکوومەتی خۆیان بوون، مێروولەکانی ئیسپانیا بە هیوای دەستکەوتنی ناوچەی زیاتر، لە ساڵی ٧٣٢ی زایینـدا، بە شاخەکانی پیرنەدا تێپەرین هەتا ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی پاشایەتی فرانکەکان داگیر بکەن، مێروولەکان بە شێوەیەکی سەرسەختانە دەجەنگان کە توانایی داگیر کردنی هەموو ئەورووپایان هەبوو، بەڵام رابەرێکی بەهێز بەناوی شارل بە سوپایەکی بەهێزەوە کە پیاوە جەنگاوەرەکانی سەرتاسەری فەڕەنسای کۆکردبۆوە لە «تورز» کە شارێکە لە فەڕەنسای مەرکەزی لەگەڵ هێرشکەرەکاندا رووبەڕوو بۆوە، شارل بەتەورەجەنگییەکەی خۆی، بە شێوەیەك بە دوژمنیـدا دەکێشا کە لە دواییدا ناسرا بە «شارلی تەوروەشێن»، مێروولەکان کشانەوە بۆ ئیسپانیا و ئیتر هیچ کاتێك هەوڵی داگیرکردنی ناوچەی فرانکەکانیان نەدا.

شارلمانی، پاشایی فرانکەکان

لە دوای شارلی تەوروەشێن، نەوەی شارل بۆ پاشایەتی حکوومەتی فرانك هاتە سەر حوکم ئەو لە دوایی بەشارلمانی ناسرا کە مانای شارلی گەورە دەدات، لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی شارلمانیدا، ناوچەیەکی زۆر لە ژێر دەسەلاتی فرانکەکاندابوو، ناوبانگی جەنگاوەری شارلمانی لە داستانێکی کۆندا کە راهیبێکی ئەو سەردەمە گێراویەتییەوە بەم شێوەیە باسی ئازایەتی شارلمانی کردووە، رۆژێك شارلمانی و سوپاکەی لە ناوچەیەکی دوژمندا بەرەو پێشەوە دەچوون، دوو کەس لە بەرگریکەرەکان چوونە سەر تاوەرێکی بەرز، کاتێك کە ژمارەیەك لە سەربازەکانی فرانك دەرکەوتن، یەکێك لەو دووکەسە پرسی: ئایا شارلیش لەگەڵ ئەم سوپایەدایە؟ ئەوی تر وەلامی دایەوە: ((هێشتانە)) سەربازی زیاتر لە مەیدانی شەڕەکەدا دەردەکەون دیسانەوە کەسی یەکەم وتی: ((بەدڵنیاییەوە)) ئەمجارە شارل لەگەڵ ئەم سوپایەیە، هاوڕێکەی وەلامی دایەوە، ((هێشتا نە، کاتێك شمشێرەکان وەك قەدەکانی گەنم لە کێڵگەکاندا هاتن و چوون و رووبارەکان، شەپۆلە پۆلاییە رەنگ رەشەکانیان بەدیواری شاردا کێشا، ئەوکاتە شارل دێت))، هێشتا ئەم گفتوگۆیە کۆتایی نەهاتبوو، کە لە باکوورەوە هەورێکی رەش لە بەرزایی ئاسمانەوە دەرکەوت، بە نزیك بوونەوەی هەورەکە، بەرگریکەرەکان شارلیان بینی، پیاوێکی سەرتاپا داپۆشراو بە پۆلاڵ، بازووەکانی لەپەڕەی پۆلاڵ و سنگێکی پتەو و شانەکانی پان کە بەزریڕ پۆشی پۆلاڵیی دەپارێزدرا، بە دەستی چەپییەوە نەیزەیەکی ئاسن بەرزبووبۆوە و بە دەستی راستییەوە شمشێرێك کە رووخساری پاراستبوو، رانەکانی لەناو پولکە ئاسنینەییەکاندا جێگەی خۆی کردبۆوە و تەنانەت قەڵغانەکەشی لە ماددەی پۆلاڵبوو، ئەسپەکەشی بە رووخسار بەهێزبوو. هەموو سوپاکەی شارل خۆیان وەك ئەو رازاندبۆوە، کێڵگەکان و جادەکان پڕبووبوو لە پۆلاڵ، تیشکی رووناکی خۆر کە لە پۆلاکەی دەدا دەدرەوشایەوە. چاوەکانی بێ باك دەکرد، خەڵکی وڵاتە تێکشکاوەکە، سوجدە بۆ شمشێرە بەرزەوە بووەکان دەبەن، دیوارە پتەو و تۆکمەکان، لەبەردەم قاچی جەنگاوەرەکانی شارلمانیدا دەلەرێنەوە و ئازاترین لاو لەپێش چەکە قورسەکانەوە هەڵدێن.

جەنگەکانی شارلمانی بووە هۆی ئەوەی کە فرانکەکان لە دوای سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی رۆم، ببنە خاوەنی گەورەترین ئیمپراتۆرییەتی ئەورووپا لە کاتی تاج لەسەرنانی شارلمانیدا لە ساڵی ٨٠٠ی زاییندا، پانتایی دەسەلاتی ئیمپراتۆرییەتی فرانکەکان و وڵاتەکانی فەڕەنسا و بەلجیکا و هۆلەندا و سویسرا و زیاتر لە نیوەی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا بەشێك لە ئیسپانیای دەگرتەوە.

شارلمانی یاسای باشی بۆ ئیمپراتۆرییەتە گەورەکەی دانا و بە هۆی جێبەجێ کردنیانەوە چاودێری دەکرد. بۆ بەمەدەنی کردنی خەڵك رووی لە هیچ کارێك وەرنەدەگێرا. لەو رۆژگارەدا، ژمارەیەکی کەم دەیانتوانی بخوێننەوە و بنووسن و هیچ قوتابخانەیەك نەکرابۆوە، تەنانەت شارلمانی خۆشی نەیدەتوانی بخوێنێتەوە و بنووسێت، بە هەوڵێکی زۆر فێری خوێندن و نووسین بوو، وە فەرمانی دا کە دەبێت منداڵەکان فێری خوێندەواری بن، لە کۆشکەکەیدا قوتابخانەیەکی تایبەتیان بۆ منداڵان دروست کردبوو کە مامۆستایەکی زیرەك بەناوی «ئەلکوین» ئەوێی بەڕێوە دەبرد، ئەلکوین قوتابییەکانی خۆی بە پرسیار و وەڵام فێر دەکرد تا ئەوکاتەی کە بە تەواوی لە وەڵامەکە دەگەیشتن.

بۆ نموونە لەقوتابییەك دەپرسیت: «دەم چییە»؟ ئەلکوین وەڵام دەداتەوە: کەرەستەیەکە کە خواردن دەگەیەنێت بە لەشی مرۆڤ چونکە خواردن بە ئەوێدا تێپەر دەبێت». قوتابی دەپرسێت: «سك چییە»؟ ئەلکوین وەڵامی دەدایەوە: «چێشتلێنەر!» بەم شێوەیە منداڵەکان فێردەبوون کە دەستەکان کرێکارەکانی لەشن، ئێسکەکان دەسەڵاتی لەشن و قاچەکان ستوونەکانی لەشن.

قوتابخانەکانی تریش دامەزرا، یەکێك لە فەرمانەکانی شارلمانی بەم شێوەیە دەرچوو: «هەموو پەرستگایەك دەبێت قوتابخانەی هەبێت و لەوێدا کوڕەکان فێری سروود و نووسینی نۆت و گۆرانی بێژی و رێزمان بن». کتێبەکانی ئەو سەردەمە بە دەست دەنووسران و شارلمانی دەیزانی لە کاتی نووسیندا هەڵەیەکی زۆری تێدا دەکرێت، دەیوت: ((ئەو کتێبانەی کە بە کوڕەکان دەدرێت، نابێت هەڵەی تێدا بێت، وریابن تا لە کاتی خوێندن و نووسیندا کتێبەکان خراپ نەبن)).

پیاوماقوڵە چەکدارەکانی ئەو سەردەمە، بە چاوێکی سووکەوە سەیری زانستیان دەکرد، کوڕەکانی ئەوان لەو باوەڕەدابوون کە چونکە باوکانیان لە چینە بەرزەکانن، پێویست ناکات کە کاری قورس بکەن و لەبەر ئەوە لە خوێندنەوەی کتێبەکانی خۆیاندا کەمتەرخەمییان دەکرد، رۆژێك شارلمانی لەکاتی چاوپێکەوتنی لەگەڵ کۆمەڵێك لە قوتابییەکاندا پرسیاری لێکردن تاوەکو ئەنجامی کارەکەیان ببینێت، کوڕەکانی کە لە خێزانە هەژارەکان بوون، ئەرکە گرانەکانی خۆیان بە تەواوی ئەنجام دابوو. شارلمانی وتی: «دەزانم رەنجێکی زۆرتان کێشاوە. هەوڵ بدەن بە ئاواتی دڵی خۆتان بگەن و ئەوکاتە دەبنە جێی رێز لایی هەموان»، خێزانی پیاو ماقوڵەکان هیچ بیانوویەکیان نەبوو بە پاشا بڵێن. شارلمانی یەکسەر ئەوانەی سەرزەنشت کرد و وتی: ئێوە کوڕە شازادەکان، ئێوە رۆڵە بچووك و جوان و میهرەبانەکان کە بەڕەسەن و خزم و دەوڵەمەند خۆتان حساب دەکەن. فەرمانەکانی منتان جێبەجێ نەکردووە. ئاگاتان لەوانەکانی خۆتان

نەبووە و کاتی خۆتان بە تەمەڵی و گاڵتە کردنەوە بەسەربردووە، من هیچ بایەخ بەڕەسەن و خزم و رووخساری جوانتان نادەم، ئەگەرچی ئەوانی تر ئەوەیان زۆر بەلاوە گرنگە. پەیمانتان پێ دەدەم ئەگەر بەخێرایی کەم و کوڕییەکانتان چاك نەکەنەوە، دڵنیا بن کە میهرەبانی شارل دابینکەری گوزەرانتان نابێت.

لەدوای مردنی شارلمانی ئیمپراتۆرییەتە گەورەکەی ئەو بە یەکگرتوویی نەمایەوە لەناوەڕاستی سەدەی نۆیەمی زایینەدا زەوییەکانی ژێر دەسەلاتی ئەو دابەشکرا، بەشی رۆژهەلاتی بۆ ولاتی ئەڵمانیا بەشی رۆژئاوای بۆ ولاتی فەڕەنسا و بەشێکی تری بۆ ئیتاڵیا گۆڕا، هەموو ولاتێك پاشایەکی بۆ خۆی هەبوو وەك حکومەتێکی سەربەخۆ گەشەی دەکرد.

ناوچەکانی بەریتانیا دەگۆڕێت بۆ ولاتی ئینگلتەرا

لەو سەردەمی کە فرانکەکان گوڵیان گۆڕی بوو بۆ ولاتی فەڕەنسا، بەریتانیاش وردە وردە گۆڕا بۆ ولاتی ئینگلتەرا. بەریتانیا یەکێك بوو لە پارێزگاکانی روم، کاتێك خێڵەکانی بەربەر و کێویی هێرشیان کردە سەر ئیمپراتۆرییەت، لژیۆنی رۆمی جێگیر لە بەریتانیا بانگ کرا بۆ رۆم، بەریتانییەکان هەمیشە لە ژێر پارێزگاری روم دابوون، لەبەرئەوە بەرگریکەریان نەبوو، دوژمنە پیکتەکان و سکۆتییەکان کەلە خێڵە کێوییەکانی سکۆتلەندا و ئیرلەندا بوون، هێرشیان هێنایە سەر بەریتانیا. بەریتانییەکان نائومێد و داماو نامەیەکیان بۆ رۆم نارد: ((بەربەرەکان ئێمە فڕێ دەدەنە دەریاوە، دەریا ئێمە لەبەرچاوی بەربەرەکان پارچە پارچە دەکات. رێگە چارەمان نییە، یان دەبێت بخنکێین یان بە دەستی ئەوانە بکوژرێین)).

رۆم نەیدەتوانی هێز بنێرێت بۆ یارمەتی ئەوان چونکە پێویستی بە هەموو سەربازەکان بوو بۆ بەرگری کردن لەشار، لەئەنجامدا بەریتانییەکان داوای یارمەتییان لە ئانگلییەکان و ساکسۆنییەکان و جوتەکان کرد کە لە کەناری دەریای بالتیك دەژیان، بەلاّم ئەمە بۆ خۆی بووە کێشەیەکی تازە لە ساڵی ٤٩٩ی زایینەوە، بۆ ماوەی دوو سەد ساڵ، ئانگلییەکان و ساکسۆنییەکان بەردەوام هێرشیان دەهێنایەسەر خاکی بەریتانیا. سەرەتا بۆ دزی و تاڵان، هێرشی بچووکیان دەهێنا و پاشان بەتێپەڕینیان بە رووبارەکاندا هێرشیان کردە سەر گوندەکانی بەریتانییەکان و ئاگریان لەوانە بەردەدا و گەنم و مەڕ و مانگاکانیان دەفڕاندن، نووسەرێکی ئەو سەردەمە بەم شێوەیە نووسیوویەتی: ((ئەوانە، لە هەموو دوژمنەکانی ترمان زیرەکتر و بێ بەزەیترن، دەریایی قوتابخانە و جەنگ و تۆفان دۆستی ئەوانە. گورگی دەریایین کە بەتاڵانی دونیا رۆژگار دەگوزەرێنن .

هەموو ساڵێك ژمارەیەکی زیاتر لەئانگلێییەکان و ساکسۆنییەکان دەچوونە ناو خاکی بەریتانیاوە. زۆری نەخایاند کە بەریتانییەکانیان بەلای رۆژئاوادا راونا و خۆیان بوونە خاوەنی هەموو وڵاتەکە. ئانگلێییەکان و ساکسۆنییەکانی جێگیر لە بەریتانیادا دابەشبوون بە سەر چەند خێڵێکدا و هەر یەکێك لەوانە خاوەنی حکوومەتێکی بچووك لە ژێر دەسەڵاتی پاشایەکدا بوو. بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ ئەم حکوومەتانە بەیەکەوە جەنگان و لە کۆتایی سەدەی نۆیەم دا هەموو ئەوانە لە ژێر دەسەڵاتی یەك پاشادا یەکیان گرت. بەم شێوەیە بەریتانیا ناونرا ((ئینگلاند)) و وردە وردە ناوی گۆڕا بۆ ئینگلتەرا. بە خەڵکی ئەم وڵاتەشیان دەوت ئانگلۆساکسۆن. ئانگلۆساکسۆن وەك خێڵە جێرمەنییەکان، زۆر سەرسەختانە پارێزگارییان لە ئازادی و سەربەخۆیی خۆیان دەکرد. هیچ کەس مافی ئەوەی نەبوو بەبێ بانگ کردنی خاوەن ماڵ بە بەردەرگای خانووەکەیدا بڕوات. ئەگەر کەسێك بەبێ مۆڵەت بهاتایەوە ماڵەوە، خاوەن ماڵ مافی کوشتنی ئەوی هەبوو. وردە وردە ئەم پەندە کۆنە لە ناو ئەواندا جێی خۆی کردەوە کە ((خانوونی هەر کەسێك، کۆشکی ئەوە)).

ئەنگلۆساکسۆنەکان لە گوندە بچووکەکاندا دەژیان. هەموو گوندێك لەگەڵ زەوییەکانی دەوروبەریدا قەزایەکیان پێك دەهێنا. لە کۆمەڵە قەزایەکیش، شارۆچکەی گەورەتر بە ناوی بەش پێك دەهات. لە هەموو گوندێك دا، شوێنێکی کۆبوونەوەی تایبەت هەبوو بە ناوی ئەنجوومەن، لە کاتی پێویستدا هەموو پیاوە ئازادەکانی گوند لەوێدا چاویان بەیەکتر دەکەوت و لە بارەی مەسەلەکانی گوندەوە گفتوگۆیان دەکرد. هەر پیاوێك کە لەم کۆبوونەوەیەدا یان بەواتایەکی تر لە ئەنجوومەنەکانی شاردا بەشداردەبوو، مافی قسەکردن و رادەربڕینی هەبوو. مانگی جارێك، ئەنجوومەنی بەش کۆبوونەوەی بە ژمارەیەك لە گوندەکان دەکرد. گوندەکانی شارۆچکەیەك نوێنەری خۆیان بۆ ئەنجوومەنەکە دەنارد. بەشەکان، گوندەکانی بەیەکەوە دەبەستەوە و سەرۆکی ئەنجوومەن لە بارەی ئەو مەسەلانەوە گفتوگۆی دەکرد کە بۆ هەموو بەشەکان گرنگ بوون.

ئەو خێڵانەی کە لەیەك رژێمی پاشایەتیدا یەکیان گرتبوو بەڕەسمی پاشایی هەموو گوندەکانی ئەنجوومەنی بەش بۆ راوێژ کردن بانگ دەکران . ئەم کۆبوونەوانەیان ناو دەنا شورای پاشایەتی یان شورای گەورەکان، کەمانای ((کۆبوونەوەی پیاوە ئاقڵەکان))ە. یاساکان کەسە بەتەمەنەکان رێکیان دەخست و لەم کۆبوونەوەدا پێشکەشیان دەکرد. کێشانی نەیزە بەسەر قەڵغانەکاندا بەمانای پشتگیری کردنی یاسا بوو بەڵام چرپەچرپە شکات ئامێزەکانیان دەبووە

هۆی هەڵوەشانەوەی ئەم یان ئەویاسا. بەم شێوە، ئەنگڵوساکسۆنەکان لە چاخە کۆنەکاندا بەشداری حکوومەتی خۆیان کرد.

شا ئالفەردی گەورە

لە سەدەی نۆیەمدا، شەڕەکەرە درەندەخووەکانی دانیمارك بەرەو ئینگلتەرا سەرەو لێژبوونەوە و هەموو شوێنەکانیان ئاگر تێ بەردا و تاڵانیان کرد. ئامانجی ئەوانە، داگیرکردنی هەموو دورگەکەبوو. لە ساڵی ٨٧١ی زایینداا، پاشایەکی بەهێز بە ناوی شا ئالفەرد لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت. ئەم پاشا گەنجەی ئانگڵوساکسۆنییەکان، خەڵکی بۆ بەرگریکردن لە ناوچەکەی خۆی ئامادەی شەڕ کرد. حەکایەتی زۆر لەم بارەیەوە گێڕدراوەتەوە. لە یەکێك لەوحەکایەتانەدا هاتووە کە پاشا خۆی وەك سازژەنێك لێ دەکات و بەدزییەوە دەچێتە ناو ئۆردوگای دانیماریکییەکانەوە. ساز لێ دەدا و گۆرانی دەڵێت، پاشای لاو بە شارەزاییەکی تەواو ساز لێ دەدات، جەنگاوەرە دانیمارکییەکان دەخاتە سەما. فەرماندەی دانیمارکییەکان، دەنگی سازەکە دەبیستێت و فەرمان دەدات تا ساز ژەنەکە بهێنن بۆ لای چادرەکەی. ئالفەرد سازی بۆ لێدا و گۆرانی وت. کاتێك دانیمارکییەکانی مەست کرد و نوقم بوون لەشادی دا. ئالفەرد لە نەخشە و پیلانەکانی هێرشە جەنگییەکانیان ئاگادار دەبێت. لەدوای هەڵهاتن لە ئۆردوگای دانیمارکییەکان، پیلانێکی دانا و لەگەڵ جەنگاوەرەکانیدا بەو شەوە دایبەسەریاندا و سوپای دانیمارکییەکانی تێکشکاند. ئالفەرد لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕ، سازەکەی خۆی هەڵگرت و دەستی کرد بەساز لێدان بۆ فەرمانده دانیمارکییەکان کە بە دیل گیرابوون، فەرماندەکە بە بیستنی دەنگی سازەکە هاواری دەکرد: «سەیرە! تۆشا ئالفەردی هەمان مۆسیقا ژەنی گەرۆکی»! ئالفەرد لە وەلامدا دەیوت: بەڵێ من هەمان مۆسیقا ژەنی گەرۆکم کە ئێوە بە میهرەبانییەوە، رەفتارتان لەگەڵیدا دەکرد، ئەگەر پەیمانم پێ بدەی کە ئیتر لەگەڵ خەڵکی مندا نە جەنگی، ئازادت دەکەم!» رابەری دانیمارکییەکان بەڵێنی دا و بە رازیبوونی جەنگاوەرەکانی ئازاد کرا.

ئالفەرد پاشایەکی ئاقڵ و خۆشرەفتار بوو، لە پێش ئەودا، یاساکان زۆربەیان نەنووسرابوون، خەڵکی تەنیا لە بیریان بوو کە باوکانیان چ کارێکیان کردووە و چ شتێکیان بە یاسا زانیووە، ئالفەرد فەرمانی دا هەموو ئەم دابونەریت و یاسا کۆنانە لەسەر کاغەز بنووسن و پاشان لەناو ئەوانەدا، باشترینیان هەڵبژێردرێت و خۆشی چەند یاسایەکی بۆ ئەوانە زیادکرد. ئەو لە بارەی ئەو یاسایانەوە ئەمەی وتووە:

منی ئالفەرد ئەم یاسانەم کۆکردۆتەوە و فەرمانم داوە بەشێکی زۆر لەوانە کە نیاکانمان پاراستوویانە و بە رای منیش بە باش زانراوە، بینووسن. هەر یەکێك کە بەلامەوە باش نەبووە خستوومەتە ئەولاوە، جورئەتم نەکردووە هەر لە خۆمەوە شتی بۆ زیاد بکەم، چونکە بەلای منەوە روون نییە کام لەم یاسایانە بۆ نەوەکانی ئایندە جێی رەزامەندی دەبن.

سەرەتا یاساکانی پێشکەشی کۆبوونەوەکە کرد و ئەمەی نووسی: ((منی ئالفەرد، پاشای ساکسۆنییەکان، ئەوانەم پیشانی شورای پاشایەتی دا و ئەوان وتیان هەمووی راستە و جێ بەجێی دەکەین))، ئالفەرد لە کۆتایی ژیانیدا دەیوت: ((من هەمیشە دەمویست بە شێوەیەکی شایستە بژیم و یادگاری کارە باشەکانم بۆ ئەو کەسانە بەجێ بهێڵم کەلەدوای مردنی من دێن))، کاتێك ئەم شایە دوایەمین رۆژەکانی تەمەنی بەسەر دەبرد، کوڕەکەی بانگ کرد و پێی وت: ((کوڕی خۆشەویستم، لە تەنیشتمەوە دابنیشە. دەمەوێت پەند و ئامۆژگارییە راستەقینەکانت پێ بدەم، من بۆ جیهانێکی تر دەرۆم و تۆ بە تەنیا دەبیتە میراتگری هەموو ئەو شتانەی کە من لە تەمەنمدا پاراستبووم، دەپارێمەوە کە ببیتە باوك بۆ خەڵکەکەت، ئارامی بۆ هەژارەکان دابین بکەیت و یار و یاوەری لاوازەکان بیت و بە هەموو هێزودەسەلاتتەوە چاکسازی لە شتە هەڵە و نادروستەکاندا بکە)).

حکوومەتە بەهێزەکەی ئالفەرد تا ماوەیەك لە دوای مردنی، بە هەمان شێوە بە یەکگرتووی مایەوە. سالانێك دوای ئەوە پاشایەکی بێهێز لە هێرشێکی تازەی دانیمارکییەکاندا تێکشکا و جەنگاوەرێکی دانیمارکی بەناوی کانوت هاتە سەر تەخت. داستانێکی سەرنج راکێش لە بارەی کانوتەوە گێردراوەتەوە.

ڕۆژێك دەست و پەیوەندەکانی بۆ خۆ بردنە پێشەوە بە زمانی لووس وتبوویان کە دەسەلاتی ئەو بە شێوەیەك گەورەیە ئەگەر فەرمان بدات بە شەپۆلەکانی دەریا، شەپۆلەکان فەرمانەکەی جێبەجێ دەکەن، کانوت لەم جۆرە دەم لووسیانە بێزار بوو، فەرمانی دا لە کاتی بەرزبوونەوەی ئاودا، کورسییەکی لە کەنار ئۆقیانوسدا بۆ دابنێن، پاشان لەسەر کورسییەکە دانیشت و لەکاتێکدا کە چاوی بڕیبووە دەریاکە وتی: ((ئەی دەریا، من ئەربابتم، ئەگەر بمەوێت، کەشتییەکانم بەسەر شەپۆلەکانی تۆدا بڕۆن، تۆ بەر ئەوان دەکەویت و ئەوەش لە زیانی منە، بەسە شەپۆلەکان بوەستێنە و قاچەکانی ئەربابەکەت و خاوەنەکەت تەڕ مەکە)).

بێگومان شەپۆلەکان درێژەیان بە جووڵەی خۆیاندا و قاچەکانی و کورسییەکەیان تەڕکرد. کانوت رووی لەدەست و پێوەندەکانی خۆی کرد و وتی: ((سەیر بکەن دەسەلاتی پاشاکان و هەموو مرۆڤەکان چەندە لاوازە، دەزانن کە شەپۆلەکان گوێ لە قسەی من ناگرن، هەموان

دەبێت بزانن کە دەسەڵاتی پاشاکان چەندە هیچ و بێ بایەخە چونکە هیچ کەس لە بەرامبەر دەسەڵاتێکدا کە ئاسمان و زەوی و دەریا فەرمانڕەوایی دەکات، دەسەڵاتی نییە)).

ئەسکەندەنافیاییەکان لە دەریاکانی باکووردا دەریاوانی دەکەن

لەدوایەمین ناوچەکانی باکووری ئەورووپادا، لە وڵاتەکانی کە ئێستا پێیان دەوترێت نەرویج و سوید، خێڵە تێکۆشەڕەکانی ناسراو بە ئەسکەندەنافیاییەکان یان پیاوانی باکوور دەژیان. چونکە کەنارە بەرزەکانی ئەم ناوچانە بەهۆی ئاوەوە درێژ و باریك و لق لق بووە، زۆرجار بە ئەسکەندەنافیاییەکان دەوترێت ڤایکینگ. ئەم ناوە لە وشەی ((ڤایك)) بە مانایی ((کەنداو)) یان ئاوی ((دۆڵ))ەوە وەرگیراوە. بەشی ناوەوەی وڵاتی ئەسکەندەنافیا بە شێوەیەك نارێك و وێران بووە کە زۆربەی خەڵکەکە لە کەنارەکانی ئەوێدا دەژیان. تەختەی پێویستیان بۆ دروست کردنی کەشتییەکان لە دارستانەکانی دەوروبەرەوە دابین دەکرد، کاری سەرەکی ئەسکەندەنافیاییەکان لە چاخە دێرینەکاندا، راوەماسی ناو دەریاکان بوو. پاشان بە دروست کردنی کەشتییە بەهێز و دەریابڕەکان، بوونە دزی دەریایی، لە کەنارەکانی ئەورووپای رۆژئاوادا دزی و تالانیان دەکرد.

کەشتییەکانی ئەوان بەرز و باریك بوو، هەر یەکێکیان چل تا پەنجا سەوڵی هەبوو، چارۆکەی گەورەی شێوە چوارگۆشەییان لە پەتە رەنگاوڕەنگەکانی سوور و سپی یان شین و سەوز دەچنی، بە کەشتییەکانیانەوە دەبەست و هێمایەکی وەك سەرەداڵ یان سەرەگورگیان لەسەر دەکێشا. لووتی کەشتییەکەیان بە ماددەیەك روکەش دەکرد و بە شێوەیەك ئەوەیان دادەتاشی کە لە هەژدیهایەکی جەستە گەورە بچێت کە بە خەیاڵی ئەوەی لەسەر ئاوەکە رابکێشێت. دواوەی کەشتییەکەش وەك کلکی هەژدیها وابوو کە بۆ لای سەرەوە پێچی خواردبوو. قەڵغانی جەنگاوەرەکان کە رەنگە دڵگیرەکانیان هەبوو. بە چوار دەوری کەشتییەکەوە هەڵیان دەواسی تا لەکاتی پێویستدا سوودی لێ وەربگیرێت، کەشتییەکە بە سەوڵێکی گەورە کە بەلای راستی لەشی کەشتییەوە بەسترابوو رۆڵی سوکانی دەبینی، ئاڕاستەکەیان پێ دەگۆڕی.

دزە دەریاییەکانی ئەسکەندەنافیا شەوانی درێژ و ساردی زستانیان بە جەژن و ئاهەنگ بەسەر دەبرد. زۆرجار گڕە ئاگراوییە سووتێنەرەکان لە ناوەڕاستی هۆڵە گەورەکانی جەژندا بەرز دەبۆوە، رووناکی دەکردنەوە. شمشێرەکان و خوزەکانیان بەسەر دیوارەکانەوە هەڵواسرابوو کە بە

روویناکی ئاگرەکە، پۆلاٚ بریسکەدارەکانی ئەوانە دەدرەوشایەوە شاخی گامێشەکانیان پڕ دەکرد لە مید (خواردنەوەیەکە کە لە هەنگوین و ئاو وئاوی جۆ دروست دەکرێت) لەم لاوە بۆ ئەو لای مێز دەست بەدەست دەیانگێڕا، گۆرانی بێژ سازەکەی هەڵدەگرت و گۆرانی بەسەر قارەمانەکان و دلێرەکان و سەفەرە درێژ خایەنەکانیان دا دەوت:

مرەکەبی دەریایی ئێمە، لە کاتێك کە سەیری قەڵغانەکان و نەیزەکان و خودەکان دەکەن،

بەلەنجەولار لە ناو کەف و بڵقەکانی دەریادا دەکەوێتە رێ، کەشتییەکانمان وەك باڵندە ئاوی دۆڵەکان تا دەریا دەبڕن، پشت بە با، بە چارۆکەی بۆ با دروستکراو، لە پێش گەیشتنی تۆفاندا، بە تیژی تێ دەپەڕین.

کەشتیوانە ئەسکەندەنافیاییەکان لە رۆژی روویناکدا، کەشتییەکانیان بە یارمەتی خۆر و لەشەواندا بەبینینی ئەستێرەی باکوور ئاڕاستەیان دەگۆڕی بەلاٚم کاتێك هەوا تۆفان و ئاسمان هەور بوایە، تووشی کێشە دەبوون. زۆرجار کەشتیوانەکان چەند قەلەباجکەیەکیان لەگەڵ خۆیاندا دەبرد. کاتێك گومانیان دەکرد لە نزیك وشکانیدان، قەلەباجکەکانیان بەرەلاٚ دەکرد. ئەگەر قەلەباجکەکان بگەڕانایەتەوە تێ دەگەیشتن، کە هێشتا زۆر دوورن لە کەنارەکانەوە. بەلاٚم ئەگەر باڵندەکان نەگەڕانایەتەوە، بە هەمان ئاڕاستەی رۆیشتنی باڵندەکان ئاڕاستەی کەشتییەکانیان دەگۆڕی چونکە دەیانزانی ئاسایی باڵندەکان شوێنێکیان بۆ پشوو دۆزیوەتەوە و لە بەر ئەم هۆیە بۆ کەشتییەکە نەدەگەڕانەوە لە ئەنجامدا دەبێت وشکانی لە هەمان نزیکی دا هەبێت.

ئەسکەندەنافیاییەکان زۆر دڵخۆش بوون بە کەشتییەکانی خۆیان و ناوی سەرنج راکێشی وەك ئاسکی شەپۆلەکان، گاکێوی شنەی باکوور و قەلەباجکەی رەشەبایان لە کەشتییەکانی خۆیان دەنا، کاتێك سەرۆکی یەکێك لە خێڵەکان دەمرد. ئەویان لەگەڵ قەڵغان و شمشێرەکەدا بۆ ئارامییەکی ناکۆتا لە کەشتییەکەی خۆیدا دایان دەنا، کۆتەرەی تایبەتی شێوە مەیتیان لە بەردەم ئەودا وەك کەپر هەڵدەچنی و ئاگریان تێ بەردەدا، پاشان کەشتییە ئاگراوییەکەیان لە دەریادا بەرەلاٚ دەکرد تاوەکو بەسەر ئاوەکەوە بمینێتەوە.

لەسەدەی نۆیەمی زایینـدا، ئەسکەندەنافیاییەکان، بە کەشتییە درێژە شێوە هەژدیهاییەکانیان و چەند سەولێکی خۆیان، کەوتنە گەران بە دوای ئاوە خۆڵەمێشەیی و تۆفاناوییەکانی ئەتلەنتایی باکوور. دورگەیەکیان دۆزییەوە کە ناویان نا «ئایسلەندا» لەوێدا جێگیر بوون.

لاوێکی شەڕکەری بێ بەزەیی بەناوی ئەریکی قژسوور لە ناو دەریاوانەکان دا بوو (ئەریك) لاوێکی شەڕانی بوو، و کێشە و دەردەسەری زۆری دروست دەکرد. لەبەرهەمان هۆ لە ئایسلەندا چووە دەرەوە، ئەو دەیویست ناوچەیەکی تازە بدۆزێتەوە . لەگەڵ چەند کەسێکی تردا بەرەو بەشەکانی رۆژئاوای دەریا بەرێکەوتن . لە دوای سێ ساڵ ، ئەریك بەداستانێکی سەر سوڕهێنەرەوە گەڕایەوە بۆ ئایسلەندا و رایگەیاند کە دورگەیەکی سەر سەوزی کەشف کردووە. زۆربەی زەوییەکانی ئەوناوچەیە بە سەهۆڵ و بەفر داپۆشرابوو بەلاّم کەنارەکانی هەمووی سەوزبوون. ئەریك ئەو شوێنەی ناونا «گرینلاند» و هیوادار بوو کە ئەوانی تر رازی بکات کە لەو ناوچەدا نیشتەجێبن. ئەو کوڕێکی هەبوو بەناوی (لیف) کە یەکێك بوو لەباشترین دەریاوانەکانی گرینلاند. لە سەفەرێکدا لە ساڵی ١٠٠٠ی زایینی «لیف ئەریکسۆن» و هاورێکانی بەهۆی تۆفانەوە لە رێڕەوی خۆیان لایاندا. پێشبینی دەکرا کە گەشتیارەکان بە کەنارەکانی ئەمریکای باکوور بگەن. ئەو ناوچانەیان کەشفکرد کە زەوییەکەی بەدارمێو داپۆشرابوو، گوڵ و دار و دەوەن و ترێی کێوی لەهەموو لایەکەوە روابوو . لیف ئەو ناوچانەی ناونا «فینلاند» یان «فینلەندا».

لەدوای سەد ساڵ لە مردنی شارلمانی، کۆمەڵێك لە ئەسکەندەنافیاییەکان هاتن بۆ کەنارەکانی باکووری فەڕەنسا و پاشایان ناچارکرد تا لە ناوچەکانی دراوسێی کەنداوی ئینگلتەرا، ناوچەیەك بۆ ئەوان دیاری بکات. ئەم کۆمەڵانە لەو ناوچانەدا نیشتەجێبوون و بەتێپەڕبوونی کات، وازیان لەدابونەریت و کەلتووری خۆیان هێنا و وردە وردە دابونەریت و کەلتووری خەڵکی فرانکیان وەرگرت. ئەوان ئەم نیشتیمانە تازەیەیان ناونا «نۆرماندی».

ویلیامی پاڵەوان

لەدوای سەد ساڵ لە نیشتەجێبوونی ئەسکەندەنافیاییەکان لە نۆرماندی «دوك ویلیام» حوکمی ئەم ناوچەی کرد. ئەو کەسە سەردانی ئینگلتەرای کردبوو، پەیوەندییەکی زۆر دۆستانەیی لەگەڵ پاشای ئینگلتەرا واتە شا «ئیدوارد»دا هەبوو. لە دوای مردنی شا ئیدوارد، خەڵکی ئینگلتەرای کونتی یەکێکیان لە خەڵکی ساکسۆنەکان بە ناوی (هارولد) بۆ پاشایەتی هەڵبژارد، ویلیام لەبەرئەوەی شا ئیدوارد پەیمانی تەختی پاشایەتی پێدابوو، سەرپێچی لە (هارولد) دەکات. دەگێڕنەوە بە هەواڵی مردنی ئیدوارد ئەمەی وتووە: «ئیدوارد مردووە؟ لەمە بەدواوە ئینگلتەرا هی منە». ویلیام سوپا ئامادەکەی بینی و بە مەبەستی داگیرکردنی ئینگلتەرا، کەشتییە جەنگییەکانی سوپاکەی ئامادە کرد بۆ تێپەرین بە کەنداوی ئینگلیزدا.

لـه ١٤ی تـشرینی یەکـەمی سـاڵی ١٠٦٦ی زایینیـدا، کەشـتییە جەنگییـەکان دەگاتـە کەنارەکانی ئینگلتەرا. ویلیام یەکەمین کەس بوو کە پێی لەسەر خاکی ئینگلتەرا دانا. کاتێـك کە لە بەلەمەوە بازیدا بۆ وشکانی قاچی لـە بەلەمەکـە گـیر دەبێـت و دەکـەوێت بـە زەویـدا. هاورێکانی، ئەمەیان بە خاڵێکی خراپ دانا و پێـشبینی تێکـشکانێکی سـەختیان بـۆ خۆیـان کرد. ویلیام مستێك خۆڵی لەسەر زەوییەکە هەڵگرت و هاواری کرد: «من بـە هـەردوو دەسـت ئەم ناوچەیەم گرتووە، پشت بە خودا ئەم ناوچەیە هی منە».

نۆرماندییەکان لە «هاستینکر» لە باشووری ئینگلتەرادا بەرەو هێزەکانی ئینگلیـز رۆیـشتن کە لەژێر فەرمانڕەوایی «هارولد»دا بوون، لە پێش دەست پێکردنـی شـەڕدا، ویلیـام فـەرمانی بەسەربازەکانیدا: «ئاگاتان لە خۆتان بێت. ئازایانە بجەنگن، تالانییەکی زۆر چاوەڕوانی ئێمەیە. ئەگەر سەرکەوین سەروەت و سامانێکی زۆرمان چنگ دەکەوێت هەرچییەك بە دەسـت بهێـنم، ئێوەش بە دەستی دێنن. ئەگەر ئەم ناوچەیە داگیر بکەم، بەسەر ئێوەدا دابەشی دەکەم».

ویلیام لە ناو شەڕەکەدا، لەسەر ئەسپەکەی کەوتە خوارەوە و سەربازەکانی لـەوباوەڕەدابوون کە ویلیام کوژراوە. هاوارەکانی «رابەرەکەمان کوژراوە!» لە ناو سوپاکە بلاوبۆوە و سـەربازەکان ترسنۆکانە کشانەوە. ویلیام خۆی فڕێ دایە بەردەم سەربازە هەڵهاتووەکان و خودەکەی لەسـەری دانا تا سەربازەکانی دەموچاوی ببینن. قیژاندنی و وتی: «من لێرەم ! سەیری مـن بکـەن! مـن هێشتا زیندووم بـە یارمـەتی خـودا سـەرکەوتوو دەبم! ئەمـە چ کارێکـە کـە دەیکـەن؟ ئێـوە لەسەرکەوتن و مەزنێتی هەمیشەیی هەڵدێن. دەتانەوێت هەمیشە ریسوا و شەرمەزار بن»؟ بەم قسانە، نۆرماندییەکان رۆحیان بەبەرداچۆوە ولە شەڕەکەدا سەرکەوتن.

لە رۆژی کریسمس (جەژنی سەری ساڵ)ی ساڵی ١٠٦٦ی زایینیدا، ویلیام تـاجی پاشـایەتی ئینگلتەرای لەسەرنا و بەم شێوەیە حکوومەتی کۆنی پاشاکانی ئـانگلۆ ساکـسۆنەکان کۆتـایی هات. ویلیام زەوی دابەشکرد بەسـەر چـەکدارەکانی خۆیـدا کـە لـە داگیرکردنـی ئینگلتـەرادا هاوکارییان کردبوو. و بەم شێوەیە، نۆرماندییەکان بوونە چینی دەسەڵاتداری وڵات.

ویلیامیش دەسەڵاتی تەواوی هەبوو بۆ کۆنترۆڵ کردنی ئینگلتەرا. کەسانی شارەزا و ئـاقڵی هەبوو بـۆ بـەڕێوەبردنی حکوومـەت. یاسـاکانی دەرکـرد کـە یەکـسان و دادپەروەرانـە بـوو. لەحەکایەتێکی کۆنی ئەو سەردەمەدا کە بەجێ ماوە، بەم شێوەیە هاتووە: «هەرگیز نابێت ئەو ئارامی و ئاسایشەی کە ویلیام لە وڵاتدا چەسپاندوویەتی، پشتگوێ بخرێت. وڵات بە شـێوەیەك ئەمین بوو کە هەموویان دەیانتوانی بە کۆڵەپشتێکی پڕ لە زێرەوە بە وڵاتـدا هاتووچـۆ بکـەن. کەس رێگەی پێ نەدەدرا کە کەسێکی تر بکوژێت تەنانەت ئەگەر تاوانباریش بوایە».

نۆرماندییەکان گۆڕانکارییەکی زۆریان لە ئینگلتەرادا ئەنجامدا لەوانە گواستنەوەی کەلتوور و دابونەریتی خۆیان بۆ خەڵکی ناوچەکە . سەرەتا خەڵکی بە هەردوو زمانەکە قسەیان دەکرد، پاشا و پیاوماقوڵەکان بە زمانی نۆرماندی– فەڕەنسی قسەیان دەکرد، خەڵکی کوڵان و بازاڕەکان بە زمانی خۆیان واتە ئانگلۆساکسۆنی راهاتبوون. جووتیارە ئانگلۆساکسۆنییەکان ئاژەڵەکانی خۆیان بەناوەکانی ئانگلۆساکسۆنی بانگ دەکرد بۆ نموونە (pig, Caw,calf, sheep) کە بەڕێز بەمانای بەراز، مانگا، گوێرەکە، مەڕ دێن. بەڵام کاتێك لەسەر مێزی پیاوماقوڵە نۆرماندییەکان گوێت لەو ناوانە دەبوو کە بە زمانی نۆرماندی دەریان دەبڕی بۆ نموونە (Pork, beak, veal , mutton) کە بەرێز بە مانای گۆشتی بەراز و گۆشتی مانگا، گۆشتی گوێرەکە، گۆشتی مەڕ دێن.

وردە وردە هەردوو زمانەکە تێکەڵ بوون و هەموویان بە زمانی ئینگلیزی قسەیان دەکرد. بەشێکی زۆر لە وشەکانی زمانی ئینگلیزی، زمانی ئانگلۆساکسۆنی و زمانی نۆرماندی – فەڕەنسی تێدایە.

ڤاسال و دەرەبەگ

خەڵکی ئەورووپا بەسەر میللەتە جۆراوجۆرەکان دابەش بووبوون، بەڵام شێوەی ژیانیان لەیەك دەچوو. هەموو زەوییەکانی وڵات هی پاشا بوو. چونکە پاشا توانای چاودێری کردنی هەموو ئەوانەی نەبوو. بەشێکی زۆری ئەو زەوییانەی دابەش دەکرد بەسەر ئەو جەنگاوەرانەی کە لە بەدەست هێنانی سەرکەوتندا هاوکارییان کردبوو. ئەوان لە بەرامبەر وەرگرتنی ئەم زەوییانەدا پەیمانیان بە پاشادابوو کە لە کاتی هێرشی دوژمندا بەرگری لە حکوومەتەکەی ئەو بکەن. ئەم پیاوانە، پیاوماقوڵی پلەبەرز بوون. ئەوانیش بەشێك لە زەوییەکانی خۆیان بەسەرە بە کەسانێك دەدا کە ئەوانەش پەیمانیان دابوو کە بەرامبەر ئەوان بەوەفاداری بمێننەوە و لەکاتی هێرشی دوژمنەکاندا بەرگری لە زەوی پیاوماقوڵەکان بکەن، ژیانی مرۆڤەکان لەو رۆژگارەدا بەردەوام لە نمایشێکی مەترسیدار دابوو، کەسە بێ هێزەکان لە ژێر چاودێری رابەرە بەهێزەکان دابوون ئەو کەسانەی کە زەوییان لە پیاوماقوڵەکان وەردەگرت ناودەنران (ڤاسال) هەرکەسێك کە دەبووە پیاوماقوڵێك دەبوایە ئەم سوێندە رەسمییەی بخواردایە «سوێند بە ئیمانم دەخۆم کە ئایندەدا وەفاداریم بەرامبەر ئەربابم بچووکترین فێل نەکەم لەم پەیمانەی لەگەڵیدا بەستوومە» ئەو کاتە پیاوماقوڵ ڤاسالە تازەکەی خۆی ماچ دەکرد و وەڵامی دەدایەوە «من تۆ پەسەند دەکەم و بەپیاوانی خۆمت دەزانم و بۆ پیشاندانی بەستنی پەیمانەکە تۆ ماچ دەکەم» ئەم شێوە تازەیەی ژیان ناونرا فیودالیزم «سیستەمی خاوەندارێتی» لەسەرتاسەری ئەورووپادا بڵاوبۆوە، کۆمەڵگا لە هەرەمەکی گەورە دەچوو کە پاشا لە

لووتکەیدا بوو، لەبەشی خوارتر ئەو پیاوماقوڵە دەسەلاتدارانە بوون کە سوێندیان خواردبوو تاخزمەتی پاشا بکەن، لەئەوان خوارتر ئەو دەرەبەگانە بێ بایەخانە بوون کەهەرێکێکیان بە ڤاسالی ئەوان دەژمێردران و لە کۆتاییدا پایەکانی هەرەم لە ژماریەکی زۆر خەڵکی ئاسایی پێك هاتبوو. لەگەڵ ئەوەی پاشا سەرۆکی حکومەت بوو دەسەلاتی ئەو بەسترابۆوە بەو موڵکانەی کە هەیبوو، هەنێکجار پیاوماقوڵەکانی پاشا دەسەلاتیان زیاتر بوو.

جەنگ و بەربەرەکانی بەردەوام لەنێوان پیاوماقوڵەکاندا رووی دەدا کەسانێك بەزەوییەکانی خۆیان رازی نەبوون، هەوڵیان دەدا تاوەکو بەهێرش کردنە سەر دراوسێکانیان زەوی زیاتر بەدەست بهێنن، پیاوماقوڵێك کە لەم هێرشەدا سەردەکەوت، دەستی بەسەر زەوی پیاو ماقوڵەتیکشکاوەکەدا دەگرت و دەیخستە سەر زەوییەکانی خۆی، کاتێك کە پیاوماقوڵێکی گەورە کەدەسەلاتی لە پاشا زیاتر بوو شۆڕشی لە دژی پاشا دەکرد و بە تەواوی دەستی بەسەر حکوومەتەکەیدا دەگرت، بۆ خۆی حکوومەتێکی رادەگەیاند.

خواکانی غەیرە مەسیحی

لەو سەردەمەدا کەخێڵەکانی جێرمەن بە شێوەی ئاوارە و سەرگەردان دەرکەوتبوون مەسیحی نەبوون. ئەوان بڕوایان بەوخوایانە بوو کە باوباپیریان بەدرێژایی سەدەکان پەرستبوویان. خوایی خواکانی «ودن» یان «ئۆدین» بوو، ئۆدین کاروبارەکانی جیهانی بەڕێوەدەبات دوو قەلەباجکە، هەموو رۆژێك لەسەر زەوییەوە هەڵدەفڕین هەواڵی رووداوەکانیان بۆ دەبرد.

«تیور» گەورەترین کوڕی ئۆدین بوو. چەکوشێکی گەورەی هەبوو کە بە ئەوە دێوەکانی دەکوشت و کەمەربەندێکی دەبەست کەدەسەلاتی بەوە دەبووە دوو بەرامبەر، و دەستکێشی ئاسنینی لەدەست دەکرد خەڵکی بەبیستنی هەورەگرمە لەو باوەڕدابوون کە تیور چەکوشەکەی خۆی بۆئاسمان هەڵداوە. خێڵەکانی جێرمەن لەوبڕوایەدابوون کە لە شاخەکان و دارستانەکاندا رۆحەکان دەژین، ئەسکەندنافیاییەکان لەوبڕوایەدابوون کە خوداکۆنەکانیان لە «ئاسگارد» دەژین کە بەپەلکە زێرینەیەکەوە بەناوی «بایفراست» بەزەوییەوە نووساوە، دەیانوت کەلە ئاسگارد کۆشکەجوان و گەورەکان هەیە. بۆ خانووی ئۆدین واتە «ڤالاهالا» بەشکۆ و مەزنێتیەکی تایبەت رازی بوون. لە حەکایەتە ئەسکەندەنافیاییەکاندا بەم شێوە باسکراوە کە ئۆدین لە هۆڵە گەورەکەی خانووەکەیدا بۆ گەورەیی قارەمانانی زەوی کە لە مەیدانی شەڕدا گیانیان سپاردبوو، جەژنەکانی بەئامادەبوونی شەهیدەکان دەگێرا، خواکانی جەنگ واتە «ڤالکیرییەکان» لێپرسراوەتییان ئەوەبوو کە ئەو جەنگاوەرە ئازایانەی کەلە مەیدانی جەنگ دەکوژران، بهێن بۆ لای ئۆدین. ڤالکیرییەکان بە

نیزەوقەڵغان چەکدار کرابوون، دەیانتوانی بە ئەسپە بەهێزەکانی خۆیان بەخێرایی بەئاسماندا بڕۆن ناوی هەندێك لە رۆژەکانی هەفتەی ئەورووپاییەکانی لە ناوی خواکانی خێڵە جێرمەنییەکانی چاخی کۆنەوە وەرگیراوە چوارشەممە لەناوی ودن، پێنجشەممە لەناوی تیور، سێ شەممە لە ناوی تیو و هەینی لە ناوی فرایا کە خوای عەشق و خۆشەویستی و جوانی ئەسکەندەنافیاییەکانی بوو، وەرگیراوە .

مەسیحییەت بە سەرتاسەری ئەورووپادا بڵاودەبێتەوە

لە دوای رووخانی ئیمپراتۆرییەتی رۆم، راگەیەنەرانی زیرەکی مەسیحییەت سەفەریان بەسەرتاسەری ئەورووپادا کرد، بۆ بڵاوکردنەوەی مەزهەبی مەسیحییەت. داستانی کۆن هەیە کە باسی مەسیحی بوونی کلۆیس و خەڵکانی فرانك دەکات، دەگێڕنەوە کاتێك کلۆپس تازەبووبووە پاشا فرانکییەکان هێشتا ودن و تیور و خواکانی تریان دەپەرست. «کلوتیلدا» ژنی کلویس بوو بە مەسیحی، وە داوای لە مێردەکەی دەکرد تا واز لە پەرستنی خوا کۆنەکان بێنێت، بەڵام نەیدەتوانی رازی بکات کەپەیڕەوی ئایینە تازەکە بکات. رۆژێك لە کاتی شەڕێکدا، بارودۆخەکە لە بەرژەوەندی کلویس و سوپاکەی دانەبوو ئیتر دڵنیابوو کە تێکدەشکێت، لەناکاو کلویس خوای مەسیحی بیرکەوتەوە و هاواری کرد «عیسایی مەسیح، ئەی کوڕی خوایی زیندوو کە دەڵێن ئەوانەی ئومێدیان بە تۆ هەیە، سەرکەوتوویان دەکەی، داوای یارمەتی لە مەزنێتیت دەکەم. ئەگەر من بەسەردوژمندا سەربخەی، ئیمانت پێ دەهێنم و بەناوی تۆ «غسل تعمید» دەکەم کلویس لە شەڕەکەدا سەرکەوت و کلوتیلدا ناردی بەدوای ئوسقوفێکدا و داوای لێ کرد تا مەزهەبە راستەکە فێری مێردەکەی بکات. کلویس وتی: «هەرچەندە من خۆشحاڵ دەبم کە گوێ لەئامۆژگارییەکانی تۆ دەگرم، بەڵام خەڵکەکەی من دەست لە خواکانی خۆیان هەڵناگرن» لەگەڵ ئەمەشدا لە دوای ئەوەبووە مەسیح، بە راگەیەنەرەکانی مەزهەبی وت: «من دەچمە لای خەڵك و ئەوەی بە منتان وت، بە ئەوانیش دەڵێم » کلویس بۆلای خەڵك چوو، لەپێش ئەوەی کە قسە بکات، خەڵك هاواریان کرد کە «ئێمە ئامادەین تاپەیڕەوی خوای هەمیشەیی بکەین» نزیکەی سەدساڵ لە دوای سەردەمی کلویس، کۆمەڵێك لە راگەیەنەرانی مەسیحی لە ژێر رێنمایی راهیبێکی بەناوبانگ بەناوی «ئاگۆستین» لە کەنارەکانی بەریتانیادا پەیدابوون. داستانی سەرنج راکێشیان لەبارەی هۆی چوونی ئەم راگەیەنەرانە بۆ بەریتانیا دەگێڕایەوە، رۆژێك راهیبێك بەناوی «گریگۆری» بەبازاڕێکی رۆمدا تێدەپەڕێ لەوێدا ژمارەیەك کوڕی بینی کە بریاربوو وەك بەندە بفرۆشرێن، گریگۆری ناوی میللەتەکەیانی لە بەندەفرۆشەکە پرسی، وەڵامی دایەوە: «ئەوانە ئانگڵین» گریگۆری وتی: «باشترە ئانگڵییەکان «بەمانایی فریشتە» ناوبرێن، چونکە رووخساری فریشتەییان هەیە».

پاشان راهیب دیسانەوە پرسی کە ئەوانە مەسیحین یان کافر لە وەڵامدا وتیان ئەوانە کافرن، راهیب بە پچڕپچڕی وتی: «دەبێت بن بە مەسیحی. من خۆم بۆ ناوچەکانیان دەڕۆم و خەڵکەکەیان لەڕقی خودا رزگار دەکەم» پاشان راهیب پرسی: «ناوی پاشاکەیان چی یە » وەڵامەکە ئەمەبوو «ئیلا».

گریگۆری هاواری کرد: «وای! (سوپاس و پێزانین بۆ خوا) دەبێت لەو ناوچەیەدا، زمان بۆگەورەیی و رێزی خودا بکرێتەوە».

هیچ دیار نییە کە گریگۆری کاری بۆئەو کوڕ و منداڵە بچووك و هەژارانەی بازاڕ کردبێت بەڵام هیچ کاتێك پشتگوێ نەخستن. کاتێك کە بە پلەی پاپا گەیشت. ئاگۆستینی لەگەڵ کۆمەڵێك لە راگەیەنەرانی مەزهەبدا نارد بۆ ئینگلتەرا، راهیبەکان چوونە ناو ئینگلتەراوە و نامەیان نارد بۆ پاشاکەی کە هاتۆنەتە ناو وڵاتەوە. پاشا حەزی کرد بیان بینێت و قسەکانیان ببیستێت. کاتێك قسەکانی ئەوانی بیست، وتی: «قسەکان و بەڵێنەکانیان باشە. بەڵام ئەوان تازە و سەیرن و ناتوانم باوەڕ بە هەموویان بکەم. لەلایەکی تریشەوە ناتوانم واز لەو شتانە بهێنم کە نیاکانمان و هەموو خەڵکی ئینگلتەرا باوەڕیان پێیەتی. بەڵام دەزانم کە ئێوە لە وڵاتێکی دوورەوە هاتوون تاوەکو بە ئێمە بڵێن خۆتان چۆن گەیشتوون بە حەقیقەت، لە دواییدا لەم ناوچەیە بمێننەوە. من خانوویەکتان دەدەمێ بۆ نیشتەجێبوون و خۆراکیشتان بۆ خواردن دەدەمێ و دەتوانن ئامۆژگاری خەڵکی بکەن، ئەگەر یەکێك لە دانیشتوان ئیمان بە ئایینی ئێوە بهێنێت بەو شێوەیەی کە خۆتان ئیمانتان پێیەتی، من رێی لێ ناگرم ».

راهیبەکان لەوێ مانەوە و زۆری نەخایاند کە زۆری خەڵکی ئینگلتەرا بوونە مەسیحی. راگەیەنەرانی مەسیحی پەیامەکانی خۆیان گەیاندە هەموو ناوچەکانی تری ئەورووپا. رۆژێك پاشایەك لە دوای قسەکردنی راگەیەنەرێك پێی وت: ئەگەرچی زرێ پۆشم لەبەردایە، بەڵام پیاوێکم دۆزیوەتەوە کە قسەکانی وەك تیر دڵم کون دەکات». تا سەدەی پانزەیەمی زایینی زۆربەی خەڵکی ئەورووپای رۆژئاوا بوون بە مەسیحی.

رابەری کەنیسەی پاپا بوو کە لە رۆم دا دەژیا. لە هەموو گوندێکدا، کشیشێك، ئایین و رێوڕەسمی کەنیسەی گوندەکەی بەڕێوە دەبرد، کاری ئوسقوفەکانیش سەرپەرشتی کردنی کشیشەکانی ناوچەکانی دەوروبەری خۆی بوو. وردە وردە ئوسقوفەکانی شارە گرنگەکان، کاریگەرییەکی تایبەتیان لەسەر ئوسقوفەکانی شارە بچووکەکان هەبوو، وە نازناوی ئوسقوفی گەورەیان پێ درا. لە هەموو کەنیسەکان دا، زانیاری و ئایینێکی لێکچوو لە بارەی شێوەی ژیانەوە دەخوێندرا. هەموان پەیڕەوکاری یاساکانی کەنیسەبوون، چونکە دەسەڵاتی پاپا لە دەسەڵاتی پیاوماقوڵەکان و تەنانەت پاشاکانیش زیاتر بوو.

بەشی حەوتەم

سیستەمە نوێکانی ژیان

لە قەڵایەکی سەدەکانی ناوەڕاستدا

پیاوماقوڵەکان بە ئاگابوون لە دوژمنە شەڕانییەکان کە لە هەموو کون و کەلەبەرێکدا هەبوون، لە قەڵاپتەوەکاندا دەژیان، قەڵاکانیان لەسەر تاشە بەردە سەختەکانی شاخ یان لە دوورگە بەجێ ماوەکانی دەریاچەکان یان لە شوێنێکدا کە هێرشکردنە سەری سەخت بوایە، دروست دەکرد. قەڵا و زەوییەکانی دەوروبەریان بە دیواری بەردینی گەورە دەورە دەدا کە هەندێکجار بەرزییان دەگەیشتە سێ مەتر. لە چوار سوچی دیواری قەڵاکەدا تاوەری بەرزیان دروستکردبوو کە شوێنی چاودێری پاسەوانەکان بوو کە بەردوام لەوێدا پاسەوانییان دەکرد تاوەکو دوژمن نزیك نەبێتەوە. ئەگەر قەڵاکە هیچ پارێزگارێکی پتەوی سروشتی نەبوایە، ئەوا بە دەوری دیوارەکەی دەرەوەیدا چاڵی گەورەیان هەڵدەکەند بە ناوی خەندەق و پڕیان دەکرد لە ئاو.

لە کاتی هێرش کردنە سەرقەڵادا، سوودیان لە قەڵاکوت و مەنجەنیقەکان وەردەگرت کە لە دەزگا جەنگییەکانی رۆمەکان دەچوو. دوژمنەکان لەسەر سك بەرەو دیوارەکە بۆ پێشەوە دەچوون و پەیژەکانیان لە تەنیشتدا بەرز دەکردەوە و یان بە بردنی تاوەری سەفەری بەرەو دیوارەکە، بەوەدا سەردەکەوتن. بەرگریکەرانی قەڵاکەش لەسەر دیوارەکانەوە. تیریان دەهاویشت و بەردە گەورەکان و قیری تواوەیان بەسەری دوژمندا دەڕشت، جەنگاوەرەکان لەش و جەستەی خۆیان بە زرێ پۆشە پۆلاینەکان کە زۆر قورس بوو، دەپاراست، دەموچاویان بەخودە پۆلاینەکان دادەپۆشی، کەهیچ کونێکی تێدا نەبوو جگە لە چەند درزێك بۆ بینین و هەناسەدان، نەیزەی درێژ و قەڵغانیان هەڵدەکرد و سواری ئەسپە بەهێز و گەورەکان دەبوون کە بە زرێ پۆشی بەردین داپۆشرابوون. چونکە رووخساری جەنگاوەرەکان لە ژێر خودەکانی خۆیانەوە شارابۆوە، لەسەر خودەکانیان هێمای تایبەتی وەك وێنەی شێر یان ئاژەڵەکانی تریان دەکێشا تا بەم رێگە لەمەیدانی جەنگدا بناسرێنەوە، زۆربەی ئەم هێمایانە تایبەتمەندی کەسەکە پیشان دەدات. گرنگترین ژووری قەڵا، هۆڵەکەی بوو. ئەم هۆڵە، ژوورێکی شێوە لاکێشەی گەورە و پڕچێگە بوو کە دیوارەکانی ئاسایی لەبەردە رەقەکان دروست دەکرا. لەزستاندا، رووی ساردی زەوییەکانیان بەکا یان پێستی ئاژەڵەکان دادەپۆشی و ئاسایی بۆ دروست کردنی سەقف سوودیان

لە تەختە پانە رەنگ کراو و هەڵکەندراوەکان وەردەگرت. لەلایەکی ژوورەکەدا، ئاگردانێکی بەردییان بۆ ئیش پێ کردن دادەنا کە لە مانگە دووروودرێژەکانی زستاندا ئاگری گراویان تێدا دەپاراست، هەموو خێزانەکە لە کاتی نان خواردن دا لە هۆڵەکەدا کۆدەبوونەوە، سەکۆیەك لە کۆتایی هۆڵەکەدا هەبوو، مێزی بەرز و درێژی تێدابوو کە تایبەت بوو بە ئەرباب و خێزانەکەی و میوانە گرنکەکان .

بۆخەڵکی تری ماڵ مێزە بەرزەکانی لەسەرسێ قاچ وەستاهەبوو لە هۆڵەکەدا رێز دەکرا و کورسی درێژەکان لە هەردوولای مێزەکەدا دادەنران، لەکاتی نان خواردندا، کەسێکی کۆمیدی بەجل وبەرگی سەیروسەمەرە و رەنگاوڕەنگەوە بە جموجۆڵە سەیر و پێکەنیناوییەکانی هەموانی سەرگەرم دەکرد لە دوای نان خواردنی ئێواریێ، هۆڵەکەیان بۆ سەماکردن چۆڵ دەکرد و یان بۆ یاری شەترەنج و تاوڵە مێز و کورسییان رێزدەکرد، گۆرانی عاشقانەیان دەووت و بەسەرهاتی چەکدارەکانیان دەگێڕایەوە. زۆرجار شیعری دوور و درێژیان لە وەسفی قارەمانانە خۆشەویستەکانی وەك شا «ئاتور» کە هاوکاری بەریتانییەکانی کرد یان «رولاند »کە برازای «شارلمانی» بوو، دەخوێندەوە.

فێرکاری شوالییەکان

لە قەلاکاندا، کوڕەکان هونەری شوالییە فێردەبوون. سەرەتا تا١٤ساڵ وەك قوتابی خزمەتیان دەکرد و فێرکاری زۆریان دەبینی هەر یەکێك لە خانووەکانی قەلاڵ لێپرسراوی قوتابییەك بوو، داستانی داوێن پاکەکان و شوالییە ئازاکانیان بۆ ئەوان باس دەکرد و رەفتارە جوانەکان و یاسای شوالییەکانیان فێر دەکردن. لەو وانانەی فێری قوتابییەکانیان دەکرد، سەماکردن و ژەنینی عود بوو، دەبێت هەموو قوتابییەکان بەردەوام بچن بۆ کەنیسە، بەم شێوەیە خاتوونەکانی کۆشك قوتابییەکانی خۆیان بە پەروەردەی جوامێری و چەکدارییەتی مەسیحی و هەست کردن بە گەورەیی بەخێو کرد. شوالییە پلەیەکی شانازی کردن بوو کەلە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەلایەنی پاشاوە دەدرایە کوڕی پیاوماقولاڵن . ئەوگەنجانەی کە بۆگەیشتن بە پلەی شوالییە پەروەردە کرابوون بە خزمەتکاری ئەرباب و خێزانەکەی دەژمێردران لە دوای حەوت یان هەشت ساڵ بە پلەی شوالییە دەگەیشتن و قوتابییەکان بە نیگەرانییەوە تامەزرۆی گەیشتن بە سەردەمێك بوون کە دەکران بە «شاگرد» و ئەو رووداوە لەچوارده ساڵیدا رووی دەدا، شاگردەکان ژیانێکی پڕ ئیش وکاریان هەبوو، بەیانیان لە پێش

هەموواندا هەڵدەستان و شەوانیش کاتێکی درەنگ دەخەوتن. هەمیشە ملکەچی ئەربابەکەی خۆیان بوون ئەرکەکەشیان ئەوەبوو زرێ پۆشی ئەربابەکەیان رووکەش بکەن، چاودێری ئەسپەکان بـن و لـە کاتی نان خواردندا دەبوایە چاوەڕێیان بکردایە تا تەواو دەبوو، کاتێك ئەربابەکەی دەچـوو بۆشـەڕ، دەبوایە «شاگرد» لە مەیدانی شەڕەکەدا ئامادە بوایە و ئەسپە تازە نەفەسەکان و چەکە تازەکانی بۆ ئەربابەکەی ئامادە بکردایە، چونکە هەموو ساتێك لەوانە بوو کە ئەربابەکەی پێویستی پێیان بێت. بەوشێوەیە ئەگەر «شاگرد» کەسێکی شایستە بوایە، دەبووە شوالییە. رێوڕەسمی شوالییە درێژخایان بوو، بەڵام پێشوازی لەگەڵ دابوو، هەر بەشێکی ئەو رێوڕەسمە مانایەکی تایبـەتی هـەبوو، سـەرەتا خۆی دەشت و کراسێکی سپی و بەفری دەپۆشی چونکە بڕیاربوو ژیانێکی تازە و پاك بگرێتـە بـەر، پاشان جل وبەرگی رەنگی سووری دەپۆشی کە نیشانەی خوێنێك بوو کە لەپێناو بەرگری کـردن لـە ستەملێکراوەکان دەیڕژێت. لەسەر ئەم جل و بەرگانەوە چاکەتێکی رەشی تەسکیان دەپۆشـی کـە نیشانەی مردن بوو

لەپێش بوون بەشوالییەدا،"شاگرد"ی گەنج، ئـەو شـەوەی لـە بـەردەم میحرابـی پەرسـتگای کۆشکدا بەسـەردەبرد شمـشێر و قـەڵغان و نەیزەکـەی لەسـەر میحرابەکـە دادەنـا و بـە تـەنیا لـە کەنیسەیەکی تاریکدا کە تەنیا بەچەند مۆمێك روونـاك بووبـۆوە، دەپاڕایـەوە . ئـەو وا فێرکرابـوو کەهەر چەند زیاتر بپارێتەوە، خودا زیاتر بەزەیی پێدا دێتەوە و دەتوانێت ببێت بە شوالییەکی چاك، کە رۆژ دەبۆوە، کشیشێك دەهاتە نـاوەوە و «شـاگرد»ی لاو ئاقلاڵنـە سـوێند دەخـوات کـە ئـازا و دلێربێت و بەرگری لەحەقیقەت بکات، پارێزگاری ژنان بێت، هاوکاری کەسانێك بکات کە کێشەیان هەیە و هاوکار و یارمەتیدەری بێ هێز و بێ پەناکان بێت، کشیش شمشێرەکەی لەسـەر میحرابەکـە هەڵدەگرت و دەیووت «ئەمە بەناوی باوکت وەربگرە و بەوە بەرگری لە خۆت و کەنیسەی پیرۆز بکە و هیچ کەس بە نادادپەروەرانە بریندارمەکە» .

لەم کاتەدا ئەنـدامانی خێـزان و کۆمـەڵێك میـوان لەحەوشـەی قەلاکـە دا کۆدەبوونـەوە شوالییەکان و خاتوونەکان، شمـشێرەکەیان دەبەسـت بـە کەمـەری «شـاگرد»ەوە و قـولاپێکی روکەشکراو زێڕیان هەڵدەدا بەقەڵغانەکانیاندا دەکێشا. پاش کەمێك ساتی گەورەی رێوڕەسمەکە دەهات «شاگرد»ی لاو لە سەر ئەژنۆ دادەنیشت و ئەربابەکە لەکاتێکدا کە شمشێرەکەی بەشانی ئەودا دەهێنا، دەیوت: «بەناوی پەروەردگار و تەمەنی میشل و جـۆرج پلـەی شـوالییە بـە تـۆ دەسپێرم ئازا و وەفاداربە ».

خۆشگوزەرانی و رابواردن

پیاوماقوڵەکان عاشقی جەژن و شادی بوون، بووکێنی کچی ئەرباب و بوون بەشوالییەی کوڕەکەی بە واتایی رووداوێکی نوێ بوو کە میوانداری لەخۆدەگرت، کە کۆمەڵێك لە شۆخ و شەنگەکانی شوالییە و خاتوونەکان بە جل وبەرگی رەنگاوڕەنگەوە بەشداریان تێدادەکرد. میوانەکان بەپێی پلەوپایەکانیان لەسەر مێز دایاندەنیشاندن خزمەتکارەکان، خواردنی جۆراوجۆریان دەهێنا لە هەمان کاتدا ژەنەرەکان ساز یان عودیان لێ دەدا.

بە تایبەتی جەژنی کریسمس، رۆژەکانی جەژن و خۆشگوزەرانی بوو پارچەدارێکی گەورە و زۆرجار دارێکی ساغیان بە لق و پۆپەوە دەهێنا بۆهۆڵەکە و هەڵیان دەدایە زۆپا دارەکەوە ئەرباب بە خەڵوزێکی گەشاوە ئەوەی دادەگیرساند و پاش کەمێك گڕەکانی ئاگرەکە بەتەق و تۆق لە دووکەڵ کێشەکەوە بەرز دەبوونەوە. کاسەیەکی گەورەی پڕ لە سێوی سوور دەست بە دەست دەیان گێڕا و هەموو کەسێك بۆ سەلامەتی دراوسێکەی دەیخوارد پاشان جەژن دەستی پێ دەکرد. کەلەیەکی شێریان لە دیزەیەکی زیویندا هەڵدەگرت. سێوی کولاویان لەدەمی شێرەکە و گوڵی سووریان لە گوێکانیدا دادەنا. لە دیزەیەکی تردا تاوسی سوورەوەکراویان دەهێنا. پەڕە رەنگاوڕەنگەکەی باڵندەکەیان بە شێوەیەك بە چواردەوریدا دەڕازاندەوە کە لەوە دەچوو زیندوو بێت، زۆرجار ئەرباب کێکی دەبڕی و باڵندە بچووکەکان لە ناویدا هەڵدەفڕین و لە سەرتاقی هۆڵەکەدا دەنیشتنەوە و بەم شێوەیە هەموویانی بێ ئاگا دەکرد. لەدوای جەژن چەندان جۆر شتی سەرگەرمکەر ئەنجام دەدرا. یەکێك لە میوانەکان بە گاڵتە و گەپەکانی خۆی خەڵکەکەی دەهێنایە پێکەنین و سەرگەرمی دەکردن. زۆرجار کۆمەڵێك ئەکتەر دەهاتنە ناوقەلاکەوە و بەشداری جەژنیان دەکرد. ئەوانەی ژن و پیاوی هەژاربوون کە بەژن و باڵای خۆیان دەگۆڕی بۆ قەلاکان دەچوون، لەوێدا هەڵدەپەرین و سەمایان دەکرد و نمایشە بچووکەکانیان پێشکەش دەکرد.

دەستپێکردنی راو

قەلاکان لەهەموولایەکەوە بە دارستانە گەورەکان دەورەدرابوو. دارستانەکان پڕبوون لە ئاژەڵەکانی وەك ئاسك و شێر و.. هتد، دانیشتوانی قەلاً تامەزرۆی راوبوون و خواردنی گۆشتی راو یەکێك بوو لە شتە بەتام و چێژەکانی ئەوان. کاتێك کە هەوا خۆش و لەبار بوایە. بەیانی زۆر

زوو، کۆمەڵێك لەپیاوماقوڵەکان بەنەیزەی درێژ و تیروکەوانە تایبەتییەکانی راوەوە، بە سواری ئەسپەوە لەگەڵ تانجییەکان و پاسەوانەکانیاندا لە قەڵا دەهاتنە دەرەوە. راوچییەکان لە رێگەی گردەکان و رووبارەکان و لەوەرگاکانەوە دەچوونە ناو دارستانەکانەوە، سەرەتا تانجییەکانیان بە دوای شوێن پێی ئاژەڵە تایبەتییەکان دا دەنارد و پاشان خۆشیان بەخێرایی بە دوای ئەوانە دەڕۆیشتن، زۆرجار ماوەیەکی دوور و درێژیان بە دوای راو دا دەبڕی، لە دارستانەکانی دەوروبەری قەلاڵدا راوی باڵندەکانی وەك چین ماچین و کەو و هەتد بە هەڵۆ زۆرخۆش بوو، لەم راوانەدا خاتوونەکانیش بەشداریان دەکرد، هەڵۆ و باز لەسەر مەچەکی دەستی خاوەنەکانیان دەنیشیتەوە ئەم باڵندانەیان بە شێوەیەك پەروەردە کردبوو کە بەبیستنی فیکە یان دەنگی خاوەنەکانیان یەکسەر بۆ لایان هەڵدەفرین، لە پێش دەست پێ کردنی راودا، دەموچاویان بە سەرپۆشێکی بچووك دەبەستەوە و بە وریاییەوە چاودێری ئەو زنجیرەیان دەکرد کە قاچی هەڵۆکەی پێوە بەسترابۆوە، کاتێك کە باڵندەیەك لە ئاسماندا دەبینرا بەخێرایی سەرپۆشی هەڵۆکەیان هەڵدەگرت و بەرەلایان دەکرد، هەڵۆ لوتکەی ئاسمانی دەگرت و لە ناکاو بەخێرایی دەسوڕایەوە و بەرەو باڵندەکە دەهاتە خوارەوە خاوەن هەڵۆ فیکەی بۆ لێ دەدا و هەڵۆ لەگەڵ ئەو باڵندەیەی کە گرتبووی بۆ لای دەگەڕایەوە، سەرپۆشەکەیان دەدایەوە بەسەریدا و قاچیان بە زنجیر دەبەستەوە، هەتا باڵندەی تریان دەبینی، زۆرجار لەساتێکدا هەموو هەڵۆکانیان بەیەکەوە دەنارد بۆئاسمان دەنگە دەنگێکی زۆر بەرز دەبۆوە هەموویان گردەویان دەکرد کە هەڵۆی کێ، باڵندەکە دەگرێت.

پێشبڕکێکانی شمشێربازی

بەجۆش و خرۆشترین رووداوی قەلا، پێشبڕکێکانی شمشێربازی بوو، ئەم پێشبڕکێیانە جۆرە شەڕێکی نمایشی بوو کە پیاوماقوڵەکان لەوێدا زیرەکی خۆیان لە جەنگاوەریدا پیشان دەدا. چەند مانگێك لە پێش دەست پێ دەکردنی پێشبڕکێکانیدا، پیاوماقوڵە بەشداربووکان نامەیان بۆهەموو قەلاکانی چواردەوریان دەنارد و کاتێك نمایشی پێشبرکێ رادەگەیەنرا پێیان دەوترا کە «هەموو ئەو کەسانەی کە حەزیان لەم پێشبڕکێیە یان خوازیاری بەشداربوونن تیایدا، بانگێشت دەکران تا لەوێدا ئامادەبن» بە شوێنی بەرپاکردنی پێشبڕکێیەکانیان دەوت مەیدانی شەڕ.

لە ناوچەیەکی شێوە لاکێشەییدا کە بە چیمەنێکی یەکپارچە داپۆشرابوو، محاجەریان بەدەوردا دروست دەکرد و شوێنی تایبەتی سەیرکەرانیان بەکلاوی بێگانە دەڕازاندەوە،

بۆئەوەی کە هەتاو خەڵکی بێ تاقەت نەکات بەهەڵواسینی ئالاّ و پەردە رەنگاوڕەنگەکان، سێبەریان بۆ شوێنەکان دروست دەکرد. بەشێکی گەورەتر لە شوێنەکە، تایبەت بوو بە خاتوونەکان و تەختەی شاژنی عەشق و جوانیش لەهەمان بەش دابوو ئەو خاتوونانەی کە لە پێشبڕکێکەدا بەشداردەبوون، کراسی درێژی جوان لە ئاوریشمی رەنگاوڕەنگ و قۆڵ درێژ و فەقیانەدار و کەمەربەندی لەگوڵ چنراویان لە بەردەکرد، هەندێك لەم کراسانە لە تاڵی زێڕوزیو چنرابوو، پیاوماقوڵەکان کەوایی درێژ و پارچەی گرانبەهایی ئاوریشمیان بە دەوری مل یان مەچەکی دەستیاندا دەئالاّند و زنجیری قورسی زیڕ و ئەنگوستیلە گەوهەرەکانیان بەخۆیانەوە دەکرد، لە رازانەوەی خۆیاندا هیچیان لە خاتوونەکان کەمتر نەبوو، مەراسیم بەرێزێکی گەورە و بەشکۆ لە مەیدانی شەڕدا دەستی پێ دەکرد، سەرەتا نەیزەکانیان دەخستە ناو جل و بەرگی رەسمی و درەوشاوەکانی خۆیانەوە، پاشان شوالییەکان بەسەرئەسپەکانەوە جووت جووت و سەرتاپا نوقم لەناو زرێ پۆشە بەزێڕ رووکەش کراوەکان کەلەژێرتیشکی خۆردا دەدرەوشانەوە دەکەوتنەڕێ، لەسەر خودەکانیانەوە، پەڕی درێژی رازاوە کە لە جولاّنەوە دا بوو، بەسەر نەیزەکانیشیانەوە پەتە رەنگاوڕەنگەکان و پارچە بەگوڵ چێنراوەکان کە خاتوونەکان وەك یادگاری بە شوالییە خۆشەویستەکانی خۆیان پێشکەش کردبوو، هەڵبەزودابەزی دەکرد. ئەسپ سوارەکان لە شوێنی خۆیان دەوەستان، نیوەی لەلایەك و نیوەکەی تریش لەلایەکی تری مەیدانەکە، چاوەڕوانی بیستنی رەمزی دەست پێ دەکردنی پێشبڕکێیەکە بوون لە دوای دەنگی کەڕنا، لێپرسراوی پێشبڕکێکان هاواری دەکرد: ((بەناوی پەروەردگار و تەمەنی میشل نەبەردەکەمان دەست پێ دەکەین)). پۆستەچییەکان هاواریان دەکرد: ((دەست پێ کردن!)) دووکەس لە شوالییە سوارەکان بە تیژی دەگەیشتە ناوەڕاستی مەیدانەکە و هەریەکەیان هەوڵی دەدا نەیزە بەرزکراوەکەی خۆی بەوەی بەرامبەری دابکێشێت دەنگی سەمی ئەسپە غاردەرەکان و تەقە تەقی کەڕکەری بە یەکدادانی نەیزەکان بەقەڵغانەکاندا وەك هەورە گرمە لە مەیدانی ململانێ دەنگی دەدایەوە، سەیرکەرە پەشۆکاوەکان لە گۆشەیەکەوە هاواریان دەکرد: ((ئافەرین شوالییەی ئازا لەپێناو خاتوونە خۆشەویستەکەدا بجەنگە)). لە گۆشەیەکی ترەوە هاواریان دەکرد: ((لەبیرت نەچێت تۆ نەوەیەکیت، شایەنی چاوەڕوانییەکانی باووباپیرت بە))!

هەندێك شوالییەکان لەسەر ئەسپەکانەوە خۆیان هەڵدەدا بۆ سەر زەوییەکە، شاگردەکەیان رای دەکرد و بەرزی دەکردنەوە. شوالییە سەرکەوتووەکانیش بەخۆ بەزلزانییەوە لەسەر

ئەسپەکانی خۆیان دادەنیشتن دەنگی کەڕنا بۆ پیشاندانی کۆتایی هاتنی گێمی یەکەمی پێشبرکێکە بەرزدەبۆوە شوالییەکان بۆشوێنی خۆیان دەگەڕانەوە، چەکە تازەکانیان هەڵدەگرت و چاوەڕوانی گێمی دووەم بوون، شوالییەکان چەندجارێك هێرشیان دەکردە سەر یەکتر تا ئەوەی لە کۆتاییدا پۆستەچییەکان هاواریان دەکرد: «ئالاکانی خۆتان کۆ بکەنەوە»، بەم شێوەیە پێشبڕکێکە کۆتایی دەهات.

لەشەودا، جەژنێك لەهۆڵی گەورەی قەلاّ دەگێڕدرا. ئەو شوالییەی کە زۆرترین نەیزەی شکاندبوو، خەلاّتی یەکەمی پێ دەدرا، پاشان لای شاژنی عەشق و جوانی لەسەر ئەژنۆ دادەنیشت و شاژن لەم کاتەدا تاجی گوڵی لەسەردادەنا، دەیوت: «شوالییەی بەڕێز، ئەم چەپکە گوڵە وەك رەمزی دلاوەری ئەمڕۆتان، پێشکەش بەتۆی دەکەم».

سیرفەکان و پیاوماقوڵەکان

دانیشتوانی هەر قەلاّیەك، پێویستییەکانی خۆیان بەدەست دەهێنا، یەکێك خواردنی ئەرباب و جەنگاوەرەکانی ئامادە دەکرد، یەکێکی تر جل و بەرگیانی دەدووری و کەسێکیش زرێ پۆشی ئەرباب و شوالییەکانی دروست دەکرد و ئەسپەکانی تیمار دەکرد، بەوکەسانەی کە کارەکانی قەلاّیان ئەنجام دەدا پێیان دەوتن سیرف، بێگومان ئەوانە بەندەبوون چونکە کڕین و فرۆشتنیان پێوە نەدەکرا، لەگەڵ ئەوەشدا ئازادنەبوون کاتێك پیاوماقوڵێك پارچە زەوییەکی پەیدا دەکرد، سیرفەکان لەوێدا وەك درەختەکانی ئەوێ ژیانیان بەسەردەبرد، دەبوونە مولکی پیاوماقوڵەکان. سیرفەکان لەجیاتی کار پارەیان پێ نەدەدرا، بەلاّم مۆڵەتیان پێ درابوو تا پارچە زەوییەك بکەن بەکشتوکاڵ بۆ خێزانەکانی خۆیان. جووتیارەکان لەبەرامبەر سوود وەرگرتن لە زەوییەکان خزمەتێکی زۆری ئەربابیان دەکرد. بەشێك لە مۆڵکەکان یان مولکی تیولی بەمولکە بێ گەردەکانی ئەرباب ناودەبرا، بۆ سوودی تایبەتی خودی ئەرباب خرابووە ئەولاوە. دەبوایە هەموو جووتیارێك بەلایەنی کەمەوە سێ رۆژ لە هەفتەیەکدا لەم زەوییانەدا کاری بکردایە. جووتیار بۆ هاڕینی گەنمەکەی دەبوایە بۆ ئاشی ئەرباب بچوایە و ئاردەکەشی لە تەنوری ئەربابدا، ببرژاندایە. دەبوایە هەموو جارێك بەشێك لە گەنمە هاڕاوەکە و چەند نانێکی برژاەی بۆ ئەرباب بەجێ بهێشتایە و لە جەژنی پاك و جەژنە مەزهەبییەکانی تردا هێلکە و جوجك و لەکاتی درویّنەشدا بەشێك لەبەروبوومەکەیان دەدا بەئەرباب.

دابەشکردنی زەوی

زەوی بە پێی تیولی دابەش دەکرا بەسەر سێ زەوی گەورەدا. لەپاییزدا، لە یەکێك لەو سێ زەوییەدا گەنم و تۆوەکانی تر دەچێنرا، لە کاتی بەهاردا، لە کێڵگەی دووەمدا جۆیان دەچاند و هیچیان لە کێڵگەی سێ یەمدا نەدەچاند کەبەوە دەڵێن «بەیار یان وەرد» ساڵی دوایی لەم کێڵگەیەدا گەنم، لەو کێڵگەیەی کە گەنمیان تێدا چاند بوو، جۆ و لەکێڵگەی جۆکەدا هیچیان نەدەچاندە جووتیارانی سەدەکانی ناوەڕاست زانیاری زۆریان نەبوو لە بارەی کشتوکاڵ کردنەوە، بەڵام دڕکیان بەوە کردبوو کە زەوییەك هەموو ساڵێك تۆوی تێدا بچینرێت، بەروبوومی زۆری نابێت. لەئەنجامدا، هەموو وەرزێك کێڵگەیەکیان بە بەیاری بەجێ دەهێشت تاوەکو سروشت ئەوە دووبارە پڕ بەرهەم بکات.

هەموو کێڵگەیەك بەسەر چەند کەرتێکدا دابەش دەبوو کە ئەوانیان بە چیمەن جیادەکردەوە هەموو جووتیارێك خاوەنی چەند کەرتێکی کێڵگە بوو. خاڵێکی سەیر ئەوەیە کە کەرتەکانی یەك جووتیار لە کێڵگەیەکدا لە تەنیشت یەکترەوە نەبوو، لەچەند شوێنێکی جیاوازی زەوییەکاندا بوو. بەم شێوەیە، زەوی بەپیت و وشکەکان بەیەکسانی بەسەر هەموان دا دابەش دەبوو: ئەگەر چی بەڕووکەشی ئەم شێوەیە دادپەروەرانە بەرچاو دەوکەت، بەڵام سیستەمێکی رێکوپێك نەبوو. کەرتەکانی زەوی سیرفەکان بە شێوەیەك پەرش و بلاوبوو کە بۆچوون لە کەرتێکەوە بۆ کەرتێکی تر کاتێکی زۆر بەفیڕۆ دەچوو .

لەبەهاردا جووتیارەکان کێڵگەکانیان بەگاسنێکی پتەو کە بەگایەکەوە بەسترابۆوە، دەکێڵاڵ. پاشان بەسێلك زەوییەکان ساف دەکرد و تۆوەکانیان بەسەردا دەپرژاند. لە پاییزدا گەنمەکانیان بەداس درەو دەکرد پاشان گەنمەکانیان لەسەر گالیسکە دادەنا و تا خەزێنەی دانەوێڵەکان هەڵیان دەگرت. گەنمەکانیان لە خەزێنەیەکی سەر زەویدا بلاودەکردەوە و بە گورزی گەورە کە ناو دەنرا خەرمان کوت، گوڵەکانیان دەکوتا بۆ ئەوەی دەنکە گەنمەمان بێنە دەرەوە.

ژیانی جووتیارەکان

جووتیارە رەنجدەرەکان لە گوندە بچووکەکاندا لە دەرەوەی دیواری قەڵاڵ دەژیان. خانووە یەك ژوورەکانی ئەوانە لە کا و قوڕ دروستکرابوو، لە سەر زەوی قوڕەکەیان دەشێلا. زۆرجار

ژوورەکە، پەنجەرەی هەبوو. لەسەر زەوی ناو ژوورەکە ئاگردانێکیان دروست دەکرد و کونێکیان لە سەقفی ژوورەکەدا بۆ دووکەڵ کێش دروست دەکرد.

جووتیارەکان ئاسایی جلوبەرگی پتەویان لەبەر دەکرد کە بە پەت دەبەسترا. ئەم جلوبەرگانەیان لە خوری مەڕەکانی خۆیان دروست دەکرد. لە زستاندا پارچەیەکیان بە دەوری قاچیاندا دەئالاند تاوەکو گەرمیان بێتەوە. لەجیاتی پێلاو، پارچەیەکیان بە دەوری قاچیاندا دەپێچایەوە و بە چەرم و تەختەیەکی داریان بەناو ئەوەوە دەبەستەوە تا بە ئاسانی بە رێگەدا بڕۆن.

خواردنی ئەوان سادە و هەژارانە بوو کە لە شۆربا و سوپ و گۆشتی بەرازی سوێرکراو ماسی و نانی رەش پێك دەهات. بە پشت بەستن بە حەکایەتی نووسەرێك کە لە سەدەی دوانزەیەمدا دەژیا، ((جووتیارەکان هەرگیز ترێی رەزەکانی خۆیان نەدەخوارد، وە خواردنی بەتامیان نەدەچەشت، ئەگەر پارچەیەك نانی رەش و کەمێك کەرە و پەنیریان هەبوایە، دڵخۆش و شادمان بوون)).

جووتیارەکان کەمێك ئازادییان هەبوو، ئەوان دەبوایە بەردەوام ملکەچی ئەرباب بوونایە. بێ مۆڵەتی ئەو نەیاندەتوانی مولکی ئەرباب بەجێ بهێڵن. لە پێش هاوسەرگیریدا، دەبوایە رەزامەندی ئەویان بەدەست بهێنایە، جووتیارەکان نەیاندەتوانی کەمتەرخەمی بکەن لە خزمەتی ئەربابەکاندا. ئەگەر هەوڵیان بدایە لە گوندەکەی ئەرباب هەڵبهاتنایە، دەستگیردەکران و بە توندی سزا دەدران. لە راستیدا ژیانی ئەوانە زۆر سەخت بوو. جووتیارێك دەیوت: ((هەر کە خۆر هەڵدەهات دەبێت گاکان بۆ کێڵگە بەرم و گاسنەکانیان لێ ببەستم. لە زستانی ساردا، بە هۆی ترسم لە ئەرباب، جورئەتم نییە لە ماڵەوە بمێنمەوە. هەموو رۆژێك کاتێك گاسن بەگاوە دەبەستم، دەبێت یەك جەریب زەوی یان زیاتر بکێڵم، دەبێت ئاخوری گاکان پڕ بکەم لە یۆنجە و ئاویان پێ بدەم، ئیشم سەختە چونکە ئازاد نیم)).

ئەم حەکایەتە وەسفێکی وردی ژیانی زۆربەی خەڵکی ئەورووپایە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا. بێگومان ئەم بارودۆخە لە ناوچە جیاوازەکاندا وەك یەك نەبووە، هەندێك لە جووتیارەکان ژیانێکی باشتریان هەبووە ئەگەر ئەرباب میهرەبان و دادپەروەر بوایە، سیرفەکانیش ژیانێکی باشتریان دەبوو، بەڵام تەنانەت لەگەڵ ئەمەشدا سیرفەکان هەر لە ژێر دەسەڵاتی ئەربابەکانی خۆیان دابوون، ئەو دەیتوانی بەهەر شێوەیەك کە ئارەزوو دەکات رەفتار لەگەڵ جووتیارەکاندا بکات.

پیاوە پیرۆزەکان

لەم سەردەمانەدا کەسانێك لەو باوەڕەدا بوون کە باشترین شێوەی ژیانی راستەقینە مەسیحییەتە، دوورکەوتنەوە لەم دونیا گەندەڵە و پەنابردن بۆ شوێنێکی نەمر تا لەوێدا بتوانن لەگەڵ پەروەردگاردا راز و نیاز بگۆڕنەوە و بیر لە فیکرە پیرۆزەکان بکەنەوە، ئەم جۆرە کەسانەیان کە بەم شێوەیە بیریان دەکردەوە، پێیان دەوتن (زاهید).

چەند ساڵێك لە دوای ئەوە بەربەرییەکان، دوایەمین ئیمپراتۆریان دەرکرد، پیاوماقوڵێکی گەنج بەناوی (بندیکت) کە ئیتاڵی بوو، بڕیاری دا کە ببێت بە زاهید. زۆری نەخایاند کۆمەڵێك پەیوەندییان پێوە کرد، بندیکت یاساکانی دانا و بوو بە سەرۆکی دێر کە لە زۆربەی دێرەکاندا، راهیبەکان ئەم یاسایانەیان جێ بەجێ دەکرد. کەسێك کە دەیویست ببێتە راهیب، دەبوایە ساڵێك لەناو دێردا بمایایەتەوە تاوەکو بزانێت کە ئایا بەڕاستی حەز دەکات بە درێژایی تەمەنی بە راهیبی بمێنێتەوە یان نا. ئەگەر لە دوای تەواو بوونی ئەم ماوەیە بڕیاری بدایە کە واز لە هەموو هەوا و هەوەستەکانی دونیا دێنێت، ئەوا لە دێردا پەسند دەکرا. لەو کاتە بەدواوە، ئیتر رێگەی پێ نەدەدرا «دێرەکە بەجێ بهێڵێت و ملی لە قۆچی یاسا رزگار بکات» یاسای بندیکت بەم شێوەیە حوکمی دەکرد. دەبوایە هەموو راهیبێك ئەم سێ پەیمانەی بدایە: ملکەچ کردن لە ئاست سەرۆکی دێر، و پارەنەبوون و ئەوەی کە هەرگیز هاسەرگیری نەکات. بندیکت دەیوت: « نابێت راهیب بە رەهایانە هیچ شتێکی هەبێت، نە کتێب، نە لەوحە و تەنانەت پێنووسیش».

دێرەکان ئاسایی لە شوێنێکی چواردەور دراودا دروست دەکران. لە چوار لاوە حەوشەی سەرکراوە کە لە ناوەڕاستیاندا باخێك هەبوو. رێرەوی سەرداپۆشراو بەناوی هەیوانەوە دروستکرابوون کە راهیبەکان لەسەرخۆ لەوێدا پیاسەیان دەکرد. لە لایەکی ئەم حەوشەیەدا، ژووری نووستنی راهیبەکان هەبوو کە لە ژوورە زۆر بچووکەکان پێك دەهات. لای سێیەم کتێبخانە و ژووری خوێندنەوە و لای چوارەمی حەوشەکەدا کەنیسەیەکی بچووکی دێر هەبوو.

راهیبەکان بە پێچەوانەی پیاوماقولەکانەوە کە جلوبەرگی بەشکۆ و جوانیان دەپۆشی، ئەمان جلوبەرگی درێژیان لەبەر دەکرد کە لە پارچەی زبر دەچنرا و بە پەتێك بە دەوری کەمەری خۆیانەوە دەبەستەوە. ئەم باڵا پۆشانە کلاۆیان هەبوو کە راهیبەکان لە کاتی پێویستدا لەبەریان دەکرد. سادەترین خواردنیان دەخوارد و کاتی خواردنیان بەبێ دەنگییەکی تەواو بەسەر دەبرد یان گوێیان لە مەسەلەیەك دەگرت کە یەکێك لە ئەندامەکان بە دەنگی بەرز دەیخوێندەوە.

راهیبەکان لە پێش خۆرهەڵهاتندا لە کەنیسەی دێردا دەستیان دەکرد بە پەرستن. بە درێژایی رۆژ چەند جارێك زەنگی کەنیسە لێ دەدرا و ئەوانی بۆ نوێژ و پەرستن و پاڕانەوە بانگ دەکرد. بندیکت حەزی دەکرد کە دێر شوێنێك بێت کە هەموان لەوێدا کاربکەن. ئەو ئەمەی نووسیوە: «ڕاهیبی راستەقینە، کەسێکە کە وەك باوکی ئێمە و راوێژکارەکانی بە رەنجی شانی خۆیان بژین». راهیبەکان هەموو کارەکانی دێریان ئەنجام دەدا و رەنجێکی زۆریان لە کێڵگەکاندا دەکێشا. لە دەرەوەی دێر گەنمیان دەچاند و لە باخەکانی خۆیاندا سەوزە و گیای پزیشکیان بەرهەم دەهێنا کە بۆ چارەسەری نەخۆشەکان بە کەڵك بوو، چاودێری مەڕ و ماڵاتی خۆیان دەکرد، چێشتیان لێ دەنا و جلوبەرگیان دەشۆری و دێریان پاك دەکردەوە. ئەگەر چی راهیبەکان لە دیرەکاندا بە گۆشەگیری کاتیان بەسەردەبرد، بەم حاڵەشەوە بە ئەندامە بە بایەخەکانی کۆمەڵگا دەژمێردران و رۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە ژیانی خەڵکی سەدەکانی ناوەڕاست دا.

هەژار و داماوەکان یارمەتییان لە راهیبەکان وەردەگرت و برسییەکان بۆ پەیداکردنی خواردن بە گورج و گۆڵی دەچوون بۆلایان. وردە وردە ئەمە بوو بە عادەت کە کەسانێك کە لێیان دەقەوما یان تووشی هەژاری دەبوون، سەردانی نزیکترین دێریان دەکرد. تەنانەت نەخۆشەکانیش بۆ چارەسەرکردن دەهاتن بۆ دێر.

لە دێرەکاندا، کوڕەکانیان فێری خوێندنەوە و نووسین و زمانی لاتینی، واتە زمانی پەرستن و زانست دەکرد، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا راهیبەکان بە فەرهەنگترین کەسانی کۆمەڵگا بوون، ئەوانە زانیاری خۆیان دەگواستەوە بۆ ئەو نەوەگەنجانەی کە بۆ فێربوون دەهاتنە دێر. بە درێژایی چەندان سەدە، قوتابخانەی دێرەکان تەنیا قوتابخانە بوون کە لەو سەردەمەدا هەبوون.

لەو کاتەدا بۆ وەستان و پشوودانی گەشتیارەکان سەفارەتخانەیەك نەبوو، بەڵام لە هەموو دێرێکدا میوانخانەیەك هەبوو کە بۆ گەشتیارانی تازە هاتووە بەبێ گویدانە ئەوەی کە پارەی هەیە یان نا، خواردن و جێگەیی باشیان پێ دەدرا، سەرۆکی دێر، میوانەکەی بۆ مێزەکەی خۆی بانگهێشت دەکرد، چونکە بەپێی یاسای بندیکت، هەر میوانێك کە بۆ دێر دێت، دەبێت بەم شێوەیە پێشوازی لێ بکرێت کە دەڵێی خودی عیسا هاتووە. چونکە عیسا دەڵێت: من بێگانەیەکم بۆ ناوەوەم بەرن. لەبەر ئەوە هەر کاتێك هاتنە ناوەوەی میوانێك رادەگەیەنرا، سەرۆکی دێر یان براکانی تر دەبێت بە گورج و گۆڵی بچن بۆ لای و بەخۆشەویستی و نەرم و نیانییەوە هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکەن.

دروستکردنی کتێب لە دێردا

دروستکردنی کتێب یان کتێبییە خەتییەکان، یەکێك بوو لە گرنگترین کارەکانی راهیبەکان. هێشتا دەزگای چاپکردن دانەهێنرابوو، لە بەر ئەوە دەبوایە هەموو کتێبەکانیان بە دەست بنووسیایە، چونکە لە ئەورووپای سەدەکانی ناوەڕاستدا هێشتا بە کاغەز ئاشنا نەبووبوون، لاپەڕەی کتێبەکان لە کاغەز نەبوو، راهیبەکان کتێبەکانی خۆیان لەسەر پێستی گوێرەکە یان مەڕ دەنووسی. بۆ دروستکردنی ئەم جۆرە کاغەزانە، سەرەتا پێستی مەڕەکەیان لە ئاوی ئاهەك «ئۆکسیدی کالیسیۆم» دا دەخووساند تا موو خوریە پێوە نووساوەکانی کەمێك نەرم بێتەوە. پاشان پێستەکەیان لەسەر تەختەیەك بلاۆدەکردەوە و گۆشت و خوریان پێوە نەدەهێشت. پاشان سەر لە نوێ دەیانشتەوە. پێستە شۆراوەکەیان بەسەر گڕی ئاگرەوە دەگرت تاوەکو وشك بێتەوە و بە بەردی سمارتە سافیان دەکرد. لە کۆتاییدا پارچە کاغەزێکی جوان و زەردباو بۆ نووسین ئامادە دەکرا.

مرەکەب بە تێکەڵ کردنی سوتوی ئاگر یان شیلەی درەخت، وە رەنگەکان بە تێکەڵ کردنی تو و گوڵ و قەڵەمیش لە پەڕی گەورەی باڵی باڵندەکان یان لە قامیش دروست دەکرا. راهیب بە یارمەتی ئەم کەرەستانە، لەسەر خۆ و بە وردی، دەقی کتێبەکەی بە پیتی گەورە دەنووسی و پیتی یەکەمی وشەکانی لەهەر بەشێکی تازەدا بە شێوەیەکی جوان دەنووسی و زاخاوی دەکرد، ئەم لا و ئەولایی دەقەکەشیان بە وێنەی فریشتەکان و زاهیدەکان و یان بەسەکۆکانی ژیانی رۆژانە دەڕازاندەوە، لاپەڕەی کتێبەکانیان بە رەنگە دلگیرەکان رەنگاوڕەنگ دەکرد. لە پەراوێزی هەندێك لە کتێبەکاندا بە چەپکەگوڵ یان باڵندەکان و پەپوولەکان و هەنگەکان و خاڵخالۆکەکان کە لە ناو گوڵەکاندا هاتووچۆیان دەکرد، دەیان نەخشاند.

زۆرباش دەتوانرێت هەست بەوە بکرێت کە دروستکردنی ئەم جۆرە کتێبانە، کارێکی ماندووکەر و کاتگر بووە، راهیب بە درێژایی رۆژ لەبەرە بەیانەوە تا کۆتایی شەو، بە حەوسەڵە و خۆڕاگرییەوە لەسەر کارەکەی رەنجی دەکێشا. لەوانەیە ساڵێك درێژەی بکێشایە تا تەنیا کتێبێك ئامادە دەکرا. روونکردنەوەیەکی کورت لە کۆتایی کتێبەکاندا هاتووە، هەستی راهیب بە تەواوبوونی کارەکەی باش پیشان دەدات: «نازانن نووسین کارێکی چۆنە. پشتی مرۆڤ دەچەمێتەوە، چاوەکانی رەش و تاریك هەڵدەگەڕێت و هەردوولایی سنگ و سکی ژان دەکات» بەرگی کتێبەکانیان لە چەرم یان عاج کە بە جوانی هەڵکەندرابوو،

دروست دەکرد. سوچەکانی کتێب لە زیو بوو، و بۆ بەستنی ئەوە سوودیان لە قولاپی زیوی وەردەگرت. بەرگی کتێبە بەنرخەکان هەڵکەندراوی زێڕین بوو، و بە گەوهەرەکان و شووشە رەنگاوڕەنگەکان جوانکارییان تێدا دەکرد.

فرانسیس، زاهیدی دڵپاك

شاری بچووکی «ئەسیزی» کە کەوتۆتە بەشی سەرەوەی گردێکی پڕ لە نشیوی لە بەشی ناوەڕاستی ئیتاڵیادا. بازرگانێکی دەوڵەمەند بەناوی «پیترۆ بەرنادرۆ» لە کۆتایی سەدەی دوانزەیەمی زایینـدا لەو شارە دەژیا و کوڕێکی هەبوو بە ناوی «فرانچسکۆ» یان فرانسیس. «فرانسیس» رووخۆشترین لاوی شاری ئەسیزی بوو. ئەو بە هۆی بوونی باوکێکی دەوڵەمەندەوە، کاتەکانی بە خۆشی بەسەر دەبرد و خەم و خەفەتی نەبوو. رۆژێك لە کەنیسەدا، فرانسیس چاوی بەم قسەی عیسای مەسیح دەکەوێت کە بە راوێژکارەکانی خۆی وتبوو کە لەگەڵ خۆتان زێر و زیو و پارە و جانتا و چاکەت و پێلاو و پارچە نەهێنن.

فرانسیس گومانی دەکرد کە رووی قسەکانی عیسا لە ئەوە بڕیاریدا دەست لە ژیانی ئاسوودەی خۆی بشوات و تا کۆتایی تەمەنی وەك عیسا بژیت. باوکی ئەوی دەرکرد بەڵام فرانسیس بە شادی و خۆشحاڵییەوە دەستی لەسەروەت و سامان شۆری. لەوەبەدواوە، بە قسەی خۆی لەگەڵ «خانمی هەژار»دا خێزانی دروستکردبوو. ئەو پیاوە گەنجەی کە هەمیشە جلوبەرگی رازاوەی دەپۆشی، ئێستا عەبایەکی رەنگ قاوەیی و زبری لەبەر دەکرد و پەتێکی بە دەوری کەمەریدا دەبەست. سەردانی نەخۆشەکانی دەکرد و یارمەتی دەگەیاندە داماوەکان.

هەندێك لە گەنجەکانی شار لە ناو ئەوانەشدا کەسانێك لە خێزانە دەوڵەمەندەکان و پیاوماقوڵەکانی شاری تێدا بوو، لەو باوەڕەدابوون کە فرانسیس رازی بەختەوەری دۆزیوەتەوە. لەبەر ئەوە پەیوەندییان پێوە کرد و لەگەڵ ئەودا عەبای زبریان لەبەرکرد، سەفەریان بۆ شارەکانی ئیتاڵیا کرد و لە هەموو ناوچەیەکدا ئامۆژگاری هەژارەکانیان دەکرد. فرانسیس و پەیڕەو کارەکانیان ناو دەنا (برا). فرانسیس نە تەنیا لەگەڵ خەڵکدا بەڵکو لەگەڵ بوونەوەرە زیندووەکانی تریشدا بە نەرم و نیانی دەجووڵایەوە. دەگێڕنەوە رۆژێك بۆ شارێکی بچووك هاتبوو، و بڕیاری دا ماوەیەکی کورت لەوێ بمێنێتەوە و ئامۆژگاری خەڵکی بکات، ئەو پەرەسێلکانەی کە لەدار و دەوەنەکانی دەوروبەردا بوون، بە شێوەیەك جریوە جریویان دەکرد کە خەڵکی هیچیان نەدەبیست، فرانسیسی دڵپاك وتی: «خوشکانی ئێمە، باڵندەکان، ستایشی

خودا دەکەن)). پاشان کەمێك گوێی لەوانە گـرت و دوایـی لەسـەرخۆ وتـی: ((پەرەسـێلکەکان، خوشکانی من، هەموو بەیانییەك قسەتان کردووە ئێستا سەرەی منە. چەند ساتێك بێ دەنـگ بـن تـا ئامۆژگـاری خـۆم تـەواو بکـەم و ئەوکاتـە دەتـوانن درێـژە بـە قـسەکانتان بـدەن)). پەرەسێلکەکان ئیتر نەیان خوێند و تـا کۆتـایی ئامۆژگارییـەکانی فرانـسیس بێـدەنگ بـوون، هەموو سالێك کاریگەری فرانسیس زیاتر بلاوبـۆوە ژمـارەی تامـەزۆریانی زۆر دەبـوو. ئـەوان خۆیان بە برا بچووکی هەژارەکان ناو دەبرد، خەڵکیان فێر دەکرد کە بایـەخ بـە دەوڵەمەنـدی و دەسەلاّت نەدەن و تەنیا خواتان خۆش بوێت و یاوەریشی بن.

پاش کەمێك لە مردنی فرانسیس ئەویان ناو نا فرانسیسی زاهیـد. هـەر کاتێـك پیـاوێکی پیرۆز دەمرد، پاپا لە کارەکانی ئەوی دەکۆڵییەوە و ئەگەر ژیانێکی بە بایەخی هەبوایـە ئـەوی ناو دەنا زاهید. بەشێکی زۆر لە ژنان و پیاوانی سـەدەکانی ناوەڕاسـت زاهیـد بـوون و شـوێنی ناشتنی ئەوانە گۆڕا بۆ زیارەتگا (مرقد).

خەڵکی دوای خاچ دەکەون

هەر چەندە زیارەتگای کۆنی فرانسیس و زاهیدەکانی تر شوێنی پەرستنی مەسیحییە لە خواترسەکان بوو بۆ نوێژ و پاڕانەوە، بەلاّم سەردانی گۆڕی عیسا لە ئورشەلیم، بە یەکێك لـە ئارەزووەکانی خەڵك دەژمێردرا. لەو باوەڕدابوون کە پیرۆزترین شوێنی جیهان ئەو جێگایەیـە کە عیسا لێی ژیاوە و لەو جێگەیەش مردبوو. لـە بەرهـەمان هۆشـە بەئۆرشـەلیمیان دەوت ((بیت المقدس)).

فەلەستین چەندان سەدە بە دەست عەرەبەکانەوە بوو، لەگەڵ میوانە مەسیحییەکاندا بە نەرم و نیانی رەفتاریان دەکرد. پاشان عەرەبەکان بە دەست نەتەوەیەکی تـر تێکـشکان کـە ناویان تورکە سەلجوقییەکان بوو، ئەو میوانانەی کـە لـە ئورشـەلیم دەگەڕانـەوە، داسـتانی ترسناکیان لە بارەی کارەکانی ئەوانـەوە بـۆ مەسـیحییەکان دەگێڕایـەوە، پـاش ماوەیـەك تورکـەکان بـەهێزبوون و هـەموو ئاسـیا تـا قوسـتەنتەنییەیان داگـیر کـرد. ئیمپراتـۆری قوستەنتەنییە لەوە دەترسا کە تورکەکان شارەکە داگیر بکەن. نامەیەکی بۆ پاپا ((ئوربـانی دووەم)) نارد و داوای یارمەتی خێرای لێ کرد. بەم مەسەلەیە پاپـا ((ئوربـانی دووەم)) زۆر نیگەران بوو ئەگەر داگیرکەرانی موسلّمان هێرش بۆ سەر ئەوروپا بهێـنن و مەسـیحییەت لەناو ببەن، چی روودەدات؟

پاپا لـه سـاڵی ١٠٩٥ی زایینـدا لـه «کلرمونـت»ی فەڕەنـسا کۆبوونەوەیـەکی ڕێکخـست. دەشتێکی گەورە لە دەرەوەی شار، پڕبوو لە چادر کە نەیدەتوانی جێگایی ئـەو هـەموو کۆمەڵانـە بکاتەوە کە بۆ بیستنی قسەکانی پاپـا کۆبووبوونـەوە. پاپـا وتـی: «جـەنگاوەرانی مەسـیحی، چ کەسێك جگە لە ئێوە دەبێت تۆڵە لەم تاوانبارانـە بکاتـەوە و پانتـایی دەسـەڵاتی موسـڵمانەکان بوەستێنێت؟ بڕۆن بۆ ئۆرشەلیم تا لە گوناهەکانتان ببەخشرێن. خوانەکات خۆشەویستی بۆ منـداڵ و هاوسەر و دایك و باوکتان ببێتە ڕێگر لەبەردەمتاندا. نەهێڵن خەمی ماڵ و منـداڵ و نیگـەرانی خێزان ببێتە ڕێگر لە بەردەم کارەکانتان دا. لە بیرتان بێت کە خودا لـە ئینجیـل دا فەرموویـەتی: «کەسێك کە دایك و باوکی لە من زیاتر خۆش بوێت بەلامەوە بێ قیمەتە» یـان کەسـێك کـە لـە پێناوی مندا ماڵ و برا و خوشك و باوك و دایك و هاوسەر و منداڵ و موڵکی خۆی بەجێ بهێڵێت دەبێتە خاوەنی سەد مەڕ و میراتگری ژیانێکی هەتا هەتایی لەو دونیا».

خەڵکی بە بیستنی قسەکانی پاپا هاتبوونە جۆش و خرۆش لە هەموو لایەکەوە ئەم هـاوارە دەبیسترا. «ئەمە خواستی خوایە، ئەمە خواستی خوایە».

پاپای پیرۆز کە ئەم هاوارانەی بیست بوو بەم شێوەیە درێژەی پێدا: «برا بە ئیمانەکان، خودا لە ئینجیلدا دەفەرموویت، هەر کاتێك دوو یان سێ کەس بۆ یادی من کۆببنەوە، مـن لـە نـاو ئەوانـدا ئامـادەم. ئەگـەر خـودا لـە نـاو ئێـوەدا جـێگیر نـەبووبێت هـاوارێکی بـەم شـێوەیە سەرهەڵنادات. لەم رووەوە بە ئێوە دەڵێم، ئەم هاوارەی ئێـوە لەسـەر حەقـە، چـونکە لەلایـەن خواوە بە ئێوە دراوە. هەر کاتێك هێرشتان بردەسەر دوژمن، دەبێت لەسەربازەکانی خواوە ئـەم هاوارە بۆ ئاسمان بەرزبێتەوە. ئەمە خواستی خوایە، ئەمە خواستی خوایە کە کەسانێك بڕیاریان داوە بۆ ئەم زیارەتە پیرۆزە بڕۆن و بۆ ئەم کارە پێویستی بکەن کە ڕەمزی خاچـی خـودا لەسـەر ناوچەوان یان بە سنگی خۆتانـەوە هەڵبواسـن و کاتێـك کـە پێویـستییەکەیان بـەجێ هێنـا و ویستیان بگەڕێنەوە، لەسەرپشتی خۆتان خاچەکە دابنێن.

لە هەموو لایەکەوە ئەم هاوارە دەبیسترا: «خاچ! خاچ ! خاچ! بە ئێمە بدەن».

پیاوماقوڵەکان بەزۆرخۆیان هەڵدایە پێشەوە تاوەکو خاچی سووری ئاوریشمی یان پارچەیەك بە دەست بهێنن. خەڵکی سەرتاسەری ئەورووپا بۆ سـەفەر بـۆ ئورشـەلیم ئامـادەبوون زۆربـەی خەڵکی بەبێ ئامادەکاری و بەبێ خواردن و پێویستییەکانی تر بە دەستی بەتاڵەوە بەرەو ((بیت المقدس)) بە ڕێکەوتن. زۆربەی ناوچەکان لە کاتی بە ڕێکەوتنی ئەوان بەوێـدا تـالآن کـرا. ئـەم تالآنییە خەڵکی تورە دەکرد تا گەیشتە ئەوەی کە لە دژی ئەو تازە هاتوانـە شۆڕشـیان کـرد و

بەشێکی زۆریان لێ کوشتن. ئەوانی تر بە نەخۆشی و هیلاکی سەفەرەوە گیانیان سپارد سوپای خاچدارە راستەقینەکان دواتر پێشڕەوییان کرد کە لە پیاوانی کارامە و شارەزاتر پێکهاتبوو، وە پیاوماقوڵەکانی ئەورووپا سەرپەرشتی ئەوەیان دەکرد.

بەیانی رۆژێکی خۆش لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٠٩٩ی زایینـدا دیوارەکـانی ((بیـت المقدس)) لە دوورەوە دەبینرا. سێ ساڵی تەواو خاچـدارەکان بەئومێـدی سـەرکەوتن بەسـەریدا شـەڕیان کـرد و رەنجیـان دابـوو، وە ئێـستا شـارەکە لـە بـەردەمیان دابـوو، سـەربانە رێـك و سپییەکانی خانووەکان لە ژێر تیشکی زێڕینی خۆردا دەدرەوشایەوە. گومەزە خڕەکـان و منـارە بەرزەکانی مزگەوتی موسڵمانەکان لە ژێر ئاسمانی شینی بێگەرد دا ملیان درێژکردبوو.

سەرەتا خاچدارەکان بە قەلاکوت، کونی گەورەیان لە دیوارەکـانی شـاردا دروسـتکرد و پاشان بە دەزگای بەردهاوێژ و تیروکەوانەکانی خۆیـان، شـارەکەیان بـەرد بـاران و تیربـاران کرد، هاوارێکی بەرزتر لە هەموو دەنگێکی تر دەبیسترا: ((ئەمە خواسـتی خوایـە، ئەمـە خواستی خوایە)) و لە کۆتاییدا تاوەرە بەرزە تەختەییەکانیان هێنایـە تەنیـشت دیوارەکـە. خاچدارەکان لەسەر تاوەرەکانـەوە چـوونە نـاو شـارەکە و سـەرەو لێـژ بوونـەوە و ئـەوێیان داگیرکرد. خاچدارەکان لـە دوای تێکـشکانی بەرگریکـەرەکانی شـار، لـە تەنیـشت گـۆڕی عیساوە لەسەر ئەژنۆ دانیشتن و بە هۆی سەرکەوتنیانەوە سوپاسی ئەویان کرد، بەم شێوەیە یەکەمین جەنگی خاچدارەکان کۆتایی هات.

نزیکەی سەد ساڵ لە دوای ئەوە، تورکەکان سـەرلەنوێ ((بیـت المقـدس))یـان داگیرکـرد و جارێکی تر دوای سەد سـاڵ پاشـاکان و پیاوماقوڵـەکان سـەرلەنوێ سـوپاکانی خۆیـان بـەرەو رۆژهەلاّت بەرێ کرد تاوەکو دەست بەسەر ((بیت المقدس))دا بگرن بەلاّم ئەمجارە سـەرنەکەوتن. لە ناوەڕاستی سەدەی سیانزەیەمی زایینداا، جەنگی خاچدارەکان کۆتایی هات.

لە شارێکی سەدەکانی ناوەڕاستدا

لە سەردەمی هێرشی خێڵەکانی بەربەردا، تا رادەیـەك هـەموو شـارەکانی ئـەورووپا لـە ناوچووبوون. زۆربەی ئەو شارانەی کە لە سەردەمی حکوومەتی رۆمدا دروستکرابوو، لە دۆخـی وێران بووندا بوون زۆربەی خەڵك لە ناو یان لـە تەنیـشتی قەلاکانـەوە دەژیـان ، وردە وردە لـە شوێنەکانی وەك ناوبڕی نێوان دووجادە یان کەناری رووبارەکان کە لەوێـدا دانوسـتاندن دەکـرا،

چەند ناوچەیەکی نیشتەجێبوون دروستکرا، بازرگانەکان لە کاتی سەفەرە یەك بەدوای یەکەکانیاندا لە شوێنێکدا نیشتەجێ دەبوون و لە هەمان شوێندا بەروبوومەکانی خۆیان دەفرۆشت، هەندێك لەم شوێنی نیشتەجێبوونانە وردە وردە گۆڕان بۆ شار. بەشێکی زۆر لەو شارانە وەك قەلاکان بە دیوارە بەردینە بەرزەکان و خەندەق دەورەدرابوون. تەنیا لە ڕێگەی دەروازە گەورەکانەوە کە لە شوێنی چوونەناوەوەی شاردا، دروست کرابوون. توانای چوونە ناوەوە هەبوو. لە تەنیشت دەروازەکانەوە، پاسەوانەکان شەو و ڕۆژ چاودێرییان دەکرد تا لە نزیك بوونەوەی دوژمن ئاگاداربن، لە تاوەرەکانی تەنیشت دەروازەکاندا پەنجەرەی باریك هەبوو کە لەوێوە تیریان بۆ دوژمن دەهاویشت. لەشەودا، دەروازەکان دادەخران و کەس مافی چوونە ژوورە و هاتنە دەرەوەی لەشار بەبێ مۆڵەتی تایبەت نەبوو.

شارەکان ئاسایی بچووك و قەرەباڵغ بوون لە کۆڵانە تەسك و پڕ پێچ و پەناکاندا، خانووەکان دەکەوتنە نێوان گومەزە بەرزەکانەوە بەردەرگای خانووەکان هونەرمەندانە هەڵکەندرابوو، جوانکاری تێداکرابوو.

کەرەستەکانی خۆشگوزەرانی لە شارەکاندا کەم بوو، نە سیستەمی ئاو گەیاندن هەبوو، نە ئاگر کوژاندنەوە و نەسیستەمی کارەبا گەیاندن. زۆربەی خەڵك شەوان لە کاتی تاریکبوونی ئاسماندا لەماڵەوە نەدەچوونە دەرەوە. کاتێکیش دەهاتنە دەرەوە، مەشخەڵە دەستییەکانیان هەڵدەگرت و هۆی هاتنە دەرەوەیان بۆ پاسەوانەکانی شەو ڕوون دەکردەوە.

دروستکەرانی کەنیسەکانی مزگەوت

هەموو گوند و هەموو شارێك کەنیسەیەکی بۆ خۆی هەبوو. لە هەندێ لە شارەکاندا، کەنیسەکانی مزگەوتیان جوان دروستکردبوو. کەنیسە زۆر گەورەکان منارەی کەلەی بەرزیان هەبوو. لەسەرەتادا سەقفی قورسی کەنیسەکان بە ژمارەیەك ستوون دەپارێزران. دەبوایە دیوارەکانیان ئەستوور و پەنجەرەکانیان تەواو بچووك دروست بکرایە، و لە ئەنجامی ئەوەدا کەنیسەکان تاریك و دڵتەنگ دەردەچوون. بیناسازە فەڕەنسییەکان ئەم شێوەیەیان پەسەند نەدەکرد. بۆ ئەوەی کە دیوارەکان بەرگەی کێشی سەقفەکان بگرن، لە ناوچە دیاریکراوەکانی دەرەوەی کەنیسە، بە تۆپەڵێك بەرد کە پێی دەوترا ((شەمع)) دەبەسترانەوە. لە نەخشەی بیناکانی دواییدا تاقی مایل لە دیواری کەنیسە جیا دەبۆوە و بەشی سەرەوەی ئەوە دەنووسا بە تاقی سەربانی کەنیسەوە. ئەم شێوە تازە لە وڵاتی فەڕەنساوە گوێزرایەوە بۆ زۆربەی وڵاتەکان

بوو به شێوەیەکی رەسمی. شەمعەکان تاقی کەنیسەیان دەپاراست و بە هۆی ئەوەوە دروست کردنی پەنجەرە پان و درێژەکان لە دیوارەکاندا ئاسان بوو. پەنجەرەکانیان لە پارچەی شووشەی وردی رەنگاوڕەنگ دروست دەکرد و شووشەکانیان بە شێوەیەك لە تەنیشت یەکەوە ریز دەکرد تاوەکو داستانەکانی ئینجیل بە نەخشە جوانەکانییەوە وێنە بکێشرێت.

روونـاکی خۆر لە پەنجەرەکانەوە بۆ ناوەوە دەدرەوشـایەوە. ئـەم شووشـانە وەك یـاقوت یـان یاقوتی تیلی و ئەلەمنیۆمی سەوز، دەدرەوشانەوە.

خەڵکی شارەکان زۆر شانازییان بە کەنیسە مزگەوتییەکانی خۆیانەوە دەکرد و لەبـەر ئـەوە لە کاتی دروست کردنی دا هەوڵیان دەدا جوانکارییەکی زۆری تێدا بکەن، هەموویان لەم کارەدا بەشداریان دەکرد، دەوڵەمەنـد پـارەی دەدا و هـەژار رەنجـی دەکێـشا. نووسـەرێك لـە بـارەی کەنیسەی مزگەوتێکەوە نووسیوویەتی:

کێ لەسەردەمەکانی کۆندا بیستوویەتی کـە شـازادە بـەهێزەکان و پیـاوانی دەوڵەمەنـد و نـاودار و پیـاوان و ژنـانی پیاومـاقوڵی بـاوپیرە ناودارەکـان، بـالای خۆیـان خـستبێتە ژێـر گالیسکەکانەوە و وەك ئاژەڵی بارهەڵگر، بەرد و تەختە و چیمەنتۆ هـەڵبگرن تـاوەکو خـانووی عیسا دروست بکەن. پیاوان ئەم بارە قورسانە هەڵدەگرن، بارەکان هەندێك جار کێشیان ئەوەندە قورسە کە هەزار کەس بۆ بردنی ئەوە هاوکاری دەکەن بە شێوەیەکی بێدەنگ دەکەونـە رێ کـە تەنانەت چرپەیەك لەوانەوە نابیسترێت.

ئاسایی کەنیسەی مزگەوتەکانیان بە شێوەی خاچ دروست دەکرد. لە کۆتـایی لا درێژەکـەی خاچەکەوە میحرابێکی بەرز و لە لایەکی ترەوە، دەرگا گەورەکانی هاتنە نـاوەوە کـە لـە سـەر ئەوانە وێنەی زاهیدەکان و فریشتەکان هەڵکەندرابوو، هەڵواسرابوو، لەسـەر دەرگاکـان ئاسـایی شووشەیەکی رەنگاوڕەنگ بە نەخشەی جوانی گوڵ هـەبوو میحـراب و مینبـەر بـە جوانکـاری هەڵدەکەنرا لە مەیدانێکی کراوەی کەنیسەدا، گۆڕەکانی ئەربابەکان و خاتوونـەکان هـەبوو. لـە بەرزایی سەربانەکاندا بـۆڕی ئاوەکانیـان بـە شـێوەی ئاژەڵـەکان و مرۆڤـەکان سەرسـووڕهێنەر دروست دەکرد. منارە بەرزەکانی کەنیسەکانی مزگەوت لە هەموو بیناکانی شار بەرزتر بوون.

دەرگاکانی کەنیسە هەمیشە کراوە بوو. یەکـشەمان و رۆژە پیرۆزەکـان، میحرابـی بـەرزی کەنیسە بەڕووناکی مۆمە درێژەکان و شێوە کەلەپیەکان دەدرەوشایەوە. کۆمەڵێك کـشیش کـە عەبای لە گوڵ چنراویان لەبەردابوو. ئالاکانی سەر میحرابەکەیان دەپاراست لە خوارەوە خەڵکی لەسەر ئەژنۆ دادەنیشتن و داماوانە ستایشی پەروەردگاریان دەکرد.

گۆشت فرۆش و نانەوا و شەمع ساز

خاوەن پیشەکانی شارەکان، لەگەڵ پیشەکارەکان کۆدەبوونەوە هەر خاوەن پیشەیەك دەبێت لە پیشەکەی خۆی دا ئەندامێتی هەبێت، جگە لەوە مۆڵەتی کارکردنی تریان پێ نەدەدرا. چەرم خۆشکەرەکان لە ناوچەیەکدا و زەرنگەرەکان لەناوچەیەکی تردا و بەم شێوەیە خاوەن پیشەکان بەشێك لە ناوچەیەکی تایبەتدا کۆدەبوونەوە لەپشت سندوقی شووشەی دووکانەکاندا کە لە راستیدا ژووری پێشەوەی خانووەکانیان بوو، کەلوپەلەکانی خۆیان بۆنمایش دادەنا.

منداڵە بچووکەکان بۆ فێربوونی پیشەیەك دەبوایە ماوەیەکی دوور و درێژ چۆنیەتی ئیش کردنەکەیان ببینایەت یەکەمین جار وەك شاگرد لە ماڵی وەستای شارەکەیاندا خەریکی کاردەبوون، شاگرد بۆ حەوت ساڵ ملکەچی وەستایی کارەکەی بوو کاری بۆدەکرد، لەم ماوەیەدا خواردن و جل وبەرگ و شوێنی ژیانی لە تەنیشت ئەندامانی خێزانی وەستاکەیەوە پێ دەدرا، بەڵام کارەکەی حەق دەستی نەبوو، ئەگەر شاگرد هەڵسوکەوتی باش نەبوایە وەستا مافی تەمێ کردنی ئەوی هەبوو، ئەگەر رای بکردایە وەستا مۆڵەتی ئەوەی هەبوو بچێت بەدوایدا بیگەڕێنێتەوە، لە کۆتایی دەورەی شاگردێتیدا، شاگردی لاو دەبووە ((کرێکاری شارەزا)) و دەیتوانی حەق دەست وەربگرێت ئەم ئەندامە تازەیە پیشەیە چەند ساڵێکیش سەفەری بە شارەکاندا دەکرد چەند مانگێك یان چەند ساڵێك لەلای وەستایەکی شارەزاتر کاری دەکرد، کاتێك کە بە ئەندازەی پێویست پارەی پاشەکەوت دەکرد و لە تاقیکردنەوەیەکدا کە بۆ پێوانی ئاستی شارەزایی ئەو دەکرا، دەردەچوو ئەوکاتە دەیتوانی بێتە وەستای کار.

ئەندامانی خاوەن پیشەکان بڕیاریان دەدا کەلوپەلەکانی خۆیان بە چ نرخێك بفرۆشن و چەند حەق دەست بە کرێکاران بدەن هەموان دەبوایە کالاکانی خۆیان بە ((نرخێکی دادپەروەرانە)) کە دیاری دەکرا، بفرۆشتایە هیچ ئەندامێك مافی ئەوەی نەبوو کە بە هەرزان فرۆشی کالاکانی خۆی یان بەکرینی هەموو کالا نمایشکراوەکان بۆ فرۆشتنی یان بانگێشت کردنی موشتەرییەکانی دراوسێیەکی بۆ دووکان خۆی یان بەکارهێنانی کرێکارەکانی دراوسێیەکەی لە کارگەی خۆیدا ببێتە مایەی بازاڕشکانی ئەوانی تر، هەموو خاوەن پیشەك کارمەندەکانی تر بۆ پشکنین هەڵدەبژارد و بۆ حیسابکردنی پارەی خەزێنەکانی خۆی و داراییەکی دەوەستان. چاودێرەکان لە هەموو کاروبارەکانی خاوەن پیشەکانیان دەکۆڵییەوە. ئەگەر فرۆشیار یان خاوەن

پیشە کالاکانی خۆی بەنرخی زیاتر لەنرخی دیاریکراو بفرۆشتایە یان کالای خراپیان بەرهەم بهێنایە و یان کێشی کەمتریان بدایە بە کڕیار لە لایەن چاودێرەکانەوە بەتوندی سزا دەدران، ئەگەر نانەوایەك نانەکەی بچووك دروست بکردایە تەنوورەکەیان دەڕووخاند، ئەگەر پێلاو فرۆشێك پێلاوەکانی لەچەرمی عادی دروست بکردایە ئەویان لە خاوەن پیشەیەتی دەردەکرد و لەئەنجامدا نەیدەتوانی لە شاردا ئیشێك بدۆزێتەوە. کارکردن لەشەودا قەدەغەبوو، «چونکە لەشەودا ناتواندرێت وەك رۆژ بەباشی کاربکرێت».

بەم شێوەیە خاوەن پیشەکان ئەندامانی خۆیان دەپاراست. لە یاسای یەکێك لەخاوەن پیشەکاندا هاتووە کە «ئەگەر یەکێك لەخاوەن پیشە باسکراوەکان، ئیشێکی لە ماڵەوە هەبێت و دەبێت ئەوە تەواو بکات یان ئەوەی پێویستی بەیارمەتی هەبێت و یان کارەکەی لە گوزەرێکی لەناو چوودایە، ئەوا هاوکاری خاوەن پیشە باسکراوەکان دەکەین تاوەکو کارەکەی لەناو نەچێت» یاسایەکی تر راگەیەندرا: «ئەگەر یەکێك لە خاوەن پیشە باسکراوەکان بمرێت و خێزانەکەی پارەی کفن و دفنی ئەویان نەبێت، بەپارەی سندوقی گشتی «خاوەن پیشەکان» بەخاك دەسپێردرێت، ئەگەر لە ناکاو یەکێك لە خاوەن پیشەکان تووشی کەم دەرامەتی بێت چ لە پیری و چ لەبەر ئەوەی نەتوانێت کاربکات و ژیانی خۆی هەڵسورێنێت دەتوانێت بۆ گوزەراندنی ژیانی خۆی حەوت پنی لەسندوقی گشتی هەڵگرێت، لەدوای مردنی بەمەرجێك ناوداربێت، ژنەکەی دەتوانێت تا ئەو کاتەی کە شوی نەکردۆتەوە هەموو هەفتەیەك لەسندوقە باسکراوەکە حەوت پنی بۆ بەسەربردنی ژیانی خۆی هەڵبگرێت، خاوەن پیشەکان لەشاردا بالاخانەی جوانیان دروست دەکرد کە تایبەت بوو بەئەندامانی و لەوێدا جەژن و میوانداریەتییەکانیان بەڕێوە دەبرد و لەهەندێك لەم جەژنانەدا شانۆیان پێشکەش دەکرد. شوێنی نمایش لەسەر گالیسکەیەکی دووقات بوو کە بەم لا و ئەولای شاردا دەیان گێڕا. ئەم نمایشانەیان بە داستانە گرنگەکانی ئینجیل گەرم دەکرد لەهەر قاتێکدا خاوەن پیشەیەك پێشکەشی دەکرد، یەکەمجار دروست بوونی جیهان پاشان رووداوی لافاوەکەی نوح و ژیانی ئیبراهیم و ئیسحاق و ئەو کاتەی بەشێکیان لەچاخە دێرینی نوێ پێشکەش دەکرد داستانی ئەو شوانانەی کە لە کاتی چاودێری لەئاژەڵەکانی خۆیان سەرنجی ئەستێرەکانیان داوە کە ئەوانیان بۆ شوێنی لە دایکبوونی عیسا رێنموویی دەکرد زۆرترین لایەنگری هەبوو.

بازاڕی مەکارە

یەك دوو رۆژ لە هەفتەیەکدا بازاڕێکی گشتی ئامادە دەکرا لەم رۆژانەدا تاکەکان سفرەیان دادەخست و خەڵکی شار و شتومەکی ئەربابەکانی دراوسێ کالاکانی خۆیان بۆفرۆشتن دەنارد بۆ ئەوێ، بازاڕەکان قەرەباڵغ و پڕ جموجۆڵ بوون چونکە خەڵك لە رێگەی زۆر دوورەوە بۆ ئەم مەیدانە گەورە و سەرکراوەی ناوەڕاستی شار دەهاتن تا کالا پێویستییەکان بۆ خۆیان بکڕن و گوێ لە پڕوپاگەندەکان بگرن، بەجۆش و خرۆشترین رووداوی شار لەبەردەم بازاڕی مەکارەدابوو لە ناوچەکی سەر بەتاڵ لە دەرەوی شار، چادر و سفرە و ژووریان بەرپا دەکرد و بازرگان کالای خۆی بۆ فرۆشتن دادەنا، لەم کاتە هەموو رێگاکانی دەرەوەی شار قەرەباڵغ دەبوو کە لە دوور و نزیکەوە بۆ بینینی بازاڕی مەکارە هێرشیان دەهێنا.

بۆ خەڵکی ئەو رۆژگارە بینینی بازاڕی مەکارە شتێکی زۆر نایاب بوو کۆمەڵێکی زۆر سەفەریان بەشارەکان دا دەکرد، لە بازاڕی مەکارەدا کالای سەیر و سەمەرەیان دەست دەکەوت کە هەرگیز لە دووکانە بچووکەکانی شاری خۆیاندا دەست نەدەکەوت، خەڵکی بازاڕی مەکارە کاتێکی خۆشیان بەسەردەبرد و هەم شتیان دەکڕی خۆشیان بەشتەکانەوە سەرگەرم دەکرد. لەچوار دەوری مەیدانەکە شانۆ سەرنج راکێشەکان نمایش دەکرا، پیاوە گاڵتەچی و کۆمیدییەکان بەگاڵتە و گەپ خەڵکیان دەهێنا پێکەنین. ئەکتەرانی سێرك، شیشێکی درێژیان لەسەر لووتی خۆیان دەوەستاند و یان لەیەك کاتدا شەش تۆپیان بۆ ئاسمان هەڵدەدا و دەیانگرتەوە. جیمناستیکییەکان تەقلەیان لێدەدا و بەئاسماندا دەخولانەوە. پەتبازەکان، ئەکتەرە دەستگێڕەکان ئاژەڵی مالی کراو و کۆمەڵێك هەڵبژاردەی تری سەرگەرمکەر لەبازاڕی مەکارەدابوون. دەستگێڕەکان لەناو خەڵکەکەدا شەڕەشانیان دەکرد بە هاواری سەرنج راکێش خەڵکەکەیان بەلای کالاکانیاندا رادەکێشا یەك یان دوو هەفتە بازاڕی مەکارە درێژەی هەبوو پاشان ریزێکی دوور و درێژ لە بازرگانەکان بە ئەسپە بارهەڵگرەکانی خۆیان لەجادەکاندا سەرەو لێژ دەبوونەوە، ئەکتەرانی کۆمیدی بۆ شوێنێکی تر دەچوون و شار سەرلەنوێ ژیانی ئاسایی خۆی دەست پێدەکردەوە .

شارەکان ئازادی خۆیان بەدەست دەهێنن

لەسەرەتای ساڵەکانی سەدەی ناوەڕاست دا شارەکان کەوتبوونە سەر زەویەکانی پیاوماقوڵەکان و خەڵکی شارەکان ملکەچی ئەربابەکانی ناوچەکەبوون. ئەوە لە بەرامبەر ئەوەی کە ئەرباب پارێزگاری لێ دەکردن پارەیان پێ دەدا. ئەربابی شار یاسای بۆ هەموو ئەو ناوچانە دادەنا کە لەژێر دەسەلاتی ئەو دابوون و پلەوپایەکانی شاری دیاری دەکرد.

پیاوماقوڵەکان بۆ کاری هاوولاتیان و بازرگانی بە کالاکانی خۆیانەوە سەفەریان دەکرد، زۆر دەستیان دەخستە ناو کاروبارەکانی هاوولاتیانەوە و لەپانتایی دەسەلاتی خۆیاندا سەیتەرەکانیان بۆ وەرگرتنی باج دروست کردبوو، وە بازرگانەکان ناچاربوون بۆ تێپەڕین بەو ناوچانەدا باجی زۆر بدەن ئەگەر بازرگانێك بەسەر پردێك تێپەڕییایە ئەو پردە لە ژێر دەسەلاتی پیاوماقوڵێك بوایە، دەبوایە باجی زۆری بدایە ئەگەر بەبەلەم بە رووباری پیاوماقوڵێك دا تێپەڕییایە، دەبوایە پارەی بدایە و تاسەرەی چەتەکان دەهات کە بەهێرش بۆ سەر ئەوانە و بردنی کالاکانیان ژیانی خۆیان دابین دەکرد.

هاوولاتیان بەهۆی رۆڵی گرنگیان لە بازرگانی شاردا، خوازیاری ئازادی زیاتر بوون لە پانتایی دەسەلاتی پیاوماقوڵەکاندا، ئەوان دەیانویست خۆیان کاروباری ولاٌت بەڕێوەبەرن، کارە پێویستەکان بۆ گەشە و فراوان بوونی شار ئەنجام بدەن. زیادبوونی سەروەت و سامانی هاوولاتیان بووە هۆی ئەوەی بتوانن وردە وردە ئیمتیازات لەپیاوماقوڵەکان وەربگرن. پیاوماقوڵەکان بەهۆی بوونی زەوییەکی زۆرەوە، پارەی زۆریان بە دەستەوە نەبوو، وە درەنگ یا زوو پێویستیان بە بڕێك پارەوە دەبوو بۆ ئەم یان ئەوکار. خەڵکی شاریش بەدانی پارە ماف و ئیمتیازاتی تایبەتیان بە دەست دەهێنا. زۆرجار پیاوماقوڵ لە جیاتی وەرگرتنی دارایی سالانە، شوێنێکیان لە ئەوان وەردەگرت و خەڵکی شاریان لەدانی پارەی باج دەبەخشی.

لە سەردەمەکانی جەنگی خاچدارەکاندا، بەشێکی زۆر لە شارەکان ئازادییان لە ئەربابەکانی خۆیانەوە بە دەست دەهێنا. پیاوماقوڵەکان بۆ ئامادەکردنی سوپای خاچدارەکان و شوێنی نیشتەجێبوونی یەك دوو ساڵەیان لە ((بیت المقدس))دا دەبوایە تەحەمولی خەرجییەکی زۆر و بێ سوودیان بکردایە. لە ئەنجامدا شارەکان لە بەرامبەر خەرجییەکانی جەنگدا، ئازادی خۆیان بە دەست هێنا. کاتێك شارێك دەبووە خاوەنی مافی خۆی ئەوەیان وەك دەستوورێك (منشور) دەنووسی. وشەی منشور(chartar) لە زمانی لاتینی (chartar) بە مانای ((لاپەڕەی

کاغەز)) وەرگیراوە. منشوری شارێك لاپەڕەیەك بوو کە مافەکانی دانیشتوانی شاری بەبێ وەرگرتنی مۆڵەت لە ئەرباب یان پاشا پیشان دەدا. لە شارە ئازادەکاندا، خەڵکی یاسا تایبەتییەکانی خۆیان دانا و پلەوپایەکانیان هەڵبژارد بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی شار.

بازرگانەکانی رۆژهەڵات

خاچدارەکان لە بازاڕەکانی ناوچەکانی رۆژهەڵاتدا رووبەڕووی شتی سەرسووڕهێنەربوونەوە کە لە ئەورووپای ئەو سەردەمەدا کەشف نەکرابوو. پارچە جوانەکانیان دەستکەوت کە لە لۆکە و ئاوریشم و خوری حوشتر چنرابوو. لە بازاڕەکانی ئەوێدا، سەیری عاجە هەڵکەندراوەکانیان کرد کە لە هیندستانەوە هاتبوو. بازرگانەکان لە رۆژهەڵاتەوە میوە دەگمەنەکان و گەوهەرەجوانەکانیان بۆ فرۆشتن دەهێنا بۆ رۆژئاوا. کاروانەکانی ئەوان لە عەرەبستان عەتر و بۆن و لە ئێران بەڕەیان دەهێنا. خاچدارەکان بەشێکی زۆر لەم کالانەیان لەگەڵ خۆیاندا هێنا بۆ ئەورووپا.

ئەربابەکان و ئافرەتانی ئەورووپا زۆر حەزیان لە بینینی کالاجوانەکانی رۆژهەڵات بوو، پارچە جوانەکانیان بۆجلوبەرگ و گەوهەرە جوانەکان و عەترە بۆن خۆشەکان بۆ ئارایشت و میوە دەگمەنەکانیان بۆ مێزی نان خواردنەکانی خۆیان دەویست. دیوارە بەردینەکان قەلاڕەش و دێزەکان، پێویستیان بە پەردەی دڵگیر و پڕ نەخش و نیگار هەبوو. رووی بەردی ژوورەکان پێویستی بە فەرش و بەڕەبوو، وە ئەورووپاییەکان زیاتر لە هەموو شتێك تامەزرۆی دەرمانەکانی رۆژهەڵات بوون وەك گوڵی مێخەك و دارچینی و گوێز و بیبەر. لەو سەردەمەدا سەهۆڵ نەبوو لەبەرئەوە ئەو دەرمانانە بۆ پاراستنی گۆشتی تازە بەکاردەهات، خەڵکی سەدەکانی ناوەڕاست زۆر تامەزرۆی ئەوانە بوون، خواردنی ئەو رۆژگارە کەموکوڕی زۆری هەبوو. زۆربەی سەوزەکانی سەردەمی ئێمە بۆ ئەوان نەناسراوبوون. سەوزە و زەلاتە لە بەرنامەی خواردنەکانیاندا نەبوو. وە میوەش کەم بوو، لەبەرئەوە نابێت لە تامەزرۆ و بۆنی خەڵکی بۆ خواردنە دەرمانییەکان سەرسووڕماو بین.

تاڕادەیەك هەموو خواردنەکانیان دەرماندار بوون کە تێگەیشتن لەوەی کە لە چی دروستکراوە، ئاسان نەبوو. لە یەکێك لە کتێبەکانی چێشت لێنانی ئەو سەردەمەدا دەستووری لێنانی چێشت بەم شێوە باسکراوە:

دووسەد و پەنجا گرام هەنجیر لەگەڵ هەمان بڕکشمیش لە شەرابدا بکوڵێنن و پاشان ئەوە باش بکوتن، پاشان کشمیشی بێ ناوك و تۆوی سنەوبەر و گوڵی مێخەك و گوڵی گوێز و شەکر

و شەکری قوبرسی بڕژنە ناو ئەوە و لە قاپێکدا داینێن، پاشان کەمێك گۆشتی قیمە لەگەڵ پەتاتەی جنراو و بیبەر و دارچینی و کەمێك زەعفەران بڕژنە ناو ئەوەوە. ئەگەر بە پێی پێویست رەق نەبوو، کەمێك ئاردی پێدا بکەن و بە سافی بەجێی بهێڵن. لە کۆتاییدا خوێی پێدا بکەن و بە هەمان شێوە مەیلەو رەق دەبێت.

بەشێکی زۆر لە دەستوورەکانی خواردنی خەڵکی سەدەکانی ناوەڕاست پەیوەست بوونی ئەوان دەردەخات بە رووەکە دەرمانییەکانەوە. بازرگانە چاونەترسەکانی شارەکان بەرەو رۆژهەڵات بەڕێ دەکەوتن تاوەکو کالا دەگمەنەکانی کە خەڵك دەیوست، لەگەڵ خۆیاندا بیهێنن. شارەکانی ئیتاڵیا بە تایبەت ونیزە و جنوا، سەنتەری بازرگانی بوون لەگەڵ رۆژهەڵاتدا. سەروەت و شتومەکەکانی رۆژهەڵات لە سێ رێگەوە دەگەیشتە ئەوروپا کالاکان یان لە رێگەی وشکانی یان لە رێگەی ئاوییەوە یان بە رێگاکانی زەویدا بە رێگەی بیابانە گەورەکانی ئاسیادا هەڵدەگیرا. بازرگانەکان بە هۆی بوونی چەتەکان لەسەرجادەکان بە قافڵە سەفەریان دەکرد تاوەکو ئاسایشیکی زیاتریان هەبێت. کالاکان بە درێژایی سەفەرەکە دەست بە دەستیان بە بارەکان دەکرد. قافڵەیەك سەدان کیلۆمەتر ئەوانەی هەڵدەگرت و پاشان ئەوانەی بە بازرگانێکی تر دەفرۆشت لە کۆتاییدا لە قوستەنتەنییە، کالاکان بازرگانە ونیزییەکان دەیان کڕی.

زۆرجار یەك یان دووساڵ درێژەی دەکێشا تاوەکو کالاکان بە شوێنی مەبەست دەگەیشتن خەرجی رێگە زۆرگران بوو چونکە هەر بازرگانێك سوودی لەسەر ئەو کالایانە وەردەگرت کە دەیکڕی و لەبەر ئەوە کالاکان لە ئەورووپادا زۆر بەگران دەفرۆشران و تەنیا دەوڵەمەندەکان توانای کڕینی ئەم شتومەکانەی ناوچەکانی رۆژهەڵاتیان هەبوو.

بازرگانە ونیزییەکان ساڵەهای ساڵ ئەم کالایانەیان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ ئەربابەکان و خاتوونەکانی ئەورووپا دەهێنا و لەبەر هەمان هۆ شاری ونیز دەوڵەمەند و بەهێز بوو. لەناو کەنداوەکانی ونیزدا، کۆشکە بەشکۆ و گەورە مەرمەرییەکانی بازرگانەکان سەریان دەرهێنا بوو، وە ((ریالتو)) بە سەنتەری مامەڵەی بازرگانی شار و خودی ونیزش بۆ سەنتەری بازرگانی جیهان گۆڕا.

پاشاکان و هاوولاتییان لە بەرامبەر پیاوماقوڵەکاندا یەك دەگرن

دەسەلاتی پاشاکان بە ئازادبوونی هاوولاتییان زیادی کرد. پیاوماقوڵەکان و پاشاکان لە چاخەکانی ناوەڕاستدا بەردەوام لە بەربەرەکانیدا بوون لەگەڵ یەکتردا، سەردەمێك بوو کە پاشاکان بێهێز و پیاوماقووڵەکان بەهێزبوون، هەندێك لەم پیاوماقولانە، بە تەواوی دەستیان گرتبوو بە سەر زەوی و زارەکانی قەلادا، وە جەنگاوەریان لە پاشا زیاتر بوو. زۆرجار پیاوماقولێك کە لە هەموویان بەهێزتربوو فەرمانی بە ڤاسالەکانی خۆی دەدا تا لە دژی پاشا شۆڕش هەڵبگیرسێنن، پاشاکان لە ململانێدابوون لە دژی پیاوماقووڵەکان، (باروت) کە لە دەوروبەری ساڵی ١٣٤٠ی زایینیدا پەیدابوو، سوودێکی زۆریان لێ وەرگرت، تاوەکو سەردەمێك کە چەکە کۆنەکانی وەك نەیزە و تیروکەوان و قەڵا کوت و تاوەری خولاوە چەکی هێرش کردنە سەر قەلابوو، پیاوماقولەکان بە باشی بەرگرییان لە خۆیان دەکرد. بەلام بە پەیدابوونی تۆپ و چەکە ئاگرینەکان، دیوارە ئەستوورەکان و خەندەقە قووڵەکان و شتە پتەوەکانی تری قەلا سوودی نەبوو. پاشاکان بە لەشکرە ئامادەکراوەکانیان، بە چەکە ئاگرینەکان و کەرەستە جەنگییە تازەکان، بەشێکی زۆر لە پیاوماقولەکانیان لەناوبرد و زەوییەکانیان بۆ خۆیان داگیرکرد.

هاوولاتییان کە بەکاروباری بازرگانییەوە خەریك بوون. تێگەیشتن کە بوونی حکوومەتێکی ناوەندی بەهێز بۆ کۆنترۆڵ کردنی پیاوماقولە دەستەوەستاوەکان بە یاسا زۆر بە کەڵکە. لەبەر ئەوە بە خۆشحاڵییەوە هاوکاری پاشاکانیان کرد تاوەکو دەسەلاتێکی زیاتریان هەبێت.

پاشاکانیش تێگەیشتن کە پارێزگاریکردن لە شارەکان بە سوودی خۆیان دەبێت. شار باجی بە ئەوانە دەدا و بە دەوڵەمەندبوونی شارەکان توانای خەرجی خەزێنەکانی دەوڵەت زیاتر دەبوو. پاشاکان جادەی فراوانیان دروست دەکرد و لەکاتی سەفەرکردن بۆ ناوچە جیاوازەکان ئەمنیەت و ئاسایش هەبوو، ئەوانە زۆرجار ئیمتیازاتی تایبەتیان بە بازرگانەکان دەبەخشی. یاسایەکی کۆنی ئینگلیز دەڵێت:

هەموو بازرگانەکان دەتوانن بە سەلامەتی و دڵنیاییەوە لە ئینگلتەرا بچنە دەرەوە یان بێنە ناوەوە کاتێك کە بە ئینگلتەرا تێدەپەڕن، دەتوانن لە وشکانی و دەریادا دوابکەون بە مەبەستی کڕین و فرۆشتن لە باجە شەڕەنگیزییەکان دەبەخشرێن و تەنیا دەتوانن حەقی گومرگی دادپەروەرانە و ئاسایی کە دەیانگرێتەوە بدەن.

لە بەشێك لەو ئیمتیازانەی کە لە نامەیەکدا پاشای ئینگلتەرا بە شارییەکانی بەخشیوە بەم شێوە هاتووە:

دەزانن کە مۆڵەتمان داوە و بەم ئیمتیازنامەیە دڵنیاتان دەکەینەوە کە شاری هلستۆن شاری ئازادییە و ئیفلاس و مایەپوچەکان لە دانی باج لە سەرتاسەری پانتایی دەسەڵاتی ئێمەدا بەخشراون، جا ئەم باجانە بە هۆی تێپەربوون بەسەر پردەکاندا بێت و چ سوود وەرگرتن لە جادە و یان دووکان لە بازاڕدا و یان حەماڵی کەشتی و یان سوود وەرگرتن لە خاکی پەیوەست بە ئێمەوە بێت. بەم شێوەیە رێگە بە خەڵکی دەدەین کە مەسەلەکانی پەیوەست بە شارەکەیان تەنیا لە چوارچێوەی دیوارەکانی شاردا چارەسەر بکرێت.

بەم رێگایە، پاشاکان بە یارمەتی هاوولاتییان کۆتاییان بە دەسەلاتی ئەربابەکان هێنا، ئەورووپا لە رژێمی موڵکایەتی تایەفی ((ملوك التوايفى)) رزگاری بوو. میللەتە جۆراوجۆرەکان پێکهاتن. خەڵکی هەموو میللەتێك بە وەفاداری پارێزگارییان لە پاشا و ولاتی خۆیان دەکرد.

بەشی هەشتەم

بنەماکانی ئازادی

گوناهبار یان بێ گوناه

لە سەرەتای ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا کە ئەورووپا لە ژێر هێرش و دەسەڵاتی خێڵە جێرمەنییەکاندا بوو، هەموو ئەو دادگایانەی کە رۆمەکان لە ناوچە جیاوازەکاندا دایانمەزراندبوو، هەڵیانوەشاندەوە.

خێڵە جێرمەنییەکان بۆ دادگاییکردنی تۆمەتبارەکان، سوودیان لە شێوازی سەرسووڕهێنەر وەردەگرت. پاشان ئانگڵ و ساکسۆنەکان ئەم شێوازانەیان لە ئینگلتەرادا کرد بە رەسمی.

یەکێك لە شێوازەکانی دیاری کردنی گوناهبارێك یان بێ گوناهێك، تاقیکردنەوە بوو بە ئاگر. کشیشێك پارچە ئاسنێکی بە مقاش لەسەر ئاگرێك رادەگرت تا بە تەواوی سووربێتەوە، پاشان ئاسنە سوورە بووەکەیان لەسەر دەستی تۆمەتبار دادەنا و دەبوایە سێ هەنگاو ئەوەی هەڵبگرتایە، سێ رۆژ دەستیان دەبەست، لە دوای ئەوە کشیش سەیری دەستی تۆمەتبارەکەی دەکرد. ئەگەر شوێنە سووتاوەکە هەو (ئیلتیهاب)ی بکردایە، ئەوا تۆمەتبارەکە بێ گوناه بوو. بەڵام ئەگەر تلۆقێك بە ((گەورەی گوێزێك)) لە سەردەستی دروست ببوایە، بە گوناهباریان دەزانی. شێوازێکی تری دادگاییکردن، تاقیکردنەوەبوو بە ئاو. لەم شێوازەدا. تۆمەتبار دەستی دەخستە ناو قاپێك ئاوی کوڵاوەوە تاوەکو پیشانی بدات کە گوناهبارە یان بێ گوناهە.

شێوازی باوی دیاری کردنی پیاوماقوڵێکی گوناهبار تاقیکردنەوەی ئەو بە ململانێ بوو. تۆمەتبار و سکالاکەر دەچوونە لای قازی، سکالاکەر لە دوای راگەیاندنی سکالاکەی خۆی، دەستکێشەکەی هەڵ دەدا.

تۆمەتبار ئەوەی دەکردە دەستی خۆی و بەم رێگەیە پیشانی دەدا کە بانگهێشتی بۆ نەبەردەکە پەسەند کردووە. پاشان هەردووکیان ئامادە دەبوون بۆ شەڕێك کە پیشانی دەدا کە مافی کامیانە. سەرەتا هەردووکیان لای کشیش لەسەر ئەژنۆ دادەنیشتن و هەر یەکەیان بەسەرە سوێندیان بە خاچ و ئینجیل دەخوارد، کە مافی خۆیەتی، ئەو کاتە لێپرسراوی شەڕەکە هاواری دەکرد: ((دەست پێ بکەن!)) و نەبەردەکە دەستی پێ دەکرد.

لەو باوەڕەدابوون کە خوا مرۆڤە بێ گوناهەکە سەردەخات پیاوماقوڵەکە دۆراوەکە بە خەم و خەفەتەوە لەسەر زەوییەکە رایان دەکێشا و زرێپۆشەکەیان لەبەردا دادەکەند. لەگەڵ ئەوەشدا

دواتر بۆ وەرگرتنی بڕیارە یاساییەکان لە بارەی مەسەلەکەوە لە تەنیشتەوە دایان دەنا، بەڵام خەڵکی بۆ بەرگریکردن لەشەرەفی خۆیان. لەگەڵ یەکتردا (دویل)یان دەکرد.

ئەم شێوازانە بە هیچ شێوەیەك راست و دروست نەبوون بۆ دیاریکردنی گوناهی تاکەکان چونکە بە هیچ شێوەیەك هەوڵیان نەدەدا تا لە تاوانەکەی تێ بگەن و کەشفی بکەن. بەشێکی زۆری خەڵکی ئەم کارەیان بە کەمتەرخەمی دەزانی بەرامبەر بەتاکەکان، لەبەر هەمان هۆ لە سزاکان هەڵدەهاتن.

سەرەتای دادگاییکردنەکان بە ئامادەبوونی ئەنجوومەنی دادوەران

هێنری دووەم کە لە ساڵی ١١٥٤ی زایینداا هاتە سەر تەختی پاشایەتی، شیوازێکی باشتری کرد بە رەسمی بۆ دادگایی کردنی تاکەکان، کەسانێکی وەك قازی هەڵدەبژارد و ئەوانەی بۆ هەموو ناوچەکانی وڵاٌت دەنارد. قازییەکان ساڵی جارێك لە ناوچەیەکدا دادەنران بۆ چەسپاندنی دادپەروەری و چاوپێکەوتنیان لەگەڵ خەڵکیدا دەکرد.

کاتێك کە قازی پاشا دەچوو بۆ ناوچەیەکەی کە بۆی دیاریکرابوو، تۆمەتبارەکانیان دەهێنا بۆ لای، قازی (دوانزە پیاوی رووخۆش و راستگۆی) هەڵدەبژارد، کە ئەمانە ئەو کەسانە بوون کە زانیارییان هەبوو لە بارەی چۆنێتی هەستکردن بە تاوانی تاوانباران، ئەوانە ناچاربوون سوێندبخۆن کە (ئەوەی کە هەقیقەتە بیڵێن و هیچ شتێك جگە لە حەقیقەت نەڵێن). لەبەر ئەوە وردە وردە ئەوانەیان ناونا ((جوری)) کە بە مانای ((ئەنجوومەنی دادوەرانە کە لە وشەیەکی لاتینی بە مانایی ((من سوێند دەخۆم)) وەرگیراوە.

کەسانێك کە لە ئەنجوومەنی دادوەراندا کۆدەبوونەوە، لە هەمان چینی تۆمەتبار بوون، لەبەر ئەوە بە واتای (ئەنجوومەنی دادوەرانی هاوپیشە) ناسران، کە مانای وابوو کە پلەوپایەی کۆمەڵایەتی ئەندامانی ئەنجوومەنی دادوەران لەگەڵ پلەوپایەی کۆمەڵایەتی تۆمەتبار یەکسان بوو. بەم شێوەیە هێنری دووەم ئەم شێوازەی کرد بە رەسمی، دادگایی کردنەکان بە ئامادەبوونی ئەنجوومەنی دادوەران دەستی بەکارکرد.

دادگاییکردنی ئەو کەسانەی کە بەردەوام شەڕ و ئاژاوەیان دەنایەوە بە شێوەی چەند دانیشتنێکی ورد بەڕێوەدەچوو، و سزای یەکسانیان بۆ تاوانە هاشێوەکان لەبەرچاو دەگرت.

کۆمەڵێك لە یاساکان واتە ((یاسا گشتییەکان)) بلاوبۆوە، هۆی ئەم جۆرە ناونانە ئەوەبوو کە ئەم کۆمەڵە یاسانە پەیوەست بوو بە خەڵکی گشتی ئینگلتەراوە و دەوڵەمەندەکان و بەهێزەکان وەك هەژاران و بێهێزەکان پابەندی ئەم یاسایانە بوون. مافی دادگایی کردن بە ئامادەبوونی ئەنجوومەنی دادپەروەران یەکێك بوو لە پڕ بایەختترین مافەکانی خەڵکی ئینگلتەرا چونکە ئیمکانی دادگایی کردنی دادپەروەرانە بە هەموو کەسێك، تەنانەت نزمترین تاکەکانی کۆمەڵگا دەدرا.

پاشا دەبێت یاسا جێبەجێ بکات

هێنری دووەم، بەرامبەر بە یاسا حوکمی دەکرد بەلام کوڕەکەی جۆن یەکێك لە نەفرەت لێکراوترین پاشاکانی ئینگلتەرا و ئەو چاوجنۆکانە خوازیاری دەوڵەمەندبوون بوو. بە زۆر داوای باجی لە خەڵك دەکرد. خەڵکی جورئەتی نەدانی باجیان نەبوو چونکە بە توندی سزا دەدران.

ئەو کەسانەی کە بەم هۆیەوە سەرپێچییان لە پاشا بکردایە دەخرانە زیندانەوە و کالاکانیان دەستی بەسەردا دەگیرا، تەنانەت پیاوماقوڵە پلەبەرزەکانیش لە دانی سزا و باجە قورسەکان نەبەخشرابوون. لەبەرهەمێکی مێژووی ئەو رۆژگارەدا هاتووە: ((لەم سەردەمەدابووە کە لە رژێمی پاشایەتی ئینگلتەرادا، پاشا بێ رێزییەکی زۆری بەرامبەر بە ژنان و کچانی زۆربەی پیاوماقوڵەکانی خۆی دەکرد و باج وەرگری نادادوەری لە خاکی رەشدا نیشتەجێکرد و سەروەرت و سامانی دوورخراوەکانی بۆ خۆی برد)).

دواجار لە ساڵی ١٢١٤ی زایینەدا بارۆنەکانی تامەزرۆی یاسا، بڕیاریان دا کە یاسای حکوومەتە ستەمکارەکەی جۆن جێ بەجێ نەکەن، ئەوان هەموویان بە یەکەوە رێککەوتن و چوون بۆ بەردەم کەنیسە و هەموو پیاوماقوڵە پلەبەرزەکان لەبەردەم میحرابە گەورەکەدا سوێندیان خوارد، ئەگەر پاشا لە بەخشینی ئازادی و یاسا بۆ ئەوان خۆی بدزێتەوە، لە یەکێتییەکەی ئەو دەست لە کار دەکێشنەوە و تاوەکو ئەو کاتەی کە پاشا بە فەرمانی پاشایەتی رازاوە بە مۆری خۆی پشتگیری لە خواستەکانی ئەوان نەکات لەگەڵیدا دەجەنگن ئەوان چوون بۆ لەندەن و داوایان لە شاجۆن کرد فەرمانی پاشایەتی بۆ ئازادی ئەوان دەربکات.

شاجۆن کە ترس کەوتبووە دڵییەوە، ئەم قسەیەی کرد: ((نووسراوەکەی ئێوە بابەتی گرنگ و ئاڵۆزی تێدایە. دەبێت تا جەژنی پاك کاتم بدەنێ بۆ ئەوەی لە فرسەتێکدا داواکارییەکانتان، بە شێوەیەکی دادوەرانە هەڵسەنگێنم و خەڵکی بە پلەوپایەکانی پاشایەتی رازی بکەم)) بەم شێوەیە داواکاری بارۆنەکانی دواخست.

بارۆنەکان تا بەهاری ساڵی داهاتوو بە چاوەڕوانی مانەوە بەشێکی زۆر لە پیاوماقوڵەکان پەیوەندییان بە ئەوانەوە کرد بە شێوەیەك کە گرووپێکی زۆر گەورەیان دروستکردبوو. پاشا بە بیستنی ئەم هەواڵە نامەیەکی نارد تا لە یاساکان و ئازادییەکانی کە بارۆنەکان داوایان کردووە، ئاگاداربێت، بارۆنەکان فەرمانەکەی کە ئامادەیان کردبوو، دایان بە پۆستەچی پاشا و روونیان کردبۆوە کە ((ئەمانە داواکارییەکانی ئێمەن و ئەگەر خواستەکانی ئێمە جێ بەجێ نەکرێت، دادوەری بە چەکەکانی خۆمان بە دەست دەهێنین)).

داواکاری پیاوماقوڵەکانیان یەك بەیەك بۆ پاشا خوێندەوە، پاشا بە زەردەخەنەیەکی گاڵتە ئامێزەوە گوێی لەوانە دەگرت و لە ناکاو بە تورەیی و بێزارییەوە قیژاندی و وتی: ((بۆچی بارۆنەکان داوای تاج و تەختی پاشایەتی منیشیان نەکردووە؟ داواکارییەکانی ئەوان بێ هودە و پڕوپووچە و هیچ مەنتقی نییە)).

راوێژکارانی شاجۆن هەوڵیاندا تاوەکو هانی بدەن تەسلیم بن، بەڵام پاشا فەرمانی بە پۆستەچیدا تاوەکو بگەڕێنەوە بۆ لای پیاوماقوڵەکان و قسەکانی ئەو وشە بە وشە بۆ بارۆنەکان بگێڕنەوە، بارۆنەکان بە بیستنی هەڵوێستی پاشا، چەکەکانی خۆیان بۆ پاشا بەرزکردەوە و لە مانگی ئایاردا رژانە شاری لەندەنەوە. خەڵکی لەندەن بەشادییەوە پێشوازییان لە ئەوانە کرد و شاجۆن هەستیکرد کە دەبێت تەسلیم بێت، لە ئەنجامدا پۆستەچییەکی نارد بۆ لای بارۆنەکان تاوەکو ئەوانە دڵنیا بکاتەوە کە لە پێناو بەرژەوەندی میللەتدا، ئازادانە ئامادەیە تاوەکو هەموو ئەوماف و ئازادییانەی کە داوایان کردووە پێیان ببەخشێت بەم شێوەیە داوای لەئەوان کرد تا رۆژ و شوێنی چاوپێکەوتنەکەیان دیاری بکەن.

بارۆنەکان نامەیەکیان پێدا ((بڕیاری چاوپێکەوتن لە رۆژی ١٥ی حوزەیران دابوو، لە چیمەنی رانیمد)).((رانیمد)) لە زمانی ئینگلیزیدا بەمانای ((چیمەنی ئەنجوومەن)) دێت، چیمەنێکی سەوز و فراوانە کە دەکەوێتە کەناری رووباری ((تیمز)) لە نزیك لەندەن. لە چاخە کۆنەکاندا خێڵەکانی ئانگلۆساکسۆن دانیشتنەکانی خۆیان لەوێدا دەبەست، پیاوماقوڵەکان بۆبینینی شاجۆن بۆ ئەم چیمەنە چوون. ((کۆمەڵێکی زۆر لە شەوالیەکان جل وبەرگی جەنگیان لەبەردابوو بە زریپۆشەکانیانەوە لە ژێر تیشکی خۆردا دەبریسکانەوە و بەئاڵا شەکاوەکانەوە، لە لەندەنەوە تا شوێنی چاوپێکەوتنەکە بە پێ هاتن و ئۆردووگای خۆیان لە رانیمد دا بەرپاکرد)). چادری پاشایەتیش لەهەمان نزیك بەرپابوو شاجۆن کە دەیبینی لەلایەن هێز و دەسەڵاتەوە بە گوێرەی بارۆنەکان لە بارودۆخێکی خراپ دایە بەبێ دروست کردنی هیچ کێشەیەك بە یاسا و ئەو

ئازادییانەی کە بارۆنەکان داوایان کردبوو، رەزامەندی پیشاندا و پشتگیری لە نووسراوەکەیان کرد. لەئەنجامدا لە ١٥ی حوزەیرانی ١٢١٥ی زایینداا شاجۆن لەناو چیمەنی ئەنجوومەنی ئازادییەکانی کۆن دا مۆری خۆی لە فەرمانی گەورە یان منشوری گەورەدا.

بارۆنەکان بەو باوەڕەی کە ((پەروەردگار بەزەیی کردۆتە دڵی پاشاوە)). بەرەو خانوو کۆشکەکانی خۆیان بە رێکەوتن ((ماتیو پاریس)) نووسەری ئەو رۆژگارە، بەم شێوەیە نووسیویەتی: ((هەموان ئومێدەواربوون کە ئینگلتەرا بەبەزەیی پەروەردگار ئازادی خۆی لە دیلێتی و ژێردەستییەوە بە دەست هێناوە، چێژ لەئارامی و ئازادی خۆی وەردەگرێت)).

((بەڵام بارودۆخەکە بەشێوەیەکی تر درێژەی کێشا و کارەساتی تر رووید‌ا. وشەی هەراسانکەر و بێتامەکان لەگوێی پاشادا بەم شێوەیە دەزرنگانەوە ((بەداخەوە ئەی پیاوی داماو کەوتیتە چ بارودۆخێکی بەندایەتییەوە، رۆژگارێك پاشا بوویت ئێستا بووی بەلیکی دەمی خەڵکی، رۆژگارێك گەورە بووی، بەڵام ئێستا زەلیل بووی)) پاشا پەنای بردە بەر پاپا و پێی وت بارۆنەکان، فەرمانەکەیان بەزۆر وەرگرتووە. پاپا وای پیشان دا کە جۆن دەتوانێت بەوەفا نەبێت بەرامبەر بەپەیمانەکەی چونکە بارۆنەکان سەرکێشییان کردووە، وە لەگەڵ ئەوەی کە ((هەموو ئازاردەرانی پاشا و پاشایەتی ئینگلتەرای بە کافر زانی)). پاپا درێژەی بەقسەکانیدا ((تا ئەو کاتەی بارۆنەکان، پاشا ئاشت نەکەنەوە کە بەڵایان بەسەردا هێناوە و بۆ سەر کارەکەی خۆی نەگەڕێتەوە، ئەم کفرە درێژەی دەبێت)).

پاشا شاجۆن لەگەڵ هەموو سەربازە بە کرێگیراوەکاندا کە لەسەرتاسەری قارەی ئەوروپاوە کۆی کردبوونەوە، هێرشیان کردە سەر پیاوماقوڵەکان. ئاگریان لە هەموو شوێنەکان بەردا و تالانیان کرد و ولاتەکەیان وێران کرد. ئەو لە هەموو ناوچەکاندا سەرکەوت تا ئەوکاتەی کە بە هۆی نەخۆشییەوە مرد و پاشایەتی بۆ کوڕە نۆ ساڵەکەی، واتە هێنری سێیەم بەجێ ما. شاجۆن بە هۆی ئەو هەموو هەوڵ وکۆششەی دابووی، نەیتوانی فەرمانەکە لەناوببات و یان بەسەر پیاوماقوڵەکاندا سەربکەوێت.

فەرمانی گەورە (ماگناتا)، ئازادی ئینگلیزەکان

لە داستانی گەورەی خەڵکی ئینگلتەرادا، فەرمانی گەورە رۆڵێکی زۆری هەبوو، چونکە لەم دەستنووسەدا کاروبارەکانی پاشا لە ئەنجامی ئەوەوە سنووردارکرا، پاشا نەیدەتوانی بە ئارەزووی خۆی حوکم بکات، ئەو دەبوایە پەیڕەوی ((یاسای پاشایەتی)) بکردایە. فەرمانەکە

مافه تایبەتییەکانی لەخۆ گرتبوو، کە بۆ دابینکردنی ئازادی و دادپەروەری بۆ خەڵك زۆر بنچینەیی بوو. لە یەکێك لە بەندەکانی فەرمانەکەدا هاتووە کە هیچ کەسێکی ئازاد نابێت بە خواستی پاشایەکی سەرەرۆ کە خوازیاری لەناوبردنی ئەوە، دووربخرێتەوە یان زیندانی بکرێت و یان حوکمی مردنی بەسەردا بدرێت. یەکەمجار دەبێت بسەلمێنرێت کە ئەو یاساکەی خستۆتە ژێر پێیەوە. لەبەندێکی تری فەرمانەکەدا هاتووە کە: ((هیچ کەس ئازادییەکەی نابێت لێ زەوت بکرێت یان زیندانی بکرێت. بە هەمان شێوە نابێت ئەو بەسەرەرۆ بژمێردرێت و دووربخرێتەوە و یان بە هەر شێوەیەك لەناوببرێت. ئێمە جگە لە حوکمی یاسایی پاشایەتی لێکۆڵینەوەی لەگەڵدا ناکەین و هێرشیش ناکەینە سەری)). لە بەندێکی تردا بەم شێوەیە هاتووە: ((ئێمە خوازیاری ماف و دادپەروەرین بۆ هەموان و بەهانە و بیانوو لەئەوەدا بە رەوا نازانین)) کە ئەمە مانای ئەوەبوو کە تۆمەتباران ئەم مافەیان هەیە کە بەپەلە دادگایی بکرێن. هیچ کەس ناتوانن بخەنە زیندانەوە یان تا کاتێکی نادیار زیندانی بکرێن.

ئیتر پاشا نەیدەتوانی داوای پارە لە خەڵك بکات. ئەگەر پارەشی پێویست بوایە، دەبێت لە شورای گەورەوە کە لە پیاوماقوڵە پلە بەرزەکان پێك دەهات، بڕیار دەرچوایە کە پارە بە پاشا بدرێت چونکە لە فەرمانەکەدا هاتووە کە: ((هیچ باجێك جگە لە رێگەی شورای گەورەی پاشایەتییەوە دانەنراوە)).

بارۆنەکان بیست و پێنج پیاوماقوڵی پلە بەرزیان بۆ پاشایەتی ئینگلتەرا هەڵبژارد تاوەکو چاودێری کارەکان و رەفتارەکانی شا جۆن بکەن، مانای فەرمانەکە روون بکەنەوە. شاجۆن بە بیستنی ئەم هەواڵە، ئەمەی وت:

((ئەوانە بیست و پێنج کەسیان لەسەروومنەوە دیاری کردووە))!

تیراژێکی زۆر لە فەرمانە ئەسڵییەکە ئامادەکرا و ناردیان بۆ کەنیسەکان تاوەکو بۆ خەڵکی بخوێنرێتەوە. سەرتاسەری ولاّت لە شادیدا نوقم بوو.

بارۆنەکان شاجۆنیان ناچارکرد تاوەکو بە فەرمانەکە رازی بێت. تەنیا بیری لە کێشەکانی خۆی دەکردەوە و نیگەرانی سوود و بەرژەوەندییەکانی خۆی بوو، لەگەڵ ئەمەشدا پەیمانەکانی شاجۆن لە فەرمانەکەدا لەسەردەمەکانی دواتردا بووە بنەمایەك کە لەسەر بنچینەی ئەوە خەڵکی ئینگلتەرا ئازادی خۆیان بنیات نا. لە دوای چەند ساڵێك کاتێك نووسەرەکانی فەرمانەکە گیانیان سپاردبوو، خەڵکی بە شانازییەوە یادی فەرمانە گەورەکەیان دەکردەوە. لە دوای شاجۆن و بارۆنە بەرهەڵستکارەکان، ژمارەیەك پاشا گەیشتن بە حکوومەت و هەموویان

هەوڵیاندا تا حکوومەتێکی سەرکەشیان هەبێت. خەڵکی ئینگیز بەردەوام لە دژی ئەوانە کودەتایان دەکرد و هاواریان دەکرد کە نیاکانیان لەگەڵ فەرمانی گەورەدا (ئاسایشی خەڵك و گیانی تاکەکانیان لە هەوای وڵاتی ئینگلتەرادا تەنگە نەفەس دەکەن، غرامەیان کردوون)).

دامەزراندنی پەرلەمان

هێنری سێیەم لە دوای شاجۆن هاتە سەر تەختی پاشایەتی، خەڵکی ئینگلتەرا لە کاتی پاشایەتی ئەودا، بە شێوەیەکی نوێ حکوومەتیان بەرێوەدەبرد. ئازادی و دادپەروەری کە شاجۆن لە فەرمانی گەورەدا پەیمانی دابوو، دەبێت لەم حکوومەتەدا جێبەجێ بکرێت. ئەگەرچی هێنری وەك باوکی ستەمکار نەبوو. بەلام مرۆڤێکی لاواز و چاوچنۆك بوو. لە فەرمانی گەورەدا ئاماژەی پێکرابوو کە لە پێش کۆکردنەوەی هەر جۆرە باجێکدا، دەبێت رەزامەندی شورای گەورە بە دەست بهێنرێت. لەگەڵ ئەوەی کە هێنری رێککەوتنی خۆی لەگەڵ فەرمانی گەورەدا راگەیاندبوو، بەلام بەردەوام بەبێ وەرگرتنی رەزامەندی شورای گەورە، باجە قورسەکانی دادەنا. بارۆنەکان لەگەڵ ئەو ئیمتیازاتانەی کە لە (رانیمد) بە دەستیان هێنابوو، هێشتا لەدژی کارە نایاساییەکانی پاشا سەرەرۆکە خەباتیان دەکرد .

رۆژێك لە کۆبوونەوەیەکی شورای گەورەدا، هەموو بارۆنەکان بە زرێ پۆشی تەواوە ئامادەبوون. پاشا زۆر ترسابوو، بە ترسنۆکییەوە پرسی: ((ئێستا من زیندانی ئێوەم؟)) یەکێك لە بارۆنەکان وەلامیدایەوە: ((نەخێر ئاغا، بەلام چاوچنۆکی و تەماعی ئێوە، وڵاتەکەیان بەو شێوەیە بە بەدبەختی گەیاندووە ئێستا ئێمە داوای چاکسازی دەکەین))، ئەوکاتە بارۆنەکان یاسا نوێکانیان پێشکەش بە پاشا کرد هەتا رەزامەندی لەسەر پیشان بدات. بەلام هێنری ئەم یاسا نوێیانەشی لە یاساکانی پێشووتر، باشتر جێ بەجێ نەکرد.

جارێکی تر هێنری داوای پارەی لە بارۆنەکان کردەوە. بەلام ئەمجارە رووبەڕووی گاڵتەی ئەوان بۆوە. هێنری پێشنیاری کرد ئەگەر جارێکی تر بەڵێنەکەی خۆی بخاتە ژێرپێیەوە، دەبێتە کافر. شورای گەورە بانگ کرا و هەموو بارۆنە پلەدارەکان و ئەندامانی پلەبەرزی کەنیسە لەوێدا ئامادەبوون.

کەسە پلەدارەکانی کەنیسە بە کەوای رازاوە و مۆمە داگیرساوەکان بە دەستیانەوە. بە کۆمەڵ بۆ لای کۆشکی ((ویست مینستەر)) بەڕێکەوتن، لەوێدا پاشا چاوەڕوانیان بوو، جارێکی تر فەرمانی گەورەیان بۆ پاشا خوێندەوە کە باوکی واتە شاجۆن بە مۆری خۆی مۆری کردبوو.

کاتێك خوێندنەوەی فەرمانەکە تەواوبوو، ئوسقوفەکان و ئوسقوفە گەورەکان پاشایان ترساند بەوەی کە ئەوەی کەمتەرخەمی لە فەرمانەکەدا بکات دەکرێت بە کافر. پاشان مۆمە داگیرساوەکانی خۆیان هەڵدا بۆ لایەکدا و هاواریان کرد و وتیان: ((ئەو کەسانەی کە ئازادیمان لێ زەوت دەکەن، وەك رووناکی ئەم مۆمانە لە ناو دەچن)) دووبارە مۆمەکانیان داگیرساندەوە و ئەمجارە هێنری رایگەیاند: ((چونکە پیاوێکی مەسیحی و شوالییە و تاجدارم، هەموو ئەم یاسایانەجێبەجێ دەکەم)).

بەڵام شا هێنری درێژەی بە کارەکانی پێشووی خۆیدا. یەکێك لە بارۆنەکان دەیوت: ((پاشا کەمتەرخەمی لە هەموو شتێکدا دەکات تەنانەت یاسا و بەڵێن و پەیمانی خۆشی دەخاتە ژێر پێیەوە)).

شورای گەورە بەردەوام کۆبوونەوەی دەکرد و دەربارەی کێشەی بارۆنەکان لەگەڵ پاشای سەرەرۆدا گفتوگۆیان دەکرد. لەو سەردەمەدا، بەم کۆبوونەوە یەك بەدوای یەکانەیان دەوت پەڕلەمان.

قارەمانی ئازادی

لە کاتی ململانێی بارۆنەکان لەگەڵ هێنری دا قارەمانێك لە ناویاندا پەیدابوو کە ناوی ((سیمۆن دومۆنفۆرت)) ناسراو بە ((ئەرل سیمۆن)) بوو. سیمۆن لەفەڕەنسا لە دایکبوو بوو لەتەمەنی لاوێتیدا چوو بۆ ئینگلتەرا لەگەڵ کچی پاشادا خێزانی دروستکرد ئەو ساڵانێکی دوورودرێژ دۆستی وەفاداری هێنری بوو، لەوکاتەی کە پاشا بەردەوام بەڵێن و پەیمانەکانی خۆی دەخستە ژێر پێوە، سیمۆن لایەنی بارۆنەکانی گرت، هێنری بەلایەنگری سیمۆن بۆ بارۆنەکان زۆر تووڕە بوو، ئەوەی بەخیانەت دەزانی و ئەم کارەی سیمۆن بووەهۆی تێکچوونی پەیوەندی نێوان هەردوو هاوڕێی کۆن. دەگێڕنەوە رۆژێك کاتێك هێنری بۆ گەشت و سەیران چوو بووە دەرەوە، لەڕێگا تووشی تۆفانێکی مەترسیدار بوو و لەناچاریدا پەنای برد بۆ قەڵای سیمۆن کە لە هەمان نزیك دابوو لەپاش ماوەیەك ئاسمان روون بۆوە، بەڵام هێشتا پاشا رۆیشتنی خۆی دواخست ئەرل سیمۆن بەرێزەوە بە پاشای وت: ((خاوەن شکۆ تۆفانەکە خۆشی کردەوە ئیتر هیچ مەترسیت لەپێشەوە نییە)) هێنری لەوەڵامدا ئەمەی پێیوت: ((هەرچەندە لەتۆفان و هەورەگرمە و هەورە بروسکە زۆر دەترسم بەڵام لەتۆ زیاتر لەهەموو تۆفانەکان و هەورە گرمە و هەورە برووسکەکانی جیهان لە ترسیدام)) سیمۆنیش بەم شێوەیە وەڵامی

دایەوە: ((ئەم قسەیە لە رادەبەدەر بێ ویژدانییە چونکە من لەبەرامبەر هاوڕێیەتی تۆ و بەرامبەر پاشای ئینگلتەرا بەوەفا بووم ئێوە نە لەمن بەڵکو دەبێت لە دوژمنەکان و دەم لووسە بەد کارەکانتان بترسن)). هەر رۆژێك کە تێ دەپەرێ شێوەی حکوومەتی هێنری لەرابردوو خراپتر دەبوو، کار گەیشتە ئەوەی کە بارودۆخەکە گۆڕا، بارۆنەکان بڕیاریاندا تا کۆتایی بەحکوومەتی پاشا بهێنن، بارۆنە سەرکەشەکان بەڕابەرایەتی ئەرل سیمۆن دەستیان برد بۆچەك و لە کۆتاییدا لەشەڕێکی گەورەدا بەسەر رژێمی پاشایەتی هێنریدا سەرکەوتن، خۆی و ئیدواردی خستە زیندانەوە. لە دوای ئەم شەڕە ئەرل سیمۆن بوو بە رابەری راستەقینەی ئینگلتەرا، شاعیرێك لەو رۆژگارەدا، ئەمەی نووسیووە: ((ئینگلتەرای نوێ بە ئومێدی ئازادی هەناسە دەدات)) سیمۆن یەکسەر دەستیکرد بە چاکسازی حکوومەتەکەی. ئەو باش دەیزانی ئەگەر بڕیار بێت بەسەرکەوتوویی حوکم بکات دەبێت هەموو چینەکانی خەڵك پشتیوانی بن، بۆ دابینکردنی خواستەکانی خەڵك گۆڕانکاری لە پەڕلەماندا دروستکرد، لە کۆبوونەویەکدا لەساڵی ١٢٦٥ی زاییینی نە تەنیا ئەربابەکان و ئەندامانی کەنیسە بۆ پەڕلەمان بانگێشت کرد بەڵکو داوای لە هەموو بەشەکان کرد تا ((دوو شوالییە لە ناو شارەزاترین و شەریفترین و زیرەکترین شوالییەکانی هەر ناحیەیەك و لەهەموو شارێکدا دوو کەس لەناو شارەزاترین و زیرەکترین هاوولاتییاندا بۆ پەڕلەمان بنێرن)) بۆ یەکەمین جار، خەڵکی نوێنەریان لە ناو پەڕلەمان دا هەبوو.

حکوومەتی ئەرل سیمۆن تەمەنی درێژنەبوو. شازادە ئیدوارد کە زیرەکانە لە زیندان هەڵهاتبوو، پشتیوانانی شاهێنری لە دەوری خۆیدا کۆکردەوە بەشێکی زۆر لە بارۆنەکان ئیرەییان بەدەسەلاتی ئەرل سیمۆن دەبرد و نارازی بوون لە رێکخستنە نوێیەکەی ئەو لە پەڕلەماندا وازیان لە ئەرل سیمۆن هێنا و پەیوەندییان کرد بە شازادە ئیدواردەوە.

سیمۆن دەیوت: ((ئەگەر هەموو خەڵکی لەمن دوور بکەونەوە، من و چوار کوڕەکەم لە رێگەی دادپەروەری دا پێی چەقیو دەبین چونکە سوێندم خواردووە کە بەرگری لە پیرۆزی کەنیسە و بەرژەوەندییەکانی پاشایەتی بکەم)). دوژمنەکانی سیمۆن لە دژی ئەو یەکیان گرت و جەنگێکی سەخت هەڵگیرسا. سیمۆن لەگەڵ بینینی هێزی گەورەی دوژمن، بە سوپاکەی وت: ((رۆحمان تەسلیمی خوا دەکەین چونکە لەشمان هی دوژمنە)) لە کۆتاییدا، سیمۆن برینداربوو، گیانی تەسلیم بەگیانی پەروەردەگار کرد.

حكوومەتی خەڵك

ئاشكرایە ئەرل سیمۆن هەندێك هەنگاوی نابوو بەڵام بەهەمان شێوە وەك هەمیشە خەرمانی چاندراو ئەوانەی ئاینده دەرەوی دەكەن. شازادە ئیدوارد بۆخۆی كە پاشان ناونرا ئیدواردی یەكەم درێژەی بە رێگای ئەرل سیمۆن دا.

ئیدوارد خەڵكی ولاتەكەی خۆش دەویست هەوڵی دەدا دادپەروەرانە حوكم بكات دەگێڕنەوە جارێك ئەمەی وتووە: ((تائێستا كەس داوای لە من نەكردووە تاكو پەسەندم نەكردبێت)) ئەو عاشقی هەقیقەتی دادپەروەری بوو و هەوڵی دەدا تاوەكو لەگەڵ هەموان بە دادپەروەرانە رەفتار بكات، دروشمی ئەو بریتی بوو لە ((بەرگری لە هەقیقەت)). ئەگەر پەیمانی دەدا كارێك ئەنجام بدات بێگومان بەرامبەر پەیمانەكەی وەفاداربوو گرنگی بەرۆخسار و جل وبەرگی خۆی نەدەدا دەیوت: ((بە پۆشینی جل و بەرگی باشتر نابمە پاشایەكی باشتر)). لەگەڵ ئەوەی پاشابوو بەسادەیی دەژیا، ئیدوارد بەپەند وەرگرتن لە ئەزموونی ساڵەكانی كۆتایی حكوومەتی باوكی زۆر زیرەكانە حوكمڕانی دەكرد، هەرچەند لەگەڵ ئەرل سیمۆن دا جەنگابوو بەڵام كاتێك كە تێگەیشت كە چاكسازییەكانی سیمۆن لەبەرژەوەندی وڵات دایە بڕیاریدا درێژە بە رێبازەكەی بدات.

ئیدوارد گۆڕانكاری زۆری لە یاساكاندا كرد تا لەگەڵ خەڵك دا بەوپەڕی دادپەروەرییەوە زیاتر رەفتار بكات، لەسەردەمی حكوومەتی ئیدوارد كۆبوونەوەكانی پەڕلەمان بە بەرنامە دەكرا، لەساڵی ١٢٩٥ی زایینداا، پەڕلەمانێك بە بەشداربوونی نوێنەری هەموو چینەكانی خەڵك ئەندامانی كەنیسە و پیاوماقوڵەكان و خەڵكی ئاسایی پێكهێندرا و ئەم ناونیشانەی هەبوو: ((شایستەیە تا مەسەلەكانی پەیوەست بە گشتییەوە لەلایەن نوێنەرەكانیانەوە توێژینەوە و بڕیاری لەسەر بدرێت)).

بەهۆی ئەو گۆڕانكارییانەی كە سیمۆن دومونفۆرت و شا ئیدوارد لە پەڕلەمان كردیان، بۆ یەكەمین جار بنەما بنچینەییەكانی حكوومەتی بەستراو بە نوێنەرەكانی خەڵكەوە پێك هات. لەسەر بنچینەی ئەم بنەمایانە، هەموو ئەو كەسانەی كە یاسا جێبەجێ دەكەن، دەبێت نوێنەری خۆیان لە كاتی دەنگدان بەیاساكاندا هەبێت و ئەم دەستپێكەی حكوومەتی نوێنەرانی خەڵك لە ئینگلتەراوە سەری هەڵداوە .

پەڕلەمان دەبێتە یاسادانەر

لەسەرەتادا پەڕلەمان توانای دەربڕینی هەندێ پێشنیاری هەبوو لەبارەی ولاتەوە بەلاّم مافی دانانی یاسای نەبوو، ئەم مافە تایبەت بوو بەپاشا. نوێنەرەکان خواستەکانی پاشایان لەبارەی هەڵسەنگاندنی باجەوە دەبیست و پاشان ئەم مافەیان بە پاشا دەسپارد کۆبوونەوەکانی پەڕلەمان لەکاتی خۆیدا نەبوو، لەڕاستیدا کاتێك کۆبونەوەکان دەبەسترا کە پاشا بانگێشتی نوێنەرەکانی بکردایە و پاشاش کاتێك خوازیاری کۆبوونەوەی پەڕلەمان دەبوو کە پێویستی بە پارە بوایە.

لەگەڵ ئەوەشدا پەڕلەمان لەبەرامبەر دانی مافی وەرگرتنی باج، پاشا، نووسراوێکی پێشکەش بە ئەو دەکرد کە داوای گۆڕینی یاسای دەکرد. ئەگەر پاشا بە نووسراوی نوێنەرەکان رازی بوایە وەلاّمی دەدایەوە ((پاشا لاری نییە)) و نووسراوەکە دەگۆرا بۆ یاسا، بەلاّم ئەگەر رێگر بوایە تەنیا وەلاّمی دەدایەوە ((پاشا بەدواداچوونی بۆ دەکات)).

وردە وردە پەڕلەمان بووە خاوەنی ئەو دەسەلاّتەی هەتا پاشا بەڵێن نەدات چاکسازی بۆ سکالاّی نوێنەرەکان ئەنجام دەدات، دەنگ بۆ باجە داواکراوەکانی پاشا نادەن. پاشاش ئەگەر پارەی پێویست بوایە نەیدەتوانی نووسراوەکانی پەڕلەمان پشتگوێ بخات چونکە هیچ پارەیەك بەپاشا نەدەگەیشت. پەڕلەمان بە وەرگرتنی ئەم دەسەلاّتە توانی چاکسازی پێویست لە یاساکاندا ئەنجام بدات.

وردە وردە پەڕلەمان وازی لە نووسینی نوسراو هێنا بۆ پاشا بە مەبەستی دەنگدان بۆ یاسا نوێکان. یاساکانیان بە شێوەی لەوحەکان رێك دەخست. کاتێك پاشا پشکۆیەکی یاسای دەخستە دەنگدانەوە، ئەو پاشکۆیە لایەنی یاسایی وەردەگرت و کاتێك پاشا بە زمانی لاتینی دەیوت: ((ڤیتۆ)) کە مانای (من ناڕازیم) دەدات، پاشکۆکە نەدەبووە یاسایی. بەم شێوەیە پەڕلەمان دەستی بە یاسادانان کرد لە ئینگلتەرادا.

دابەش بوونی پەڕلەمان بەسەر دوو مەجلیسدا

سەرەتا نوێنەرانی بەشەکان و شارەکان لە تەنیشت دەرگای هۆڵی پەڕلەمانەوە دەوەستان و لەناو هۆڵەکەدا کەسە خاوەن پلەوپایەکانی کەنیسە و پیاوماقوڵە پلە بەرزەکان کۆدەبوونەوە. نوێنەرانی بەشەکان و شارەکان کە پێیان دەوترا (گشتییەکان) مافی بەشداربوونیان لە

توێژینەوەکاندا نەبوو. لە بارەی زۆربەی مەسەلەکانەوە گفتوگۆ لەگەڵ ئەوانەدا نەدەکرا و تەنیا رای یارمەتیدەرەکانیان لە بارەی باجەکانەوە دەویست. خواستی پاشایان پێ دەوتن، لە دەرەوەی پەرلەمان قسەیان بەیەکەوە دەکرد و پاشان دەگەڕانەوە بۆ پەرلەمان و ئەنجامی گفتوگۆکەی خۆیان رادەگەیاند. تاکەکان مافی قسەکردنیان نەبوو، تەنیا قسەزانێك لەوانە لە جیاتی هەموویان قسەی دەکرد.

بۆ ماوەیەکی زۆر گشتییەکان تەنیا راپۆرتی لێکۆڵینەوەکانی خۆیان بە پیاوماقوڵەکان دەدا و رۆڵێکی زۆریان لە بەڕێوەبردنی حکومەتدا نەبوو، بەڵام لە ساڵی ١٣٤٠ی زایینـدا، کاتێك گشتییەکان بوونە خاوەنی مافی دەنگدان هەنگاوێکی گرنگ لەم زەمینەیەدا هەڵهێنرا، لە ئەنجامی ئەم کارەدا پلەوپایەکانی کەنیسە و پیاوماقوڵەکان، ئەنجومەنی (پیاوماقوڵەکان) یان (لۆردەکان)یان پێکهێنا و نوێنەرانی شارەکان و بەشەکان بەیەکەوە یەکیان گرت و ئەنجوومەنی گشتییەکانیان بنیات نا.

بە تێپەڕبوونی کات، ئەنجوومەنی گشتییەکان بایەخی زیاتری پێدرا. هاووڵاتییان و کەسانێك کە بەکاری بازرگانییەوە خەریك بوون، دەوڵەمەندتر بووبوون و ئەو باجانەی کە دەیاندا زیاتر بوو لە باجی پیاوماقوڵەکان و روحانییەکان. زیادبوونی خێرایی سەروەت و سامانی چینی ناوەڕاست پێگەی زۆر گرنگی بە ئەوانە بەخشی. لە ئەنجامدا چینی ناوەڕاست بە زیادبوونی بایەخی ئابووری لە کۆمەڵگایی ئەو رۆژەدا خوازیاری ئازادی سیاسی زیاتر بوون.

لە سەدەی پانزەیەمدا، ئەنجوومەنی گشتییەکان یاسایەکیان تێپەڕاند کە بە هۆی ئەوەوە دەبێت هەموو لەوحەکانی باج لە لایەن نوێنەرەکانی ئەم ئەنجوومەنەشەوە تێپەڕێنرێت، چینی ناوەڕاست بەم هەنگاوانە دەیویست زیاتر حکومەت کۆنترۆل بکات و ئەم کۆنترۆڵ کردنە تەنیا لە رێگەی کۆنترۆڵ کردنی خەزێنەکانی دەوڵەتەوە بوو.

سیرفەکان بە دوای خواستە ئازادەکانی خۆیاندا دەگەڕێن

ئازادیخوازان بە درێژایی خەباتی خۆیان، مافی نوێنەرایەتییان لە پەرلەمان تەنیا بۆ پیاوە ئازادەکان بە دەست هێنا، جووتیارەکان و سیرفەکان لەم مافە بێبەش بوون. لەو رۆژگارەدا، زۆربەی خەڵکی هێشتا سیرف بوون و نوێنەرێکی خۆیان لە پەرلەماندا نەبوو.

جووتیارەکانی ئینگلیز وەك جووتیارەکانی هەموو وڵاتەکانی تری ئەوروپا، بە درێژایی چەندان سەدە بەبێ خۆ بەزل زانی ئەم بابەتەیان پەسند کردبوو، کە چینە دەوڵەمەندەکانی

کۆمەڵگا دەبێت خاوەنی ئیمتیازات و خۆشگوزەرانی و دەسەڵاتی زیاتربن. ئەوان بەشێوەیەکی تری ژیان ئاشنا نەبوون، وە باوەڕیشیان نەدەکرد کە بتوانن ژیانێکی باشتر و ئاسوودەتریان هەبێت و لەدوایەمین ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا، جووتیارە خۆڕاگر و سادەکانی دوێنێ، بەبیروبۆچوونی نوێ ئاشنا بووبوون. ئێستا خوازیاری ژیانێکی باشتر و ئازادی بەشێکی زیاتری بەخششەکانی ژیان بوون.

یەکێك لەتاکەکانی چینی کۆمەڵگا لەم خووڕەوشتە نوێیەی جووتیارەکان کە روو لەزیادبوون بوو، بەم شێوەیە گلەیی وسکالای دەکرد. ((دونیا بەخێرایی خراپ و خراپتر دەبێت، کرێکاری دوێنی حەزی لەنانی جۆ نییە، رۆژگارێك خواردنی لۆبیا و گەنمە شامی و خواردنەوەی یەك پەرداخ ئاو بوو، و بەپەنیر و شیر جەژن و شادییان دەگێڕا، بەگران خواردنی تریان دەست دەکەوت، ئێستا دونیا ئەم کۆمەڵە خەڵکە بەرێوەی دەبەن)).

شار بۆ سیرفەکان شوێنێکی سەلامەت بوو کە لەوێدا کەلەپچەکانی دیلێتییان لەدەست دەکردەوە و پارچە پارچەیان دەکرد و ئازادییان لەباوەش دەگرت. بارودۆخی خاوەن پیشەکان لەشاردا لە بارودۆخی جووتیارانی کێڵگەکان باشتر بوو، ئەوان لەشاردا خواردن و جل و بەرگی باشتر و خانووی ئارامتریان لەبەردەست دابوو بە ئارەزوی خۆیان دەیانتوانی خێزان دروست بکەن و دەچوون بۆهەر شوێنێك کە حەزیان لێ بوایە، لە پەندێکی پێشینانی کۆندا هاتبوو کە ((هەوای شار، مرۆڤ ئازاد دەکات)).

زۆربەی سیرفەکان نارازی بوون لەموڵکی ئەربابەکان هەڵدەهاتن و پەنایان بۆ شارەکان دەبرد لەسەر شێوازی کۆن ئەرباب لەکاتی هەڵهاتنی سیرفەکان لە خانوو و کۆشکەکانی خۆیان لە گوندەکاندا دەیتوانی بە دوای ئەوان دا بگەڕێت دەستگیریان بکات و بەتوندی سزایان بدات، بەلاّم ئەگەر سەرکەوتوو بوایە کە یەك ساڵ و یەك رۆژ خۆی لەشارێکدا بشارێتەوە لەکۆتایی ئەم کاتەدا ئیتر بەپیاوێکی ئازاد دەژمێردرا بەپێی یاسای کۆن، ((ئەگەر سیرفێك بێ ئەوەی کە سکالاّیەکی لەئەو هەبووبێت، بەپێی دەستوور لە هەموو شارێکدا خاوەن مافی نیشتەجێ بوونە، بەشێوەك لە کۆمەڵگادا پەسەندکراوە و دەبێتە ئەندامێك لە خاوەن پیشەکانی ئەو شارەو بە هاووڵاتی ئەو ناوچەیە دەژمێردرێت)). ئەم کارە بووە هۆی ئازادبوونی سیرفەکان لەئەرباب و دەرەبەگەکان، بەشێکی زۆر لە جووتیارەکان بەخۆشاردنەوە لەشارەکاندا ئازادی خۆیان بەدەست هێنا.

بلاّوبونەوەی بازرگانی و پیشەکان، پارە رۆڵێکی زیاتری دەبینی لە ژیانی خەڵکدا. هەندێك لەسیرفەکان بەدانی پارە ئازادییان لەئەربابی ئاوەدانییەکە دەکڕی چونکە سەردەمێك بوو

کەخاوەن مولکەکان لە جیاتی ئیشکردن بەجووتیارەکان، خوازیاری وەرگرتنی پارەبوون، هەندێك لە سیرفەکان ئازادییان بۆ کورەکانی خۆشیان دەکڕی، بەم ڕێگەیە لەو ڕۆژگارەدا بەشێکی زۆر لەجووتیارەکان ئازادی خۆیان بەدەست دەهێنا، ئەم گۆڕانانە پچڕ پچڕ ڕووی دەدا. پێشهاتێکی گرنگ مەسەلەی ئازادبوونی جووتیارەکانە کە دەیتوانی سەدەکان درێژبکاتەوە و ژیان خێرا بکات.

مەرگی ڕەش

لە ساڵی ١٣٤٨زاییندا تاعونێکی ترسناك کە مرگی ڕەشی پێی دەوترا سەرتاسەری ئەورووپای گرتەوە. لەو زمانەدا چاودێری تەندروستی نەبوو، وەك ئەمڕۆ بایەخیان بە لەشساغی خۆیان نەدەدا، لە ئەنجامدا ئەم نەخۆشییە بەشێوەیەکی فراوان بلاوبۆوە، لە ڕاپۆرتی یەکێك لەو کەسانەی کە لەم کاتەدا شایەتی بلاوبونەوەی ئەم نەخۆشییە بووە بەم شێوەیە هاتووە: ((تاعون لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بەرەو پێشەوە دەچوو، و بەبێ نۆژداری هێرشیان دەهێنا. زۆربەی ئەوکەسانەی کە بەیانی تووشی دەبوون و پێش نیوەڕۆ لەناو خەڵکدا فڕێ دەدران و بەدوای بنکەی تەندروستی دەگەڕان. هەر کەسێك کە تووشی ئەم نەخۆشییە دەبوو تەنیا سێ ڕۆژ زیندوو دەبوو.)) هەزاران کەس کە زۆربەیان جووتیار بوون لەهەندێك ناوچەدا، هەموو خەڵکی گوندەکە لەناودەچوو. پیاوماقوڵەکان لەدوای مردنی زۆربەی سیرفەکان ئیتر بۆ کارە پێویستەکانی خۆیان بەئەندازەی پێویست کرێکاریان لە بەردەستدا نەبوو. کێڵگەکانی ئەوانە کشتوکاڵی تێدا نەدەکرا و بەشێکی زۆری بەروبومەکان لەناوچوون ((مەڕەکان و مانگاکان لەناوکێڵگەکاندا بەرەڵا بوون و کەس نەبوو ئەوان لەوێ دەربکات یان بیان لەوەڕێنێت، ئەو ژمارە کەمەی خزمەتکارەکانیش نەیاندەزانی کە دەبێت چی بکەن و لەبەر هەمان هۆ مەڕەکان و مانگاکان لەبەر نەبوونی شوان لە ناودەچوون و بەرووبوومی کێڵگەکانیش بە هۆی نەبوونی جووتیارەوە لەناودەچوو)).

پیاوماقوڵەکان بەبینینی ناوچە لەناوچووەکانی کێڵگەکان، نائومێدانە هەوڵیان دەدا تاوەکو کرێکارەکان کاربکەن. ئەو کەسانەی کە لەدوای تاعونەکە هێشتا زیندووبوون، تەنیا بەحەقدەستی زیاتر ئامادەبوون کار بۆ ئەربابەکان بکەن . پیاوماقوڵەکان دەسەڵاتیان بەسەر چینی زەحمەتکێشدا لەدەست دابوو. بەسەرنجدان لەوەی کە داواکارییەکانی جووتیارەکان دەبێتە هۆی لەناوچوونی ئەربابەکان، پەڕلەمان هەوڵیدا تابەجێگیرکردنی نرخی حەقدەست درێژە بەم

بارووداوخه بدات، لەساڵی ١٣٥١ی زایيندا یاسایەك دەنگی لەسەر درا كە لە یاساكەدا هاتووە ((هەرپیاو و ژنێك لەهەر تەمەنێك دابن، دەبێت خزمەتی خاوەن كارێك بكەن كە پێویستیان پێیەتی و حەقدەستێك وەربگیرێت كە دوو ساڵ لەپێش بلاوبوونەوەی تاعوندا رەسمی بووە)). پەرلەمان بەجێهێشتنی شوێنی ژیان لەپێناو وەرگرتنی حەقدەستی زیاتردا بەتوندی قەدەغەی كردبوو، جووتیارانی هەڵهاتوو لە كاتی دەستگیركردندا بەتوندی سزا دەدران. ئام یاسایانە بوونە هۆی ئەوەی كە جووتیارەكان دەست بە شۆڕش بكەن چونكە ئەرباب و دەرەبەگەكانی پێشوو هەوڵیان دابوو تاوەكو ئەوانە بگەڕێننەوە بۆ بارودۆخی رابردوو.

مرۆڤەكان بە یەكسانی دروستكراون

رابەرنی جووتیاران رایاندەگەیاند كە هەژارەكانیش هەروەك پیاوماقوڵەكان خاوەنی مافی دیاری كراون كە ئاستی كۆمەڵایەتییان پەیوەندی پێوە نییە. یەكێك لەو رابەرانە، كشیشێكی دەست كورت بوو بەناوی ((جۆن بال)). بال سالانێك سەفەری كردبوو و پەیوەندی زۆرباشی لەگەڵ خەڵكدا هەبوو، یەكشەممەكان كە جووتیارەكان دەهاتن بۆ كەنیسە و جۆن بال ئامۆژگارییانی دەكرد. ئامۆژگارییەكانی بال هەمیشە گەشبینانە بوو. رۆژێك لەكاتی چاوپێكەوتنی لەگەڵ گرووپێكی گەورەی جووتیاراندا ئەمەی وت:

هاوریٚ باشەكانم، تا ئەوكاتەی لە ئینگلتەرادا ئەرباب و ژێردەستە هەبێت بارودۆخ باشترنابێت. بە چ بەڵگەیەك كەسانێك ناودەنێن ئەرباب، لە ئێمە گرنگترن؟ لەبەر چ هۆیەك ئەوانە شایستەی ئەم ناوەن؟ یان چ مەنتقی تێدایە كە ئێمەیان كردووە بە دیل؟ مەگەر هەموومان لە ئادەم و حەوا لە دایك نەبووین؟ ئەوانە لەبەر چ هۆیەك ژیانی لە ئێمە باشتریان هەیە؟ ئایا مەگەر جگە لەوەی كە ئێمە كاروكۆشش دەكەین و ئەوان شانازی پێوە دەكەن؟.

جووتیارەكان چرپەچرپێكیان لە نێوان خۆیان داكرد، هەندێكیان هاواریان كرد: ((جۆن بال راست دەكات!)) پاش كەمێك هەموویان بیٚ دەنگ بوون و جۆن بال درێژەی بە قسەكانی خۆیدا:

ئەوان لە جل و بەرگە خوری و ئاوریشم و پشتێن و حەریرەگرانبەهاكانی خۆیاندا گەرمیان دەبێتەوە و ئێمە ناچارین جلوبەرگی كۆنە لەبەر بكەین. ئەوانە شەراب و رووەكە دەرمانییەكان و نانی باش دەخۆن و ئێمە نانی جۆ دەخۆین و بە ئاو تینوویەتیمان دەشكێنین. ئەوانە لە قەڵا ئارام و ئاسوودەكاندا ژیان بەسەردەبەن و دەبێت ئێمە لە كێڵگەكاندا

بەڕەشەبا و باران دەست و پەنجەمان نەرم بکەین. ئەمە رەنج و هەوڵی ئێمەیە درێژەی بەشان و شەوکەتی ئەوان بەخشیوە.

هەموو جووتیارەکان ستەمدیدە و ناڕازی، بە حەز و ئارەزووە گوێیان لە ئامۆژگارییەکانی جۆن بال دەگرت و دەیانوت کە نابێت لەمەوبەدوا ئەرباب و سیرف لەکاردابێت، کشیش سێ جار و هەر جارەی لەبەر ئەوەی وتبووی مرۆڤەکان هەموویان لە بەرامبەریەکدا یەکسانن، کەوتبووە زیندانەوە بەڵام هەر جارەی بۆ رزگاربوون لە ژێر دەستەی جارێکی تر دەستی بە ئامۆژگاری کردن دەکردەوە.

ساڵانێکی زۆر ئەم رووداوە درێژەی هەبوو، وردە وردە هەستی شۆڕشگێڕی لەناو جووتیارەکاندا بلاودەبۆوە.

وات تایلۆر رابەرایەتی کودەتای جووتیارەکان دەکات

لە بەهاری ساڵی ١٣٨١ی زایینداً، کۆمەڵێك لە جووتیارەکان بڕیار دەدەن بڕۆن بۆ لەندەن و سکالاکانی خۆیان بگەیەننە شا ریچاردی دووەم کە مێردمنداڵێکی چوارەد ساڵ بوو، جووتیارەکان لەو بڕوایەدابوون کە پاشای لاو باشترین پشتیوانیانە و ئەگەر کێشەکانی خۆیان بە ئەو بڵێن، ئەو فریایان دەکەوێت. لە ئەنجامدا لە ژێر رابەرایەتی ((وات تایلۆر)) بە پێی پیادە و چەکدار بە تەختە و گورز و شمشێرە ژەنگاوییەکان و تیروکەوان لەسەرتاسەری ولاتەوە بەرێکەوتن. جووتیارەکان بە داس و قولاب، ئاسنگەرەکان بە چەکوش و کۆتەرەشکێنەکان و تەورەوە بەرێکەوتن، بەهەر شار و گوندێکدا کە تێدەپەڕین و خەڵکی کارەکەی خۆیان بە جێ دەهێشت و پەیوەندییان بە ئەوانەوە دەکرد تا ژمارەیان گەیشتە شەست هەزار.

زۆری نەخایاند کە ئەم خەڵکە زۆرە بێگانە توڕەیە بەشاری لەندەن گەیشتن. جون بال لە مەیدانێکی کراوەدا لەگەڵ کۆمەڵەکە کۆبۆوە، وتاری بۆیان خوێندەوە و وتی: ((ئەم هەلە ناوازەیە، کاتی ئەوە هاتووە تا ئەو قۆچانەی کە ساڵەهای ساڵە لەسەر ملی خۆتان هەڵتان گرتووە، هەڵیبگرن و ئازادی بە دەست بهێنن. ئازا و چاونەترس بن و وەك حەکایەتی ئەو جوتیارەی کتێبی پیرۆز کاربکەن کە تۆوەکانی بۆ خەزێنە برد و گژوگیا بێ کەڵکەکانی لە رەگدا دەرهێنا و سووتاندی تا ببێتە زەوییەکی بەهێز. گژوگیا بێ کەڵکەکانی ئینگلتەرا، دەسەلاتدارە ستەمکارەکانن، ئێستا کاتی درەو هاتووە، هەموو خەڵك ئەو ئەرکەیان لەسەر شانە کە ئەم گژوگیا بێ کەڵکانە بڕنن و رێگەی خۆیان بکەنەوە. گژوگیا بێ کەڵکەکان وەك

ئەربابە سیفەت شەیتانەکان و قازییە ستەمکارەکان و هەموو ئەو کەسانەی کە بۆ کۆمەڵگا زیان بەخشن تەنیا بەم شێوەیە خەڵکی ئارامییان دەبێت و دەبنە خاوەنی ئایندەیەکی دڵنیا کاتێك رەگ و ریشەی کەسە پلە بەرزەکان دەقرتێت، و هەموو خەڵك چێژ لە ئازادی وەردەگرن چونکە لە چارەنووسی یەکسانی و بەرامبەری بەهرەمەند دەبن)).

پاشای لاو، ریچاردی دووەم، لەم کاتەدا لەسەر تاوەری لەندەن خەریکی گفتوگۆ بوو لەگەڵ راوێژکارانی خۆیدا، خەڵکانی جووتیار گەمارۆی تاوەرەکەیان دا و هاواریان دەکرد. راوێژکارانی پاشا کە زۆر ترسابوون، پێیان وت: ((گەورەمان پاشا، ئەگەر دەتوانیت، ئەوانە بە قسەی ئومید بەخش ئارام بکەرەوە. ئەم کارە باشترە لە وەڵامدانەوەی داواکارییەکانی ئەوان، ئەگەر ملکەچی خواستەکانیان بین لە ئەنجامەکەی دەرناچین، کاری ئێمە و میراتگرەکانمان تەواو دەبێت و ئینگلتەرا دەبێتە وێرانەیەك)).

پاشا بەڵێنی دا سبەینێ چاوپێکەوتن لەگەڵ جووتیارەکاندا بکات لە چیمەنێکدا بە ناوی ((مایل باند)) بەیانی ئەو رۆژە لە کاتی چوونە ناوەوەی بۆ شوێنی چاوپێکەوتنەکە، جووتیارەکانی بینی کە کۆبوونەتەوە، بە پەلە رووی تێ کردن و ئەمەی وت: ((خەڵکە باشەکەم، من پاشا و یارمەتیدەری نیعمەتی ئێوەم. چیتان لە من دەوێت).

جووتیارەکان قیژاندیان و وتیان: ((داوا دەکەین تا بۆ هەمیشە زەوییەکانمان ئازاد بکەی! نامانەوێت لەمە بەدواوە هیچ سیرفێك ژیان بە بەندەیی و دیلێتی بەسەر بەرێت))!

پاشا وەڵامی دایەوە: ((خواستەکانی ئێوە پەسەند دەکەم. ئێستا بۆ ماڵەکانی خۆتان بگەڕێنەوە. لەهەر گوندێك تەنیا دوو یان سێ کەس بمێنێتەوە. ئێمە فەرمانی پاشایەتی بۆ ئەوانە دەردەکەین. کە خواستەکانی ئێوە بەرجەستە بکات. ئەم فەرمانە بە مۆری خۆم دەرازێتەوە. بۆ ماڵەکانتان بگەڕێنەوە و لە ئارامی دابن. نەهێڵن کەس ئازارتان پێ بگەیەنێت)).

زۆربەی جووتیارەکان پەیمانەکەی پاشایان پەسەند کرد و گەڕانەوە بۆ ماڵەکانی خۆیان بەڵام رابەرانی ئەوان، لەوانە وات تایلور لەگەڵ سی هەزار کەس لەلایەنگرەکانی، لە لەندەن مانەوە. ئەوان دەیانویست تا وەرگرتنی فەرمانی پاشایەتی، لە هەمان شوێندا بمێننەوە چونکە بە باشی ئاگاداربوون کە بە رۆیشتنی هەموو جووتیارەکان پەیمانەکانی پاشا ئەنجامی نابێت.

دوای چەند رۆژێك بیست هەزار کەس لە جووتیارەکان لە شوێنێکدا کۆبوونەوە بە ناوی ((ئیسمیت فیلد)) بەڕێکەوت پاشا بە سواری ئەسپەوە بەو شوێنەدا تێدەپەڕی. وات تایلور بە پیاوەکانی وت: ((پاشا لێرەیە دەمەوێت قسەی لەگەڵدا بکەم، تا رەمزێکتان پێ نەدەم، لەجێگای خۆتان نەجولێن)).

وات تایلور دلێرانە بە سواری ئەسپ چوو بۆ لای شا ریچارد و وتی: (ئەو پیاوانەی کە لە ئەوێدان، دەیبینی؟)).

ریچارد وەڵامی دایەوە: ((بەڵێ دەیانبینم بەڵام مەبەستت چییە))؟

وات وەڵامیدایەوە: هەموو ئەوانە چاوەڕوانی فەرمانی منن، بە شەرەف و راستگۆیی خۆیان سوێندیان خواردووە کە ملکەچی من بن، لەو باوەڕەدایت، ئەم پیاوانە بەبێ بردنی دەستنووسەکە لەگەڵ خۆیان کە پەیمانت داوە ئێرە بەجێ بهێڵن)).

پاشا لە وەڵامدا وتی: ((بە پیاوەکانت بڵێ بگەڕێنەوە بۆ ماڵەکانی خۆیان دەستنووسەکە گوندبەگوند و شاربەشار دەگەڕێتەوە ((وات بە دەنگێکی ترسناك ئامێز و بەرز قیژاندی و هاواری کرد: ((ئێمە بەبێ دەستنووسەکە لێرە ناڕۆین)).

لەکاتێکدا وات کە بەڕەقی قسەی دەکرد، دەستی بەخەنجەرەکەدا دەهێنا کە بە کەمەرییەوە بەستبوویەوە و لگاوی ئەسپی پاشای بەدەستەوە گرتبوو. یەکێك لە نۆکەرەکانی پاشا گومانی کرد کە لەوانەیە وات مەبەستی کوشتنی پاشای هەبێت. بەپەلە بۆ لای ئەوان چوو، هاواری کرد چۆن جورئەت دەکەی بەم جۆرە رەفتار بکەی و لە بەرامبەر پاشادا بەم شێوەیە قسە بکەی؟ تەنانەت ئەگەر بمرم، تۆ دەبێت لەبەر ئەم بێ ڕێزییە تەمێ بکرێیت!)) و پاشان شمشێرەکەی خۆی لە کیفەکە دەرهێنا و بە جۆرێك زەربەیەکی لە وات دا کە ئەو تەنیا فرسەتی ئەوەی هەبوو کە روو لە هاورێکانی بکات و لە پێش کەوتنیدا هاواری کرد: ((خیانەت))!

شۆڕش سەرکوت دەکرێتەوە

هاواری کوشتنی سەرکردەکەیان لە ناو جووتیارەکاندا بیسترا: ((خیانەتیان لێ کردووین! رابەرەکەمانیان کوشت! فەرماندەکەمان مردووە! یان مەرگ یان تۆڵە! تیربهاوێژن! تیر بهاوێژن و سەدان تیر بەخێرایی لە کەوانەکانەوە دەرچوو.

بارودۆخەکە بە تەواوی گۆڕابوو جووتیارە تورەکان گیانی خاوەن پلەوپایەکانی پاشایەتییان خستبووە مەترسییەوە بەڵام لەم کاتەدا، پاشای لاو بێ واهیمە ئەسپەکەی خۆی بۆ لای جووتیارە پەرێشانەکان غاردا و هاواری کرد: (پەیڕەوکارانی من ئەوە چی دەکەن؟ دەتانەوێت تیر بۆ پاشا بهاوێژن؟ بایەخ بە چارەنووسی تایلور نەدەن. ئەو خائین بوو. من رابەر و فەرماندەی

ئێوەم. هەرچییەکتان دەوێت، داوا لە من بکەن)). پاشان بەتیژی چوو بـۆ لای راوێـژکارەکانی و داوای راوبۆچوونی ئەوانی کرد.

راوێژکارەکان لە دوای گفتوگۆیان لەگەڵ یەکتریدا، رووبان لە پاشـا کـرد و وتیـان: ((بـەرەو کێڵگە بڕۆن. ئەگەر رابکەین بێگومان لەناومان دەبەن. تەنیا دەبێت کەمێك خۆمـان دوابخـەین تا لە لایەن هاورێکانمانەوە لەشارەوە یارمەتیمان پێ دەگات.

پاشا ئەسپەکەی گەڕاندەوە بۆ دەوروبـەری شـار و جووتیارەکـان بـە نـەبوونی رابەرەکـەیان نەیاندەزانی چی بکەن. ملکەچانە بە دوای ئەودا کەوتنەڕێ. هەواڵ لـە لەندەنـدا بلاۆبووبـۆوە. بەشێکی زۆر لە خەڵکی بۆ یارمەتیدانی پاشا و ئەندامانی بنەماڵەی پاشایەتی بەپەلە رۆیشتن. گەماۆری جووتیارەکانیان دا و بەیاننامەکیان بلاۆکردەوە کە تێیدا هاتبوو جگە لە دانیـشتوانی شاری لەندەن، هەموویان دەبێت بەپەلە ئەو جێگایە چۆڵ بکەن.

سکرتێرەکانی پاشا بە درێژایی چەندان رۆژ خەریکی نووسینی فەرمانی پاشایەتی بوون کـە پاشا پەیمانی بە جووتیارەکان دابوو. بەڵام پیاوماقوڵەکان دەستیان لە بەرژەوەندییەکانی خۆیـان نەدەکێشاوە. دەیانووت هەرگیز بە ئازادی سیرفەکان رازی نابین چـونکە ئـەم کـارە مانـای بـە ناچاری تەسلیم بوون ئەوان دەدات. دەیانوت پاشا بەبێ بەدەسـت هێنـانی رەزامەنـدی ئـەوان، ناتوانێت کاربکات ((ئێمە هەرگیز رەزامەندی پیشان نادەین چونکە کۆمـەڵ لـەناو دەچـێت)). هەر لەبەر ئەمەش بوو کە شا ریچاردیش پابەندنـەبوو بـەو بەڵێنانـەی کـە بـە جووتیارەکـانی دابوو، رێگەی گرت لە بەخشینی فەرمانی پاشایەتی. پاشا کە لەو باوەڕەدا بـوو جووتیارەکـان ((سیرف بوون و بەسیرفی دەمێننەوە)) بە کۆبوونەوەی چل هەزار سەرباز کە سەرتاسەری وڵاتیان بڕی بوو، و رابەرانی جووتیارەکانیان لە سێدارەدا.

بەم شێوەیە کودەتای جووتیارەکان تێکشکا، بەڵام ترس کەوتبووە دڵـی پیاوماقوڵەکانـەوە، لە ترسی هەڵگیرسانی شۆڕش لەلایەن جووتیارەکانەوە بووە هـۆی ئـەوەی کـە هەلومـەرجێکی باشتر بۆ جووتیارەکان دابین بکەن، زۆری نەخایاند کە کرێکـارانی بـەکرێگیراو و جووتیارەکـانی کە زەوییەکانی خۆیان بە کرێ دەدا، شوێنی سیرفەکانیان گرتەوە.

دەسەڵاتی خەڵك

خەڵکی ئەورووپا بە درێژایی چەندان سەدە بۆ ئازادی و دادپەروەری جەنگان. خەڵکی لە ژێر دەسەڵاتی پاشا و مستی پیاوماقوڵەکانـدا پەلـەقاژەیان دەکـرد و وەك سـیرفەکان ژیانیـان بـە

هەژاری و داماوی بە سەردەبرد. ئەگەرچی باری قورس و هەوڵ دان لەسەر شانی خەڵکی بوو، بەرگەی رەنج و زەحمەتی زۆریان دەگرت، بەڵام لە ئازادی و پێویستییەکانی ژیان بێبەش بوون.

لە دوایەمین ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا، رووبەڕووی هزر و بیرە نوێکان بوونەوە. ئەم هزرانە لە ناو خەڵك بڵاودەبوونەوە کە هەموو مرۆڤەکان بە لەبەرچاوگرتنی هەلومەرجی کۆمەلایەتییان، خاوەنی مافە دیاریکراوەکانیانن، خەڵکی ئاسایی، بەتایبەتی خەڵکی ئینگلتەرا هێواش هێواش بەڵام بەردەوام بەرەو پێشەوە دەچوون و بە هۆی هەوڵ و کۆششەکانی خۆیانەوە، توانییان لە ژێردەستی نیاکانیان کە چەندان ساڵ بە ئەوانە دەست و پەنجەیان نەرم دەکرد، رزگاریان بێت.

لە سەدەی سیانزەیەمی زایینداا، بنەماکانی حکوومەتی بەستراو بە نوێنەری راستەقینەی خەڵکەوە لە ئینگلتەرادا پێکهات. ئەم جۆرە حکوومەتە هەنگاوی زۆر گرنگی لە بەدەست هێنانی ئازادیدا نابوو. لە ساڵەکانی سەرەتادا، پاشاکان و پیاوماقوڵەکان بە ئارەزووی خۆیان حوکمیان بەسەر خەڵکدا دەکرد. خەڵکی ئینگلتەرا بۆ پێکهێنانی پەرلەمان لە نوێنەرەکانی خۆیان، دەسەلاتی یاسادانانیان بە دەست هێنا. لەوە بەدواوە پاشا یان هەر پیاوماقوڵێکی بەهێز نەیدەتوانی بەئارەزووی خۆی حوکم بەسەر خەڵك دا بکات و دەبوایە ئەو یاسایانەی پەیڕەو بکردایە کە نوێنەرانی خەڵك دەنگیان پێ دابوو.

خەڵکی بە حکوومەتێکی بەستراو بە نوێنەرە راستەقینەکانیانەوە، هەنگاوی گەورەیان نا لە رێگەی ئازادی خۆیاندا، قازییەکی ناودار لە سەدەی پانزەیەمی زایینداا ئەمەی نووسیوە: ((پاشای ئینگلتەرا ناتوانێت بە ئارەزووی خۆی، یاساکانی وڵات بەبێ رەزامەندی پەیڕەوکارەکانی بگۆڕێت و یان باجە قورسەکان بە پێچەوانەی ویستی خەڵکەوە دابنێت. پاشا بۆ پارێزگاری لە ژیان و دارایی و یاساکانی خەڵك دامەزراوە. هەموو پەیڕەوکارانی ئەم وڵاتە دەزانن کە دەبێت لە بەروبوومی زەوی و ئاژەڵی خۆیان کەڵك وەربگیرێت. ئەو بۆ بنیاتنانی بەختەوەری ژیانی خۆی ئەوانەی راگرتووە کەس ناتوانێت ببێتە رێگری ئەو، جگە لە قازییە ئاساییەکان و ئەویش لەسەر بنچینەی یاساکانی وڵات، هیچ کەسێکی تر ناتوانێت لە بارەی ئەوەوە دادوەری بکات.

بەم شێوەیە لە سەدەکانی ناوەڕاست دا خەڵکی ئاسایی ئینگلتەرا وردە وردە ئازادییەکانی خۆیان بە دەست هێنا. ئەوانە بنەماکانی دیموکراسییان دارشت و حکوومەتیان لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی دروستکرد و میللەتی ئازاد پێکهات. و ئەمە دیارییەکی گەورەی ئینگلتەرا بوو بۆ شارستانییەتی سەدەکانی ناوەڕاست.

بەشی نۆیەم

رابوونێکی گەورە

رۆحی نوێ

لە دوایەمین ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دا گۆڕانکارییەکی بەرچاو لە ئەورووپادا روویدا، لە سەدەی پانزەیەمی زایینداً، پیاوماقوڵەکان لە زۆربەی وڵاتەکاندا دەسەڵاتی خۆیان لە دەستدابوو، و ئیتر سیستەمی فیودالیزم «سیستەمی خاوەنداریتی» بەسەر ژیانی خەڵکدا بالادەست نەبوو. سەردەمێکی نوێ و سەرسوورهێنەر لە مێژووی جیهاندا لە دۆخی پەیدابوون دابوو. ئەم سەردەمە کە هاوکات بوو لەگەڵ رابوونی خەڵکە ئاساییەکاندا پێی دەڵێن «رینساس».

لە چاخە دێرینەکاندا خەڵکە ئاساییەکان بەبێ بچووکترین رەخنە، لە بەرامبەر دەسەڵاتدارەکاندا ملیان کەچ کردبوو. بەڵام لەم سەردەمە نوێیەدا خەڵکی پشتیان بە خۆیان بەست و وردە وردە بەم ئەنجامە گەیشتن کە هەر تاکێك دەبێت بە ئارەزووی خۆی بیر بکاتەوە و کار بکات. گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە ئەوەی کە بە درێژایی سەدەکان باوەڕیان پێ کردبوو هەقیقەتی نەبووە. شەپۆلی بەهێزی هزری نوێ سەرتاسەری ئەورووپای بڕی. لە هەموو شوێنێکدا خەڵکی تامەزرۆی خۆیان بۆ خوێندنەوە و فێربوون پیشان دەدا و وردە وردە زانست و زانیاری جێگای نەزانین و خۆرافاتەکانی گرتەوە. تەواوکاری ئەدەبیات و هونەری نوێ لە هەموو وڵاتەکانی ئەو سەردەمەدا جێی خۆی کردەوە و مرۆڤ دەستی بە دەربرینی هزرە نوێکان کرد.

ئەم گۆڕانکارییانە بووە هۆی ئەوەی کە ژیانی خەڵکی جیاوازی زۆری هەبێت لەگەڵ رابردوودا.

چاکسازی مەزهەب

حەوت سەد ساڵ لە ئەورووپای رۆژئاوادا، تەنیا یەك شێوە لە مەزهەب هەبوو. پاشان لە دوایەمین ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا ئەم باوەرە لە ناو خەڵکدا رەگی داکوتا کە دەبێت چاکسازی لە هەندێك لە رێوڕەسمەکانی کەنیسەدا بکرێت: ((جۆن وایکلیف توێژەرێکی ناسراوی سەدەی چواردەیەم بوو، ئامۆژگاری خەڵکی لە دژی خراپەکارییەکانی کەنیسە دەکرد. ئەو تامەزرۆی ئینجیل بوو، وە هەستی دەکرد خەڵکی بە خوێندنەوەی ئەوە فێری شێوە چاکەکانی ژیان دەبن. ئینجیل لەو رۆژگارەدا بە زمانی لاتینی نووسرابوو، وە ژمارەیەکی کەمی خەڵك

دەیانتوانی کتێب بە زمانی لاتینی بخوێننەوە. وایکلیف لەو بڕوایەدابوو کە دەبێت خەڵکی بۆ خۆیان ئینجیل بخوێننەوە و لەم ڕێگەیەوە زانیاری وەربگرن. ئەو ئینجیلی وەرگێڕا بۆ سەر زمانی ئاسایی خەڵك و کشیشەکانی بۆ گوندەکان نارد تاوەکو ئەوە بۆ خەڵکی بخوێننەوە.

کارەکەی وایکلیف ڕووبەڕووی گێرە و کێشەکەی زۆربووە. کەنیسە لە ساڵی ١٤٠٨ی زایینداا بەم شێوەیە بریارپدا هیچ کەس بەبێ مۆڵەت مافی وەرگێڕانی کتێبی ئاسمانی بۆ زمانی ئینگلیزی یان بۆ زمانەکانی تری نییە و ناتوانێت ئەوە تەفسیر بکات، هەمووی یان بەشێك لەم کتێبە بە شێوەی گشتی یان تایبەتی بخوێنێتەوە.

سەرەڕای ئەمەش، پەیامەکانی وایکلیف تەنانەت تا بوهەم ((ناوچەیەکە لە نێوان ئەتریش و چیکۆسلۆڤاکیایی ئێستا)) بلاوبۆوە ((جۆن هوس)) کە مامۆستای زانکۆ بوو لە پراگ، دوای ئەم پەیامە کەوت و لایەنگرانی زۆری پەیدا کرد. هوس وەك وایکلیف رایگەیاند کە دەبێت هەموان ئینجیل بخوێننەوە و خۆیان لە بارەی مەسەلە مەزهەبییەکانیانەوە بریار بدەن. لەبەر ئەوە هوس ئینجیلی بۆ زمانی خەڵکی وەرگێڕا، خاوەن پۆستەکانی کەنیسە لەو باوەڕەدابوون کە بە بلاوبوونەوەی بیروبۆچوونەکانی هوس بنەماکانی دەسەلاتی کەنیسە لە ناو دەچێت، زانیارییەکانی ئەویان بە کفر دەزانی. هوسیان بۆ بەردەم شورای کەنیسە هێنا و فەرمانیان بەسەردا دا تا واز لە پەیامەکەی بهێنێت. بەلام هوس رایگەیاند بە شێوەیەك ئەگەر کەسێك بتوانێت هەڵەی قسەکانی بسەلمێنێت ئامادەیە، بیروبۆچوونەکانی خۆی بە ئارەزووی ئەو کەسە بگۆڕێت بەلام خاوەن پلەوپایەکانی کەنیسە تۆمەتباریان کرد بە بلاوکردنەوەی پەیامە شەڕانی و ئاژاوەگێڕی و فیتناوییەکان و بزووتنەوەی تازەگەری و بەم تۆمەتانە لە ئاگردا سووتێنرا.

راهیبێك گۆڕانکاری لە مەزهەب دا دەکات

دوای سەد ساڵ لە مردنی وایکلیف، کوڕە جووتیارێك لە ئەڵمانیادا بە ناوی ((مارتین لۆتەر)) چاوی بە دونیا هەڵهێنا. پاشان لۆتەر بووە راهیب و لە زانکۆی (ڤایتنبۆرگ) بوو بە مامۆستا. ئەو رەخنەی لە هەندێك دابونەریتی کەنیسە گرت، لە ساڵی ١٥٧١ی زایینداا بیروباوەڕەکانی خۆی نووسی و ئەوەی بەسەر دەرگای کەنیسەی (ڤایتنبۆرگ)ەوە داکوتا تا هەموان بیخوێننەوە، پاپا نامەیەکی بۆ لۆتەر نارد، لەبەرئەوە دەبێت بچێت بۆ رۆم و روونکردنەوە لە بارەی کارەکەیەوە بدات. لۆتەر لەجیاتی رۆیشتنی بۆ رۆم، درێژەی بە ئامۆژگاری و نووسینەکانیدا، ئەم رووداوە دوو ساڵ درێژەی کێشا تا گەیشتە ئەوەی کە پاپا فەرمانی بەسەر بلاوکراوەی سندی دا کە

نووسینەکانی خۆی بسووتێنێت و لە وتەکانی خۆی لە دژی کەنیسە لە ماوەی شەش رۆژدا پەشیمان بێتەوە، جگە لەم رێگەیە دەکرێت بە کافر و بە لە دین هەڵگەڕاوە لە قەڵەم دەدرێت. لۆتەر لە وەڵامی پاپادا بۆ سووتاندنی سندی، پاپایی رووبەڕووی خەڵك کردەوە. ئیمپراتۆری ئەڵمانیا، لۆتەری بانگکرد تا لە شاری «ورمز» لە بەردەم شورای گەورەدا ئامادەبێت، شورا لە ئەنجوومەنێك پێکهاتبوو لە هەموو فەرمانڕەواکانی ئەڵمانیا و خاوەن پلەوپایەکانی کەنیسە. هاورێکانی لۆتەر کە نیگەرانی گیانی ئەوبوون، هەوڵیاندا تا نەهێڵن بڕوات بەڵام وەڵامی ئەم بەم شێوەیە بوو: «من بانگەشەی یاسایەکم کردووە. هەر چەندە شەیتانەکان بە ژمارەی خشتەکانی سەقفی خانووەکان، لە دژی من یەکیان گرتووە، بەڵام من بەیادی خواوە بۆ ئەوێ دەڕۆم».

خاوەن پلەوپایە گرنگەکان لە شورا ئامادەبوون، ئیمپراتۆر «چارلزی پێنجەم» لە هۆڵێکی گەورەدا لەسەر تەختەیەك دانیشتبوو، لە تەنیشتییەوە پلەدارەکانی کەنیسە و شازادەکان وەستابوون. لۆتەر بۆ لای قازییەکان رێنمایی کرا. کتێبەکەیان لەسەر مێزێك لە هەمان نزیکییەوە دانابوو. لە ئەویان پرسی کە ئایا نووسراوەکانت رەت دەکەیتەوە؟ راهیب وەڵامی دایەوە: «ئەگەر بتوانن بە کتێبە ئاسمانییەکان من رازی بکەن و بیسەلمێنن کە من لە هەڵەدام، ئامادەم بەم دەستانە هەموو نووسراوەکانی خۆم بە کڵپەی ئاگر بسپێرم» دوو کاتژمێری رێك لۆتەر بەرگری لە بیروباوەڕەکانی خۆی کرد.

لێکۆڵەر لێی پرسی: ((برا مارتین، دواجار تۆ زانیارییەکانی خۆت رەت دەکەیتەوە یان رەتی ناکەیتەوە))؟ لێکۆڵەر وەڵامێکی بێ پێچ و پەنای دەویست.

لۆتەر وەڵامی دایەوە: ئەگەر پاشا وەڵامێکی بێ پێچ و پەنای دەوێت، وەڵامەکەم بەم شێوەیەیە: تا کاتێك کە بەڵگەکانی کتێبی ئاسمانی و یان تێگەیشتنێکی ئەقڵانی هەڵەکانم نەسەلمێنن، ئاسان نییە لە قسەی خۆم پەشیمان ببمەوە، بیروباوەڕکانم بە پێچەوانەی پاپا و ئەنجوومەنی کەنیسەوەیە چونکە وەك رۆژی رووناك ئاشکرایە کە ئەوانە هەڵە دەکەن و قسەی نابەجێ دەکەن. قسەکانی من پشت بەستوو بە کتێبی ئاسمانە و ویژدانم پەیڕەوکاری وشەکانی خوایە، لەبەر ئەمە نابێت و نامەوێت لە قسەکانم پەشیمان ببمەوە چونکە ئەم کارە، کارێکی پێچەوانەی ویژدان و کفراوی و نادروستە. خوایە یارمەتی من بدە! ئامین.

لۆتەر لە دانیشتنی دواتری شورادا بەکافر و سەرەڕۆ لە قەڵەم درا. ئەو دەبێت سزای مەرگی بەسەردا بسەپێندرێت و نووسراوەکانی بسووتێندرێت. بەڵام ئیمپراتۆر بەم شێوەیە قسەی کرد: (لێرەدا راهیبێك بە تەنیا لەگەڵ بیروباوەڕی هەزار ساڵەی کەنیسەدا سەرپێچی دەکات. دوێنێ لە

دوای بیستنی ئەو وەڵامە سەرەڕۆییانەی لۆتەر بەداخ بووم کە ماوەیەکی دوورودرێژ ئازارم داوە، ئەو ئازادە تا بگەڕێتەوە بۆ ماڵەکەی خۆی بەڵام ئەگەر لە دواییدا کەسێك ئەو بدۆزێتەوە، دەبێت پۆستەکەی پێ بگۆڕێتەوە.

لۆتەر لە وەڵامدا وتی: ئەگەر بەم شێوەیە بێت، من بەرگەی هەموو شتێك دەگرم لە پێناوی ئیمپراتۆر و ئیمپراتۆرییەتدا بەڵام قسەکانی خودا نابێت سنووردار بێت)).

هاورێکانی ئەویان لە قەڵای پیاوماقوڵێکی ئەڵمانیدا شاردبۆوە. لۆتەر ساڵێك لەم پەناگایەدا شاردرایەوە و (چاخی نوێ)ی بۆ ئەڵمانی وەرگێڕا، بە جۆرێك کە خەڵکی ئاساییش توانای خوێندنەوەی ئەوەیان هەبوو. زانیاری لۆتەر لەسەرتاسەری باکووری ئەڵمانیادا بڵاوبۆوە و کەنیسەی نوێی لۆتەرییەکان بنیات نرا.

وردە وردە چاکسازیخوازی تریش دەرکەوت. بزووتنەوەی نوێ لە بەشێکی زۆری ئەورووپادا گەشەی کرد و بیروباوەڕی مەزهەبی نوێ بڵاوبۆوە، بەم بزووتنەوە دەڵێن بزووتنەوەی ریفۆرمایسیۆن ((ریفۆرمی دین)) چونکە خوازیاری ئەنجامدانی چاکسازی بوون لە کەنیسەکاندا. کەنیسەی نوێش ناوی کەنیسەی پرۆتستانی وەرگرت چونکە بنیاتنەرانی ئەوە رەخنەیان هەبوو لە کەنیسەی کاتۆلیك، خەڵکی ئەڵمانیا و بەشێکی زۆر لە وڵاتانی ئەورووپای رۆژئاوا بەرامبەر بە کەنیسەی کاتۆلیك بەوەفاداری مانەوە.

چاکسازی لە کەنیسەی کاتۆلیکدا

بەشێکی زۆر بە بینینی هەڵگەڕانەوەی خەڵك لە کەنیسەی کاتۆلیك کەوتنە ترسێکی زۆرەوە، ئەوانە ئەم جۆرە کەسانەیان بە هەڵگەڕاوە لە دین دەزانی و لەو باوەڕەدابوون کە دەبێت ئەوانە سزا بدرێن، دادگایەك بە ناوی دادگای تەفتیشی بیروباوەڕی ((وروژێنەران)) بۆ دادگایی کردنی تۆمەتبارانی هەڵگەڕاوە لە دین پێکهات. ئەم دادگایە لە باشووری ئەورووپا، بە تایبەتی لە ئیسپانیادا زۆر چالاك بوو.

هەندێك لە کاتۆلیکە دەوڵەمەندەکان، بەسەرنج دان لەوەی کە کەنیسە پێویستی بە چاکسازی هەیە لە هەندێك لە کاروبارەکانیدا، چالاکانە گۆڕانیان لە بەشێکی زۆری دابونەریتەکانی کەنیسەدا کرد کە مایەی رەخنەی خەڵکی بوون.

لەگەڵ ئەوەش ئەم چاکسازیخوازانە لە کەنیسەی کاتۆلیك دا نەبوون. پیاوماقوڵێکی گەنج لە ئیسپانیا بەناوی ((ئگناتوس لویالا)) بڕیاریدا تا ژیانی خۆی زیندانی کەنیسەی کاتۆلیك

بکات. لە ساڵی ١٥٤٠ی زایيندا ئەنجوومەنێکی بەناوی ئەنجوومەنی عیسا پێك هێنا کە ئامانجی بلاوکردنەوەی مەزهەبی کاتۆلیك بوو، پاشان ئەندامانی ئەم ئەنجوومەنە بە ژوزئیتەکان ناسران.

قوتابخانەکانیان دامەزراند کە باشترین مامۆستاکان لەوێدا وانەیان دەووتەوە. پاشان هەر ئەم مامۆستایانە بوونە راگەیەنەری ناسراو و مەزهەبی خۆیان لە ناوچەکانی تردا بلاوکردەوە. زۆربەی ژوزئیتەکان کە لە کەنیسەی کاتۆلیك جیابووبوونەوە، دووبارە گەڕانەوە بۆ ئەوێ.

خەبات بۆ ئازادی مەزهەب

چاکسازیخوازانی دێرینی پروتستان، باوەڕیان بە دانی ئازادی مەزهەبی نەبوو بۆ خەڵکی ئاسایی. لایەنگرانی هەموو مەزهەبێکی ئایینی لەوبڕوایەدان کە ئایینی خۆیان تەنیا مەزهەبی راستە و نابێت رێگە بدرێت تا بیروباوەڕی تر سەردەربێنێت، بەم بیانووەوە، بەشێکی زۆر لە خەڵکی ولاتە ئەوروپییەکان زیندانی و ئەشکەنجە و بە زیندوویی سووتێندران و تەنانەت پروتستانییەکان سزای پرۆتستانییەکانی تریان دەدا، لەبەر ئەوەی بیروباوەڕی جیاواز لە یەکتریان هەبوو، وە حکوومەتەکانیش ئەم مافەیان بەڕەوا زانیوە کە بە خەڵکی بڵێن ئیمانتان بەچی ئایینێك هێناوە ئەگەر حکوومەت کاتۆلیك بوو ئەوا دەبوایە هەموو خەڵکی ولات پەیڕەوی مەزهەبی کاتۆلیکیان بکردایە، ئەگەر باوەڕ بە مەزهەبێکی تازەبهێنن، پەیڕەوکارانی ئەویش دەبێت بە زۆر ئەو مەزهەبە تازەیە پەسەند بکەن و کەسانێك کە نەدەچوونە ژێر ئەم بارەوە بە توندی سزا دەدران.

پاشای ئینگلتەرا، هێنری هەشتەم لەبەرئەوەی پاپا رێگەی جیابوونەوە (تەلاق)ی لەگەڵ شاژندا پێ نەدەدا، لەگەڵ ئەودا کەوتە دوژمنایەتی، هێنری بڕیاریدا تا لە کەنیسەی کاتۆلیك جیابێتەوە و خۆی لە پانتایی دەسەلاتیدا رابەرایەتی کەنیسە بکات، لە ساڵی ١٥٣٤ی زایيندا، پەڕلەمانی ناچارکرد کە یاسایەك دەربکات کە ئەوی ((بە تەنیا رابەری سەروو کەنیسەی ئینگلتەرا)) دەزانی، هێنری گۆڕانی لە بارودۆخی کەنیسەدا نەکرد و رێگەیان بە خەڵکیدا کە وەك رابردوو واتە پێش دەنگدان بە یاساکە مەزهەبی خۆیان هەبێت. هێنری سی منداڵی هەبوو کە هەر یەکێك لەوانە بووە فەرمانڕەوای ئینگلتەرا، ئیدواردی شەشەم کە لە دوای ئەو لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت پرۆتستان بوو، وە هەوڵی دەدا کە ئینگلتەرا ولاتێکی پرۆتستان مەزهەب بێت، خوشکی ناتنی ڤی ماری کە لە دواییدا دەسەلاتی گرتە

دەست، کاتۆلیکێکی دەمارگیربوو، ئەو ئارەزوومەندبوو کە دووبارە ئینگلتەرا بچێتەوە ژێر کاریگەری پاپاوە. لەدوای ماری، ئیلزابێت بووە فەرمانڕەوا کە پروتستان بوو، لەسەردەمی حکوومەتی ئەودا، کەنیسەی ئینگلتەرا بە حوکمی یاسا سەر لەنوێ کرایەوە و داوای لە هەموان کردبوو کە ببنە ئەندامی ئەوە. ئەو کەسانەی ملکەچ نەبوون بە توندی سزا دران، لەگەڵ ئەم ئەشکەنجەدانەشدا خەڵکی پابەندی بیروباوەڕی خۆیان بوون، لە ماوەی ئەم بەربەرەکانییەتە درێژخایانەدا. وردە وردە ئەم ئەنجامە بەرهەم هات، بە زۆر سەپاندنی مەزهەبێك بەسەر خەڵکدا کە باوەریان پێی نییە، بێ سوودە. ئاقڵترین و باشترین رابەرانی هەر گرووپێك ئەوانە بوو کە ئەم بیروباوەڕی سزادانە وەلاوە بنێن بەرامبەر بەو مرۆڤانەی کە مەزهەبی جیاواز لەوانیان هەیە. ئازادی لە بیروباوەڕی مەزهەبیدا یەکێك بوو لە گرنگترین ئازادییەکان کە مرۆڤ لەسەردەمی رینسانسدا لە پێناوی ئەوەدا تێکۆشابوو.

مرۆڤ پەیکەری نوێی جوان دروست دەکات

گەشەی بازرگانی و پیشەسازی لە سەردەمی رینسانسدا لە ئەورووپا، ژیانی ئاسوودەتر کرد. خەڵکی کاتی پێویست و فرسەتیان بۆ چێژ وەرگرتن لە ژیان بە دەست هێنا. بازرگانە دەوڵەمەندەکان زۆرجار عاشقی هونەر و ئەدەبیات بوون و سەخییانە پارەیان دەدا بە وێنەکێشەکان و شاعیرەکان تا کاتی پێویستیان هەبێت بۆ وێنەکێشان و نووسین، عەشق بۆ جوانی لە سەرتاسەری ئەورووپادا بلاوبۆوە و لە ژمارەیەك لە پەیکەرەکانی خۆیاندا نمایشیان کرد. لەم سەردەمەدا وێنەکێشان و پەیکەرتاشان و بیناسازان و نووسەران و هەندێك لە جوانترین شارەکانی جیهانیان بەرهەم هێنا.

لەشارە دەوڵەمەندەکانی ئیتاڵیادا، هونەرمەندانی ناوداری هاوشێوە لەگەڵ هونەرمەندانی یۆنانی کۆندا دەژیان، خەڵکی فلورانس ستایشکەری جۆرەکانی جوانی بوون، هیچ شارێك وەك فلورانس ئەم ژمارە زۆرەی وێنەکێش و پەیکەرەتاش و هونەرمەندی بە خۆیەوە نەبینی بوو. هونەرمەندە فلورانسییەکان کۆشکە جوانەکانیان بە دیوارە شینەکراوەکان بنیات نا، باخی کۆشکەکانیان بە پەیکەرەکان و فوارەکان دەڕازاندەوە و بە پەڕە قێرینەکان دیوارەکانی دەرەوەی کۆشك بەرەنگە دڵگیرەکان دەیانڕازاندەوە. خواستی فلورانسییەکان ئەمە بوو کە شاری خۆیان بۆ جوانترین شاری ئیتاڵیا بگۆڕن.

لە ناوەڕاستی فلورانسدا کەنیسەیەکی هەشت روو دروستکرابوو کە کۆرپە لە تازە لە دایـك بووەکانیان بۆ ((غسل تعمید)) دەبرد بۆ ئەوێ . ((لـورنزو گیبرتـی)) پەیکەرتاشـی فلورانـسی دەرگاکانی لە برۆنز دروستکرد و پەیکەرەکانی لـە نێـوان چوارچـێوە گرانبەهاکانیـدا دانـا کـە بیرهێنەرەوەی حەکایەتەکانی ئینجیل بوو. هونەرمەندێکی نـاودار بـە بینـینی ئـەم دەرگایانـە ئەمەی وتووە: ((ئەوانە زۆر جوانن، لەوانەیە دەروازەکانی بەهەشت بن)).

یەکێك لەو هونەرمەندانەی کە شاری فلورانسی بە جوانی دروستکرد، ((گیوتو)) بوو. ئـەو شارە خۆشەویستەکەی نەتەنیا بە وێنەکێشان بەڵکو بە هونـەری هەڵکەنـدن لەسـەر بـەردەکان دەڕازاندەوە. لەمەڕمەڕی سـپی تـاوەری زەنگـداری بـەرز و بـاریکی دروسـتکرد کـە دەنگـی زەنگەکان خەڵکی بۆ کەنیسە بانگ دەکرد، هەڵکۆڵینەکانی سەر تاوەر بریتی بوو لە شـوانەکان و مەڕەکانی ئەوان و جووتیارەکان کە زەوییان دەکێڵاً و سەکۆکانی ژیانی رۆژانە.

بنەماڵەیەکی بازرگان لە سەدەی پانزهەمـدا لـە فلـورانس بـە دەوڵەمەنـدی و دەسـەلاّت گەیشت، بەناوباگترین پیاوی ئەم بنەماڵەیە ((لورنزو دومدیچی)) بوو کە عاشقی جـوانی بـوو. لە باخێکدا کـە چـواردەوری کۆشـکەکەی دابـوو، پەیکـەرە جوانـەکانی یۆنانییـەکان و رۆمـە کۆنەکانی کۆکردبـۆوە. ئـەم پـشتیوانە دەوڵەمەنـدەی هونـەر، مێردمنـدالاّنی ئارەزوومەنـدی پەیکەرتاشی بۆ باخەکەی خۆی بانگهێشت دەکرد تا بە لێکۆڵینـەوەی پەیکەرەکانـەوە خـەریك بن. بەشێکی مەڕمەڕی دەست لێنەدراو لەم باخەدا هەبوو کە گەنجانی هونەرمەنـد دەیـانتوانی بە ئارەزووی خۆیان پەیکەرە جۆراوجۆرەکان لەوانە دابتاشن لە هەمان باخدا بوو کە مایکل ئانژ سێ ساڵی لە ژیانی خۆی بە لێکۆڵینەوە بەسەربرد.

لە یەکێك لە کارگەکانی فلورانسدا، تەختەبەردێکی گەورەی مەڕمەڕ هـەبوو. سـەردەمێك پەیکەرتاشێك هەوڵیدابوو تا پەیکەرێك لەوە دابتاشێت، بەلاّم لەم کـارەدا شکـستی هێنـابوو، دەگێڕنەوە کە مایکل ئانژ هەر کە ئەم بەردە مەرمەرەی بینی، داوای کرد کە رێگەی پێ بـدەن لەسەر ئەو بەردە کاربکات. هـەژدەمانگی رێـك کـەس ئـەم پیـاوەی نـەبینی و بەکارکردنـەوە خـەریك بـوو. کاتێـك کـە کارەکـەی تـەواوبوو، پەیکـەری کـورێکی شـوانی عیـبری و داود دەرکەوتبوو. ئەم پەیکەرە یەکێکە لە دڵگیرترین پەیکەرەکانی مایکل ئانژ. مایکـل ئانـژ وەك زۆربەی هونەرمەندانی سـەردەمی رینـسانس، بابەتـەکانی خـۆی لـە ئینجیلـەوە وەردەگـرت، شاکاری ئەویان بە پەیکەری حەزرەتی موسا دەزانی. بـە سـەیرکردنی ئـەم پەیکـەرە گـەورە و سەرنج راکێشە بەرچاو دەکەوێت کە لەکاتی ئامۆژگاریکردنی پەیڕەوکارەکانی خۆیدایـە لەسـەر

لەوحەیەکی بەردین کە ((دە فەرمان))ی بەناوبانگی ئەو لەوەدا نووسراوە. بە پشت بەستن بە حەکایەتێکی چاخی دێرین ((عهد عتیق)) موسا ئەم لەوحەیەی لە شاخی سینا لەگەڵ خۆیدا هێنابووە خوارەوە.

مایکل ئانژ چ لە پەیکەرتاشی و چ لە وێنەکێشیدا هونەرمەندێکی ناوداری ئەو سەردەمەبوو، رۆژێك پاپا داوای لێکرد تاوەکو نەخش و نیگار لە سەقفی کەنیسەی (سیستن)دا بکێشێت.

مایکل ئانژ وتی: ((من پەیکەرتاشم نەك وێنەکێش)).

پاپا وەڵامی دایەوە: ((لە مرۆڤێکی وەکو تۆ، هەموو کارێك دەوەشێتەوە)).

هونەرمەند بەهۆی قەوسی سەقفی کەنیسەکەوە، ناچاربوو لەکاتی وێنەکێشاندا لەسەر داربەستێکی بەرز لەسەر پشت رابکێشێت. دەتوانرێت هەست بەوە بکرێت کە وێنەکێشێك لەم بارودۆخەکەدا چەند حاڵی پەشێوە، بەڵام مایکل ئانژ چوار ساڵی رێك هەموو رۆژێك ئەم کارەی ئەنجام داوە. زۆربەی ئەو رۆژانە تەنانەت بۆ خواردنی نانیش دەستی لەکار هەڵنەگرتووە. دەیوت: ((ئەوەندە لەسەر پشت راکشاوم و سەیری سەقفەکەم کردووە، بە تەواوی بێزاربووم، سەر و مل و چاوەکانم لە ئازاردا دەزریکێنێ، لە راستی ئەوەندە لەسەر پشت خەوتووم کە تازە هەر بەو شێوەیە راهاتووم و جگە لەم حاڵەتە ناتوانم هیچ کارێکی تر بکەم))، کاتێك کارەکەی تەواو کرد، سەدان وێنە لەسەر سەقفەکە کە رووداوەکانی ئینجیلی پیشان دەدا، دەبینرا. هیچ وێنەکێشێکی تر لە جیهاندا لە لایەنی گەورەییەوە شایەنی هەڵسەنگاندن نییە لەگەڵ ئەم وێنەکێشەدا.

یەکێك لە هونەرمەندە ناودارەکانی تری ئەو سەردەمە، لیوناردۆ داوینچی بوو کە لە فلورانسدا گەورە بووبوو. ئەو کۆمەڵێك هیوایەتی هەبوو لەوانە نووسەری و داهێنانی شتی تازە و مۆسیقا ژەنین و شاعیری و وێنەکێشان، وەك بەرچاو دەکەوێت ئەو لە هەموو کارێکدا سەرسوورهێنەرانە دێتە پێشەوە. دەفتەری یادگاری نووسینی هەبوو، کە لەوەدا هەموو نەخشە و نووسینەکانی لە بارەی هەموو بابەتێکەوە کە ئارەزووی بکردایە دەنووسی. هەندێك لەم نووسراوانە هێشتا ماون، یەکێك لەوانە نەخشەی دەزگایەکی جەنگییە. لەم نەخشەیەدا، نووکێکی تیژی شێوە داس بە پێشەوە و دواوەی گالیسکە جەنگییەکانەوە نووساوە. بەڕووکەش وا دیارە کە کاتێك ئەسپەکان ئەم دەزگایە بۆ پێشەوە رادەکێشن، تیغەکان وەك مقەست کاردەکەن. نووسینەکانی لیوناردۆ داوینچی پیشانی دەدات کە درك و تێگەیشتنی ئەو لە

بنەماکانی ئەندازەیی و میکانیکدا زۆر بەرزتر بووە لە زانیاری گشتی سەردەمەکەی خۆی. داوینچی لە فڕینی باڵندەکانی دەکۆڵییەوە و هەوڵیدەدا لە هۆی فرینیان تێ بگات، لە ئەنجامی تێڕوانینەکانیەوە وەك لە نەخشەکانیدا هاتووە، دەزگایەکی داهێنا کە لە باوەڕەدابوو کە مرۆڤ بە یارمەتی ئەوە دەتوانێت بە ئاسماندا بفڕێت. ئەم دەزگایە تەنیا پێویستی بە یەك ماتۆرە تاوەکو بفڕێت.

یەکێك لە وێنەکێشراوەکانی لیوناردۆ بەناوی (نانی ئێوارەی کۆتایی)یە کە یەکێکە لە شاکارە مەزنەکانی وێنەکێشان لە جیهاندا، بە پێی بنەماکانی حەکایەتی ئینجیل، عیسا تۆزێك لە پێش مردندا کە لە خاچدرابوو داوایکرد کە لەگەڵ راوێژکارەکانیدا نانی ئێوارێ بخوات، کاتێك هەموویان لە جێگەی خۆیاندا دانیشتن، عیسا رووی تێکردن و وتی: ((بێگومان یەکێك لە ئێوە خیانەتم لێ دەکات))، راوێژکارەکان ترسان و هەر یەکێکیان لە خۆی پرسی: ((پەروەردگار! ئایا من خیانەت دەکەم))؟

لە وێنەیەکی گەورەی لیوناردۆدا عیسا و یاوەرەکانی لە تەنیشت مێزێکەوە دانیشتوون. بە راستی مانای رستەی ((بێگومان یەکێك لە ئێوە خیانەت لە من دەکات)) تازە وتراوە. حاڵەتی رووخساری راوێژکارەکانی و هەستی ئەوان لە کاتی بیستنی ئەم رستەیەدا ترسناك پیشان دەدا.

ئەوکاتەی کە مایکل ئانژ و لیوناردۆ بەناوبانگ بوون، وێنەکێشێکی لاو بەناوی (رافایل سانزیو) هات بۆ فلورانس، زۆری نەخایاند کە رافایل کەوتەبەر ئافەرینی هونەرمەندە ناودارەکانی شار. پاپا، رافایلی بۆ کێشانی وێنە لەسەر دیوارەکان بانگێشتی کرد بۆ رۆم، ((مریەم لەسەر کورسی یەکێکە لەو وێنانەی کە رافایل لە رۆم کێشانی، لەم وێنە جوانەدا مریەم، عیسای وەك هەموو دایکانی تر لە باوەش گرتووە. وێنە بەناوبانگەکەی ((مریەمی بازدەر)) بە باشترین وێنەی رافایلی دەزانن.

هونەرمەندانی ولاتانی باکووری ئەورووپا لەبەر ناوبانگی وێنەکێشانی ئیتاڵیا هەموویان بەم ولاتەوە نووسان، لەدوای بەدەست هێنانی زانیاری لە لای مامۆستا ئیتاڵییەکان، دەگەڕانەوە بۆ ولاتانی خۆیان و هونەری خۆیان دەخستەکار، وێنەکانی ئەم هونەرمەندە ناودارانەی سەردەمی رینسانس، گەنجینە پڕ بایەخەکانی گەلەرییەکان و کەنیسەکانی ئەورووپان و زۆربەی ئەوانە دەتوانرێت لە مۆزەخانەکانی هونەردا ببینرێت.

چاپی بەردین

هەزاران ساڵ، خەڵکی بەشێوە جیاوازەکان کتێبیان دروست دەکرد. لە چاخە دێرینەکاندا بیروبۆچوون و کەشفەکانی خۆیان لەسەر تۆماری پاپیرۆس و لەوحە قوڕینەکان یان دیوارە بەردینەکانی ئەشکەوتەکان دەنووسی و لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەسەر رووی کاغەزە پێستییەکان شتیان دەنووسی، کتێب بە پێی پێویست دەست هەموان نەدەکەوت و ئەو ژمارە کەمەی کە هەبوو زۆر گران بوو. تەنیا دەوڵەمەندەکان دەیانتوانی کتێب بکڕن.

مرۆڤێك لە ناوەڕاستی سەدەی پانزەیەمدا فێربوو کە چۆن بە خێرایی زیاتر و نرخی کەمتر کتێب بەرهەم بهێنێت.

یەکێك لە هۆیەکانی ئەم پێشکەوتنە، هاتنە ناوەوەی کاغەزبوو بۆ ئەورووپا، کاغەزەکانی کە لە پێستی ئاسك یان مانگا ئامادە دەکرا، زۆر گران بوو، چینییەکان سەدان ساڵ لە پێش ولاتانی ئەورووپادا شێوازی تایبەتیان هەبوو بۆ ئامادەکردنی کاغەز، بەڵام ماوەیەکی دوورودرێژ ئەم شێوازەیان شاردبۆوە. پاشان عەرەبەکان ئەم نهێنییەیان کەشفکرد و گواستیانەوە بۆ ئەورووپا. کاغەز دروستکردن یەکێك بوو لە پیشە زۆر گرنگەکانی ئەورووپا.

هەنگاوی یەکەم لە دروستکردنی کاغەزدا نەرمکردنی پارچە کۆنەکان و یان تاڵە پەت و رەگ و قەدەکانی تر تا هەویرێکی نەرمیان دەست بکەوێت.

چینییەکان ئەم کارەیان بە سوودوەرگرتن لە هاوەن یان دەسکی هاوەن ئەنجام دەدا و پاشان چەکوشی هەرەمیان دروستکرد کە کاریانی ئاسان و زەحمەتیانی کەم دەکردەوە. کاتێك کرێکارێك لەسەر کۆتایی میلەپانەکەی چەکوشەکە دەوەستا، چەکوشەکە بۆ سەرەوە بەرز دەبۆوە و پاشان بە خێرایی بەرەو هاوەنەکە دەهاتە خوارەوە. کاغەزساز لە دوای نەرمکردن و کوتانی پارچەکان، ئەو بێژنگەی کە بە ئەندازەی پەڕە کاغەزێکی بە پێی پێویست- بوو دەیخستە ناو هەویرەکەوە. لەسەرخۆ تەکانیان بە بێژنگەکە دەدا هەتا ئاوەکەی لە هەویرە دەردەکێشا و هەویری سەر بێژنگەکە لوول دەبوو. پاشان هەویرەکەیان بە بەردێکی قورس دەخستە ژێر پەستانەوە تاوەکو باقی ئاوەکەی بێتە دەرەوە، بەسەرە پەتێکەوە هەڵیاندەواسی تا وشك ببێتەوە.

خەڵکی ئەورووپا لە سەرەتای سەدەی پانزەیەمدا شێوازێکی سادەیان بۆ چاپ کردن داهێنا. پارچەیەك تەختەیان بە پێی پێویستی خۆیان دەبڕی و لەسەر ئەوە ئەو وێنە و پیتانەی کە دەیانویست چاپ ببێت، بە شێوەیەکی پێچەوانە رەسمیان دەکرد، پاشان بە ژیرانە، بەشە جیاوازەکانی تەختە جگە لەم وێنە و پیتانەی کە رەسم کرابوو دەیانبرییەوە تا بەڕوونی دیاربن، پاشان رووە

هەڵکەندراوەکەیان مرەکەباوی دەکرد و ئەوەیان لەسەر لاپەرەیەکی کاغەز فشار دەدا و لە ئەنجامـدا وێنە و پیتەکان لەسەر کاغەزەکە چاپ دەبوون. ئەم چاپەیان ناونابوو چـاپی وێنـەیی، کـە زۆربـەی دەربارەی رووداوەکانی ئینجیل بوو، هەژارەکان ئەوانەیان بەسەر دیواری مالـەکانیادا هەڵدەواسـی. دروستکردنی پەڕە و پێوەنووساندنیان بۆ دروستکردنی کتێب کاتێکی زۆری نەدەخایاند، بەم شێوەیە کتێبەکان بە چاپی بەردین چاپ دەکران، خـەڵکی توانـای کـڕینی کتێبـە جوانـەکانی دەسـتکردی راهیبەکانیان نەبوو، بەڵام ئەو کتێبە وێنەییانە هەرزان بوون و خەڵکی زۆر بە دڵیان بوو.

تەنانەت بە کڵێشە تەختەییەکانیش چاپی کتێب درێژخایان و نارێـك بـوو چـونکە دەبێـت بـۆ هەموو پەڕەیەك کڵێشەکەیان سەر لەنوێ هەڵکەندایەتەوە. هـەر کاتێـك کەسـێك دەیویـست سـەر لەنوێ کتێبێکی تازە چاپ بکات، دەبوایە کڵێشەیەکی تازەی دروست بکردایە.

سەرەڕای ئەم جۆرانە لە چاپ بەڵام تا دەوروبەری ساڵی ١٤٥٠ی زایین، چـاپی کتێـب ئەوەنـدە بەرەو پێشەوە نەچوو. لەم ساڵەدا کەسـێك بـەناوی ((یوهـان گۆتنەنبـەرگ)) کـە خـەڵکی شـاری ((ماینتس))ی ئەڵمانیا بوو، شێوازێکی نوێی بۆ چـاپکردن داهێنـا. هاوکـات لەگـەڵ گۆتنبـەرگ، شێوازەکانی تری چاپکردن لە وڵاتانی تر بە تایبەتی هۆڵەندا تاقی دەکرایەوە.

دەزگای چاپ

گۆتەنبەرگ ژمارەیەك کتێبی بە شێوازی کڵێشەیی تەختەیی دروستکردبوو بەڵام ئەم شـێوازەی کارەکەی زۆر بەهێواش دەزانی، ماوەیەك بڕیاری دابوو تا کتێبی ئینجیل چاپ بکـات بـەڵام بـاش دەیزانی کە بەم کڵێشە تەختەییانە هەرگیز توانای چاپکردنی کتێبێکی قەبارە گەورەی وەك ئینجیلی نابێت. پاشان بیری لە رێگە چارەیەکی تر کردەوە تا شێوازێکی خێراتـر بدۆزنـەوە. رۆژێـك کـە لـە گەرمەی کاردابوو، فیکرەیەکی سەیر بە مێشکی داهات. بۆچـی لـەجیاتی هەڵکەنـدنی پیتـەکانی پەڕەیەك لەسەر کڵێشەیەکی تەختەیی، پیتە جیاوازەکانی ئەلف و بـێ لەسـەر کڵێـشەکان دروسـت نەکات؟ دواجار پیتەکانی لەسەر کڵێشە هەڵکەند و لە تەنیشت یەکترەوە پیتەکانی دانا، وشـەکان و رستەکانی بە پیی پێویست رێکخست. بەم شێوەیە دەیتوانی بە چەند جارێـك وشـەی زۆر دروسـت بکات و لەمەبەدواوە چاپکردنی کتێب ئیتر کاتێکی زۆری پێنەدەچوو.

گۆتەنبەرگ ئارەزوومەندانە دەسـت بـەکاربوو، بـە موشـار لـە پارچـەیەك تەختـە، پارچـەی بچووکتری بڕی و لەسەر هەر پارچەیەك پیتێکی هەڵکەند تا هەموو پیتەکانی ئەلف و بـێ لەسـەر

پارچە تەختەکان هەڵکەندران. پیتەکانی لە ریزێکدا رێك دەخست تا وشە و پاشان رستە دروست بکات. چوارچێوەیەکی بچووکیشی دروستکرد تا ریزی پیتەکان بکەونە تەنیشت یەکترەوە.

گۆتەنبەرگ لە کاتی چاپکردنی کتێبدا بەم پیتانە، تێگەیشت کە ئەگەر بیەوێت لەسەر کاغەزێك شوێنەوارێکی روون بەجێ بهێڵێت، دەبێت فشارێکی زۆر بخاتە سەر ئەو چوارچێوەیەی کە پیتەکانی تێدا ریزکراوە. چونکە زۆرجار بینی بووی لە کاتی دروستکردنی شەرابدا، ترێکە بە فشارێکی قورس دەیفلیقێنێتەوە. کاغەز دروستکەرانی بینی بوو کە بۆ دەرکێشانی ئاو لە پەڕەکانی کاغەزدا سوود لە پەستاوتن وەردەگرن. بەم شێوەیە بە مێشکی داهات کە بۆچی ئەویش سوود لەم شێوازە وەرنەگرێت. بۆ چاپکردن چوارچێوەیەکی ستوونی دروستکرد کە خلۆکەی گەورە بە ئەوەوە بەسترابۆوە کە بۆ سەرەوە و خوارەوە دەجووڵایەوە. بە بەشی خوارەوەی خلۆکەکە، تەختەیەکی پێوە نووسابوو. پیتە چاپکراوەکانی کە لە چوارچێوەکەدا رێکخرابوو، لە ژێر تەختەکەدا دایان دەنا. پاشان پیتەکانیان مرەکەباوی دەکرد و پارچەیەك کاغەز لەسەر ئەوە دادەنرا. ئەوکاتە خلۆکەکەیان بۆ خوارەوە دەهێنا تاوەکو فشار بخاتە سەر تەختەی سەر کاغەزەکە، ئەو کاتە بە بەرزکردنەوەی خلۆکەکە، تەختەکەش دەهاتە سەرەوە، ئەمە یەکەمین جاربوو کە بە دەزگای چاپ نووسراوێك لە سەر کاغەز چاپ دەکرا.

کارەکەی گۆتەنبەرگ هێشتا تەواو نەبووبوو، هەستی بەوەکرد کە بە هۆی سوود وەرگرتنی بەردوام لە پیتە تەختەییەکان، ئەوانە زۆرخێرا شێوەی خۆیان لە دەست دەدەن و لە کاتی چاپکردندا پیتەکان بە روونی دەرناچن، پیتە چاپییەکانی ئەو دەبوایە لە ماددەیەکی پتەوتر و بەرگری زیاتر دروست بکردایە. کانزا چییەکان قاڵبی بچووکیان لە کانزا دروست دەکرد، بۆچی سوود لە کانزا وەرنەگرێت بۆ دروستکردنی پیتەکانی چاپ؟ گۆتەنبەرگ سەرەتا هەوڵیدا لە حەوجۆش پیتەکان دروست بکات بەسەرنجدان لەوەی کە حەوجۆش ماددەیەکی زۆر نەرمە. پیتەکانی لە ئاسن دروست کرد بەڵام هەستی کرد کە ئاسن ماددەیەکی رەق و سەختە و پیتە ئاسنینەکان، وردە کونەکان لەسەر کاغەزەکە دروست دەکەن، پاشان ماددەیەکی لە تێکەڵەی چەند کانزایەك دروستکرد و لە دوای تاقیکردنەوەیەکی لەم کارەدا سەرکەوت.

بەڵام هێشتا کێشەی تریش هەبوو. لەو سەردەمەشدا هەر سوودیان لەو مرەکەبە وەردەگرت کە راهیبەکان لە کۆندا بەکاریان دەهێنا، ئەم مەرەکەبە بە پیتە کانزاییەکانەوە نەدەنووسا و بە شێوەی دڵۆپ هەڵی دەدا و پەڵەی لەسەر کاغەزەکە دروست دەکرد. دەبێت چی بکرێت؟ وێنەکێشەکان بە تێکەڵ کردنی سووتووی چرا و رۆنی کەتان، رەنگی نوێیان دروستکردبوو.

گۆتەنبەرگ ئیلهامی لە کارەکەی ئەوان وەرگرت و تاقیکردنەوەی زۆری کرد تا لە کۆتاییدا مەرەکەبێکی دروست کرد کە گونجاوبوو بۆ دەزگای چاپ.

گۆتەنبەرگ بە درێژایی چەندان ساڵ تاقیکردنەوەی دەکرد و کەموکورییەکانی دەزگای چاپکردنەکەی خۆی چاکتر دەکرد. رۆژێگارێك هاتە پێشەوە کە بۆ درێژەدان بە کارەکەی پارەی بە دەستەوە نەبوو. بازرگانێکی دەوڵەمەند بەناوی ((یوهان فوست)) بە پێشنیارەکەی خۆشحاڵ بوو، وە بەپێدانی سەرمایە بووە شەریکی. چاپکردنی ئینجیلی گۆتەنبەرگ زۆر بەهێواشی بەرەو پێشەوە دەچوو، وە فوست کە بە تێپەربوونی چەند ساڵێك هێشتا بە مەبەستی خۆی نەگەیشتبوو، لە ئەنجامدا فوست بابەتەکەی راپێچی دادگا کرد و قازی بڕیاری دا کە هەموو داراییەکەی گۆتەنبەرگ لەوانە ئامێرەکانی کارەکەشی دەبێت لە بەرامبەر قەرزدا، بدرێت بە فوست.

ئەمە زەربەیەکی ترسناك بوو، هەموو رەنجی چەند ساڵەی بەفیڕۆچوو. بەبێ پارە یان کەرەستە دەتوانێت چی بکات؟ بەم حاڵەشەوە باوەڕێکی چەسپاوی بەهزر و بیرە گەورەکەی خۆی هەبوو، وە هێشتا لە قاچ نەکەوتبوو جارێکی تریش قەرزی لە هاورێکانی کرد و دەستی کردەوە بەکار.

خەونی گۆتەنبەرگ بۆ چاپکردنی ئینجیل، لە دوای چەندان ساڵ هەوڵی سەخت و نائومێدبوون و رەنج کێشان، لە ساڵی ١٤٥٦ی زایینـدا وەك هەقیقەتێکی نەمر بەرچاو دەکەوێت، یەکەمین کتێبێك کە بە پیتە کانزاییە جولاوەکان دروستکرا، هەمان ئینجیل بوو.

چاپی کتێبی ئاسایی

شێوازە نوێکەی گۆتەنبەرگ لە بواری چاپکردنی کتێبدا بەسەرتاسەری ئەورووپادا بلاوبۆوە و هەزاران کتێب بەم شێوە چاپکرا، چاپخانەکان کە هەواڵێکی سەرنج راکێشیان دەست دەکەوت، ئەوەیان بە شێوەی مەرزەمە چاپ دەکرد. ئەم لاپەڕانەی هەواڵ کە لە سەرەتادا بە شێوەیەکی نارێکوپێك چاپ دەکرا، ئاسایی هەموو هەواڵەکان لە بارەی رووداوە بلاوەکانی وەك جەنگەکان و تاج لەسەرنانەکان و رووداوە گرنگەکان بوو سالانێك لەدوای ئەوە، رۆژنامە رێکوپێکەکان کە هەواڵەکان و رووداوە جۆربەجۆرەکانیان لەخۆ گرتبوو، بلاوبۆوە. سەرکەوتنی گۆتەنبەرگ لە دەزگای چاپکردندا، دەسکەوتێکی پڕ بایەخ بوو بۆ خەڵکی.

لەو سەردەمەدا زۆربەی ئەورووپا نەخوێندەواربوون، هەر چەندە دێرەکان قوتابخانەیان هەبوو. بەلاّم پاشاکانی وەك شارلمانی لە فەڕەنسادا و ئالفێرد لە ئینگلتەرا هانی پەروەردە و فێرکردنی

منداڵەکانیان دەدا، بەڵام ئەم کارە سنووردراوبوو بۆ ژمارەیەك خەڵکی دیاری کراو بلاوبوونەوەی زانیاری و بیروبۆچوونەکان بە شێوەیەکی نەرمونیایانە نارێکوپێك بوو، زۆربەی خەڵکی ژیانیان لە نەزانی و خورافاتدا بە سەردەبرد، داهێنانی چاپ بلاوبوونەوەی زیاتری زانستی لە وڵاتاندا دەستەبەرکرد و هەژارەکان لەگەڵ دابەزینی نرخی کتێبەکاندا توانایی بەدەست هێنانی ئەوانەیان هەبوو. بەم شێوەیە هەزاران کەس فێری خوێندەواری بوون و توانییان کتێبە نوێکان بخوێننەوە، خەڵکی تامەزرۆیانە ریسالەکان و لاپەڕەکانی هەواڵە تازە چاپکراوەکانیان دەخوێندەوە و بەم رێگەیە ئاگاداری رووداوەکانی وڵاتەکانی تری ئەورووپا بوون.

چاپ چۆن هاوکاری خەڵکی کرد تا ئازاد بن

حکوومەتەکان زوو هەستیان بەم خاڵە کرد، کە چاپکردنی کتێب کاریگەری لەسەر بیروبۆچوون و کاروکردەوەکانی هاوولاتیان بەجێ دەهێڵێت و بیروباوەڕی نوێ بلاودەکاتەوە. حکوومەتەکان لەم شێوە نوێیەی دەربڕینی بیروبۆچوونەکان دەترسان و ئەو کەسانەی سوودیان لە دەزگای چاپکردن وەردەگرت بۆ مەبەستی چاکسازی، بە توندی رووبەڕوویان دەبوونەوە. یەکێك لە خاوەن پۆستەکانی ئینگلتەرا وتی: ((یان ئێمە دەزگایی چاپ لەناو دەبەین و یان دەزگای چاپ ئێمە لە ناو دەبات)). لەو سەردەمەدا رەخنەگرتن لە پاشا و وەزیرەکان و پەرلەمان بە تاوان دەژمێردرا. لۆرد رییس دیوانی تایبەتی پاشایی ئینگلتەرای ئاشکرا کرد: ((نووسین داوایەکە دەربارەی حکوومەت، چ بە ئامانجی گەورەکردن و چ بە مەبەستی تۆمەت هەڵبەستن، بە تاوان دەژمێردرێت چونکە هیچ کەس مافی قسەکردنی نییە لە بارەی حکوومەتەوە)).

سزای ئەم جۆرە کارانە، گوێ بڕین و زمان بڕین و یان ئەشکەنجەدانەکانی تر و مەرگ بوو، لەگەڵ ئەوەشدا چاپخانەکانی کماکان درێژەیان بە چاپکردنی بیروباوەڕەکانی خۆیاندا، چونکە لەو باوەڕەدابوون کە بە زانینی هەقیقەت ئازاد دەبن، زۆربەی خاوەن چاپخانەکان جورئەتی ئەم تۆمەتانەیان کردبوو کە هەندێك لە بیروباوەڕەکانیان بلاوبکەنەوە، بە ستوونەکانەوە بەستیاننەوە و قامچییان لێدان. یەکێك لەم کەسانە ئەمەی وتووە: ((بهێڵن تا سەر ئێسقانی شەرمەزاریت ئازارت بدەن، فرێت بدەنە زیندانەوە، حوکمت بدەن، بهێڵە تەنانەت لەسێدارەشت بدەن، بەڵام بیروباوەڕت چاپ بکە، ئەمە یەك ماف نییە بەڵکو ئەرکێکە و یەکێکی تر دەیوت: ((من بیست و شەش سەربازی بچووکی حەوجۆشم هەیە کە بەوانە جیهان داگیر دەکەم)).

یەکێك لە بەناوبانگترین چاپچییە دێرینەکان، پیاوێك بوو کە خەڵکی وڵاتی ئیتاڵیا بوو. کە چاپخانەی ((ئالدین))ی لە شاری ((ونیز)) دامەزراند. ئەو لە چاپخانەکەی خۆیدا ئەدەبیاتی کلاسیکی بە زمانەکانی لاتینی و یۆنانی و ئیتاڵی بە چاپ گەیاند ویلیام کاکستۆنی)) یەکێکی تربوو لە چاپچییە دلێرەکان کە بۆ یەکەمینجار کتێبەکانی بە زمانی ئینگلیزی چاپکرد.

دونیای ئەمڕۆ قەرزاری ئەو چاپچییە رۆح سووکانەیە کە بۆ ئازادی چاپەمەنییەکان تێکۆشاون. بلاوبوونەوەی بیروباوەڕەکان لە کتێب و گۆڤار و رۆژنامەدا لە گرنگترین هۆکارەکانە کە مرۆڤ بە یارمەتی ئەوە لە مافەکانی پەیوەست بە جیهانەوە ئاگادار دەبێت.

پەروەردە و فێرکردن لەناو خەڵك دا بلاوەدەبێتەوە

ئارەزووی فێربوون سەرتاسەری هەموو ئەورووپای گرتەوە. لە هەموو شارە گەورەکاندا قوتابخانەیان دروستکرد و مەڵبەندی فێرکاری دامەزرا، مامۆستاکان سەفەریان لەم شارەوە بۆ ئەو شار دەکرد و زانیارییان دەدا بەفێرخوازانی زانست، وردە وردە مامۆستای وانە جیاوازەکان لە ژمارەیەك مەڵبەندی وەك پاریس و ئۆکسفۆرد کۆبوونەوە. هەمان کار واتە مەڵبەندە فێرکارییەکان لە شوێنێکدا بووە هۆی خەرجییەکی زۆر بۆ مامۆستاکان و خویندکارانی زانکۆ، بەم شێوەیە زانکۆکان پێك هاتن.

لاوەکان بە لێشاو هێرشیان بۆ زانکۆکان دەهێنا، زۆربەیان هەژار بوون و جگە لە نانی وشك بۆ خواردن کە لە ئاویان هەڵدەکێشا، هیچیان نەبوو. ژیانی خوێندکاری زانکۆ زۆر سەخت بوو، سەرەتا زانکۆکان بینای تایبەت بە خۆیان نەبوو. لە ئەنجامدا مامۆستاکان بۆ خۆیان ژووری چۆڵیان پەیدا دەکرد بۆ وانە وتنەوە بە خوێندکارەکان، کتێبی مەنهەجی نەبوو.

مامۆستا بە هێواشی وانەکەی دەوتەوە و خوێندکارانی زانکۆ بە ناڕەحەتی وتەکانی ئەویان وشە بە وشە دەنووسییەوە.

بازرگانەکان بە گەشەی بازرگانی لە شارەکاندا، هەستیان کرد کە کاری بازرگانی پێویستی بە خوێندن و نووسین و حیساب کردنە، لەبەرئەمە بازرگانە دەوڵەمەندەکان قوتابخانەکانیان دامەزراند. گەشتیارەکان و خاچ پەرستەکان کە ژمارەی عەرەبی لە رۆژهەڵاتەوە فێربووبوون، هەر ئەوەیان لە ئەورووپادا کرد بە رەسمی. خەڵکی زۆر ئاسانتر فێری ژمارەی عەرەبی دەبوون لە چاو ژمارەی قورسی رۆمی. مێردمندالان لە کتێبەکانی ئەلف و بێدا کە ناوی ((کتێبی شاخی)) بوو، خوێندنەوە فێر دەبوون لە راستیدا ئەم کتێبە لاپەڕەکانی کاغەز بوو کە لەسەر

ئەوە پیتەکان و دوعا نووسرابوو. کاغەز لەناو چوارچێوەیەکی تەختەییدا جێی دەگرت و رووی ئەوەیان بە چینێکی تەنك و ناسکی شاخی گا دادەپۆشی. هەندێك لەوانە دەسکێکی کونداری هەبوو کە بە پەت بە پشتێنەکانیانەوە یان بە کەمەربەندەکانیانەوە دەبەستەوە.

بۆ فێرکردنی خەڵك سوودیان لە ئینجیلیش وەردەرگرت هەزاران کەس لە هەژاران بە خوێندنەوەی کتێبی پیرۆز، فێری خوێندنەوە بوون. لەو شوێنانەدا گرووپە جۆراوجۆرەکانی پروتستان هەبوو. ئەندامانی ئەو گرووپانە ئارەزوومەندبوون کە منداڵەکانیانیش لەسەر هەمان مەزهەب گەورە بکەن. لەبەر ئەمە کۆمەڵێك قوتابخانە دامەزرا کە منداڵەکان فێری زانیارییە مەزهەبییەکان و خوێندنەوەی ئینجیل بکات.

شاعیر و نووسەر و شانۆنووس و مێژوونووسە گەورەکان و ناودارەکان لە یۆنان و رۆم دەژیان. لە دوای هێرش و وێرانکارییەکانی خێڵە بەربەرییەکان بۆ سەر ئەورووپای رۆژئاوا، هەموو زانیاری و کەلتووری خەڵکی کۆن پشتگوێ خرابوو، راهیبەکان و ژمارەیەك خەڵك لەوانە ئاگاداربوون. لە قوستەنتەنییە واتە ئەوپەڕی رۆژهەڵاتی ئەورووپا، هێشتا ئەم زانیارییە کۆنانە هەبوو، ئەم شارە پڕبوو لە قوتابخانە کە بەسترابوونەوە بە شاکارە کۆنەکانەوە و ئەوانەیان دەخوێندەوە. قەفەزەکانی کتێبخانەی ئەم شارە لێوان لێبوو لە کتێبە خەتییە پڕ بایەخەکان. لە ساڵی ١٤٥٣ی زایینداا قوستەنتەنییە کەوتە دەستی تورکەکان. زۆربەی قوتابییەکان هەڵهاتن بۆ ئیتاڵیا و لەگەڵ خۆیاندا کتێبە خەتییە بە بایەخەکانیان هێنا کە لە کتێبخانەکانی شاردا بە پارێزراوی مابوونەوە. بوونی ئەم کتێبانە لە ئیتاڵیادا بووە هۆی ئەوەی کە پەیوەندی خەڵك بە زانیاری نوێیەوە سەقامگیر بێت.

هەواڵی ئەوەی کە زانیاری نوێ بە خێرایی بەسەرتاسەری وڵاتانی ئەورووپادا بڵاوبۆوە و زۆربەی مامۆستاکان بۆ لێکۆڵینەوە سەفەریان بۆ ئیتاڵیا کرد. ئەوانە هەموو نووسراوە کۆنەکانی کە دەستیان دەکەوت. کۆیان کردەوە و لەسەر ئەوانە نووسینەکانیان ئامادە دەکرد. لە کتێبخانەکانی دێر و کەنیسەمزگەوتییەکاندا بە بەدواداچوونەوە خەریك بوون و زۆربەی کتێبە خەتییە پشتگوێ خراوەکانیان زیندووکردەوە. توێژەران بەهات و هاوار و شادییەوە شیعرەکانی ((هۆمیر)) و ((ڤیرژیل))یان دەخوێندەوە و وتارە بەشکۆکانی ((سیسرۆ)) و ((دموستین)) دەکۆڵییەوە. جارێکی تر، شانۆ بێ وێنەکانی چاخی کۆن و درامای یۆنانی و رۆمی بەشێك بوو لە ئەدەبیاتی گەورەی زیندوو.

زانکۆکان زانیاری نوێیان لەئاستێکی بەرزدا بە ئەورووپادا بلاو دەکردەوە. خەڵکی حەزیان دەکرد کە ئەم ئەدەبیاتە کۆنە بەزمانە بنچینەییەکەی خۆی بخوێننەوە، لەبەر ئەوە فێربوونی

زمانی یۆنانی و لاتینی لەوانە گرنگەکان بوو. بەم شێوە زانیاری یۆنانییەکان و رۆمەکانی چاخی کۆن دووبارە زیندوو بۆوە. زیندووکردنەوەی زانیاری کلاسیك بە بەشێکی گرنگ لە رابوونی گەورەی رۆژئاوا دەژمێردرێت.

شاعیر و شانۆنووسە ناودارەکان

چەندان سەدە لە دوای دارمانی رۆم، تاڕادەیەك لە ئەورووپادا هیچ شاعیرێك یان شانۆنووسێکی بەناوبانگ دەرنەکەوت. بەلام لەسەردەمی رینسانسدا، هزرە نوێکان کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر هەستی خەڵکی بەجێ هێشت و نووسەرانی نوێ بۆ دەربڕینی ئەم هەستانە پێیان بۆ ئەم مەیدانە هەڵنا. ئەم نووسەرە نوێیانە لەجیاتی زمانی لاتینی کە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا زمانی رەسمی بوو، بەزمانی خەڵکی خۆیان دەیاننووسی. لە دەوروبەری سەدەی چواردەیەم یان پانزەیەمی زایینـدا هەموو میللەتێك ئەدەبیاتێکی تایبەت بە خۆی بەرهەم هێنابوو.

لەئینگلتەرادا، لەسەردەمی حکوومەتی شاژن ئیلیزابێت دا، ئەدەبیاتێکی سەرسووڕهێنەر دەرکەوت. بەقسەی نووسەرێکی ئەو زەمانە، ئینگلتەرای ئەو رۆژگارە ((هێلانەی باڵندە ئاوازخوێنەکان)) بوو، چونکە هەموویان لە دۆخی هۆنینەوەی شیعردابوون لە لایەکی ترەوە، خەڵکی سەردەمی ئیلیزابێت عاشقی شانۆ بوون، گرووپی ئەکتەرەکان سەفەریان بەشارەکان دا دەکرد و شانۆیان بۆ خەڵکی نمایش دەکرد، هەموو هونەرمەندان، پیاو یان کوڕبوون، ئەگەر بیانویستایە ئەکتەرێکی ژن رۆڵ لە شانۆکەدا ببینێت، کوڕەکان جلوبەرگی ژنانەیان دەپۆشی بەو شێوە رۆڵی ژنیان دەبینی، تەنانەت ئەگەر دەقی شانۆکە پەیوەست بوایە بەکات و شوێنێکی تریشەوە. ئەکتەرەکان گۆڕانیان لە جلوبەرگی خۆیاندا نەدەکرد. جگە لە چەند پەردەیەکی هەڵواسراو لەسەر سەکۆی شانۆکە هیچ دیکۆراتێکی تریان لەکارەکەیاندا نەدەکرد.

بۆ ئەوەی کە بینەران بتوانن سەکۆکە ببینن، لەسەرەتای هەر پەردەیەکی نمایشەکە تابلۆیەکیان بەرزدەکردەوە تا وەسفی ئەو شوێنە بکات کە شانۆکەی تێدا پێشکەش دەکرێت. جێگای شانۆیی ئەو سەردەمە لەگەڵ هۆڵی شانۆکانی ئێمەدا جیاوازییەکی زۆری هەبووە، لە لایەکی سەکۆی شانۆدا سەقفێك هەبوو، وە لەلاکەی تریشدا چەند جێگەیەکی سەقفداریان دروستکردبوو، زەوییەکی سەربەتاڵ کەوتبووە نێوان ئەو دوو بەشەوە، بلیتی هاتنە ژوورەوەی ئەم بەشە زۆر هەرزان بوو، کە ئاسایی خەڵکە توڕە و پڕ هەرا و هوریاکان لەوێدا دادەنیشتن هەر کاتێك هەستیان بەخۆشی شانۆکە دەکرد، دەیانکرد بە هەرا و هوریا و فیکەلێدان و جگە لەم حاڵەتەش هوهویان دەکرد، شتیان دەگرتە ئەکتەرەکان.

لەناو هونەرمەندەکانی لەندەندا لاوێکی هـەژار بـەناوی ویلیـام شکـسپیر هـەبوو، کـە بـۆ بەدەست هێنانی سـەروەت و سـامان لەشـاری ((ئیـستراتفۆرە))وە هـاتبوو بـۆ لەنـدەن. لـەو باوەڕەدابوو کە دەتوانێت شانۆی لەوە باشتر بنووسێت کـە لـە سـەر سـەکۆی شـانۆکان نمـایش دەکرا، رۆژێك شاژن ئیلیزابێت لە کاتی نمایشکردنی ئەو شانۆیەی کـە شکـسپیر نووسـی بـوو، ئامادەبوو، و زۆر چێژی لەسەیرکردنی وەرگرت، ناردی بـە دوای شانۆنووسـە لاوەکـەدا و داوای لێکرد تا شانۆیەکی تر بنووسێت.

شکسپیر لەدوای بەجێهێشتنی کاری ئەکتەرێتی، هەموو کاتی خۆی بەشانۆ نووسینەوە بەسەر دەبرد. هەندێك لەوانـە کۆمیـدی و هەنـدێکی تـر تراژیـدی و ژمارەیەکیـشیان مێـژوویی بـوون. کەسێتییەکانی شانۆی ئەو بەشێوەیەك راستەقینەیە کە تەنانەت خەڵکی ئەمڕۆش بـە خوێندنـەوە یان بەسەیرکردنی ئەم شانۆیانە چێژ وەردەگرن. شکسپیر گەورەترین شانۆنووسی ئینگلیزە.

لە ئەفسانەوە تا زانست

خەڵکی سەدەکانی ناوەڕاست باوەڕیان بە دەرکەوتەکان هەبوو، کە ئەمرۆ هەموو ئەوانە بـە ئەفسانە دەناسرێن. خەڵکی ئەو زەمانە بەشێکی زۆری شتەکانیان بەچارەڕەش و شـوم دەزانـی، بۆ نموونە رۆژی هەینییان بە ناموبـارەك و ژمـارەی سـیانزەیان بـە شـوم دەزانـی، نوشـتە یـان چاوەزارەکانیان دەکرد بە خۆیانەوە تا لە بەرامبـەر بـەلا و ئافاتـدا پارێزگاریـیان لـێ بکـات، بازاڕی فاڵگرەوەکان و بەخت گرەوەکان کـە زمانحـاڵی پێـشبینییەکانی ئاینـدەبوون قـەرەباڵغ و گەرم و گوڕبوون، خەڵکی لەو باوەڕەدابوون کە رۆحە ناپاکەکان لە جێگـا چـۆڵەکاندا هاتووچـۆ دەکەن و شەوان بەڕێدا دەڕۆن و جنۆکە و پەری و دێوەکان لەدارستانەکاندا دەژین.

بەلای خەڵکەوە جادووگەرەکان کەسانێك بوون کە بۆ گەیشتن بە دەسەلاتی جادوویی، رۆحی خۆیان بەشەیتان دەفرۆشن. لەو باوەڕەدابوون کە جادووگەرەکان خۆیان یا کەسانی تر بە شـێوەی گیانەوەرەکان دەردەخەن. هەورەگرمە و هەورە بروسکە دروست دەکەن و بـەروبومی کێڵگـەکان خراپ دەکەن. شتی تیژ و سوژن و دەرزی یەخە و شتی تریان بە لەشی قوربانییەکانی خۆیانـەوە دەکەن و کە دەبنە هۆی نەخۆشی و مردن. لەو باوەڕەدابوون کە شـەوان جادووگـەرەکان لەگـەڵ دەسکی گسك دا بە ئاسماندا هەڵدەفرن و لەکات و شوێنی چۆڵدا چـاویان بـە یـەکتر دەکـەوێت دەیانوت کە لەم جەژنی ((سبت))ی ساحیراندا، خودی شەیتان ئامادە دەبێت.

خەڵکی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەو باوەڕەدابوون کە جووڵـەی ئەسـتێرەکان ژیـانی مـرۆڤ دیاری دەکەن، خەڵکی لەگەڵ ئەستێرەناسەکاندا دەربـارەی کاروبـارە جیاوازەکـانی وەك کـاتی

گونجاو بۆ بازرگانی و شووکردن و ژن هێنان و سەفەرکردن، گفتوگۆیان دەکرد. جادووگەرەکان کەسانێك بوون کە هەوڵی بەدواداچوونی رازەکانی سروشتیان دابوو. ئەوانە لە تاقیگەکانی خۆیاندا بە هۆی مەنجەڵە کوڵاوەکان و دمی ئاسنگەری و بتڵی شووشەی سەیر و سەمەرەی پڕ لە شلەی رەنگاوڕەنگی تێکەڵاو، قەرەباڵغ کە بەرچاودەکەوت. بە نهێنی کاریان دەکرد، بۆدرەیان لە دەموچاویان هەڵدەسوو، ماددەی جیاوازیان دەسووتاند و گڕی سەیر و رەمزداریان دروست دەکرد. زۆرجار شلەکانیان بەیەکەوە تێکەڵ دەکرد و گۆڕانکاری لەوانەدا دەبینرا. ئەم جادووگەرانە ئومێدەواربوون رۆژێك شێوازێك بۆ گۆڕینی کانزا ئاساییەکان بۆ زێڕ بدۆزنەوە.

بێگومان ئەم جادووگەرانە هەرگیز سەرکەوتوو نەبوون لەکەشفکردنی ئەم رازەدا کە بەردەوام عەودالی بوون. بەڵام توێژینەوەکانیان لەبارەی گۆڕانکاری ماددە زانستییەکانەوە بووە بنەمای ئەو زانستەی کە ئێستا بە کیمیا ناو دەبرێت.

پیاوێکی زۆرزان

لەگەڵ ئەوەی کە تەنانەت لەو سەردەمەشدا زانای راستەقینە پەیدا بووبوون، ((راجەر بەیکون)) راهیبی فەڕەنسی، کە یەکێك بوو لە زاناکان کە لە سەدەی سیانزەیەمدا لە ئینگلتەرا دەژیا. ئەو تاقیگەیەکی لە دێرێکی بەجێ ماودا دروستکرد و خۆڕاگرانە ساڵەهای ساڵ بە مەبەستی درك کردنی یاساکانی سروشت تاقیکردنەوەی دەکرد. خەڵکی دەیانوت ئەو شووشەیەکی سیحراوی هەیە بە هۆی ئەوەوە ئەو جنۆکە بچووکانەی کە لە قاپێك ئاودا سەمایان دەکرد، ئەو دەیبینی. لەوانەیە ئەم کەرەستەیە مایکرۆسکۆبێك بووبێت، بە هەمان شێوە دەیانوت لوولەیەکی سەیری هەبوو کە بە ئەوە دەیتوانی شتی زۆر دوورتر ببێنێت کە چاوی ئاسایی نەیدەبینی، کە لەوانەیە تەلسکۆب بووبێت.

راهیبێکی ئیتاڵی کە چاوی بە بەیکۆن کەوتبوو، ئەمەی نووسیوە: ((لەوشتانەی کە پیشانی دام بەردێکی رەشی گەورەبوو کە پێی دەوترا موگناتیس. تایبەتمەندییەکی ئەم بەردە ئەوەبوو کە ئاسنی بۆ لای خۆی رادەکێشا و ئەگەر دەرزییەك لەم بەردە بخەین و پاشان لەسەر ئاوێکی کەم داینێین، یەکسەر بە ئاڕاستەی ئەستێرەی باکوور دەسوڕێتەوە، لەبەرئەوە لە شەودا هەرچەندە ئاسمان تاریك بێت و لە ئاسماندا مانگ و ئەستێرە نەبێت، هەموو دەریاوانێك بە یارمەتی ئەم دەرزییە دەتوانێت ئاڕاستەی کەشتییەکە بە پێی پێویست بگۆڕێت، ئەم کەشفە بۆ هەموو دەریاوانەکان بەسوودە، دەبێت تا ماوەیەکی تریش

بەشاراوەیی بێنێتەوە چونکە هیچ کەشتییەوانێك جورئەتی سوودوەرگرتن لەوەی نابێت، چونکە وادەزانێت ئەمە جادووگەرە و تووشی بەدگومانی دەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا هیچ کەشتیوانێك ئامادەنییە بەم جۆرە کەرەستەیە کە دڵنیایە دروستکراوی شەیتانە، بەدەریادا بڕوات))، لەوانەیە ئەمە یەکەمین قیبلەنما بووبێت لە ئەورووپادا.

راجەر بەیکۆن لە راستی زانایەك بوو کە زۆر پێشکەوتووتر لەسەردەمی خۆی دەژیا. ئەو لە یەکێك لە نووسینەکانیدا داهێنانێك بۆ ئایندە پێشبینی دەکات کە راست و دروستی ئەوانە سەرسووڕهێنەرە:

دەتوانرێت ئامێر وا بۆ کەشتییەکان دروست بکرێت کە لە پێویستی سەوڵ لێدان رزگارمان دەکات، کەشتییە گەورەکان بە شێوەیەك دەریا دەبڕن کە زۆر خێراتر دەبن لە کەشتییە سەوڵدارەکان و دەتوانرێت بە شێوەیەك گالیسکەکان دروست بکرێت کە بێ ئاژەڵەکان بە خێراییەکی لە رادەبەر بجوڵێن، و دەتوانرێت دەزگای وا دروست بکرێت کە مرۆڤ لە ناوەڕاستیدا دانیشێت و بە خولانەوەی ئامێرێك باڵە دەستکردەکانی وەك باڵی باڵندە دەکەوێتە جووڵە و هەڵدەفڕێت.

لەم وەسفانەدا، بە ئاسانی دەتوانرێت کەشتی گازی و لۆکۆمۆتیف و تەیارەکانی ئەمرۆ دیاری بکرێت.

لەسەردەمێکدا کە نەزانین و خورافات باڵا دەست بوو، کەسێك کە زانیاری زۆری دەزانی سەلامەت نەبوو. بیروبۆچوونی راستەقینە تا رادەیەکی زۆر بەگوناهبار و ترسناك سەیر دەکرا، چونکە خەڵکی لەو باوەڕەدابوون کە کەسێك لەوانی تر زیاتر بزانێت بێگومان ئەو کەسە پارەی بەشەیتان داوە تاوەکو دەرسی وا بدات. دراوسێکانی بەیکۆن بە وردی سەرنجیان دەدا لە تاقیگەکەیدا کە دەیانبینی بە ترسەوە هەڵدەهاتن، دەیانوت شەیتانمان بینیوە کە ئاگر لە دەمییەوە دەرپەڕیووە. لەوانەیە بەیکۆن جۆرە دەزگایەکی گازی داهێنابووبێت و خەڵکی بە بینینی ئاگر و گاز، ئەوەیان بە شەیتان زانیبووبێت. بەم شێوەیە بەیکۆن تاقیکردنەوەکانی بەماددەی تەقەمەنی وەك باروت ئەنجام دابوو. لەوانەیە رۆژێك یەکێك لەم ماددانە بەدەنگێکی بەرزی ترسناك و رووناکییەکی درەوشاوە تەقیبێتەوە و هەموو دراوسێکانی دڵنیا بوون کە راهیب لەگەڵ شەیتاندا هاوپەیمانە.

ئەم بارودۆخە زۆری نەخایاند، بەیکۆنیان وەك جادووگەر فڕێدایە زیندانەوە و ماوەی بیست و چوار ساڵ لە ژیانی لە زیندانداا بەسەربرد، چونکە هەوڵیدابوو زانیاری مرۆڤ پێش بخات.

بەیکۆن تا کۆتایی ژیانی لەو باوەڕەدابوون کە مرۆڤ دەبێت لە ڕێگەی تاقیکردنەوەکانییەوە لە نهێنییەکانی سروشت تێ بگات. زاناکان ئەم ئایدیایە بە بنەمای هەموو زانستەکان دەزانن.

باوکی زانستی ئەستێرەناسی

لەکۆتایی سەدەی پانزەیەمی زایینـدا پیاوێك بەناوی نیکۆلاس کۆپـەرنیکۆس ((کۆپـەرنیك)) دەژیا، کە زانستی ئەستێرەناسی هاوچەرخ لەسـەر بنـەمای بیروبۆچـوونی ئـەو بنیـات نـراوە. کۆپـەرنیکۆس هـەر لـە مێـرد منداڵییـەوە حـەزی لـە ئەستێرەناسـی بـوو. پاشـان زانـستی ئەستێرەناسی لە چەند زانایەکەوە فێربوو، زۆرجار بە شەوان نەدەنووست و لە تاوەری کەنیسـەی مزگەوتی خۆیەوە سەیری ئەستێرەکانی ئاسمانی دەکرد.

زۆربەی خەڵکی ئەو سەردەمە لەو باوەڕەدابوون کـە خـۆر بـە دەوری زەویـدا دەسـوڕێتەوە، کۆپەرنیکۆس لە دوای چەندان ساڵ لە سەیرکردنی ئەستێرەکان، گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە تەنیا بە رووکەش خۆر بەدەوری زەویدا دەسوڕێتەوە، بەڵام لە ڕاسـتیدا ئەمـە زەوییـە کـە بـە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە کۆپەرنیکۆس ئاشکرای کرد کە زەوی یەکێکە لەو ئەستێرانە کـە بـە دەوری خۆردا دەسوڕێنەوە. هەر چەند کۆپەرنیکۆس بە ئاشکراکردنی ئەم بۆچوونەی کەوتە بەرگاڵتـە و توانجی خەڵك، لەبەرئەوە بڕیاریدا تا کتێبێـك دەربـارەی بیردۆزەکـەی بنووسـێت. کاتێـك کـە کتێبەکـەی ئـەو گەیـشتە کۆتـایی، خـۆی بووبـووە پیرەمێردێکـی بەسالاچـوو، نـەخۆش و لەکارکەوتوو، دووکەس لە هاوڕێکانی دەستنووسەکەیان گەیاندە چاپخانە.

هەواڵی بلاوبوونەوەی کتێبەکەی کۆپەرنیکۆس، بووە هۆی جموجۆڵێکی زۆر لـەناو خـەڵك و دەبیسترا کە کتێبەکەی کۆپەرنیکۆس بەرهەمێکی گەورەیە، کە بەرهەم هاتووە، هەندێك کەس چـوون بـۆ چـاپخانە تـاوەکو ئـەوە لەناوببـەن، بـەڵام دوو هـاورێی کۆپـەرنیکۆس شـەو و ڕۆژ دەستنووسی کتێبەکەیان دەپاراست، لـەمانگی ئایـاری سـاڵی ١٥٤٣ی زایینـدا، کـە کاتێـك کۆپەرنیکۆس لەسەرەمەرگدا بوو، کتێبە پڕ بایەخەکـەی کـە بـە ئـەنجامی تەمـەنێك هـەوڵ و تێکۆشانی ئەو دەژمێردرێت، بلاوبۆوە. کاتێك کتێبەکەی بەدەستە پـیر و لەرزۆکـەکانی گـرت. ئەمەی لەژێر لێوەوە وت: ((خوایە، ئێستا مۆڵەت بدە تا بەندەکەت لە ئارامیدا بمرێت)).

شووشە سیحراوییەکان

کۆپەرنیکۆس نەیدەتوانی بیردۆزەکـەی بـسەلمێنێت، چـونکە هـیچ کەرەسـتەیەك جگـە لـە چاوەکانی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئاسمان لە بەردەستدا نەبوو، هێشتا ئەم سەدەیە کۆتـایی نـەهاتبوو

کە بیردۆزەکەی ئەو زانایەکی ئیتاڵی بەناوی ((گالیلۆ))ەوە سەلماندی، گالیلۆ ماوەیەکی زۆر لێکۆڵینەوەی لە ئاسمان و ئەستێرەکان کرد و گەیشتە ئەو باوەڕەی کە بیردۆزەکەی کۆپەرنیکۆس لەبارەی زەوی و خۆرەوە راستە بەڵام چۆن دەبێت ئەوە بسەلێنرێت؟.

رێك لەوکاتەدا رووداوێکی سەیر دێتە پێشەوە کە هاوکارییەکی زۆری گالیلۆی کرد. لە شارێکی بچووکی هۆڵەندادا، چاویلکەسازێك بەناوی «هانس لیپرشایی» دەژیا. رۆژێك لە دووکانەکانیدا کاتێك خەریکی کاربوو، منداڵەکانی لە دەرەوەی دووکانەکە بە چەند شووشەیەك یارییان دەکرد کە لە دروستکردنی چاویلکەدا بەکار دەهات. منداڵەکان بە رێکەوت دوو پارچە شووشەکەیان بە بەرچاویانەوە گرت و بەوە سەیری بارۆمیتەرەکانی سەرمناره بەرزەکانی کەنیسەکەیان کرد، وە بەوە کەشفێکی سەرسووڕهێنەریان کرد، شووشە سیحراوییەکان، بارۆمیترەکەیان زۆر نزیك کردبۆوە بەڵام بە هەڵگەراوەی هاوارەکەیان باوکیانی راپەڕاند و لە دووکانەکە هێنایە دەرەوە، چاویلکەسازەکە خۆشی بە شووشەکان سەیری بارۆمیتەرەکەی کرد. سەرنجیدا کە بەسەیرکردنی شووشەکان لە دووربیەکی گونجاوەوە دەتوانێت بارۆمیترەکە بە رووونی ببینێت. درێژەی بەم تاقیکردنەوەیەدا و دووپارچە شووشەکەی کردە لوولەیەکەوە تاوەکو بە ئاسانی سەیر بکرێت. تەلسکۆبە بچووکەکەی ئەو سەرنجی زۆر خەڵکی بەلای خۆیدا راکێشا و کەسێك نامەیەکی نووسی بۆ گالیلۆ. گالیلۆ یەکسەر تێگەیشت کە ئەم دەزگایە لە لێکۆڵینەوەی ئاسماندا دەتوانێت چ یارمەتیدەرێکی بەنرخ بێت، گالیلۆ ئارەزوومەندانە دەستی بەکاری دروستکردنی تەلسکۆب کرد و ماوەیەکی درێژخایان کاری کرد. پارچە شووشەکانی لە یەکتر دەخشاند و بە شێوەی جیاواز دەیچەماندنەوە و پاشان دووپارچە شووشەی قەوس یەکێکیان بۆ ناوەوە و ئەویتریان بۆ دەرەوە بوو لە سەر لوولەیەکی یەك ئیرگی کۆن داینا.

بەم شێوەیە گالیلۆ یەکەمین تەلسکۆبی راستەقینەی دروست کرد، شەوێکی سایەقەوسامالڵ بە شووشە سیحراوییەکان سەیری ئاسمانی کرد هیچ شتێکی سەیری کەشف نەکرد! بە سەرسامییەکی زۆرە تێگەیشت کە زۆر جێگا لە بەردەم ئەم فەزا چۆڵ و تاریکە گومانا‌وییە دایە، لە راستیدا لێوانلێو بوو لە ئەستێرەی رووناك و درەوشاوەکان، شەوان دەچووە سەر تاوەری بەرز و بە تەلسکۆبەکەی سەیری ئەم لا و ئەو لای ئاسمانی دەکرد و شتی سەرسووڕهێنەری لە ئاسماندا کەشفکرد.

شەوێك، ئەستێرەناس لە ئاسماندا ئەستێرەیەکی گەورە و درەوشاوەی دۆزییەوە، کە ئەم ئەستێرەیە ((موشتەری)) بوو، بە سەرسووڕمانەوە زۆر سەرنجیدا لە چوار ئەستێرەی درەوشاوە و نزیك، دوو دانە لە لایەکی و دوو دانەکەی تریش لەلاکەی تری موشتەری بوون. شەوی دوایی

کـه ئاسمـان زۆر سـاف بـوو، دیـسانەوە سـەیری چـوار ئەسـتێرەکەی کـردەوە و کەشـفێکی سەرسووڕهێنەری تری کرد. ئێستا هەموویان بە ئەندازەی ئەستێرەی موشتەری بوون، گالیلۆ بە تەواوی حەپەساببوو، چەندان شەو ئەوانەی کردە ژێر چـاودێرییەوە. لـە کۆتاییـدا بـەو ئەنجامـە گەیشت کە ئەم ئەستێرانە بە دەوری موشتەری دا دەسورێنەوە، گالیلۆ دواجـار لـە دوای چـەند ساڵێك لە سەیرکردن و بیرکردنەوە تێگەیـشت کـە بۆچـوونی کۆپـەرنیکۆس لـە سـەر بنـەمای سوڕانەوەی زەوی و ئەستێرەکانی تر بە دەوری خۆردا وەك سوڕانەوەی ئەستێرە بچووکەکان بـوو بە دەوری ئەستێرەی موشتەریدا، کە ئەمەش بیردۆزێکی راست بوو.

هەواڵی کەشفکردنەکەی گالیلۆ بـە ناوچـە دووردەستەکانیـشدا بلاۆبـۆوە خـەڵکی هێرشـیان دەهێنایە سەر ماڵەکەی تا بە کەرەستە سەرسووڕهێنەرەکانی سەیری ئەسـتێرەکان بکـەن، بـەلای خەڵکەوە ئەم کەرەستەیە توانایەکی سیحراوی هـەبوو، زۆربـەی زاناکـانی ئـەو رۆژگـارە لەترسـی ئەوەی کە نەوەك بۆچوونیان لە بارەی ئەستێرەکانەوە بگۆڕێت، لەسەیرکردنی ئاسمان بە تەلـسکۆب دوورکەوتنەوە. نەیاندەویست بیردۆزەکەی کە گالیلۆ هەوڵی بۆ دابوو بسەلمێنن و پەسەندی بکەن.

گـالیلۆ لـە نامەیەکیـدا بـۆ هاورێیەکـەی نووسـی: چـەندە حـەزم لـە بیـستنی قاقـا میهرەبانەکانتە. پرۆفیسۆرێکی بەناوبانگ بۆ ماڵەکەم هاتبوو. هەر چەندە داواملێکـرد تـا بـە شووشەکانی من سەیری ئەستێرەکان بکات، پەسەندی نەکرد، بۆچی لێرەنیـت، تۆزێـك قاقـای پێکەنینمان بەسەر ئەم گۆلکە پیاوە گەمژەیەدا بکردایە؟

بۆچوونی زانایانی وەك گالیلۆ لەو سەردەمەدا بەلای پەیڕەوکارانی مەسیحییەوە بەدکاری و بەدرەوشـتی بـوو. بـەلای ئەوانـەوە بـەپێی پەیامـەکانی ئینجیـل زەوی کـەوتبووە سـەنتەری دروستکردنی خواوە. گالیلۆیان بانگ کرد بۆ رۆم تاوەکو بیردۆزەکانی خۆی شی بکاتەوە. پاشان فەرمانیان بە سەردادا تا دەسـت لـەبیروباوەڕە کفراوییـەکانی و لـەدین هەڵگـەڕاوەکانی خـۆی هەڵگرێت و ئەوانە پشت گوێ بخات.

بەم حاڵەشەوە گـالیلۆ درێـژەی بـە لێکۆڵینـەوەکانی خۆیـدا، لـە سـاڵی ١٦٣٢ی زاییـندا کتێبێکی نووسی و لەوەدا بۆچوونەکان و بەڵگەکانی بۆ وەلاوەنانی بیردۆزە کۆنەکانی دەربـارەی سوڕانەوەی زەوی ئاشکرا کرد.

زاناکان بە درێژایی چەندان ساڵ سزا دران بە هۆی بلاۆبوونەوەی بۆچوون و بیردۆزەکانیان کـە لەو باوەڕەدابوون کە شەیتانین. گالیلۆ باوەری بە ئینجیل هەبوو بەلام دەیوت: «ناچار نیم باوەڕم

بە خوایەك هەبێت کە ئەقڵ و هۆشی بە ئێمە بەخشیوە بەڵام مۆڵەتی سوود وەرگرتن لەوانەمان پێ نادات)).

لە کۆتاییدا قازییەکانی دادگای تەفتیشی باوەڕەکان گالیلۆیان بانگ کرد تا لەبەردەمیاندا ئامادەبێت. ئەو لەوکاتەدا پیاوێکی حەفتا ساڵە بوو، زانای بەساڵاچوو بە هۆی رەنجی چەندان ساڵەیەوە بە تەواوی پەکی کەوتبوو، ئەمەی وت: ((من لەبەر دەست ئێوەدام، هەرچییەکتان بوێت دەیکەم)) لە ئەنجامدا گالیلۆیان بە سوێندەوە بەستەوە کە هەرگیز بەقسە کردن یان نووسین باوەرە کفراوییەکانی خۆی بڵاوەنەکاتەوە. لەدوای ماوەیەکی کورت، هەموو زاناکان گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە بیردۆزەکانی کۆپەرنیکۆس و گالیلۆ راست بووە.

خەبات بۆ پێشکەوتنی زانست

زانایانی کۆن، قارەمانانی خەباتی مرۆڤ بوون لە پێناوی ئازادی هزروکاردا. لە دوو حاڵەتدا زانست ناتوانێت پێشبکەوێت، یەکەم بیرکردنەوە سزای قورسی هەبێت و دووەم لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوە گومانی ترسناکی لێبکرێت. پایەکانی کاری زانا بریتییە لە مافی پرسیار دەربارەی بیردۆزەکانی کە بە زۆرینە پەسەندکراوە، وە تێگەیشتن لەو مەسەلانەی کە تا ئێستا کەس درکی بە ئەوانە نەکردووە. لە چاخە جیاوازەکاندا، زاناکان لەسەردەمی خۆیان پێشکەوتووتربوون. بەهۆی هزرە جیاوازەکانیان و ئاشکراکردنی بیروبۆچوونیان لە بارەی سروشت و جیهانەوە، تووشی ئەشکەنجەدان بوون و رێگەیان لێ گیراوە و کوژراون.

راجر بەیکۆن و کۆپەرنیکۆس و گالیلۆ هەرسێکیان لە پێشکەوتنی مرۆڤایەتیدا سەهمی شایستەیان هەیە. ئەوانە پێشەوایانی جیهانی زانست بوون و خەڵکی ئەو رۆژگارەی خۆیان بە زانستی راستەقینە و پشت بەستوو بە تێڕوانینەکان و ئەزموونەکان رێنمایی دەکرد. زاناکانی دوایی قەرزاری ئەوان بوون. رینسانس کە لە راستیدا سەردەمی پێشکەوتنی بیروهزری مرۆڤایەتی بووە، کە پێشکەوتنە گەورەکان لە زەمینەی ئازادی مەزهەب و زانستەکان و بڵاوبوونەوەی زانست و کەلتوور و فەرهەنگ لەناو خەڵکدا دەرکەوت هێزە کۆمەڵایەتییە بەتواناکان بووە هۆی ئازادی هزری مرۆڤ و بنیاتنانی چاخی نوێ.

بەشی دەیەم

ئەورووپا دەڕوانێتە ڕۆژهەڵات

جیهان فراوانتر دەبێت

لە دوایەمین ساڵە پڕ جموجوڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا، لەو سەردەمەدا ژیانی ئەورووپا دەست خۆشی لە گۆڕانکارییە فراوانەکان کردبوو، کۆمەڵێك روودداو روویدا کە بیروهزرەکانی بۆ فراوانبوون و گەورەبوونی زەوی بە تەواوی گۆڕی. ئەورووپییەکان سەدەکانی ناوەڕاست بە ئەندازەی یۆنانییەکان و رۆمە کۆنەکان ئاگاداری فراوانبوونی جیهان بوون و ئەو ناوچانەی کە بە ئەورەوپا ناسرابوون، بە بەشێکی بچووکی ئاسیا و بەشێکی باکووری ئەفریقیا سنووردرابوو.

بیر و فیکرە خورافاتەکان و ئەفسانەکانی ئەو سەردەمە، خەڵکی ناوچە دووردەستەکانی جیهانیان بە بوونەوەری سەیروسەمەرە دەزانی کە لە ناوچە نادیارەکاندا وەك دێو و درنجی گەورە دەژین.

جوگرافی زانانی ئەو رۆژگارە کە نەخشەکانی جیهانیان ئامادە کردبوو بە هۆی بێ ئاگاییانەوە شتی زۆریان دەربارەی جیهانی راستەقینە نەدەزانی و لە نەخشەکانی خۆیاندا شوێنە نادیارەکانیان بە باوەڕە ئەفسانەییەکانی خۆیان پڕ دەکردەوە، لەو باوەڕەدابوون لە ناوچە دووردەستەکان و ناوچە نەناسراوەکانی جیهاندا، بوونەوەرەکان و خەڵکانی سەرسووڕهێنەر دەژین.

لەسەردەمی جەنگی خاچدارەکاندا تا سنووری فەلەستین و ناوچەکانی تری دراوسێی شارەزابوون، بەڵام باقی ناوچەکانی تری ئاسیا بە تەواوی شاراوەبوو کە کەوتبووە نێوان شاخە سەربڵندەکان و دەشتە نەچێنراوەکان و بیابانە بەربڵاوەکانی رۆژهەڵاتی دوور و ئەورووپا.

لەچاخە دێرینەکاندا خەڵکی ئەورووپا دانوستاندیان لەگەڵ ناوچەکانی رۆژهەڵاتدا دەکرد، رۆمە دەوڵەمەندەکان، جلوبەرگیان لە مادەی ئاوریشمی چینی دەپۆشی و لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بازرگانانی ونیزی و سەنتەرە بازرگانییەکانی تر کالای دەگمەنیان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ پیاوماقوڵەکانی ئەورووپا دەهێنا، خەڵکی دەیانزانی کە ئاوریشم و کالا دەگمەنەکان لە «خوتن»ە و دەنێردرێت، ئەم وڵاتە ئێستا ناوی «چین»ە، بە هەمان شێوە دەیانزانی کە رووەکە دەرمانییەکان و بەردەگرانبەهاکان و کالا دەگمەنەکانی تر لە ناوچەیەکەوە دێت کە پێیان دەوت «ئیندیز» لەگەڵ ئەوەشدا ئەورووپییەکان ئەم وڵاتە دووردەستەیان نەبینی بوو، وە زانیارییەکی کەمیان لە بارەی ئەوانەوە هەبوو.

بە درێژایی چەندان سەدە بازرگانە موسڵمانەکان، کالاکانیان لە رۆژهەڵاتەوە لە رێگەی شاخەکان و بیابانەکانەوە بۆ قوستەنتەنییە یان بۆ بەندەرەکانی دەریای ناوەڕاست دەهێنا و کاروانەکانیان بە حوشتر هەڵدەگرت، بازرگانەکانی وەك ونیز و جنوا کالاکانیان لەوێدا لەوانە دەکڕی و لە رێگەی دەریای ناوەڕاستەوە بۆ شاری خۆیان دەبرد و لەوێوە بەسەرتاسەری ئەورووپادا دابەشیان دەکرد. بازرگانە موسڵمانەکان کە بازاڕی پڕ قازانجی بازرگانی لەگەڵ رۆژهەڵاتدا بۆ خۆیان دەویست، ئەو ناوچانەی کە پێیدا تێدەپەرین و کالاکانیان پێدا دەهێنا، لەو ناوچانەدا کالاکانیان دەشاردەوە، لە سەدەی سیانزەیەمی زاییندا، راگەیەنەرانی ئەورووپایی لەگەڵ بازرگانە دونیادیدەکاندا سەفەریان بۆ ناوچە نادیارەکانی ئاسیا و زەوییەکانی رۆژهەڵات کرد، پاشان ئەم گەشتیارانە بە ناوچە دەوڵەمەند و بە کەلتوورەکان گەیشتن و شارستانییەتیان لەو ناوچانەدا دۆزییەوە کە لە وڵاتەکانی خۆیان زۆر پێشکەوتووتر بوون. لە گەڕانەوەیاندا بۆ ئەورووپا، داستانە سەرسوورهێنەرەکانیان دەربارەی شکۆمەندی و مەزنێتی رۆژهەڵات و هەزاران رووداوی سەیر کە بینی بوویان بۆ خەڵکیان دەگێڕایەوە ئەورووپییەکان بە تامەزرۆییەوە پێشوازییان لەم هەواڵانە کرد.

هەندێك لە کۆنترین شارستانییەتەکانی جیهان لە رۆژهەڵاتی دووردا دروستکرابوو خەڵکی رۆژهەڵاتی دوور لەو رۆژگارەدا کە میسرییەکان هەرەمەکانی خۆیان دروست دەکرد و نەوەکانی بابلی لێکۆڵینەوەیان لە ئەستێرەکان دەکرد و هۆمیر شیعرەکانی خۆی لە بارەی ترواوە دەهۆنییەوە و زۆر لە پێش دامەزراندنی رۆم دا، شارستانییەتە پێشکەوتووەکانیان بنیات نابوو.

هیندی کۆن

زەوییە شێوە سێگۆشەیی و گەورەکەی هیندستان دەکەوێتە بەشی ناوەڕاستی باشووری ئاسیاوە. شاخە بەبەفر داپۆشراوەکانی هیمالا، دەکەوێتە باکووری ئەم ناوچەیەوە. لە لووتکە بەفرینەکانی ئەم شاخانەدا دوو رووبار هەن کە لەدرێژترین رووبارەکانی جیهانن. لێرەوە سەرچاوە دەگرن، رووباری سند بەرەو رۆژئاوا و رووباری گنگ بەرەو رۆژهەڵات دەڕوات.

لە چاخەدێرینەکاندا خێڵە رەش پێستەکان ئەم دۆڵە بەپیت و گەرمانەی ئەم رووبارانەیان بۆ نیشتەجێبوون هەڵبژاردووە، پاشان ئارییە سپی پێستەکان کە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە لەرێگەی دەروازەکانی هیمالاوە هاتبوونە ناودۆڵەکانی سند و گنگەوە و دانیشتوانە رەش پێستەکانیان تێکشکاند و خۆیان کرد بەخاوەنی ئەم ناوچەیە. پاشان لەگوندەکاندا نیشتەجێبوون و

بەکشتوکاڵەوە خەریك بوون وردە وردە بەتێپەڕبوونی کات هیندییەکان شارستانییەتێکی بەهێزیان بنیات نا.

هیندییەکان، «براهما»ی دروستکەر و بەهەمان شێوە خواکانی تری سروشتیان دەپەرست، بەلام براهمایان لەهەموو خواکانی تر پێ باشتربوو. نووسراوە مەزهەبییە کۆنەکان ناودەنێن «وداها»کە هەمووی سروود و هۆنراوەیە کە لە پێش نووسین دا لە لایەن کاهینەکانەوە لەبەردەم میحرابەکاندا دەخوێندرایەوە.

خەڵکی هیندستان لەو باوەڕەدابوون کە کاهینەکان زانیاری خۆیان لە ئاسمانەوە وەرگرتووە تاوەکو بەخەڵکی رابگەیەنن، وردەوردە کاهینەکان لە کۆمەڵگای هیندیدا گۆڕان بۆ بەرزترین چین و پێیان دەوترا «بەرهەمەن» چینی دوایی ئەوان جەنگاوەرەکان بوون کە بەرگرییان لەخەڵك دەکرد. لەوان خوارتر بازرگانەکان و جووتیارەکان بوون کە پێویستی خەڵکیان بەرهەم دەهێنا.

نزمترین چین، بەندەکان بوون کە لە کێڵگەکان و زەوی کشتوکاڵییەکاندا سەختترین کاریان ئەنجام دەدا، بەم شێوەیە پۆلین کردنی کۆمەڵگا بەسەر چینەکان پێی دەڵێن سیستەمی «کاستی» چینە کۆمەڵایەتییەکانی هیچ کۆمەڵگایەکی تر وەك کۆمەڵگای هیند بەم شێوەیە داخراو نەبوو، ئەو کەسانەی کە لەیەکێك لەچینەکاندا لە دایك دەبوون، هەرگیز نەیاندەتوانی بەهیچ شێوەیەك ببنە ئەندامی چینێکی تر، ئەندامانی چینەکان تێکەڵاوی یەکتر نەدەبوون و پەیوەندیشیان لەگەڵ یەکتردا نەبوو.

لەبەر بەربڵاوی و فراوانی هیندستان، زۆر نەتەوە لەوێدا نیشتەجێبوون، وڵات لە ژمارەیەك حکوومەت پێك دەهات، هەریەکەیان شازادەیەکی هیندی سەرکردایەتی دەکرد. بە فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیان دەوت «راجا». هەر شازادەیەك چەند حکوومەتێك لەژێر دەسەڵاتی دابوو. پێی دەوترا «مهاراجا» . بەشێکی زۆر لەم فەرمانڕەوایانە، سەروەت و سامانێکی زۆریان هەبوو.

لە هیندستاندا زێر و زیو و بەردەگرانبەهاکان و یاقوتە جوانەکان و یاقوتە نیلە درەوشاوەکان و ئەلەمنیۆمە رەنگ سەوزەکان و ئەڵماسی درەوشاوە، زۆربوو. لەدورگەی سەیلان دا کە دەکەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی هیندستانەوە بڕێکی زۆر مرواری دەست دەکەوت خاوەن پیشە شارەزاکان لەزێڕ و زیو، گەوهەرە جوانەکانیان دروستکرد و لە بەردە گرانبەهاکان نقێمیان دروست دەکرد. شازادە هیندییەکان جوانترین گەوهەرەکانی جیهانیان لەبەردەست دابوو جل و بەرگەکانیان بەتاڵە زێرەکان گوڵی لەسەر دەنەخشێنرا و بەبەردە دەگمەنەکان دەیان رازاندەوە.

لە کاتێکدا زۆربەی خەڵکی ئاسایی هیندستان ژیانیان بەهەژاری و داماوی بەسەر دەبرد، چینە باڵاکانی کۆمەڵگا خۆشگوزەرانییەکی سەرسووڕهێنەریان هەبوو. ژیانی خەڵکی زۆر سەخت بوو، خانووەکانیان، خانووچکەی قوڕین بوو لە ژوورێك زیاتریان نەبوو، جلوبەرگەکانیان لەیەك ژێرکراسی لۆکە کە دەگەیشتە ژێر ئەژنۆ و یەك کراسی سەرەوە کەبە شانیانەوە دەئاڵاند پێك دەهات و پارچەیەکی تریشیان لەسەریانەوە دەپێچا. خواردنی سەرەکی ئەوان برنج بوو کە لە مەرەزەکانیانەوە بەرهەم دەهات.

لەدەوروبەری سەدەی شەشەمی پێش زایینداا، شازادەیەکی گەنج لە باکووری هیندستاندا دەژیا کە ژنێکی گەنج و کوڕێکی هەبوو، کە زۆر نەرم و نیان و میهرەبان بوو لەگەڵیاندا. شازادە دەوڵەمەند و دەسەڵاتدار بوو بەڵام بەوحاڵەشەوە بەسەیر کردنی رەنج کێشانی خەڵکی دەوروبەری زۆر ئازاری دەچەشت، هیوایەتی ئەوە بوو یارمەتی خەڵك بدات و لە کۆتاییدا شەوێك کۆشك و هەموو پلە و پایە گەورەکەی بەجێهێشت و بە لەبەرکردنی جلوبەرگی سادە لەشوێنێکی چۆڵدا شوێنی نیشتەجێبوونی بۆ خۆی هەڵبژارد و خەریکی بیرکردنەوە بوو لەو شتانەی ئازاریان دەدا، شازادەی لاو لە دوای چەند ساڵ بیرکردنەوە لە خەڵوەت و گۆشەگیریدا بەم ئەنجامە گەیشت کە رازی شادی راستەقینەی دۆزیوەتەوە ئەو لەو باوەڕە دابوو کە «کەسێك شادمانە کە بەسەر لەخۆبایی بوون دا سەرکەوێت. کەسێك شادمانە کە هەقیقەتی دەست کەوتبێت، هەقیقەت بەرێز و شیرینە، هەقیقەت مرۆڤ لە شەیتان رزگاردەکات». پاشان شازادە لە گۆشەگیری هاتە دەرەوە و گەڕایەوە بۆ ژیان لە سەفەرەکانی خۆیدا بۆ ناوچە جیاوازەکانی هەوڵی دا خەڵك فێری ژیانی خۆش بکات. زۆر پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کە لەخۆی زیاتر بیر لە ئەوانی تر بکاتەوە. یەکێك لەپەیامەکانی ئەمە بوو: «شان و شەوکەت لەبوونی تۆدا نییە، لەیەکێکی تردا بیدۆزەرەوە. کە کەسێك بەدوای خۆشی و شادی خۆیەوەتی دەبێت ئەوەی بۆ ئەوانی تریش بوێت، ئەو کەسەی کە عەشق لەجەوهەریدا هەیە، هەموو جیهان خێزانییەتی.» خەڵکی لە ئەم جۆرە قسانەیان دەبیست ئەویان زۆر بەئاقڵ و زیرەك دەزانی شازادە لایەنگری زۆر لەدەوری خۆی کۆکردەوە و لە لایەن ئەوانەوە نازناوی «بودا»ی پێ بەخشرابوو، واتە «هەڵبژێردراوێك کە لەڕێگەی ئەوەوە ئەقڵ بۆ زەوی دەگەڕێتەوە» بودا ساڵانێکی دوور و درێژ ژیا و فێری خەڵکی دەکرد کە چۆن باشتر بژین. لەپێش مردنی دا بە یەکێك لایەنگرانی وت: «لەباش باشە و لەخراپ، خراپە دەردەکەوێت ئەمە یەکەمین یاسای ژیانە ئێستا بڕۆ و ئەمە وەك بەرزترین یاسا بە خەڵکی رابگەیەنە» لایەنگرانی بودا، پەیامەکەی ئەویان لەسەرتاسەری

هیندستان و ولاتانی تردا بلاوکردەوە و بەشانازی کردن بە ئەوەوە پەرستگایەکی جوانیان دروست کرد، لە هەر پەرستگایەکدا، پەیکەری بودا نوقمە لەبیرکردنەوەدا، خەلکی لەبەردەم ئەم پەیکەرانەدا دارعودیان دەسووتاند.

موسڵمانەکان کە لەسەدەی هەشتەمی زایینداا ژمارەیەك ولاتیان خستە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیانەوە، هێرشیان کردە سەر هیندستان و بوونە خاوەنی بەشێکی زۆر لەم ولاتە. یەکێك لە فەرمانڕەوا موسڵمانەکان باڵەخانەیەکی بەشکۆی بەناوی «تاجی ناوچە» بە یادی هاوسەرەکەیەوە دروست کرد. ئارەزووی فەرمانڕەوا ئەوەبوو کە تاجی ناوچە ببێتە جوانترین بینا.

ئەم باڵەخانەیە لەمەڕمەڕە سپی درەوشاوەکان دروستکرابوو، شێوەی جوان لەسەر پەیکەرە مەڕمەڕە رەنگاوڕەنگەکان و بەردە گرانبەهاکان هەڵکەندرابوو. چوار دەوری باڵەخانەکە بە باخ و گوڵە لاولاوە شینەکان و شەقامە پڕ لە دارسنەوبەرەکان دەورە درابوو.

لە «خۆتن»ی دوورە دەستدا

لە باکووری چیاکانی هیمالایەدا، ولاتی چین هەیە واتە هەمان ئەو زەوییەی کە ئەورووپییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست پێیان دەوت «خۆتن»، لە چاخە دێرینەکاندا شارستانییەتێکی مەزن لەوێدا گەشەی کردووە و چەسپاوە. سەدان ساڵ لە پێش لەدایکبوونی عیسادا، خێڵە قژ رەش و زەردپێستەکان لەو ناوچە بە پیتەی ولاتی چیندا دەژیان کە بە ناوچەکەی خۆیان دەوت: (پاشایەتی ناوەڕاست) چونکە لەو باوەڕەدابوون کە زەوییەکەیان پان و تەخت و رێکە و لە ناوەڕاستی زەوی دایە. زۆرجاریش کە بە عەشق و خۆشەویستییەوە لە بارەی خاکی خۆیانەوە قسەیان دەکرد پێیان دەوت «خاکی پڕ گوڵ».

لە چاخە دێرینەکاندا ژمارەیەك پاشا لە چیندا فەرمانڕەواییان دەکرد. دووسەد ساڵ پێش زایین، ئیمپراتۆرێك هەموو ناوچەکانی چینی لەژێر فەرمانی خۆیدا یەکخست. ئیمپراتۆر لە سنوورەکانی باکووری چیندا دیوارەکانی دروستکرد تا رێگە لە هاتنە ناوەوەی خێڵە کێوییەکان بگرێت بۆ ناو چین. بە پێکەوە لکاندنی ئەم دیوارانە، دیوارێکی دێژەوە بوو لە خشت و بەرد و قوڕ دەرکەوت. دیواری گەورەی چین بە ناو شاخەکان و دۆڵەکان و بەشی سەرەوەی تاشە بەردە بەرزە لێژەکاندا، نۆزدە هەزار کیلۆمەتر درێژبۆتەوە. دیوارەکە بە شێوەیەك پان بوو کە چەندان سوپا دەیانتوانی لە تەنیشت یەکترەوە بڕۆن. لە زۆربەی خاڵەکانی دیوارەکەدا قەلایان دروستکردبوو کە شوێنی چاودێریکردنی پاسەوانەکان بوو.

چینییەکان، بەخۆشەویستییەوە هەڵسوکەتیان لەگەڵ ماڵ و منداڵیاندا دەکرد. کوڕی خێزانەکە کاتێك کە ژنی دەهێنا، لە ماڵی باوکی خۆی جیا نەدەبۆوە بەڵکو ژنەکەشی دەبردە ماڵی باوکییەوە. خێزانی چینییەکان نە تەنیا دایك و باوکی منداڵەکانی دەگرتەوە بەڵکو خاڵ و مامەکان و باپیر و داپیر و نەوەی داپیروباپیریشی دەگرتەوە.

چینییەکان لە چاخە کۆنەکاندا، کەشفێکی گەورەیان کرد. پەردە تەنکەکەی کرمی ئاوریشمیان دەکردەوە و بە لوول کردنی ئەوە، پارچەیەکی زۆر جوانیان بەرهەم دەهێنا. دەگێڕنەوە رۆژێك شاژنی چین ئارەزووی سەیرکردنی کرمێك کرد کە خواردنی لەدارەتووی باخەکە دەخوارد. رۆژانە کرمەکە تەماعکارانە گەڵا ناسکەکەی دارەکەی دەخوارد و ئەوەندە گەورە دەبوو تا درێژییەکەی دەگەیشتە حەوت سانتیمەتر، پاشان دەستی لە گەڵا خواردن هەڵدەگرت و دەستی دەکرد بە هێنانە دەرەوەی تاڵە جوانەکان لە دەمی خۆیەوە. سەری خۆی و بەم لا و ئەولادا دەسوڕاند و پەتی بە دەوری لەشی خۆیدا لوول دەکرد و تۆپەڵێکی دروست دەکرد، شاژن بە بیری داهات کە لەوانەیە بتوانرێت ئەم پەتە درەوشاوانە بڕێسرێت و پارچە لەوە بچنرێت. لەبەر ئەوە فەرمانیدا بەسەر چنەرەکان و ریسەرەکاندا تا بەم شێوەیە کاربکەن و ئەوانە ئاوریشمیان دروستکردە واتە جوانترین پارچە تا ئێستا بینرابێت.

چینییەکان کرمی ئاوریشمیان بەخێودەکرد و لەوە ئاوریشمیان بە دەست دەهێنا. چنەرە چینییەکان لەسەر ئەم پارچە نەرمانە، نەخشی باڵندەکان و گوڵە رەنگاوڕەنگە جوانەکانیان دەنەخشاند و زۆرجاریش نەخشی هەژدیهاکانیان بەکلکە زیگزاگییەکانیانەوە لەسەر ئەوانە دەچنی چینییەکان لەو باوەڕەدابوون کە هەژدیها نوێنەری خێرە. ئاسایی لەسەر جلوبەرگی ئیمپراتۆر نەخشی هەژدیهایان دەکێشا.

چینییەکان نهێنی بەرهەم هێنانی ئاوریشمیان بە شێوەیەکی وا نهێنی شاردەوە کە هەزاران ساڵ هیچ نەتەوەیەکی تر نەیدەزانی چۆن ئاوریشم بەرهەم بهێنێت. بازرگانە موسڵمانەکان، ئاوریشمیان لە خۆتنەوە دەگەیاندە بەندەرەکانی ئاسیای رۆژئاوا و لەوێوە دەیان گواستەوە بۆ ئەورووپا.

هیچ ولاتێك خاوەن پیشەیی کارامە و لێهاتووی لە چین زیاتر نەبوو، ئەوان لە گڵی رۆس، زۆر شتی جوانیان دروست دەکرد کە بە شێوەی قاپ و کاسە و فنجان و گوڵدان دەردەچوو. ولاتەکانی تر بەم قاپانەیان دەوت «قاپی چینی» چونکە چین یەکەمین ولات بوو کە ئەو شێوەیەی دروستکرد . خاوەن پیشەکانی تر لە مینا کالاکانیان بەڕەنگە درەوشاوەکان دروست دەکرد و ئەوانی تریش لە تەختە کەلوپەلی زۆر جوانیان دروست دەکرد .

چەندان سەدە لە پێش ئەوەی کە خەڵکی ئەورووپا شێوەی دروستکردنی کاغەز فێربن. چینییەکان کاغەزیان لەتوێکڵی ناوەوەی داری تو و پارچە کۆن دروست دەکرد، بۆ نووسین سوودیان لە قەڵەمی مێو وەردەگرت و لە کاتی پیتەکاندا هێمای چوارگۆشەییان دەکێشا چونکە بەقەڵەمی مێو وێنەی ئەم هێمایانە ئاسانترە. چینییەکان بەم شێوە بە سوود وەرگرتن لە کڵێشە تەختەییەکان کتێبیان چاپ دەکرد.

چینییەکان، زۆر رێزیان لە هۆشمەندان و زیرەکەکانی خۆیان دەگرت، فەیلەسووفە گەورەکەیان «کونگ فوتسە» بوو، ئەورووپییەکان دەربڕینی ناوی ئەویان بە دژوار دەزانی و ناوی ئەویان گۆڕی بۆ «کۆنفۆسیۆس» لە سەدەی پێنجەمی پێش زایيندا کۆنفۆسیۆس وانەی ئەخلاقی زۆری لە بارەی ژیانەوە بە چینییەکان دەدا. بەناوبانگترین یاسای ئەو لە بارەی رەفتارە پەسەندکراوەکانەوە ئەمەبوو: «لەگەڵ ئەوانەدا هەڵسوکەوت مەکە کە نایانەوێت لەگەڵدا هەڵسوکەوت بکەن». ئەم وتەیە زۆر لەو قسە حەکیمانەیە دەچێت کە عیسا فێری پەیڕەوکارانی خۆی دەکرد. ئەو تامەزۆری مێژووە سەرەتاییەکانی وڵاتەکەی و دابونەریتە کۆنەکان بوو. لەو باوەڕەدابوو ئەگەر مرۆڤەکان دابونەریتی رابردووی خۆیان بپارێزن، ژیانێکی بەختەوەرتریان دەبێت. ئەو نووسینە کۆنەکانی کۆکردەوە و بە شێوەیەکی جوان رێکی خست تاوەکو هەموان بتوانن ئەوە بخوێننەوە.

پەیامەکەی کۆنفۆسیۆس کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر خەڵك بەجێهێشت. ئەوانە شانازییان بە نیاکان و شێوەکانی ژیانی خۆیان دەکرد و هەوڵیان دابوو تا بە هەمان شێوە بژین. دەوڵەمەندەکان پەرستگاکانیان بۆ نیاکانی خۆیان دروست کرد. لە خانووەکانی نزمترین چینی کۆمەڵگاشدا شوێنی تایبەت هەبوو کە دیارییە پێشکەش کراوەکان بە نیاکانی خێزان لەتەنیشتییەوە دادەنرا. لە دوای مردنی کۆنفۆسیۆس خەڵکی زیاتر هەستیان بە ئاقڵی و زیرەکی ئەوکرد، ئارەزوومەندە دەم بە هاوارەکانی ئەو وتەکانیان ئەویان نووسییەوە و دواتر گۆڕا بۆ کتێبی پیرۆزی چینییەکان، بەم شێوەیە پەرستگای چەند قاتیان بەناوی پاگودا بتخانە دروستکرد کە بیناسازی تایبەتی هەبوو، لەوێدا قەراخی سەقفی هەر چینێك بەلای سەرەوەیدا دەچەمییەوە، خەڵکی چین بە هیچ شێوەیەك حەزیان نەدەکرد خاکی گوڵ بەجێ بهێڵن. وڵاتە دەوڵەمەند و گەورەکەیان هەموو پێویستییەکانی ژیانیانی بۆ دابین کردبوون، ئەمەش جێی رەزامەندی خەڵك بوو، جیهانی دەرەوە گۆڕانکارییەکی کەمی لەچیندا بەجێ هێشت و بەم شێوەیە شێوازی ژیانی چینییەکان بە دەست لێنەدراوی و نەگۆڕی مایەوە.

لە باکووری رۆژئاوای چیندا، بیابانێکی بەرز هەیە، لەم ناوچە دوورکەوتووەدا خێڵە تاتارییەکان کە پێیان دەوترا مەغۆل دەژیان. ئەم خێڵانە لە چادرە شێوە گومەزەییە

خورییەکاندا ژیانیان بەسەر دەبرد و لە کاتی جێگۆرکێدا ئەوانەیان لەسەر رووی گالیسکە گەورەکان دادەنا و لەگەڵ خۆیان دەیانبرد.

مەغۆلەکان زۆربەی کاتەکانی خۆیان بەسەرپەرشتی ئەسپەکانەوە بەسەر دەبرد و لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر دەرۆیشتن. ئەسپ سواری لێهاتووبوون.

دیواری گەورە، سەدان ساڵ چینییەکانی لە دراوسێ کێوییەکانی باکوور بە سەلامەتی پاراست. بەڵام لە سەدەی سیانزەیەمی زایینداا، هەموو خێڵەکانی مەغۆل لە ژێر فەرمانی جەنگاوەرێکی کێویدا بە ناوی چەنگیز یەکیان گرت. ئەو پێی دەوترا خان کە مانای (فەرمانڕەوای زۆر بە توانا)یە. چەنگیزخان لە دوای بوون بە فەرمانڕەوای مەغولەکان، رووبەڕووی چینییەکان بۆوە تا ببێتە خاوەنی زەوییەکانی دەوروبەری لە ساڵی ١٢٢٦ی زایینداا، سوپاکانی ئەو تا باشوور واتە تا دیواری گەورەی چین پێشڕەوییان کردبوو. هەر چەندە بەهۆی دیوارەکەوە بە توندی پارێزگاری لێ دەکرا، بەڵام بە ئەوێدا تێپەری و چووە ناو چینەوە و بە خێرایی بەشێکی گەورەی لەو وڵاتە داگیرکرد. ئەم جەنگاوەرە مەزنە دواتر بەرەو رۆژئاوا و ئەوروپا هێرشی هێنا و سوپا سەرکەوتووەکەیان بۆ رووسیا و لهۆستان و هەنگاریا (مەجەرستانی ئەمرۆ) سەرەو لێژ بوونەوە، چەنگیزخان لە دوای ئەم سەرکەوتنە گەورانە گەڕایەوە بۆ رۆژهەڵات و پاش ماوەیەك مرد. لە کاتی مردنی چەنگیزخاندا، ئیمپراتۆرییەتی ئەو لە دەریای چینەوە تا رووباری «دنیپر» لە رووسیا فراوان بوو.

مارکۆپۆلۆ، چاوی بە خانی گەورە دەکەوێت

لەساڵی ١٢٦٥ی زایینداا، قوبیلای کوڕە گەورەی چەنگیزخان، بووە خانی گەورەی ئیمپراتۆرییەتی مەغۆل. ئەو سنوورەکانی لە زەمانی چەنگیزخان زیاتر فراوان کرد و وەك دەگێڕنەوە کە ئەو خاوەنی گەورەترین پانتایی دەسەڵات بوو کە یەك کەس بەسەر ئەوەدا حوکمرانی دەکرد، خەڵکی بە ئەویان دەوت قوبیلای قاآن (ئەربابی سەرتاسەری زەوییەکان) لەسەردەمی ئەودا چین گەیشتە لووتکەی دەسەڵاتی خۆی. شارە رازاوەکان و کۆشکە سوورەکان و سەقفە زێڕینەکان پێکهات. لە بەندەرەکانی ئەوێدا بازرگانی دەوڵەمەند نیشتەجێبوون و لەگەڵ دونیای رۆژهەڵاتدا دانوستان و بازرگانییان دەکرد. لە ناوەوە و دەرەوەی بەندەرەکاندا کەشتی جەنگی پێکهاتوو لە کەشتییە سەیرەکان بە ناوی «جانك» کە گەورەترین کەشتی ئەو رۆژگارە بوون، هاتووچۆیان دەکرد. قوبیلای شارێکی پڕ زێڕ و زیوی جوانی لە کامبالوك «خانی

هەرزەكار)) دروست كرد كە ئەمرۆ ناوی پی جینگ ((پەكین))ە، ئیمپراتۆر لەوێدا بەشان و شەوكەت و خۆشییەوە دەژیا.

لە ساڵی ١٢٧٥ی زاییندا، دوو بازرگانی ونیزی بەناوەكانی ((مافیو)) و ((نیكۆلۆپۆلۆ))ەوە هاتنە ناو كۆشكی قوبیلای، پیاوێكی بەژن و باڵا بەرزی گەنج بەناوی ((ماركۆ)) كە كوڕی ((نیكۆلۆپۆلۆ)) بوو، لەگەڵیاندابوو. بازرگانەكان بۆ ڕێزلێنان لە ئیمپراتۆر سەریان دانەواند و لە وەڵامدا ئیمپراتۆر بە دەنگێكی موئەدەبانە و دۆستانە سەلامی كرد. خانی گەورە كە بەلای ماركۆدا ئاوڕی دابۆوە، پرسی: ((ئەم پیاوە گەنجە ((كێ یە))؟

نیكۆلۆپۆلۆ بۆی ڕوونكردەوە: ((خان، ئەمە كوڕی منە و خزمەتكاری ئێوەیە)).

خان وەڵامی دایەوە: ((بەخێربێت، من زۆر چێژ لە بینینی ئەو وەردەگرم)) چەند ساڵێك لە پێش ئەم سەردانەیاندا، مافیو و نیكۆلۆ كاتێك گەڕانەوە بۆ ونیز، داستانە سەرسووڕهێنەرەكان لە ئەزموونی خۆیان لە ناوچە نەناسراوەكانی ڕۆژهەڵات بۆ خەڵكی شارەكەیان گێڕابۆوە. كاتێك كە بڕیاریاندا دیسانەوە بڕۆنەوە بۆ ڕۆژهەڵات ماركۆی لاو داوای لێكردن كە بیبەن لەگەڵ خۆیان. ماركۆ لەگەڵ باوك و مامیدا بە دەریای ئەتلەنتا و دەریای ناوەڕاست تێپەرین و لە كەنارەكانی ڕۆژهەڵاتدا دابەزین، بۆ ماوەی سێ ساڵ لەسەفەر كردندا بوون لە ئاسیادا ونیزییەكان بە شاخەكان و دەشتەكان و دۆڵەكان، هەندێك جار بە حوشتر و زۆجار بەسەرپشتی ئەسپەوە، و جارجار بە بەلەم و هەندێك كاتیش بە پێ، ڕێگەیان دەبڕی.

ماركۆپۆلۆ ئەمەی نووسیوە: ((هەموو شتەكان بە شێوەیەك گەورە و قەشەنگ و رازاوەیە كە هیچ كەسێك لەسەر زەوی ناتوانێت نەخشەی لەوە باشتر بكێشێت هۆڵەكانی كۆشك بە شێوەیەك گەورەیە كە شەش هەزار كەس بە ئاسانی دەتوانن لەوێدا نانی ئێواری بخۆن و لەمەش سەرسووڕهێنەرتر ئەوەیە كە ژمارەیەكی زۆر ژوور لە گۆشە و كەنارەكانی كۆشكدا هەیە.

لەكۆتاییدا گەشتیارەكان گەیشتنە سەرزەوی قوبیلای قاآن. خان كە هەواڵی هاتنە ناوەوەی ئەوانی بیست بوو پاسەوانانی كۆشكی نارد تاوەكو ئەوانە بهێنن بۆ كۆشك، ماركۆ لەوەوپێش كۆشكی رازاوەیی لەم جۆرەی نەبینی بوو. دیوارەكانی بە پەڕەی زێر و زیو داپۆشرابوو.

خان زۆر دڵی بە ناوچە فراوانەكانی ژێر دەسەڵاتی خۆش بوو، بەردەوام تاكەكانی كۆمەڵی بۆ كاروبارەكانی ناوچە جیاوازەكانی ئیمپراتۆرییەت دەنارد. سەیری ئەوانەی دەكرد لە كاتی گەڕانەوەیاندا راپۆرتی ڕێكوپێكیان لەسەر ئەو ناوچانە نەدەهێنا بۆ خان، خان بە كارمەندانی

خۆی دەوت ((بڕیار دەدەم گوێ بگرم لەوشتە سەیر و سەمەر و دابونەریتانەی کە لە ولاتە جیاوازاکاندا بینیوتانە لەو کاتەی بازرگانیتان کردووە)).

رۆژێك قوبیلا مارکۆی بۆ ناوچەیەکی دوری ژێر دەسەلاتە فراوانەکەی نارد، مارکۆ بۆ بە دەست هێنانی زانیاری لە بارەی ئەو ناوچانەی کە بینی بووی، خۆی زۆر ماندوو کردبوو لە کاتی پێشکەش کردنی راپۆرتەکەی بەخان دەربارەی هەموو ئەو شتە سەیر و سەمەرانەی کە پێی بوو قسەی کرد، ئیمپراتۆر زۆر خۆشحاڵ بوو وتی: ((ئەگەر ئەم پیاوە گەنجە تەمەن درێژبێت کەسێکی زۆر شایستە و دەوڵەمەندی لێ دەردەچێت)).

خان لەدوای ئەوەوە مارکۆی بۆ کاروبارە گرنگەکانی ئیمپراتۆرییەت دەنارد. پیاوە گەنجەکە سەفەری بۆ هەموو ناوچە دوور و نزیکەکان کرد کە تا ئەوکاتە هیچ ئەورووپییەك سەفەری لەم جۆرەی نەکردبوو. مارکۆ حەڤدە ساڵ خزمەتی خانی گەورەی کرد. بەردەوام بەهۆی ئەو کاروبارانەی کە پێی دەسپێردرا بەم لا و ئەولادا هاتووچۆی دەکرد هەر لەبەر ئەمەش بوو بەو شێوەیە ناوبانگی دەرکرد کە هیچ مرۆڤێکی تر لەو سەدەمەدا وەك ئەم نەناسرا.

دواجار پۆلۆکان دڵیان بۆ نشتیمانی خۆیان تەنگ بوو. داوای گەرانەوەیان بۆ ونیزکرد. چەندان جار هەوڵی رۆیشتنیاندا بەلاّم خان زۆر حەزی دەکرد ئەوان لای بمێننەوە، وەك دەگێڕنەوە کەس لە دونیادا نەیدەتوانی ئەو رازی بکات، تامۆڵەتی رۆیشتن بە ئەوان بدات، بەلاّم لەکۆتاییدا رەزامەندی پیشاندا، قوبیلا مارکو و هاورێ گەشتیارەکانی بەیاقوت و بەردە گران بەهاکان دیاری باران کردو دوو لەوحەی زێر کە فەرمانەکانی لەسەر هەڵکەندرابوو بە ئەوانیدا، فەرمانەکانی قوبیلای بۆ فەرمانڕەوای ولاتەکانی تر بوو کە رێگە بەئەوان بدەن بەو شوێنەدا تێپەڕن. هەر ئەوە بەس بوو کە ئەم لەوحانە پیشانی ئەوان بدەن تا هەر شتەکیان دەویست بەدەستی بهێنن.

پولۆکان میوانداری رێکدەخەن

لەساڵی ١٢٩٥ی زایینداسێ پیاو بەلەش و لارێکی بێگانەوە لە شەقامەکانی ونیز دا دەرکەوتن. بە ریشی درێژ و بەکلاّوی حەریر و پەڕدار کە درێژییان وەك جلوبەرگی رۆژهەلاّت بوو، قسەکردنیان بەزمانی بێگانە سەرنجی خەڵکیان بەلای خۆیان رادەکێشا. ونیزییەکان بە وردی چاویان بڕیبووە ئەوان، دەیانپرسی ئەوانە کێن؟ هیچ کەس ئەوانی نەدەناسی ئەو سێ کەسە خۆیان ناساند، بەلاّم کەس باوەڕی پێ نەدەکردن کە ئەم بێگانانە بەهۆی رەنج و زەحمەتی

سەفەر گەڕ و گوڵ بووبێتن لە ئەندامانی بنەماڵەی دەوڵەومەندی پۆلۆ بن، مارکۆ لە گەنجیەتیدا ونیزی بەجێهێشتبوو. ئێستا پیاوێکی تەواوبوو و باوك و مامیشی بەتەواوی بەسالاّ چوو بوون. سێ گەشتیارەکە چوون بۆ خانووە کۆنەکەی خۆیان لە ((کازا پۆلۆ)) کە خزم و کەس و کاریان لەوێدا نیشتەجێبوون، خەڵکی ماڵەوە کەس جێگەی ئەوانی نەدەکردەوە و باوەڕیان بەقسەکانی نەدەکرد تا لەکۆتاییدا قەبووڵیان کردن و رێگەیان پێدان بۆ ماڵی خۆیان .

حەکایەتێکی کۆن پیشانی دەدا کە پۆلۆکان چۆن ناسنامەی خۆیان سەلماند. میوانداریەکی بەشکۆیان رێکخست و کەسایەتییە گرنگەکانی ونیزیان بانگهێشت کرد. ئەمە سەرسووڕهێنەرترین میوانداریێتی بوو کە میوانەکان تیایدا ئامادەبوون، پێشوازیکەران بەکەوای رازاوە لەحەریری سوور کە لە زەوی دەخشا، دەرکەوتن. کاتێك بەهەموان دانیشتن و کەواکانیان داکەند و کراسیان لەحەریری سوور لەبەر کرد و لەو کاتەدا فەرمانیاندا جلوبەرگە داکەندراوەکان بدەن بەخزمەتکارەکانیان. لەدوای خواردنی یەکەمین خواردن پۆلۆکان هۆڵی میوانداریەکەیان بەجێهێشت و ئەمجارە بەجلوبەرگی تازەی ئاوریشمی سوورەوە گەڕانەوە کە فەرمانیان دا جلوبەرگەکانی جاری دووەمیش بدرێت بە خزمەتکارەکانیان. ریوایەتێکی کۆن دەڵێت: ((کاتێك میوانداریەکە کۆتایی هات، بەجلوبەرگی ئاوریشمەوە هەمان کاریان کردووە و تا کۆتایی جەژن جلوبەرگیان بە شێوەی رۆژ لەبەر کرد)).

کاتێك کە هەموو خزمەتکارەکان هۆڵەکەیان بەجێهێشت رووداوێکی سەرسووڕهێنەر رووی دا. مارکۆ بۆ ژوورێکی تر رۆیشت هەمان جل و بەرگە کۆن و چڵکنەکەی کاتی هاتنەوەی بۆ ونیز پۆشی بوو، گەڕایەوە بەچەقۆیەکی تیژ درزێکی لەکراسەکەی کرد و لە بەرامبەر چاوە حەپەساوەکانی میوانەکاندا ژمارەیەکی زۆر یاقوت و ئەڵماس و ئەلەمنیۆم و مرواری و گەوهەرە گران بەهاکانی تر رژانە دەرەوە و لەناو ئەوانە کۆمەڵێك گەوهەر هەبوو کە میوانەکان هەرگیز شتی ئەوایان نەبینی بوو، گەوهەرەکانیان بە شێوەیەکی هونەرمەندانە لە جلو بەرگەکانی خۆیاندا شاردبوویانەوە کە هیچ کەس باوەڕی نەدەکرد .

ئێستا میوانەکان تێگەیشتن کە بۆچی پۆلۆکان جلوبەرگی کۆنیان لەبەر کردبوو، ئەوان بەناوچە ترسناکەکان دا تێ پەڕین کە چەتەی زۆری هەبوو. باشیان دەزانی کە هەڵگرتنی ئەم گەنجینە گەورەیە لەسەفەرێکی درێژ و خایەن سەختدا ئاسان نییە، ناچار سوودیان لەم شێوە ژیانە وەرگرت بۆ بەسەلامەتی گەیاندنی گەوهەرەکان بۆ ونیز.

داستانە کۆنەکەی ئەم گەشتیارانە بەم شێوەیە درێژەی دەبێت: ((میوانەکان تێگەیشتن کە لەڕاستیدا لەناو ئەم جلوبەرگانەشدا ئەوان هەمان پیاوماقوڵە بەڕێز و دەوڵەمەندەکانی بنەماڵەی کازاپۆلین کە بانگهێشتی بۆ دەکەن، ئەوانیان نوقمی ڕێز و گەورەیی کرد)). ئەم هەواڵە سەرسووڕهێنەرە بەخێرایی بەسەرتاسەری ونیزدا بڵاوبۆوە و خەڵکی بۆ چاوپێکەوتنی ((مارکۆ پۆلۆ)) بە گورج و گۆڵی بەئەدەب و میهرەبانییەوە چوون و پرسیاریان دەربارەی خۆتن و خانی گەورە لێکرد. مارکۆ لە باسکردنی داستانی سەفەرەکەی بۆ ڕۆژهەلاتی دوور هەرگیز ماندوو نەدەبوو، خەڵکی ونیز لەوانەبوو هەرگیز لە شارەکەیان دوورنەکەوتبێتنەوە،، تامەزرۆیی داستانەکانی ئەوبوون، چونکە ئەوانە جگە لە حەکایەتەکانی جنۆکە و پەری هیچی تریان نەبیستبوو.

سەفەرنامەی مارکۆ پۆلۆ

ئەگەر جەنگی نێوان ونیز و جنوا نەبوایە، لەوانە داستانەکانی مارکۆ پشتگوێ بخرایە. بەلاّم ئەو جەنگە و ڕووداوەکانی دوای ئەوە، بووە هۆی پاراستنی ئەم بیرەوەرییانە، مارکۆ پۆلۆ سێ ساڵ لە دوای گەڕانەوەی خۆی لە ڕۆژهەلاتی دوور، لە شاری ونیزدا مایەوە. لەم کاتەدا جەنگ لە نێوان ونیز و جنوادا هەڵگیرسا، مارکۆ لە کاتی جەنگدا بەدیل گیرا و لە جنوادا فرێدرایە ژێرزەمینێکی تەنگ و تاریکەوە، لە زیندانەدا داستانی سەفەرەکەی بۆ زانایەك بەناوی ((روستیکلۆ)) کە ئەویش زیندانی بوو، باسکرد. روستیکلۆ بە شێوەیەك تامەزرۆی بەسەرهاتەکەی بوو کە داوای کرد سەفەرنامەکەی ئەو بنووسێت چونکە لەو باوەڕەدابوو کە دەبێت ئەوروویییەکانی تریش ئاگاداری ناوچە سەرسووڕهێنەرەکانی ئاسیا بن.

روستیکلۆ دەیوت: ((ئێمە شتەکان بەو شێوەیەی کە دەبینرێت یان دەبیسترێت دەینووسین تا هیچ ناڕاستی و هەڵەیەك زەربە لە هەقیقەتی کتێبەکانمان نەدات و چونکە ئەوانەی کە ئەوە دەخوێننەوە یان دەبیستن بە تەواوی پشت بە هەقیقەتی ناوەڕۆکی ئەوە دەبەستن)).

چەندان ساڵ لەدوای ئەوە، کاتێك مارکۆپۆلۆ پیر بووبوو، داوای لەوکرد تا بە حەزی خۆی چاکسازی لە کتێبەکەیدا بکات. لە وەلاّمدا ئەمەی وت: ((لەم کتێبەدا هیچ زیادەڕەوییەکی تێدا نەکراوە. بە پێچەوانەوە من نیوەی ئەو شتە سەرسووڕهێنەرانەی کە بەدووچاوی خۆم بینیومە، دەرم نەبڕیوە.))

بەشێکی گەورەی سەفەرنامەکەی مارکۆپۆلۆ دەربارەی سەروەت و شـکۆمەندی ناوچـەکانی رۆژهەلاتە، مارکۆ لە بەشێکی کتێبەکەدا ئەمەی وتووە:

یاقوت جگە لە دورگەی سەیلان، لە شوێنێکی تری جیهاندا دەست ناکەوێت. لەو جێگایەدا بە هەمان شێوە یاقوتی نیلی و یاقوتی زەرد و یـاقوتی وەنەوشـەیی و بەردەگرانبـەهاکانی تـر دەست دەکەوێت، پاشای ئەم دورگەیە خاوەنی گەورەترین و باشترین یاقوتەکانی جیهانە.

دەربارەی دورگەی چیپانگۆ یان یابانی ئێستا ئەمەی نووسیوە:

دەتوانم بە ئێوە بڵێم کە بڕێکی یـەکجار زۆر زێریـان هەیـە، چـونکە ئـەوەیان لـە دورگـەی خۆیاندا دەسـتکەوتووە و پاشـاکەی رێگـە بەناردنـە دەرەوەی ئـەوە نـادات. سـەرەڕای ئەمـە ژمارەیەکی کەم بازرگان دەچنە ناو ئەم ولاتەوە چونکە ئەم دورگەیە زۆر دوورترە لە سـەرزەوی ئەسڵی. لەبەر ئەوە خەڵکی ئەو ناوچەیە زێڕێکی لەڕادەبەدەریان هەیە. شتێکی سەرسووڕهێنەر هەیە دەربارەی کۆشکی پاشایی ئەو دورگەیە، دەبێت بزانین کە ئەو کۆشکێکی گـەورەی هەیـە کە بە تەواوی بە زێری پوخت داپۆشراوە، رێك وەك کەنیسەکانی خۆمان کە بە چـینێکی تـەنك داپۆشراوە، ئەقڵ نایبڕێت کە یەکێك بتوانێـت قیمـەتی ئـەوە بخـەملێنێت. رێرەوەکـان و رووی تەلارەکانی کۆشك بە پەڕە زیرینەکانی وەك پەڕە بەردینەکان و بەدوو پەنجەی گەورە داپۆشـراوە بە هەمان شێوە پەنجـەرەکان لـە زێـر دروسـتکراوە. لەبـەر ئەمـە قیمـەتی هـەموو سـەروەتی کۆشکەکە لە رادەبەدەرە و ئاقڵ نایبڕێت.

لەسەفەرنامەکەی مارکۆپۆلۆدا دەربـارەی شـازادەیەکی هینـدی ئەمـەی نووسـیوە: ((ئـەو کراسێکی گرانبەهای لە ئاوریشمی پارچە پارچە کراو لەبەردابوو کـە سـەد و چـوار مـرواری و یاقوتی گەورەی زۆر بەنرخی بەوەوە هەڵواسـرابوو. پاشـا سـێ بـازنگی ئەسـتووری زێـری کـە مرواریيە گرانبەهاکانی بەسەرەوە بوو، لە دەست دەکات و زنجیرە زێرینەکانی لـە هـەمان جـۆر دەکات بە قاچییەوە بهێڵن پێتان بڵێم کە جلوبەرگ و زێـر و گەوهـەرەکان و مـرواری کـە ئـەم پاشایە بە خۆیەوە دەکات لە نرخی شارێکیش زۆر زیاترە.

لـە هـەمووی گـرنگتر، مـارکۆ شـوێنی ئامـادەکردنی رووەکـە دەرمانییـەکان و کـالاّ دەگمەنەکانی رۆژهەلاّت دەزانیّ کە ئەورووپاییەکان زۆر خوازیاری بوون.

کەشتییەوانەکان بەمارکۆیان وت کە ئـەولای چـین کۆمـەڵێك دورگـەی لێیـە کـە رووەکـە دەرمانییەکان لەوێوە بەرهەم دەهێنرێت، مارکۆ دەیوت: ((ئەوانە جۆری جیاواز لە دەرمانـەکان بەرهەم دەهێنن، بۆ نموونە لەم دورگانەدا بیبەری سپی و بیبـەری رەش بـە بڕێکـی زۆر بەرهـەم

دێت. لە راستیدا سەروەتی ئەم دورگانە سەرسووڕهێنەرە، چ زێڕ و بەردە بەنرخەکان بێت و چ جۆرەکانی داودەرمانەکان، بەڵام ئەوانە زۆر دوورن لە سەرزەوی ئەسڵییەوە و بەدەست هێنانی ئەم داودەرمانانە گرانە. ئەگەر کەشتییەکان بەرەو ئەوێ سەفەر بکەن، سوودێکی لەڕادەبەدەر لەم هەنگاوە بێ باکانەیان وەردەگرن)).

کەشتییەکان لە دەریا نەناسراوەکان دا

خەڵکی لەسەرتاسەری ئەورووپادا، سەفەرنامەی مارکۆپۆلۆیان خوێندەوە و لە ئارەزووی بەدەست هێنانێکی راستەوخۆی ئەو داودەرمانانەی ئەو ناوچانەدا بوون کە مارکۆپۆلۆ وەسفی کردبوو، بەڵام چۆن دەبێت بەوانە بگەیت؟ ئایا رێگەی ئاوی بۆ گەیشتن بە رۆژهەڵات هەیە؟ ئەگەر کالاکانی رۆژهەڵات بەبێ چەندجار جێ گۆرکێ لە حوشترەوە بۆ بەلەم و یان بە پێچەوانەوە، لە کەشتییەکاندا بار دەکرێت و راستەوخۆ هەڵدەگیرێت بۆ ئەورووپا، خەرجییەکانیشیان کەمتر دەبۆوە. بازرگانەکانی وڵاتێك ئەگەر لە دۆزینەوەی ئەم رێگەیەدا بەخت یاوەریان بێت، دەیانتوانی کالاکانی خۆیان بە نرخێکی کەمتر لە بازرگانی ونیزی بفرۆشن، بەم شێوەیە ئەم بازرگانە شانسدارانە دەیانتوانی بازاڕی دەوڵەمەندی رۆژهەڵات بۆ خۆیان بە دەست بهێنن.

ئاشکرایە سەفەر بۆ رۆژهەڵات لە رێگەی ئاوییەوە ئاسان بەرچاو نەدەکەوت، کەشتییەکانی ئەو سەردەمە تەنیا بە سەوڵ و یەك چارۆگەی چوارگۆشە ئامادە دەکران کە لە کاتی هەڵکردنی با لە دواوەی کەشتییەکەوە سوودی لێ وەردەگیرا. ئەم جۆرە کەشتییانە بۆ ئاوە ئارامەکانی دەریای ناوەڕاست زۆر گونجاوبوون. بەڵام لە ئاوە پڕ شەپۆلەکانی ئوقیانووسدا، جێگەی پشت پێ بەستن نەبوون، دەریاوانەکان بۆ گۆڕینی ئاراستەی کەشتییەکانی خۆیان هیچ کەرەستەیەکیان نەبوو، رێك وەك دەریاوانە دێرینەکان لە رۆژە بێ هەورەکاندا بە سوود وەرگرتن لە شوێنی خۆر ئاڕاستەی کەشتییەکانیان دەگۆڕی و لەشەوە سافەکاندا سوودیان لە ئەستێرەی باکوور وەردەگرت وەك رێبەرێك، بەڵام کاتێك کە ئاسمان تەماوی و تۆفان یان بێ ئەستێرە بوایە، هیچ رێگەیەکیان بۆ دۆزینەوەی ئاراستە نەبوو، نائومێدانە لە دەریادا ون دەبوون.

مرۆڤ لە سەدەی پانزەیەمی زایینداً بەلەمەکانی گەورەتر و بەهێزتر دروستکرد. سەوڵیان وەلاوەنا و لەگەڵ دوو یان سێ ستوون کە پایەی چارۆکەبوون دروستیان کرد، چارۆکەکانیان بە

شێوەیەك دروست كردبوو كە هەر كاتێك كە یەكێكیان كۆدەبۆوە، ئەوانی تر بەرزدەبوونەوە دەریاوانەكان فێربوون كە چۆن سوود لە بایی هەموو ئەولایانە وەربگرن كە لێوەی هەڵدەكات، چارۆكەكانی خۆیان رێكخست. زاناكان بەداهێنانی ئامێرەكان فریای كەشتیوانەكان كەوتن كە ئاڕاستەی كەشتیوانەكان لە دەریا نەناسراوەكان بەو ئامێرانە دەگۆڕی سەرەتا قیبلەنما دروستكرا.

لە چاخە دێرینەكان هەستیان بەوە كردبوو كە ئەگەر دەرزییەك لەبەردێكی تایبەت دابتاشرێت و لەسەر داری لۆكە لە تەشتێكی پڕ لەئاودا سەرئاو بكەوێت، سەرێكی ئەوە هەمیشە رووەو باكوور دەوەستێت. پاشان بە دانانی دەرزییەكی موگناتیسی لەسەر بازنەیەكی ستوونی، ئەوەیان لە سەر پەڕەیەك دانا كە لەوەوە چوار ئاڕاستەی بنچینەیی باكوور، باشوور، رۆژهەڵات و رۆژئاوا و ئاڕاستە لاوەكییەكانیان دیاریكرابوو، هەموو ئەم كەرەستانەیان لە سندوقێكدا دادەنا، ئەم سندوقەی ((دەریاوانی)) یەكەمین قیبلەنما بوو.

عەرەبەكان قیبلەنمایان بۆ ئەوروپا هێنا. سەرەتا زۆربەی كەشتیوانەكان خۆیان بەدوور گرت لە سوود وەرگرتن لەو ئامێرە لەبەرئەوەی لەو باوەڕەدابوون كە جادووی تێدا بەكارهێنراوە، دەترسان كە ئیش و كاریان بەوە بێت. بەم شێوە، وردە وردە دەریاوانەكان لە سوودی ئەوە تێگەیشتن. هەستیان بەوەكرد كە قیبلەنما بۆ رێنمایی كەشتییەكان ئامێرێكی بەنرخ و ئارامبەخشە.

بەم شێوەیە دەریاوانەكان نەخشەی دەریایی تازەتریان لە بەردەستدا بوو كەسانێك كە سەفەریان بۆ ناوچەی دوورەكان كردبوو، لە نووسینەكانی خۆیاندا وەسفی ئەو كەنار و رێگە ئاوییانەیان كردبوو كە پێیدا تێپەڕی بوون، كەشتیوانەكان ئەم رێگە دەریاییانەیان دەكڕی. پاشان لەجیاتی نووسینی ئاڕاستەكان، وێنەی ئەو كەنارانەیان دەكێشا كە پێیدا تێپەر دەبوون. نەخشەكێشەكان كاریان لەسەر ئەوانە دەكرد و خەتەكانیان راست دەكردەوە و لەسەر بنچینەی زانیارییە تازەكان، نەخشەی وردتریان دەكێشا، ئەم نەخشە دەریاییانە رێنماییەكی باوەرپێكراو بوو بۆ كەشتیوانەكان، ئیستولاب ئامێرێكی تر بوو كە بەكەڵكی دەریاوانی دەهات، كەشتیوانەكان بەم كەرەستەیە دەیانتوانی لە رێگەی پێوانی شوێنی خۆرەوە دووری خۆیان لە خەتی ئیستیوا چ لە باكوور و چ لە باشووردا بدۆزنەوە. كاتێك كە كەشتی بۆ سەرەوە و خوارەوە هاتووچۆی دەكرد، سوودیان لە كەرەستەیەكی تر وەردەگرت كە لە شێوەی خاچدا بوو، لە بارودۆخێكی جێگیرتردا بە دەستیانەوە دەگرت.

بە كەشتییە گەورە و باشترەكان و بە ئامێری نوێی دەریاوانی كە دایان هێنابوو. وە بە نەخشە دەریاییەكان كە رێنمایی كەشتیوانەكانی دەكرد، دۆزینەوەی ئاڕاستە لە دەریا

نەناسراوەکاندا ئاسانتر بوو. دەریاوانەکان دەستیان بە کەشفکردنی ئاوە نەناسراوەکانی سەر زەوی کرد.

خەونی شازادە هێنری

پرتوگالییە دێرینەکان ئەو نەتەوانە بوون، کە بە لێکۆڵینەوەوە خەریك بوون بۆ دۆزینەوەی ڕێگە ئاوییەکانی ڕۆژهەڵات، گەنجترین کوڕی شا جۆن، شازادە هێنری بوو. ئەو لە کاتی لاوێتیدا ئارەزوویەکی سەیری هەبوو بۆ دۆزینەوەی شوێنێك کە داودەرمانی لێوە بەرهەم دەهات.

هیوایەکی تری دۆزینەوەی ڕێگەی دەریای ڕۆژهەڵات بوو. وازی لە ژیانی پاشایەتی هێنا و چوو بۆ شوێنێکی بەجێماو لە کەنارەکانی باشووری پرتوگال. تاوەرێکی بەرزی لەسەر لوتکەی تاشەبەردێکی بەرز لەسەر دەریا دروستکرد. جوگرافی زانەکان و نەخشەکێشە ناودارەکانی وڵاتە جیاوازەکانی بانگهێشت کرد و قوتابخانەیەکی بۆ فێربوونی کەشتییەوانی دروستکرد و شێوازی سوود وەرگرتن لە ئامێرەکانی دەریاوانی و باشترین شێوەکانی گۆڕینی ئاڕاستەی کەشتییەکانی فێری ئەوانە کرد.

شەو و ڕۆژ شازادە لە خەم و خەفەتدابوو. کەسێك کە ئەوی بە باشی دەناسی، ئەمەی نووسیوە: بەنارەحەتی دەتوانرێت دەربڕدرێت کە چەندان شەو خەو نەچۆتە چاوەکانی، براکەی سەفەرنامەی مارکۆپۆلۆی پێدا و شازادە بەتامەزرۆییەکی زۆرەوە ئەوەی خوێندەوە.

لەو سەردەمەدا، قارەی ئەفریقیا بە تەواوی بەلای ئەورووپییەکانەوە نەناسرابوو. هیچ کەس نەیدەزانی ڕووبەری قارەی ئەفریقیا چەندە و ئایا کەشتییەکان دەتوانن بە دەوری ئەو قارەیەدا بسوڕێنەوە یان نا.

چەندان ساڵ لەمەوپێش، کەشتیوانە پرتوگالییەکان سەردانی کەنارەکانی باکووری ئەفریقیایان کردبوو، وە لەگەڵ دانیشتوانەکەیدا دانوستاندنیان هەبوو. ئایا لە ڕێگەی باشووری ئەفریقیاوە ڕێگە بۆ گەیشتن بە زەوی داودەرمانەکان، واتە هیندستان هەیە؟

ئەم ڕێگە ئاوییە، زۆر لەو ڕێگەیە کورتتر بوو کە کاروانە بازرگانییەکانی ڕۆژهەڵات سوودیان لێ وەردەگرت و لە ئەنجامدا پرتوگالییەکان دەیانتوانی خۆیان بۆ داودەرمانەکان و گەوهەرەکانی بازاڕەکانی ڕۆژهەڵات ئامادە بکەن، شازادە بە لێکۆڵینەوەی زیاتر دڵنیابوو کە ئەگەر کەنارەکانی ڕۆژئاوای ئەفریقیا تا ناوچە دوورەدەستەکان درێژ ببێتەوە. بە لووتکەیەك کۆتایی دێت ئەگەر کەشتییەك بە دەوری ئەم لووتکەیەدا بسوڕێتەوە. ڕێگەی دەریای ڕۆژهەڵات

و سەروەت و سامانەکەی دەکرێتەوە بڕیاریدا بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر کەشتیوانەکان بۆ ئەوێ بنێرێت. بەڵام دۆزینەوەی کەشتیوانەکان و ناردنیان بۆ ڕێگەیەکی نادیار و مەترسیدار کە چەند سەد کیلۆمەترێك لە کەنارەکانی ئەفریقیاوە دووربوو، تا رادەیەك ئاسان نەبوو. دەریاوانەکان ئەو لووتکەیەیان بەناوی ((لووتکەی نا)) دەناسییەوە دەیانوت شەپۆلەکانی ئاو لەولای لووتکەکەدا بە شێوەیەك ترسناکە، ئەو کەشتییانەی کە بە ئەوێدا تێپەڕیبوون هەرگیز نەیانتوانی بوو دووبارە بگەڕێنەوە.

شازادە هێنری گوێی نەدا بەم بیروباوەڕە گەمژانەیە. لەو باوەڕەدابوو کە ئەگەر تەنیا یەك جار کەشتییەکان بەم خاڵەدا تێپەڕن، دەتوانن بە دەوری ئەفریقیادا بسوڕێنەوە و بگەنە ئەو ناوچە زێر و داودەرمانەی کە مارکۆپۆلۆ بینیبووی. لە کۆتایی شازادە یەك یەك کەشتیوانەکانی بۆ تێپەڕبوون بەم لووتکە ترسناکەدا رازی کرد.

بەڵام لووتکەیەکی تریش ڕێگاکەی داخستبوو. زۆربەی کەشتیوانەکان لەو باوەڕەدابوون کە لەولای ئەم لووتکەیەوە، خۆر شلەیەکی تواوە دەڕێژێت و دەریاکە بە گەرمی ئاگرینی خۆی دەکوڵێنێت. مەسەلەکە ئەوەبوو کە ئایا دەریاوانەکان جورئەتی ڕۆیشتن بە ئەوێیاندا هەیە، لەم گەرمییەدا بەزیندوویی ناسووتێن؟ لە ساڵی ١٤٣٣ زایینـدا، شازادە کەشتیوانێکی بەناوی ((جیل ئیینز)) بانگکرد. فەرمانەکانی کە بە جیلی دابوو، ئەوەبوو کە لە لووتکەکە تێپەڕێت و بەبێ دانی ڕاپۆرتێکی تەواو لەسەر لووتکەکە و تا دەریای دوای ئەوە نەگەڕێتەوە. بەڵام جیل بە بیستنی داستانە ترسناکەکەی کە پێی وترا بوو گەڕایەوە.

شازادە لەبەر ئەوەی کە ئەو ترسا بوو زۆر سەرەزەنشتی کرد و ئەمەی وت: (ئەگەر داستانەکە یەك تۆز ڕاستی هەبوایە، سەرزەنشتم نەدەکردی، بەڵام تۆ دەڵێی لە داستانی ئەو مرۆڤانەوە هاتووی کە نەدەتوانن سوود لە قیبلەنما وەربگرن و نە لە ((نەخشە دەریاییەکان)) پاشان داوای لە جیل کرد تاسەر لەنوێ هەوڵ بدات: ((دووبارە بکەوە ڕێ و ئەگەر تەنیا بەئیرادە بیت، پشت بەخوا، لەسەفەرەکەدا سوود و ناوبانگ بەدەست دەهێنێت)).

دوای ساڵێك، جیل بەبچووککردنەوەی مەترسییەکان. سەر لەنوێ دەستی کردەوە بەسەفەرەکەی. ئەمجارە دەریاوانی لەم دەریایەدا زۆر بە ئاسایی وەرگرت، و وەك دەریاکانی دەوروبەری نیشتیمانەکەی سەیری کرد و بەڕێکەوت. ئێستا شازادە بەم سەرکەوتنەی دەتوانێت کەشتیوانێکی تر رازی بکات بۆ سەفەر بۆ خواروی کەنارەکانی ئەفەریقیا. حەوت ساڵ تێپەڕی تا یەکێك لەوانە بەلووتکەی دواتر گەیشت. ئەو لووتکەیەی ناونا ((لووتکەی بلانکۆ)) کەشتیوانێکی

تر كه هەرگیز كەشتییەكەی خۆی بۆ خوارتر نەدەبرد بە لووتكەیەكی تـر گەیـشت و ئـەوەی ناونـا ((لووتكەی وەرد)) كە بەمانای لووتكەی سەوز دێت. ئەو ئەمەی وت: سەر زەوی ئەم شوێنە پـڕە لە دارەكان كە هەمیشە سەوزن و وەك دارەكانی ئەورووپا هەرگیز سیس نابن. ئـەوان ئەوەنـدە لـە نزیك كەنارەكانەوە گەشەیان كردووە كە دەڵێ لە كاتی نۆشینی ئاودان)).

بەم شێوەیە دەریاوانە پرتوگالییەكان سەفەریان بۆ ئەوپەڕی ناوچەی باشووری ئەفـەریقیا كرد. شازادە هێنری هەموو كەشفێكی گرنگی لەسەر نەخـشەی دیـوارێكی گـەورەی خـۆی دەنووسـی. راهیبێكـی ئیتـاڵی بـەناوی ((فرامـایوزا)) ئـەم نەخـشەیەی دروسـتكردبوو. كەشتییەكانی شازادە چڵ ساڵ بەدەریا نەناسراوەكاندا گەڕان بەڵام لەبەر ئەوەی كە بەناوچە زۆر دووردەسـتەكان گەیتـشبوون نەیانـدەتوانی رێگـەی كۆتـایی باشـووری قـاڕەی ئەفەریقیا بدۆزنەوە.

بەداخەوە شازادە هێنری ئەوەندە نەژیا تا بەلێكۆڵینـەوەكانی خـەونی دۆزینـەوەی رێگـەی دەریایەكان بۆ هیندسـتان ببینێـت. ئەگەرچـی ئـەو لەسـاڵی ١٤٦٠ی زایینـدا كۆچـی دوایـی كردبوو. بەڵام رەنجی چل ساڵەی كارە خۆراگرانەكەی بـەفیڕۆ نەچـووبوو. توێـژەرانی دوای ئـەو، سوودێكی زۆریان لەزانیاری دەریاوانی ئەو وەرگرت.

لووتكەی ئومێدبەخش

شاجۆنی پرتوگاڵی، درێژەی بەكارە نیوە تەواوەكەی شازادە هێنریدا. لەئەفـەریقیا سـاڵی ١٤٧٨ی زایینـدا، هەیئەتێكی بە سەرپەرشتی كەشتیوانێكی ئازا بەناوی ((بارتلۆمیو دیاز)) نارد بۆ باشووری ئەفەریقیا. ئەم كەشـتییانە بەناوچـە دوور دەسـتەكانی، باشـووری قـاڕەی ئەفەریقیا گەیشتن. ئەوانە لەسەفەرەكەی خۆیاندا رووبەڕووی تۆفانی ترسناك بوونەوە. شەپۆلە دێوئاساكان، یەكێك لە كەشتییەكانی بۆ سـەرەوە هەڵـدەدا و دوای سـاتێكی تـر بـەخێرایی بەرەو رێڕەوی ئۆقیانووسەكە دەنیـشتەوە. تـەمێكی چڕ هـەموو شـتێكی لـەناو خۆیـدا ون كردبوو، لەچاوی شاردبۆوە. تا دوو هەفتە هیچ زەوییەك نەدەبینرا. كەشتییەكان كە بەڕەشەبا دەجووڵان. بەبێ ویستی خۆیان لەدەریای نەناسراودا بـەرەو باشـوور دەجـووڵان. هـیچ كـەس نەیدەزانی بۆ كوێ دەڕۆن.

لە كۆتاییدا كە رەشەباكە وەستا. كاتێك كـە دیـاز سـەیری قبیلـەنمای كـرد، بەحەپەسـانەوە هەستیكرد كە بە ئاڕاستەی باكوور دەجووڵێن.

لە راستیدا بەبێ ئەوەی ئاگاداربووبێت. لووتکەیەك کە پشت بەستن بە بۆچوونی شازادە هێنری لە کۆتایی باشووری ئەفەریقیادایە، سووڕابۆوە، بەم شێوەیە ڕێگەی دەریایی بەڕووی هیندستاندا کرایەوە.

دیاز دەیویست درێژە بەسەفەرەکەی بدات بەڵام کەشتیوانەکان لەم گەشتەیاندا لەترسدا لە قاچ کەوتبوون. ڕێگەیان نەدەدا زیاتر پێشڕەوی بکەن و دیاز بەناچاری بڕیاری گەڕانەوەی دا. لە کاتی گەڕانەوەی کەشتییەکاندا، لووتکەیەکی بەرز بەبەرزایی دەریاکەوە دەرکەوت. تێگەیشتن کە دەبێت ئەوە هەمان لووتکە بێت کە لەوپەڕی ناوچەی ئەفەریقیادایە، لەوانەیە لەکاتی تەمەکەدا بەوێدا تێپەڕێبێتن. بەیادی ترس و نیگەرانی خۆیانەوە لە کاتی تێپەڕین بەلای ئەو لووتکەیەدا ناویان نا ((لووتکەی تۆفانەکان)).

لە ئەنجامدا دیاز گەڕایەوە بۆ پرتوگاڵ و بەپەلە چوو بۆ لای پاشا تا هەواڵی خۆشی بۆ بەرێت. کاتێك دیاز وتی کەناوی لوتکەی کۆتایی ئەفەریقیامان ناوە ((لووتکەی تۆفانەکان))، پاشا سەری ڕاوەشاند: ((لووتکەی تۆفانەکان؟ نا ئەگەر ئەوە ناوبنێین لووتکەی تۆفانەکان، دەریاوانەکانمان بەتێپەڕبوون بەم لووتکەیەدا دەترسن. مەگەر ئەم لووتکەیە ڕێگای هیندیستان و سەرەوەت و سامانەکەی ڕۆژهەڵات پیشان نادات؟ باشە ناوی ئەوە بنێین ((لووتکەی ئومێد بەخش)). بەم شێوەیە لووتکەکە ناوی لێنراوە، ئەمڕۆش لە نەخشە تازەکانی ئەفەریقیادا بەهەمان ناو دەخوێندرێتەوە.

هەواڵی هەنگاوە گەورەکانی دیاز لەسەرتاسەری ئەورووپادا بڵاوبۆوە. ونیزییەکان بەبیستنی ئەم هەواڵە زۆر نیگەران بوون. چونکە دەیانزانی بە کەشفکردنی ئەم ڕێگە تازەیە، دەست گەیشتنی پرتوگاڵییەکان بەهیندستان لەڕێگەی دەریاییەوە تەنیا پەیوەندی بەکاتەوە هەیە و ئەگەر ئەم ڕووداوە ڕووبدات، بازرگانی لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا کە سەرچاوەی سەروەت و سامانی ونیز بوو، لە دەست دەچوو، سەردەمی دەوڵەمەندی ئەوان بەسەردەچوو.

یەکێك لە نووسەرە ونیزییەکان لەم بارەیەوە ئەمەی نووسیوە:

((بە هەواڵی سەرکەوتنی سەفەرەکەی دیاز، هەموو خەڵکی شار نیگەران و بێ تاقەت بوون. ئاقلانی شار، ئەوەیان بە دڵتەزێن ترین هەواڵ دەزانی کە تا ئەو کاتە بیستبوویان چونکە ناوبانگە گشتی و تایبەتییەکەی ونیز کە لە ڕێگەی بازرگانی کەلوپەلەکانی خۆیان سەروەت و سامانێکی زۆریان دەستکەوتووە، ئێستا بەم ڕێگە نوێیەدا، بارەکانی داودەرمان ڕاستەوخۆ بە لیسبۆندا دەڕۆن و ئەڵمانییەکان و فینلەندییەکان و فەڕەنسییەکان بۆ کڕین هێرش دەکەنە سەر ئەوێ و ئاسایی کالاکان لە لیسبۆندا هەرزانتر دەبن لەچاو ونیزدا چونکە پێش ئەوەی کە کالاکان لەڕێگە کۆنەکەیەوە بگاتە ونیز دەبێت باجێکی زۆر بدرێت بۆ تێپەڕینیان بە شام و میسردا.

بەشی یانزەهەم

کەشفی دونیای نوێ

ئایا زەوی خڕە؟

پرتوگاڵییەکان نزیکەی نیو سەدە کەشتییەکانی خۆیان نارد بۆ کەنارە دووردەستەکانی ئەفریقیا تا ڕێگەی دەریای ڕۆژهەڵات بدۆزنەوە، تا ئەو شوێنەی دەیزانین لەو ماوەیەدا هیچ دەریاوانێك نەیتوانی بوو سەفەر بۆ ناوچە دووردەستەکانی ئوقیانووسی ئەتڵەسی بکات کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای ئەوروپاوە. چەندان سەدە لەمەوپێش، کەشتیوانە چاونەترسەکانی ئەسکەندەناڤیا بە کەشتی شێوە هەژدیهاییەکانیانی خۆیان، بەناوچەکانی باکووری ئۆقیانووسی ئەتڵەسیدا گەڕابوون، بەڵام ئەورووپییەکان زانیاری کەمیان لە بارەی ئەم کەشفانەوە هەبوو.

دەریا بەشەپۆلە نەناسراوەکانی ترسی خستبووە دڵی کەشتیوانەکانەوە. ئەوان لە کاتی سەفەریان بۆ ناوچە دووردەستەکانی ئۆقیانووسی ئەتڵەسی کە پێیان دەوت: ((دەریای تاریك)) دەترسان چونکە حەکایەتی ترسناك لە بارەی ئەوێوە دەگێڕرایەوە، بۆ نموونە دەیانوت لەم دەریایەدا دێوی گەورە هێرش دەکاتە سەر کەشتییەکان و رایدەکێشێتە ژێر دەریاکەوە و هەموو خەڵکەکەی سەری دەخنکێن. لەو باوەڕەدابوون کە شاخێکی موگناتیسی لە ژێر دەریادایە کە کەشتییەکان بۆ لای خۆیدا رادەکێشێت و بەدەرکێشانی بزمارەکان و کەرەستە ئاسنینەکانی کە پارچەکانی کەشتییە دەپارێزێت، شتێك جگە لە پەتە سەر ئاوکەوتووەکانی بەسەر ئاوەکەوە نەدەمایەوە، نەخشەکێشانی ئەو ڕۆژگارە لە نەخشەکانی خۆیاندا، وێنەی ئەو مارە دەریاییانەیان لە دەریا نەناسراوەکان و گێژاوە ترسناکەکاندا کێشاوە کەلە کەمین دا بوون.

سەرەڕای ئەمە نابێت بەلامانە سەیر بێت کە بۆچی دەریاوانەکان لە سەفەر بۆ ناوچە دووردەستەکان دوور دەکەوتنەوە. لە کاتێك کە هەموو کالاکانی ئەورووپا لە ڕۆژهەڵاتەوە دەهات، پێویستیان بە دەریاوانی نەبوو لە ڕۆژئاوادا.

چەندان سەدە کەس نەیدەزانی ئۆقیانووسی ئەتڵەسی تا کوێ درێژبۆتەوە. نووسەرێك دەیوت: ئۆقیانووسێکی گەورەی بێ سنوور هەیە کە کەشتیوانەکان ناوێرن لە کەنارەکانی دووربکەونەوە. کەشتیوانەکان تەنانەت ئەگەر ئاڕاستەی بایەکەش بزانن، نازانن کە ئەم ڕەشەبایە بۆ کوێیان

دەبات و چونکە هیچ زەوییەکی نیشتەجێ بوون لەو دووردەستانەدا بوونی نییە، بە شێوەیەك لە کاتی رۆیشتندا تووشی رەشەبایەکی مەترسیداری گەورە دەبن و لەناو گاز و تەمدا ون دەبن.

لەو رۆژگارەدا، یەکێك لەو مەسەلانەی کە شایەنی لێکۆڵینەوە بوو، ئەوەبوو کە زەوی خڕە یان تەختە. زۆربەی خەڵکی لەو باوەڕەدابوون کە زەوی تەختە، کەسێك نووسیویەتی: ((ئایا کەسێك ئەوەندە گەمژەیە کە لەوباوەڕەدابێت مرۆڤەکانی سەر زەوی لەسەر سەر بەڕێگادا بڕۆن یان شوێنێك هەیە کە چڵەپۆپەی درەختەکان بەرەو خوارەوە گەشە بکات و یان بەفر و باران بۆ سەرەوە ببارێت؟)).

لەلایەکی ترەوە، زاناکانی ئەو چاخە لەو باوەڕەدابوون کە زەوی خڕە و ئەم بەڵگانەیان دەهێنایەوە کە بەم شێوە دەتوانرێت بە تێپەڕین بەدەریای تاریك و سەفەر بۆ رۆژئاوا بە ئاسیا بگەیت.

بە پێی نەخشەکانی ئەو سەردەمە، توانای گەیشتن بە رۆژهەڵات لە رێگەی رۆژئاواوە زۆر ئاسان بوو چونکە لە هیچ نەخشەیەکدا هیچ بەربەستێك نابینرێت کە رێگە لە دوو قاڕەی گەورە بگرێت کە لە رۆژئاواوە بچنە ناو ئاسیا. هیچ کەس زانیاری لە بارەی ئۆقیانووسی ئارام و ئۆقیانووسەکانی ترەوە نەبوو، و فراوانی زەوییان نەدەزانی. ئەو زانایانەی کە لەو باوەڕەدابوون کە زەوی خڕە، بەڕای ئەوانە رێگەی رۆژئاوا بۆ گەیشتن بە ئاسیا کورتترە لە رێگەی رۆژهەڵات، کە پرتوگالییەکان لە لێکۆڵینەوەی ئەوەدابوون.

یەکێك لە بەناوبانگترین جوگرافیزانەکانی ئەو رۆژگارە ((پایۆلۆتوسکانلی)) بوو کە لە فلورانس ژیانی بەسەردەبرد. توسکانلی بیری لە رێگا تازەکان و ناوچەکانی رووەکە دەرمانییەکان دەکردەوە. ئەو لەوباوەڕەدابوو کە رێگای دەریای رۆژئاوا بۆ گەیشتن بە رۆژهەڵات ئاسانە، لەسەر ئەم بنەمایە، نەخشەیەکی جیهانی کێشا کە لە سەفەرنامەکەی مارکۆپۆلۆوە وەریگرتبوو. لەم نەخشەیەدا، کەنارەکانی رۆژهەڵاتی ئاسیا رێك کەتبووە بەرامبەر کەنارەکانی رۆژئاوای ئەورووپا.

پاشای پرتوگاڵ لە رێگەی یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەی پاشایەتی کە هاوڕێی جوگرافیزانە گەورەکە بوو، ئارەزووی بیستنی بۆچوونەکەی توسکانلی هەبوو، هاورێکەی توسکانلی لەنامەیەکدا داوای لێکرد تا بۆچوونەکەی بۆ پاشا باس بکات و توسکانلی بۆچوونەکانی خۆی لە نامەیەکدا بۆ پاشا نووسی و نەخشەیەکی جیهانیش کە خۆی کێشا بووی بۆ شاجۆنی نارد. لەم نامەیەدا ئەمەی خوارەوە هاتووە:

چەندان جار لە بارەی ڕێگەیەکی زۆر کورت کە لەم دەریایەوە بۆ هیند ناوچەی دانیشتوانی داوودەرمانەکان هەیە، بەڵگەم هێناوەتەوە لەو باوەڕەدام کە ئەم ڕێگەیە لە ڕێگەی گینە زۆر کورتترە. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر، نەخشەیەکی وەك نەخشەی دەریاوانەکانم ئامادە کردووە و لەو ڕێگە دەریاییەدا ئەم ڕێرەوەم کێشاوە، گەورەم پاشا، ئەم نەخشەیە بۆ لای تۆ دەنێرم، بە خوێندنەوەی ئەوە تێدەگەیت کە چۆن دەتوانن بە زەوییە بەرهەمهێنەرەکانی داودەرمانەکان بگەن. لەبەر ئەوەی کە ئەو ناوچانە ئاسایی پێی دەوترێت ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، بەلاتەوە سەیر نەبێت کە ناوم ناوە ڕۆژئاوا چونکە ئەگەر بەردەوام بە ئاڕاستەی ڕۆژئاوا سەفەربکەن. بەو ناوچانە دەگەن .

بێگومان توسکانلی وەك هەموو ئەورووپییەکانی ئەو زەمانە، زانیاری دەربارەی دووقارەی ڕۆژئاوا و ئۆقیانووسی ئارام نەبوو، و لە ئەنجامدا نەخشەیەکی ئامادەکرد، فراوانی زەوییەکانی زۆر بچووکتر لە ڕووبەری ڕاستەقینەیان بوو.

لە ڕۆژئاواوە بەرەو هیند

لەهەمان ئەو ساڵانەی کە شازادە هێنری کەشتییەکانی بەرەو کەنارەکانی ئەفەریقیا دەنارد، کورێك بەناوی کریستۆف کۆڵۆمبس لە جنوای ئیتاڵیا گەورە دەبوو، خەیاڵی دەریاوانی لەسەریدا دەهاتوو دەچوو. جنوا لەو سەردەمەدا یەکێك بوو لە گرنگترین شارە بازرگانییەکانی ئەورووپا، کۆڵۆمبس لەسەرەتای لاوێتیدا دەچوو بۆ بەندەرە قەرەباڵغەکانی شار و سەیری کەشتییەکانی دەکرد کە پڕبوو لە شتومەکە جوانەکانی ڕۆژهەڵات، گەنجینەی کەشتییەکان ئەو دەورووبەرەیان پڕکردبوو لە بۆنە خۆشەکانی داودەرمانەکانی ڕۆژهەڵات.

کۆڵۆمبس گوێی لەبەسەرهاتی کەشتیوانەکان دەگرت و حەکایەتە سەیرەکانی ناوچەکان و خەڵکە دووردەستەکانی وەك یادگاری دەخستە مێشکی خۆیەوە. گەورەترین هیوایەتی ئەو دەریاوانی بوو. لە ئەنجامدا بۆ یەکەمین جار لە تەمەنی چوارده ساڵیدا چووە دەریاوە.

کۆڵۆمبس ساڵانێك لە دەریای ناوەڕاستدا دەریاوانی کرد و پاشان چوو بۆ پرتوگال کە لەو ڕۆژگارەدا بۆ کەشتیوانەکان، وڵاتێکی سەرنج ڕاکێش بوو. لەوێ نەخشە و هێڵکارییە جیاوازەکانی کێشا و لەگەڵ کەشتیوانە پرتوگاڵییەکاندا سەفەری زۆری کرد. کتێبی زۆری خوێندەوە و زانیارییەکانی باشترین زانای سەردەمی خۆی وەرگرت. بە هەمان شێوە سەفەرنامەکەی مارکۆپۆلۆی دەست کەوت و بە وردی ئەوەی خوێندەوە. لەکاتی

خوێندنەوەی کتێبەکەدا ئەو سەرنج و تێبینییانەی کە بە مێشکیدا دەهات، لە پەراوێزی کتێبەکەدا دەینووسییەوە.

کۆڵۆمبس بەم جۆرە بەڵگەی دەهێنایەوە کە زەوی بە پێی بۆچوونی زاناکان خڕە و بەو شێوەی مارکۆپۆلۆ وتویەتی لە رۆژهەڵاتی چیندا ئۆقیانووس هەیە، باشە ئەم ئۆقیانووسانە دەبێت هەر هەمان ئاوبێت کە کەنارەکانی ئەورووپا دەشۆرێتەوە، چۆن ئەو بۆ خۆی ناتوانێت بە تێپەرین بە دەریای تاریك و کەوتنەڕێی بە ئاڕاستەی رۆژئاوا، بگات بەسەروەت و سامانەکانی رۆژهەڵات؟ کۆڵۆمبس نامەیەکی بۆ توسکانلی نووسی و جوگرافیزانی ناودار بەم شێوەیە وەڵامی دایەوە: ((من ئەم ئارەزووە گەورە و پیرۆزەی تۆ بە تێپەرین و گەیشتن بە ناوچەی رووەکە دەرمانییەکان هەست پێ دەکەم و نەخشەیەکی وەك ئەوەی کە بە شاجۆنی دابوو بۆ کۆڵۆمبسی نارد. ئەم بابەتە بووە هۆی ئەوەی کە کۆڵۆمبس بگاتە ئەو باوەڕەی کە ئاسیا تەنیا ٢٥٠٠ کلیۆمەتر دوورە لە رۆژئاوای ئەورووپاوە، دڵنیابوو کە رێگەی دەریای رۆژئاوا زۆر کورتترە بۆ دەستکەوتنی سەروەت و سامانی ناوچەکانی رۆژهەڵات لە چاو ئەو رێگەیەی کە پرتوگاڵییەکان بە سوڕانەوەیان بە دەوری ئەفریقیادا بە دواوەی بوون.

کۆڵۆمبس جارێکی تر نامەیەکی بۆ توسکانلی نووسی و توسکانلیش وەڵامی دایەوە: ((من پێشبینی سەفەرەکەتان بە پێی ئەو نەخشەیەی کە بۆتانم ناردووە بە سەرکەوتنێکی مەزنی دەزانم، بێگومان رووی کورەی زەوی لەسەر ئەم نەخشەیە باشتر دەردەکەوێت. ئەم سەفەرە، سەفەرێك دەبێت بە درێژایی پانتایی دەسەڵاتی حکوومەتە بەهێزەکان و شارەکان و ناوچە زۆر دەوڵەمەندەکان و بەشکۆکانی رۆژهەڵات، ناوچەیەکە کە لێوانلێوە لە کاڵا داواکراوەکانی ئێمە، مەبەستم داودەرمانەکان و گەوهەرە جوانەکانی ئەوێیە، کۆڵۆمبس تا ساڵی ١٤٨٤ی زایین، بە وردی لەسەر نەخشەکە کاری کرد.

پێویستی بە پارەیەکی زۆر بوو بۆ دابینکردنی کەشتی گەورەی پێکهاتوو لە چەند کەشتییەك لەگەڵ کەشتیوانەکان و ئامادەکاری تایبەتی بۆ ئەم سەفەرە کە پێویستە ئامادەبکرێت. کۆڵۆمبس بۆ خۆی پیاوێکی هەژار بوو. لە ئەنجامدا، پەنای برد بۆ پاشای پورتوگال کەشتییەکانی پورتوگاڵ یەك بەدوای یەك سەفەریان بە رێگای کەنارەکانی رۆژئاوای ئەفریقیادا دەکرد و پاشا و راوێژکارەکانی دڵنیابوون کە رێگەیەکی ئاوی بەدەوری ئەفریقیادا بەم زوانە دەدۆزرێتەوە. لەبەر ئەوە زۆر گرنگییان بە ئایدیاکەی کۆڵۆمبس نەدابوو. پاشان کۆڵۆمبس رووی کردە کۆشکی شا فردیناند و شاژن ئیزابیلای ئیسپانیا و پاشا و شاژن کە لەو

زەمانەدا سەرگەرمی دەرکردنی مێروولەکان ((عەرەبەکان)) بوون لە ئیسپانیادا، لەبەر ئەوە کات و پارەی تەواویان بەدەستەوە نەبوو بۆ سەفەری کەشفکردنی رێگەی ئاوی.

کۆڵۆمبس خەمبار و دڵشکاو ئەوێشی بەجێهێشت. سەرۆکی کەنیسەك کە جێگەی نووستنی پێدابوو. هانیدا کە داوای یارمەتی لە پاشای فەرەنسا بکات. کۆڵۆمبس بەرەو بەندەرێکی بچووك بە ناوی ((پالۆس)) بەرێکەوت تا لەوێوەیە بە کەشتییەك بەرەو فەرەنسا بروات، بەڵام لەگەڵ گەیشتنی بە بەندەرەکە شاژن ئیزابیلا پۆستەچییەکی نارد بە دوایدا و بەڵێنی یارمەتی و پارێزگاری پێدا. بەڵام بابەتەکە دواکەوت و کۆڵۆمبس سەر لەنوێ بەرەو فەرەنسا کەوتەرێ. ئەمجارە کەسێك شاژنی رازی کردبوو کە بە رۆیشتنی کۆڵۆمبس بۆ فەرەنسا، سەروەت و سامان و شان و شەوکەت لە دەست دەدات و لەئەنجامدا شاژن نامەیەکی پاشایەتی بە سواری ئەسپێکی چاپووکەوە نارد بۆ کۆڵۆمبس تا رازیی بکات، بگەرێتەوە.

لە کۆتاییدا لە مانگی نیسانی ساڵی ١٤٩٢ی زایینـدا پاشایەتی ئیسپانیا بڕیاریدا کەشتی و خەڵکی پێویست بۆ سەفەرەکەی کۆڵۆمبس دابین بکات. پەیدا کردنی دەریاوان بۆ ئەم جۆرە سەفەرە زەحمەت و گران بوو هەندێك زیندانییان بەو مەرجە ئازاد کرد کە لەگەڵ کۆڵۆمبسدا بچن بۆ سەفەر.

تێپەڕین بە ئۆقیانووسی ئەتڵەسیدا

کەمێك لەدوای خۆرهەڵهاتن لە سێی ئابی ساڵی ١٤٩٢ی زایینـدا سێ کەشتی بچووك بەناوەکانی ((سانتاماریا)) و ((پینتا)) و ((نینا)) بە نزیکەی نەوەد کەشتییەوان ئامادەی ئەنجامدانی سەفەرێکی مەترسیدار بوون. کەشتییەوانەکان بە خەمباریەوە خواحافیزییان لە کەسوکار و خێزان و هاورێکانیان دەکرد، چونکە زۆربەی ئەوانە لەو باوەڕەدابوون لەم کارەدا ناگەڕێنەوە.

کەشتییەکان، بەندەری پالۆسیان لە ئیسپانیا بەجێهێشت و بە ئازایەتی و چاونەترسییەوە بە ((دەریای تاریك))ی نهێنی ئامێز و ترسناك دا بەرێکەوتن. سێ کەشتییە بچووکەکە بە درێژایی چەندان رۆژ بەرەو رۆژئاوا بەرێکەوتن بە تێپەڕبوونی کات، کەشتییەوانەکان جگە لە دەریای نەناسراو کە بە هەموو ئاڕاستەکاندا درێژبووبوونەوە، هیچی تریان نەدەبینی و وردە وردە ترس بەسەریاندا زاڵ بوو.

خەڵکی کوێن؟ بۆ کوێ دەڕۆن؟ چۆن بگەڕێنەوە؟ لە بەشێکی ئۆقیانووسەکەدا، بڕێکی زۆر قەوزەی دەریایی بەم لا و ئەولادا دەهاتن و دەچوون، کەشتیوانەکان لەوە دەترسان کە کەشتییەکانیان لە قەوزەکان گێربن و نەتوانن لەوانە رەت بن. پاشان بە درێژایی چەندان رۆژ رەشەبا لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا هەڵی دەکرد. پاشان کۆڵۆمبس پێی راگەیاندن: ((هاورێکانم زۆر لەم فیکرەیە هەراسانبوون کەلەم دەریایانەدا هیچ رەشەبایەك بە ئاڕاستەی ئیسپانیا هەڵنەکات)).

شەوێك قیبلەنماکە لەجیاتی ئەوەی کە هەمیشە باکووری پیشان دەدا، بەلای رۆژئاوادا هەڵگەڕایەوە. کەشتیوانەکان ترسان. لەو باوەڕەدابوون کە دەریا بووە بەجادووگەر، هاواریان دەکرد: ((ئێمە جگە لە قیبلەنما رێبەرێکی ترمان نییە، قیبلەنماکەش کارناکات. هەرگیز ناتوانین رێگەی گەڕانەوە بدۆزینەوە)). کەشتیوانەکەی کۆڵۆمبس روونکردنەوەیەکی پێیاندا کە هێشتا قیبلەنماکە دەتوانێت لەم دەریایەدا رێنمایمان بکات و هۆی هەڵگەڕانەوەی ئەوە، ئەمەیە کە ئەستێرە شوێنی خۆی گۆڕیوە. ئەم روونکردنەوەیە کۆمەڵەکەی ئارام کردەوە و ئیتر قسەی گەڕانەوە نەهاتە پێشەوە.

نیشانەکان ئاماژەیان بە نزیکبوونەوە لە وشکانی دەکرد باڵندە بچووکەکانی وشکانی لەسەر چارۆکەکانی کەشتییەکە دەنیشتنەوە و دەیان خوێند.

عەسری رۆژێك نزیك خۆرئاوا بوون، پاسەوانی پینتا کە لە پێش کەشتییەکانی ترەوە دەڕۆیشت لەناکاو هاواری کرد: کەشتیوان، وشکانی وشکانی! کەشتیوانەکان بەپەلە بەپەتەکاندا هەڵگەران تا وشکانی ببینن، رێك بەرامبەر ئەوان تیشکەکانی خۆرئاوابوونی خۆر، لە وشکانییەکەدا دەدرەوشایەوە. کۆڵۆمبس لەسەر ئەژنۆ دانیشت و سوپاسی خوای کرد، بەداخەوە بەیانی رۆژی دوایی وشکانی بە تەواوی دیارنەمابوو، هەورەکان بە شێوەیەکی ئاسۆی تاریك هاتبوونە خوارەوە کە وەك دوورگەیەك دەبینران. چەند جارێکی تریش گومانیان دەکرد کە وشکانییان بینیوە بەلاّم لەدواییدا نائومێد دەبوون.

بە کۆتایی هاتنی مانگی ئەیلوول و دەست پێ کردنی تشرینی یەکەم، کەشتیوانەکان بە تەواوی بێ هیوابوون. ئایا ئەم سەفەرە ترسناکە هیچ کاتێك کۆتایی نایەت؟ داوایان لە کۆڵۆمبس دەکرد تا دەست لە نەخشەکەی بکێشێتەوە و بگەڕێتەوە بۆ ئیسپانیا، لە راپۆرتێکی کۆندا ئەم سەفەرە بەم شێوە هاتووە: ((بەلاّم یەزدانی نەمر دەسەلاّت و جورئەتی پێدا تا لە بەرامبەر هەموو ئەوانەدا خۆراگر بێت. تا ئەو شوێنەی کە دەیتوانی ئەوانی هان دا و گەرم و گوڕی کردن و لەگەڵ ئەوەشدا پێی دەوتن کە گلەیی و شکات بێ سوودە چونکە بۆ گەیشتن بە هیندستان تا ئێرە هاتووە و تا دۆزینەوەی ئەوێ درێژە بە سەفەرەکەی دەدات.

لە کۆتاییدا هیندستان!

لە یانزەی تشرینی یەکەمـدا، ئـەو باڵندانـەی کـە هـەرگیز لـە کەنارەکانـەوە زۆر دوور ناکەونـەوە. بەسـەر کەشـتییەکانەوە دەسـوڕانەوە، کەشـتیوانەکانی پینتـا لەسـەر ئاوەکـە قامیشێکی سەوز و لقێکی داری بەتووە سوورەکانەوە بینی. ئەوانە ئاماژەیان بەوە دەکرد کە لە وشکانییەوە نزیك بوونەتەوە. هەموویان بە جۆش و خرۆشـەوە چـاوەروانی ئـەوەبوون کـە یەکەمجار خۆیان ئەوە ببینن.

ئەو شەوە، کۆڵۆمبس تۆزێـك قـسەی کـرد و فـەرمانی دا بـە پاسـەوانەکان کـە بـە وردی چاودێری بکەن. پاشا و شاژن بەڵێنیان دابوو بـەو کەسـەی کـە یەکـەمجار وشـکانی دەبینێـت، رۆبێکی ئاوریشم و کیسەیەك زێڕی بدەنێ. کاتـژمێر دەی هـەمان شـەو لـەو بـاوەڕەدابوو کـە روونـاکییەکی جوولاوەی بینیووە، لە روونـاکی مۆمێکی بچووك دەچوو کە بۆسەرەوە و خـوارەوە دەهات و دەچوو بەم حاڵەشەوە زۆر دڵنیانەبوو. کاتژمێر دووی شەوی رۆژی دواتـر، مـانگ بـە تـەواوی بەسـەر ئاسمانـەوە بـوو، وە تریفـەی مـانگ لـە هـەموو شـوێنێکدا دەدرەوشـایەوە چاوەتیژەکانی پاسەوانانی پینتا، شتێکی وەك کەنارە چەوییە سپییەکانی بینی لە ژێر روونـاکی مانگدا دەدرەوشایەوە.

هاواری کرد: ((وشکانی! وشکانی!)).

لەکەشتییەکانەوە هاواری وشکانی وشکانی دەنگی دەدایەوە. بە هەڵهاتنی خۆر دەرکـەوت کە کەشتییەکان کەوتوونەتە نزیـك دوورگەیـەك و دواجـار بەهیندسـتان گەیـشتبوون! خـەونی کۆڵۆمبس بوو بە هەقیقەت. گومانی دەکرد کـە رێگـەی ئـاوی رۆژئـاوایی بـەرەو سـەروەتی ناوچەکانی رۆژهەڵات دۆزیوەتەوە.

کریستۆف کۆڵۆمبس و پیاوەکانی چوون بۆ کەنارەکان: ((هەموویان لە کەنارەکـەدا لەسـەر ئەژنۆ دانیشتن و بۆ پیشاندانی سوپاسگوزاری بۆ پەروەردگار کە بەزەیی و رەحمەتی خۆی بەسەر ئەوانەدا بەخیشوە و ئەوانی لەو سەفەرە دوورودرێژەی ئەم دەریایانەدا پاراستووە کە تـا ئێـستا کەس بەوێدا تێنەپەڕیوە و هەر لەبەر کەشفکردنی ئەم ناوچە نەناسراوە، زەوییان مـاچ کـرد)). کۆڵۆمبس ئالاٚ پڕ بریسکە سوور و زێرینەکەی وەك هێمایەك بۆ ئیسپانیا لەو کەنارەدا چەقاند.

کۆمەڵێك پیاو و ژن و منداڵ کە لە دووریـیەکی کەمی کەنارەکەوە کۆبووبوونەوە، بـە وردی و سەرسوڕمانەوە سەیری ئەم رێبوارانەیان دەکرد، کۆڵۆمبسی حەپەساو لە خۆیی پرسی: ((ئەم خەڵکە سوورپێست و نیـوە رووتانـە، کـێن))؟ ئـەوان ئـەو جلوبەرگانـەیان نەپۆشـی بـوو کـە

کۆڵۆمبس لە خەڵکی ڕۆژهەڵات چاوەڕوانی دەکرد. لەگەڵ ئەوەشدا کریستۆف کۆڵۆمبس لەبەر ئەوەی دڵنیا بوو کە ئەم ناوچەیە هیندستانە، ئەوانەی ناونا هیندی، لەڕاستیدا ئەو بە دوورگەیەکی بچووك لە دوورگەکانی ((باهاما)) لە کوبا گەیشت بوو.

هەستەکانی بینین و بیستنی کۆڵۆمبس، کۆڵۆمبسیان رازی کردبوو کە بە پانتایی دەسەڵاتی خاقانی گەورە گەیشتووە. لەو باوەڕەدا بوو کە ئەم دوورگە بچووکە ((یەکێکە لە دوورگە لەڕادەبەدەرەکانی ڕۆژهەڵاتی دوور کە لە نەخشەکانی جیهانداکێشراوە. دەبێت چیپانگۆ لە نێوان ئەم دوورگانەدا بێت)) بە ئیشارەت شوێنی گەیشتنی بە چیپانگۆی لە هیندییەکان پرسی و ئەوانیش بە ئیشارەت دوورگەیەکی دەوڵەمەندیان لە باشوور پیشاندا.

کۆڵۆمبس لە نووسینەکانی ڕۆژانەیدا ئەمەی نووسیوە: ((بۆ دوورگەیەکی گەورەتر سەفەر دەکەم کە لەو باوەڕەدام بە پێی ئەوەی کە هیندییەکان پیشانی منیان داوە، دەبێت چیپانگۆ بێت. کاتێك بڕێکی زۆر زێر و داودەرمانم دەستکەوت ئەوکاتە لە بارەی ئایندەوە بڕیار دەدەم. هەر ڕووداوێکیش ڕووبدات، بڕیار دەدەم ئەوەندە لەو قاڕەیە بچمە پێشەوە تا نامەی پاشا بگەیەنم بەخانی گەورە.

کۆڵۆمبس لە دوای ئەوەی کە ئەوەندە بەم لا و ئەولادا چووبوو، پەرێشان بووبوو کە بۆچی ناتوانێت بە ناوچەی خانی گەورە بگات، دە ڕۆژ لێکۆڵینەوەی کرد، پاشان خۆی بەوە رازی کرد کە لە ڕۆژهەڵاتی خۆتن دایە، بڕیاری دا بگەڕێتەوە بۆ ئیسپانیا و ڕاپۆرتی یەکەمین دەستکەوتەکانی سەفەرەکەی بە شا فردیناند و شاژن ئیزابێلا بدات.

ڕێك لە دوای حەوت مانگ لە بەجێهشتنی ئیسپانیا، سەر لە نوێ کۆڵۆمبس لە ڕێی گەڕانەوەدا بوو بۆ ئەوێ، زەنگەکان بە خۆشحاڵییەوە لێدران تۆپەکان تەقێندران، خەڵکەکە سەرتاپا بە شادی و خۆشحاڵییەوە لە شەقامەکان ڕێزیان گرتبوو ((کۆڵۆمبس، خۆتنی دۆزیوەتەوە! پاشا و شاژن پیاوماقوڵەکانی خۆیان ڕەوانەی بەندەر کرد بۆ هێنانەوەی دۆن کریستۆف کۆڵۆمبس بۆ کۆشکی پاشایەتی و فەرمانده ئاوییەکانی ئۆقیانووس و فەرمانڕەوا گەورەکان و حاکمی دوورگە کەشفکراوەکانی هیندستان. بە کەرنەڤاڵێکی سەیر بە شەقامەکانی شاردا بەڕێکەوتن کە هەرا و هوریای خەڵکی بەرز دەبۆوە. یەکەمجار چەند هیندییەك کە بەدەم و چاوە ڕەنگکراو و پەڕەکان بەسەریانەوە و بە شتوومەکە زێرینەکان، خۆیان ئارایشت کردبوو، هاتن بۆ بەردەم ریزەکان. بە دوای ئەواندا کەشتیوانە پشت سووتاوەکان لەبەر هەتاو هاتن کە لەگەڵ خۆیاندا توتی و باڵندە پەڕ شین و زەرد و سەوزە دەرەوشاوەکانیان هەڵدەگرت و لەدوای

هەموویانەوە کۆڵۆمبس بە سواری ئەسپێکەوە، کە چوار دەوردرابوو بە پیاوماقوڵە لەش پۆشەکان بە ئاوریشم و تۆڕو کلاۆەکان کە پەڕە درێژەکان بە سەریانەوە دەجولاێەوە، تێپەڕی.

پاشا و شاژن بۆ گەورەیی کۆڵۆمبس لەسەر تەختەی خۆیان هەستان و بە میهرەبانییەوە ئەویان بۆ دانیشتن لە تەنیشت خۆیانەوە بانگهێشت کرد و عەودالی بیستنی رووداوەکانی سەفەرەکەی بوون. کۆڵۆمبسش زۆر بە سادەیی داستانی سەفەرەکەی گێڕایەوە و لە دوای تەواوبوونی قسەکانی هەموو ئەوانەی کۆشکی پاشایەتی لەسەر ئەژنۆ دانیشتن و سوپاسی خوایان کرد.

کۆڵۆمبس بووە مایەی پەرستن لە لایەن ئیسپانییەکانەوە نوقم بوو لە مەزنێتیدا، رەمزی دەوڵەتیان پێدا و لە خەزێنەی پاشایەتییەوە داهاتێکیان بۆ دیاری کرد، هەواڵی سەرکەوتنی ئەو وەك هەورە بروسکە و هەورە گرمەیەك ئەورووپای بڕی، لە هەموو شوێنێك دەنگوباس ئەوەبوو کە کریستۆف کۆڵۆمبس کەناری هیندستانی کەشف کردووە و رێگەیەك کە تا ئێستا نەزانراو بوو بۆ رۆژهەڵات ئەو دۆزیبوویەوە.

ئیسپانییەکان زۆر شانازییان بە فەرماندە دەریاییەکەی خۆیانەوە دەکرد، ئیسپانییەکان لەو باوەڕەدابوون کە ئێستا هەموو سەروەت و سامانی رۆژهەڵات بەرەو ئیسپانیا لێژ دەبێتەوە و ئەوان دەکات بە بەهێزترین میللەتی ئەورووپا. هەموو حەزیان دەکرد لەو سەروەت و سامانەدا بەشداربن. لە دوای ئامادەکارییە پێویستەکان دەبێت دووەمین هەیئەت بنێردرێت. کۆڵۆمبس ئەمجارە دڵنیابوو کە سەروەت و سامانێکی لە رادەبەدەری دەست دەکەوێت و ئەوە بۆ پاشا و شاژن دەهێنێت، دەیوت: ئێستا دەروازەی زێر و مرواری بە رووی ئێمەدا کراوەیە، دەبێت لە چاوەڕوانی بەردە گرانبەهاکان و داودەرمان و هەزاران کالای بەنرخی تردا بین.

ئەمجارە کێشەی دەستکەوتنی خەڵکی نەبوو بۆ سەفەرەکە، چونکە سەدان کەس دەیانویست لەگەڵ ئەواندا بن، هیچ کەس گومانی لەوە نەبوو کە ئەمجارە ناوچەی رووەکە دەرمانییەکان کەشف دەکەن، بێگومان سەفەری دووەمیش لە سەفەری یەکەم سەرکەوتووتر نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا کریستۆف کۆڵۆمبس و پیاوە ئیسپانییەکان، بێ هیوا نەدەبوون.

خەونی شازادە هێنری دەبێت بە هەقیقەت

پرتوگاڵییەکان بە بیستنی هەواڵی سەفەری کۆڵۆمبس بۆ رۆژئاوا و دۆزینەوەی ناوچەیەك لەوێ، خەمباربوون. رکابەریان واتە ئیسپانیا بۆ دۆزینەوەی رێگەیەك بەرەو سەروەت و

سامانەکانی ناوچەکانی رۆژهەڵات لە ئەوانەوە فێربووبوون. بیرهێنانەوەی ئەم مەسەلەیە بۆ پاشایی پرتوگاڵ ئەوەندە سەرنج راکێش نەبوو، چونکە وڵاتەکەی یەکەمین شوێن بوو کە کۆڵۆمبس داوای یارمەتی لێکرد و دەیتوانی ئەو ناو و ناوبانگەی کە ئێستا ئیسپانیا بەدەستی هێنابوو، لەبەردەست پروتوگال خۆیدا بێت. هەموو شتێك بەوەوە بەسترابۆوە کە پرتوگال رێگەی دەریایی رۆژهەڵات لە رێگەی سوڕانەوەی بە دەوری ئەفریقیادا بدۆزێتەوە!

پاشایی نوێ، ئەمانویل، لەسەر تەختی پاشایەتی دانیشت. بڕیاریدا یەکسەر هەیئەتێك بنێرێت، چ کەسێك لێپرسراوی ئەم سەفەرە ترسناکە لە ئەستۆ دەگرێت؟ دەبێت ئەم ئەرکە بە چ کەسێك بسپێردرێت؟ خەڵکی جیاواز پێشنیار کرا. لە کۆتایی شا ((ڤاسکۆ دۆگاما)) هەڵبژێردرا کە پیاوماقوڵێکی پلەبەرز بوو. داوای لەوکرد کە سەرۆکایەتی هەیئەتەکە لە ئەستۆ بگرێت.

لەمانگی تەمووزی ساڵی ١٤٩٧ی زایینـدا، پێویستییەکانی ئەم سەفەرە گەورەیەیان ئامادەکردبوو لە شەقامەکانی لیسبۆندا خەڵکێکی زۆر قەرەباڵغییان دروستکردبوو. کاتێك ڤاسکۆ دۆگاما و کەشتیوانەکانی بە مۆمە داگیرساوەکانی بەرەو کەنارەکە دەچوون، خەڵکی لەسەر ئەژنۆ دانیشتبوون. کشیشەکان دوعایان بۆ ئەوان دەکرد. ئالای پاشایەتی هەڵکرا و چوارکەشتی بچووك بەندەریان بەجێهێشت.

کەشتییەکان چوار مانگ بەرەو کەنارەکانی باشووری ئەفریقیا بەرێوەبوون و وردە وردە لە لوتکەی ئومێد بەخش نزیك دەبوونەوە لە کاتێکدا کە ((بە هۆی رەشەبا و بارانەوە پەکیان کەوتبوو)) شەپۆلە دێوئاساکان خۆیان دەکێشا بە کەشتییەکاندا لەبەردەم پارچە پارچە بووندابوون.

کەشتیوانەکان بە ترسەوە هاواریان دەکرد: ((بگەڕێینەوە، بگەڕێینەوە!)) بەڵام ڤاسکۆدۆگاما فەرمانی دەدا: ((خۆڕاگربن! پشت بەخودا ببەستن! ئێستا لە لووتکەکە تێدەپەرین))!

کەشتییەکان دەورانێکی گەورەیان لێدا تا لەو ناوچە تۆفانییەی کە دیاز رووبەڕووی بووبووە، دوورکەوتنەوە. لەکۆتاییدا دەریا ئارام بۆوە و کەشتیوانەکان تێگەیشتن کە لووتکەی ((ئومێدبەخش))یان بە جهێشتووە مێژوونووسێکی پرتوگاڵی نووسیویەتی: ((جەژن و ئاهەنگێگی زۆر لە ناو کەشتییەکاندا گێردرا لەبەر ئەوەی هەموویان لە مردن رزگاریان بووبوو، سوپاسی پەروەردگاریان دەکرد.))

لە پاش تێپەڕین لە لووتکەی ((ئومێدبەخش)) بەرەو باکووری کەنارەکانی رۆژهەڵاتی ئەفریقیا کەوتنەڕێ. پاش ماوەیەك گەیشتنە ناوچەیەك کە موسڵمانەکان لەوێدا نیشتەجێبوون. لە بەندەرەکەدا، کەشتییەکان بارەکانی زێر، زیو، گوڵی مێخەك، بیبەر، بەهارات و بڕێکی زۆر مرواری، یاقوت و گەوهەرەکانی تریان بارکردبوو، دۆگاما تێگەیشت کە ئەو کەشتییانە لە هیندستانەوە هاتوون، بەردە گرانبەهاکان و مرواری و دەرمانەکان لەوێ بە شێوەیەك زۆرە کە پێویستیان بە کڕینی ئەوانە نییە، بەڵکو دەتوانرێت بەسەبەتە کۆیان بکەیتەوە! پیاوانی ڤاسکۆ دۆگاما بە بیستنی ئەم هەواڵە خەریك بوو لە خۆشیدا شێت دەبوون.

یەکێك لە کەشتیوانەکان نووسیویەتی: ((ئەم هەواڵە ئێمەی زۆر خۆشحاڵ کرد بە شێوەیەك هەموومان لە خۆشیدا هاوارمان کرد و سوپاسی خودامان کرد کە ئێمەی پاراستووە تا بە ئارەزووی خۆمان بگەین)).

بازرگانێکی هیندی، رێنمایی ڤاسکۆ دۆگامای کرد بۆ تێپەڕین بە ئۆقیانووسی هیندیدا. کەشتییە پرتوگاڵییەکان لە دوای دە مانگ لە بەجێهشتنی لیسبۆن، بەشاری گەورەی بازرگانی کلکەتە گەیشتن لە کەناری رۆژئاوای هیندستان.

دانیشتوانەکە لێیان پرسی: چ شتێك ئێوەی بۆ ئێرە راکێشاوە؟ بە دوای چ شتێکدا ئەوەندە لە نیشتمانەکەتان دوور کەوتنەوە؟

ڤاسکۆ دۆگاما وەڵامی دایەوە: ((ئێمە بەدوای مەسیحییەکان و داو و دەرمانەکاندا دەگەڕێین)).

دانیشتوانەکە وەڵامیان دایەوە: ((شانستان هێناوە! سوپاسی خودا بکەن کە بۆ ناوچەیەك هاتوون کە خاوەنی ئەم جۆرە سەروەتانەیە)).

ڤاسکۆدۆگاما لەگەڵ کەشتیوانەکانی خۆیدا ئالای پرتوگالی هەڵگرت و بەناو خەڵکێکی زۆر سەر شەقامەکاندا رێگەیەکیان کردەوە و چوون بۆ چاوپێکەوتنی فەرمانڕەوایانی ناوچەکە و لەوێ بەڕێزێکی زۆرەوە پێشوازییان لێکرا.

دوو ساڵ تێپەڕی و هەواڵێك لە دۆگاماوە نەگەیشتە پرتوگال. لە دوای ماوەیەك هەواڵی پرجۆش و خرۆشی گەڕانەوەی ئەو بیسترا. ڤاسکۆ دۆگاما خۆی بە پاشا گەیاند و نامەیەکی لە حاکمی هیندستانەوە بەم ناوەڕۆکە بەئەودا: ((ڤاسکۆ دۆگاما)) پیاوماقوڵێکە لە بنەماڵەی ئێوە، سەردانی حکوومەتەکەی منی کرد و زۆر خۆشحاڵی کردم. لە پانتایی دەسەلاتی مندا بڕێکی زۆر دارچینی، مێخەك، بەهارات، بیبەر و بەردەگرانبەهاکان هەیە. لەجیاتی ئەوە زێر و زێو و مەرجان و پارچە و ئاوریشمم لە وڵاتەکەی ئێوە دەوێت)).

شا ئەمانویل زۆر خۆشحاڵ بوو. خەونەکەی شازادە هێنری بە شکۆیەکی تەواوە بووبووە هەقیقەت. پرتوگال لە دوای شەست ساڵ لە لێکۆڵینەوە، بۆ دواجار ڕێگەی دەریایی بۆ هیندستان کەشفکرد. ئوسقوفی لیسبۆن نازناوی مەلای گشتی بەپاشا و ئەربابە سەرکەوتووەکانی دەریاکان و عەرەبستان و ئێران و هیندستان دا. هەموو وڵاتە نوقم بوو لە شادی و سەرفرازی بەهۆی سەفەرە سەرکەوتووەکەی ((ڤاسکۆ دۆگاماوە))، پاشای پرتوگال لە خۆباییانە لە درێژەی نامەیەکدا بۆ پاشا و شاژنی ئیسپانیا، ئەم کەشفەی ڕاگەیاند:

پایەداران پرنس و پرنسس، گەورە بە تواناکان! ئەو پایەدارانە بێگومان ئاگادارن کە ئێمە فەرمانمان بە ڤاسکۆ دۆگاما دابوو کە ئەو یەکێکە لە پیاوماقوڵەکانی بنەماڵەکەمان کە بەخۆی چوار کەشتییەوە لێکۆڵینەوە لە دەریاکاندا بکات. ئەوان خۆشبەختانە بەهیندستان و وڵاتە دراوسێکانی گەیشتن. شارە گەورەکانیان دۆزییەوە کە خەڵکێکی زۆر لەوانەدا دەژیان و بە بازرگانی داو و دەرمان و بەردەگرانبەهاکانەوە خەریك بوون. ئەوانە لەگەڵ خۆیاندا دارچینی و مێخەك و بەهارات و گوێز و بیبەر و بەهەمان شێوە هەموو جۆرە بەردەگرانبەهاکانی وەك یاقووت و..هتد هێناوە.

دوایەمین ڕۆژەکانی کریستۆف کۆڵۆمبس

ئیسپانییەکان بە بیستنی هەواڵی سەرکەوتنی ڤاسکۆ دۆگاما، زۆر بێ هیوا بوون. لەسەفەرە پڕ خەرجییەکانی کۆڵۆمبسدا هیچ سەروەت و سامانێکی بە دیاری بۆ ئیسپانییەکان نەهێنابوو. لە پیشبرکێی بە دەست هێنانی سەروەتەکانی ڕۆژهەڵات، پرتوگال براوە و ئیسپانیا دۆڕاوبوو. لەو سەردەمەی کە ڤاسکۆ دۆگاما بەرەو هیندستان بەڕێ دەکەوێت، کۆڵۆمبس جارێکی تر سەفەری بۆ ڕۆژئاواکرد. لە سەفەرەکانی پێشوو، ژمارەیەك خەڵك لە سەرزەوی نوێ بەجێمابوون، بەڵام ئەوانە تووشی دەردەسەری زۆر بووبوون، وە دەوڵەت لەم کارەدا کۆڵۆمبسی بە تاوانبار زانی، ئەویان بە کەڵەپچەکراوی سواری کەشتی کرد و بەپەلە گەڕاندیانەوە بۆ ئسپانیا. لە کاتی هاتنە ناوەوەیدا نامەیەکی بۆ شاژن نارد و باسی زەلیل بوونی خۆی بۆ کرد.

شاژن بە بینینی گەڕیدەیەکی مووسپی بە ڕووخسارێکی پڕ ڕەنج و ئازار هەڵگرتووەوە، خەمباربوو. فەرمانی دا یەکسەر کەلەپچەکانی لێبکەنەوە. کۆڵۆمبس داوای لە شاژن کرد کە ڕێگەی پێ بدات تا جارێکی تر بەختی خۆی تاقی بکاتەوە. کریستۆف کۆڵۆمبس لە مانگی

ئایاری ساڵی ١٥٠٢ی زایینـدا، چـوارەمین سـەفەری خـۆی دەسـت پێکـرد و ئەمـە دوایـەمین سەفەری بوو.

کۆڵـۆمبس، نـەخۆش و پەککـەوتوو لـە دوای چـەندان سـاڵ سـەفەر بـە نائومێـدی و بەدبەختییەوە گەڕایەوە بۆ ئیسپانیا. پاش کەمێك لە گەڕانەوەی کۆڵـۆمبس، هـاورێی چـەندان ساڵەکەی شاژن ئیزابیلا، کۆچی دوایی کرد. لـەدوای مردنـی شـاژن، پاشـا هـیچ کـارێکی بـۆ کۆڵۆمبس نەکرد کە هەژار و تەنیا بوو. کۆڵـۆمبس لـە نامەیەکـدا ئەمـەی نووسـیوە: ((لـەو داهاتەی کە بۆ من دیاریکرابوو هیچم بە دەست نەدەگەیشت و بە قـەرزکردن لـەم و لـەو ژیـان بەسەر دەبەم)). لە نامەیەکی تردا بە دڵتەنگییەوە ئەمەی نووسیووە : ((چارەنووسی مـن بـەم شێوەیە بوو بیست ساڵ خزمەتم کرد کە لێوان لێو بوو لـە رەنـج و زەحمـەت و مەترسـی، هـیچ سوودیکی بۆمن نەبوو، ئێستا تەنانەت سەقفێکم بۆ خۆم نییە).

لە کۆتاییدا لە ساڵی ١٥٠٦ زایینـدا، کەشـفکەری گـەورە بـە دڵێکـی خـەمبارەوە لەبـەر نەدۆزینەوەی ناوچە دەوڵەمەندەکانی رۆژهەڵات، گیانی سپارد. کریستۆف کۆڵۆمبس لە کۆتایی ژیانیدا بە زۆر دڵنیابوو لەوەی کە کەناری دەرەوەی پانتایی دەسـەڵاتی ئیمپراتۆرییـەتی خـانی گەورەی دۆزیوەتەوە. ئەو هەرگیز هەستی بەوە نەدەکرد بوو کە ئەورووپا لە رێگـەی ((دەریـای تاریك))ەوە بۆ دونیای نوێ رێنمایی کراوە .

توێژەران لە رۆژئاوادا

بوێری و ئازایی کۆڵۆمبس بووە هۆی تێکشکانی جۆرە ترسـێکی خـۆرافی کـە چـەندان سـەدە ئەورووپییەکانی لە دەریاوانی لە ((دەریایی تاریـك))دا دواخـستووە. لـە دوای کرانـەوەی رێگـای رۆژئاوا لەلایەن کۆڵۆمبسەوە، دەریاوانە چاونەترسەکانی تر رێگەی ئەویان گرتەبەر و چاخی گەورەی کەشفکردن و گەڕیدەی دەستی پێکرد. زیاتر لە دوو سەد ساڵ، توێژەران لەناوچـە دوور دەسـتەکانی دونیای نەناسراوی رۆژئاوا دا پێشرەوییان کرد و لەگەڵ هەر کەشفێکدا، فراوانی دونیا زیاتر دەبوو.

سەرەتا گەڕیدەکانی ئیسپانیا هەنگاوی یەکەمیان نا و بە کەنارەکانی ئەمریکای باشـووردا گەڕان. ئەوان بە هەوڵ و کۆششێکی زۆر، دارستانەکان و شاخەکانی ئـەمریکای ناوەڕاسـت لـە ئۆقیانووسـی ئەتلەسـییەوە تـا ئۆقیانووسـی ئارامیـان بـڕی و رێگـەی مەکـسیك و ناوچـە سەرەکییەکانی ئەمەریکای باکووریان کردەوە، لە هەر شوێنێکدا کە پێیان لێ دادەنا بـە نـاوی ئیسپانیاوە، بەردەوام تا ئەو شوێنەی زەوی هەبێت داوای ناوچەی زیاتریان دەکرد. چـونکە لـەو

ناوچە نوێیانەدا، ئەوەندە سەروەت و سامانیان دۆزییەوە، کە لە خەویشیاندا نەیانبینی بوو، کەشتی لەدوای کەشتی، پڕ لە زێڕ و زیو و گەوهەرە بەنرخەکان دەگەڕایەوە بۆ ئیسپانیا و ئەو ولاتە گۆڕا بۆ دەوڵەمەندترین ولاتی ئەورووپا.

شانسی بێ وێنەی ئیسپانیا، فەرمانڕەوایی ولاتەکانی تری ئەورووپای جوولاند تا بە ناردنی کەشفکەرەکان بۆ ناوچە نوێکان، سەروەت و سامان بەدەست بهێنن، لە ساڵی ١٤٩٧ی زایینـدا ((جۆن کابوت)) کەشتیوانی ئیتاڵی لە خزمەتی هێنری حەوتەمی پاشای ئینگلتەرا دابوو، ((بە مافێکی تەواو تەواو بۆ دەریاوانی لە هەموو ناوچەکان و ولاتەکان و دەریاکـانی رۆژهـەلات و رۆژئاوا، بۆ لێکۆڵینەوە و دۆزینەوەی دوورگەکان و ولاتەکان و ناوچـە غەیرەمەسـیحییەکان لـە هەر گۆشەیەکی جیهان رەوانەکرا.

کابوت لەگەڵ هەژدە کەشتیوان و کەشتییەکی بچووکدا بە ئۆقیانووسی ئەتلەسیدا تێپـەری و گەیشت بـە ((لابـرادۆر)) یـان ((نواسـکوتیا)) لـە قـارەی ئەمـەریکای بـاکوور بـەلاّم وەك کۆڵۆمبس لەو باوەڕەدابوو کە بەچین گەیشتووە، هاورێیەکی ونیزی لـە گەڕانـەوەی کـابوت بـۆ ئینگلتەرا ئەمەی نووسیوە: ((ونیزییەکی هاوولاتی ئێمە کە بەکەشتییەك لە بەندەری بریـستول کە بۆ لێکۆڵینەوە لە دوورگە تازە و نەناسراوەکان رەوانە کرابوو، ئێـستا گەڕاوەتـەوە و دەڵێـت کە پانتایی دەسەلاتی ناوچەکانی خانی گەورەی کەشفکردووە، ئەویان نـوقمی رێـز و گـەورەیی کردووە. جلوبەرگی ئاوریشم دەپۆشێت و ئینگلیزەکان وەك دێوانەکان دوای دەکەون)).

لەوسەردەمدا پرتوگالییەکان بـەردەوام بـەرەو رۆژهـەلات پێـشرەوییان دەکـرد. لـە سـاڵی ١٥٠٠ی زایینـدا، کەشتییەکی پرتوگالی بەسەرپەرشتی ((پدرۆکابراڵ)) کە مەبەسـتی بـوو لـە رێگەی دەریای ڤاسکۆ دۆگاماوە بگاتە هیندستان، بە هۆی تۆفان و شەپۆلی توندی دەریاوە، بە شێوەیەك لە رێگای خۆی دوورکەوتەوە کە گەیشتە کەنارەکانی ئەمریکای باشوور.

کابرال و کەشتیوانەکانی لە کەنارەکە دابەزین و بـەناوی حکومـەتی پرتوگالـەوە ئـەوێیان داگیرکرد. پاشان ئەم ناوچەیە ناسرا بە بەرازیل کە لە زمانی پرتوگالیدا کە لە مانـای تەختـەی رەنگ سووری پتەوە کە لەو ناوچە تازەیەدا دەستیان کەوتبوو، وەرگیراوە.

فەرەنساش بەدوای لێکۆڵینەوەی سەروەتەکانی ناوچـەکانی رۆژهەلاتـدا عـەوداڵ بـوو. فرانسیسی یەکەم، پاشای فەرەنسا، کە بەخیلی بەداراییـە زۆرەکـەی ئیـسپانیا و پرتوگـاڵ دەبرد. لە نامەیەکدا بۆ پاشای ئیسپانیا ئەمەی نووسیووە: ((بـە چ مافێـك، ئـەو و پاشـای پرتوگاڵ دەستیان گرتووە بەسەر جیهاندا؟ ئایا باوباپیری ئێمە، حەزرەتی ئـادەم، ئـەوانی بـە

میراتگری خۆی دەست نیشان کردووە؟ ئەگەر بەم شێوەیەیە، زۆر جێی خۆیەتی کە ئەم وەسیەتنامەیە پیشان بدەن. تا ئەوکاتە، ئێمە ئەم ئازادییەمان دەبێت کە هەر ناوچەیەك بدۆزینەوە، داگیر بکەین)).

لە ساڵی ١٥٢٤ی زایینداا، فەڕەنسا دەریاوانێکی ئیتاڵی بەناوی ((ڤرازانو)) بۆ کەشفکردنی ناوچە تازەکان نارد. ڤرازانو بە ئۆقیانوسی ئەتلەسیدا تێپەڕی و سەرتاسەری کەنارەکانی رۆژهەڵاتی ئەمریکای باکووری بڕی. لە دوای دەساڵ، (جاك کارتیە) کەشتیوانی چاونەترسی فەڕەنسی چووە ناو کەنداوی ((شەن لورنس)) و بە هەمان ناوەوە لێکۆڵینەوەی لە بەشی سەرەوەی رووبارەکە کرد، لە دوای ئەم رووداوە، زۆربەی کەشفکەرانی فەڕەنسی لە رێگەی ئەم رێرەوە ئاوییە گەورەیەی ناوخۆوە سەفەریان دەکرد. ئەوان رێگەی رووبارەکە لە ((مە سی سی پی))وە تا سەرچاوەی ئەوەیان ئاشکرا کرد. هەموو ناوچە کەشفکراوەکان بووە موڵکی فەڕەنسا.

ئیسپانییەکان لە کۆتایی سەدەی شانزەیەمی زایینداا ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەیان لە دونیای نوێدا دروست کردبوو، ئەم ئیمپراتۆرییەتە وڵاتەکانی ئێستای مەکسیك و ئەمریکای ناوەڕاست و هەموو ئەمریکای باشووری لەخۆدەگرت و تا باکووری کالیفۆرنیای ئەمڕۆ درێژ بووبۆوە. فەڕەنسا لە دڵی ئەمریکای باکووردا، ئیمپراتۆرییەتێکی بنیات نابوو، بازاڕێکی فراوانیان بۆ پێستی سمۆرە لەو ناوچەیەدا بۆ خۆیان دروست کردبوو. لە سەرەتای سەدەی دواتردا، دانیشتوانی ئینگلیز بۆ ناوچەکانی رۆژهەڵات و ئەمریکای باکوور هاتن و ناوچەیەکیان بۆ خۆیان تەخت کردبوو، خانووەکانیان لەوێدا دروستکرد و پایەکانی میللەتیان بنیات نا کە لە دواییدا ناسرا بە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

ئەمریکا ناوی خۆی بەدەست دەهێنێت

سالانێکی دوورودرێژ، کەشفکەرەکان رێبازی کریستۆف کۆڵۆمبسیان گرت بوو، لەو باوەڕەدابوون کە بە ئاسیا گەیشتوون. بەم شێوەیە بە تێپەڕبوونی کات، هەستیانکرد کە بە هەڵەداچوون، لە کاتی سەفەرەکانی کریستۆف کۆڵۆمبس، گەڕیدەیەکی ئیتاڵی بە ناوی ((ئەمەریکۆڤیسنوچی)) یان بە زمانی لاتینی ((ئەمەریکۆس ڤسپوچیوس لە ئیسپانیادا دەژیا، ئەویش وەك زۆربەی ئەورووپییەکانی تر تامەزرۆی خوێندنەوەی سەفەرنامەی مارکۆپۆلۆ بوو، لەبەر ئەوە زۆر شێتی وڵاتانی ئاسیابوو. نەخشە جیاوازەکانی کە لەو سەردەمە لە سەر دونیا و رێگە دەریاییەکان کێشرا بوو خوێندییەوە و لە دوای لێکۆڵینەوەی نەخشەکانی

مارکۆپۆلۆ بڕیاریدا سەفەر بۆ ئەم ناوچە تازە کەشف کراوانە بکات. گومان دەکرێت کە ئەمەریکۆ ڤسپوچی لە ساڵی ١٤٩٢ی زایینداا، بەهاوڕێیەتی لەگەڵ هەیئەتێکی بازرگانی دا بۆ دونیای نوێ سەفەری کردبێت. ئەو بەهەمووی چوار جار بۆ ئەو ناوچانە سەفەری کرد کە بەشێکی زۆری سەردانەکەی تەرخان کردبوو بۆ بینینی کەنارەکانی ئەمریکای باشوور.

ڤسپوچی نامەی سەرنج راکێشی لە بارەی سەفەرکانییەوە بۆ هاوڕێکانی خۆی نووسیوە. لە نامەیەکیدا لە ساڵی ١٥٠١ی زایینداا، دەربارەی ئەو ناوچانەی کە بینی بووی ئەمەی نووسیوە: ((شایستەیە کە ئێرە ناو بنێین دونیای نوێ. نیاکانی ئێمە چەندان جار وتوویانە کە لە باشووری خەتی ئیستوا، هیچ ناوچەیەك نییە. بەڵام لە دوایەمین سەفەری خۆم دا گەیشتمە ئەو ئەنجامەی کە هەڵەیان کردووە. لە ناوچەکانی باشووردا زەوییەکم دۆزییەوە کە ژمارەی خەڵکەکەی زۆر زیاترە لە قارەکانی ئەورووپا یان ئاسیا یان ئەفەریقیا.

نوسخەیەکی ئەم نامەیە کەوتە دەستی وێنەکێشێك بەناوی ((والدسی مولەر)) رسالەیەکی بە زمانی لاتینی نووسیووە لە بارەی ناوچە تازە کەشفکراوەکانەوە، بەم شێوەیە ئاماژەی پێ دەکات: ((ئێستا، لە راستیدا لە دوای لێکۆڵینەوەی زۆری لەم ناوچانەدا، ئاشکرایە کە ئەمەریکۆ ڤسپۆچی، ناوچەیەکی تازەی لە جیهاندا کەشف کردووە. ئەم بابەتە دەتوانرێت لە درێژەی نامەکانی ئەودا هەست پێ بکرێت لەگەڵ ئەوەی کە ئەم نامەیە بلاودەبێتەوە. بە بۆچوونی من، ئێمە دەبێت ئەم ناوچە نوێیانە ناوبنێین. واتە دەبێت ئەوە بەناوچەی بەناوی ئەمەریکۆ یان ئەمەریکاوە ناوبنرێت، کە لەناوی کەشفکەرە ئاقڵەکەیەوە وەرگیراوە)).

بەم شێوەیە، بۆ یەکەمین جار ناوی ئەمەریکا بۆ ناوچە نوێکان کە کەشفکرا بوو، پێشنیار کرا و زۆری نەخایاند کە ناوچەکە لە دواییدا ناونرا ئەمەریکای باشوور. لە نەخشەکانی ئەم سەردەمەشدا بە ئەمەریکا دەخوێندرێتەوە.

ئەورووپییەکان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ نەیاندەزانی کە لە باکووری ئەو ناوچەیەی کە ڤسپوچی بینی بووی، قارەیەکی نوێی تریش هەیە. هێشتا لەو باوەڕەدابوون کە قارەی باکوور بەشێکە لە ئاسیا. لەبەر هەمان هۆیە، لە نەخشەکانی پەیوەست بە سەرەتای سەدەی شانزەیەمی زایینەوە، ئەمەریکای باکوور بە ئاسیا ناودەبرێت و هیندی رۆژهەڵات لە نزیك ئەوەوە دەکێشین تا لەکۆتاییدا لە ساڵی ١٥٤١ی زایینداا، هەردوو قارەی رۆژئاوا ناونرا ئەمەریکا.

دنیای نوێ

خەڵکی ئەورووپا دونیای نوێیان کەشفکرد، ئەم دونیای نوێیە، سوودیان لە هەموو زانیارییەکانی خەڵکی دونیای کۆن وەرگرت کە لەوسەردەمەدا یەکەمین هەنگاویان بەرەو شارستانییەت هەڵهێنابوو. مرۆڤی چاخەدێرینەکان، بە درێژایی هەزاران ساڵ فێری شێوازە نوێکانی ژیان بوون و هەل و مەرجیان سازکرد بۆ ئەوەی کە ژیانی مرۆڤ باشتر و بەختەوەرتر بێت.

زۆربەی نەتەوە و میللەتەکان لەسەردەمە جۆراوجۆرەکاندا، لەم بزووتنەوە پێشڕەوییانەی مرۆڤایەتی دا بەشداربوون. زۆرجار کە میللەتێك پێشدەکەوت لەبەر هەندێك مەرج نەیدەتوانی لەوە زیاتر پێشبکەوێت.

بەڵام هەمیشە میللەتێکی تر هەڵدەستا تا درێژە بە پێشکەوتنی جیهان بدات. یۆنانییەکان شارستانییەتیان گەیاندە ئاستێك کە زۆر بەرزتر بوو لە شارستانییەتی نەتەوە دێرینەکان. رۆمەکان زۆرشت لە یۆنانییەکانەوە فێربوون و لەم ناوەشدا سەهمی خۆیانیش پێشکەشی شارستانییەت کرد. لەسەردەمەکانی دواتردا، خێڵەکانی باکووری ئیمپراتۆرییەتی رۆم، فێری ژیانی شارستانییەتی ئەوان بوون و ئەوەیان لە باکوور و رۆژئاوای ئەورووپادا بڵاوکردەوە.

چەندان سەدە ئەورووپییەکان شێتی ناوچەکانی رۆژهەڵات بوون و چاویان پۆشی لە لێکۆڵینەوەکانیان لە بارەی ناوچەکانی رۆژئاوا و تێپەڕین بە ((دەریای تاریك))دا. تەنانەت لە سەدەی پانزەیەمیشدا چاویان نوقاند بوو لەبەرامبەر ئۆقیانووسی ئەتلەسی دا کەبەسەفەر بە ئاوە نەناسراوەکانی ئۆقیانووسدا، دەستیان دەگەیشتە رۆژهەڵات و سەرەوت و سامانە خەیاڵییەکەی. لە کۆتاییدا دەریاوانێکی بێ باك، ئازایەتی خۆی بەکارهێنا و بەدەریای ترسناك دا تێپەڕی. هەرچەندە ئەو سەروەتەکانی رۆژهەڵاتی پێ کەشف نەکرا بەڵام سەروەتێکی گرنگتری کەشف کرد، ئەو دونیای نوێی دۆزییەوە. لەسەردەمەکانی دواتردا، خەڵکی جۆراوجۆر لە وڵاتە جیاوازەکانەوە لەم ناوچانەدا نیشتەجێبوون و ئەوێ بۆ نیشتمانیان گۆڕا.

لە چاخە دێرینەکاندا فەرمانڕەوا سەرەرۆکان وەك بەندە رەفتاریان لەگەڵ زۆربەی خەڵکیدا دەکرد و ئەوانەیان ناچاردەکرد تاوەکو ملکەچی هەموو داواکانیان بن، بەردە تەختە دێو ئاساکانیان بۆ دروست کردنی هەرەمەکانی میسر جێگۆڕکێ پێ دەکرد، سەولی کەشتییە جەنگییە گەورەکانیان بە بەندە کەلەپچەکراوەکان لێدەدا، هەموو گۆڕەکان و پەرستگاکان و بیناجوان و رازاوەکانی کۆن بەندەکان دروستیان دەکرد.

لەسەردەمی فیودالیزم (سیستەمی خاوەنداریتی)دا، خەڵکی ئاسایی دیلی ژێرمستی پیاوماقوڵەکان بوون کە هەموو زەوییەکانیان بە موڵکی خۆیان دەزانی. پاشان لەگەڵ شەپۆلی گەورەی رابووندا لە دوایەمین ساڵەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا خەڵکی گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە مرۆڤە بێ کارەکان لە ئاستی کۆمەلایەتی خۆیاندا مافی ئازادی و خۆشبەختیان هەیە.

قسەکانی جۆن بال بە بیر دەهێنینەوە کە لە یەکێك لە وتارەکانیدا بۆ جووتیارەکانی ئینگلتەرا، دەربارەی پیاوماقوڵەکانی سەردەمی خۆی ئەمەی وتبوو: ((بە چ بەڵگەیەك کەسانێك ناو دەنێین ئەرباب، لە ئێمە بە بایەختترن؟ ئەوانە بە چ بەڵگەیەك دەبێت ژیانیان لە ئێمە باشتر بێت؟ ئەوانە لە قەلاّ ئارام و ئاسوودەکانی خۆیاندا دەژین و دەبێت ئێمە لە کێڵگەکاندا بەڕەشەبا و باران دەست و پەنجە نەرم بکەین. ئەمە هەوڵ و زەحمەتی ئێمەیە کە درێژەی بەشان و شەوکەتی ئەوان داوە)).

لەسەر بنەمای ئەم هزرانە لەوانە هزرەکانی جۆن بال لە ساڵی ١٣٨١ی زایینـدا، خەڵکی ئەو سەردەمە و چاخەکانی دواتر خەباتیان دەکرد بۆ باشترکردنی پێویستییەکانی ژیان و بەدەست هێنانی ئازادی و دادپەروەری و ئازادی مەزهەب و ئازادی هزر و بیر و کار.

خەڵکی کە بۆ دونیای نوێ کۆچیان کرد، میراتگری رابردووەکان بوون. عادات و داب‌ونەریتەکانیان بۆ دونیای نوێ گواستەوە کە لە دونیای کۆنەوە وەریان گرتبوو. ئەوان میراتگری پڕشکۆی ئازادی و دادپەروەری بوون کە بەرهەمی چەندان سەدەی خەباتی نیاکانیان بوو، بۆ ئەم ناوچە نوێیانەیان گواستەوە و بەشێکی نوێ لە داستانی تێکۆشانی مرۆڤ بۆ دروستکردنی جیهانی ئاوەدانتر و ئازادتر نووسرا. بەم شێوەیە ویلایەتە یەکگرتووەکان و نەتەوەکانی تری قارە گەورەکەی ئەمریکا لە دونیای نوێدا گەشەیان کرد لە دەرەوەی ئەو کۆمەڵگایانەی کە ئەورووپییەکان بەرهەمیان هێنابوو.

پێرستی رووداوە مێژووییەکانی چاخی دێرین

ئـــەم پێرســـتەی ژێـــرەوە پەنجاوســـێ رووداوی گرنگـــی مێـــژووی چـــاخە دێرینـــەکان لەخۆ دەگرێـت.

هەڵبژاردنی ئەم رووداوانە لەسەر بنەمای گرنگییان بووە.

٣٤٠٠ ساڵ پێش زایین - میسری سەرەوە و خوارەوە لە ژێر رابەرایەتی مینس دا یەکیان گرت.

٣٠٠٠ ساڵ پێش زایین - فیرعەونەکان دەستیان کرد بە دروست کردنی هەرەمەکان.

٢٠٠٠ ساڵ پێش زایین - حامورابی یاسایی بۆ بابلییەکان نووسی.

١٥٠٠ ساڵ پێش زایین - دەسەڵاتی میسر گەیشتە لوتکەی خۆی.

١٢٣٠ ساڵ پێش زایین - موسا عیبرییەکانی بردە دەرەوەی میسر.

٧٥٣ ساڵ پێش زایین - مرۆڤە دێرینەکان لە رۆمدا نیشتەجێبوون.

٧٢٢ ساڵ پێش زایین - ئاشوورییەکان حکوومەتی عیبرییەکانیان تێکشکاند.

٦١٢ ساڵ پێش زایین - کلدانییەکان شاری نەینەوایان وێران کرد.

٥٨٦ ساڵ پێش زایین - بوخت ئەلنەسری بابلی ئورشەلیمی داگیرکرد.

٥٣٩ ساڵ پێش زایین - کوروش و سوپای ئێران، بابلیان داگیر دەکرد.

٤٩٠ ساڵ پێش زایین - ئاتنییەکان ئێرانییەکانیان لە ماراتندا تێکشکاند.

٤٨٠ ساڵ پێش زایین -یۆنانییەکان ئێرانییەکان لە سالامیسدا تێکشکاند.

٤٦١ ساڵ پێش زایین - چاخی زێرینی پریکلس لە ئاتن دەستی پێکرد.

٣٩٩ ساڵ پێش زایین - سوکرات لە پێناو پەیامەکەیدا راپێچی دادگا کرا.

٣٣٦ ساڵ پێش زایین - روم کۆنترۆڵی تەواوی شێوە دوورگەکەی ئیتاڵیای کرد.

١٤٦ ساڵ پێش زایین -رۆمەکان کارتاژیان وێران کرد.

٥٨ ساڵ پێش زایین - سەربازە رۆمییەکان بە فەرمانی سزار سەرزەوی گوڵیان داگیرکرد.

٤٤ ساڵ پێش زایین - رۆمەکان ترسان لە دەسەڵاتی سزار، ئەویان کوشت.

٣١ ساڵ پێش زایین - ئاگۆستین کۆماری رۆمی گۆڕی بۆ ئیمپراتۆرییەت.

ساڵی زایین پەیدابوونی مەسیحییەت.

ساڵی ٣٧٥ی زایین- هونە ((مەغۆڵە)) ئاسیاییەکان ناوچەی گوتەکانیان داگیر کرد.

ساڵی ٤٠٠ی زایین- هێرشکەرانی جێرمەنی دەستدرێژییان کردە سەر ناوچەکانی رۆم.

ساڵی ٤١٠ی زایین- گۆتەکان بە رابەرایەتی ئالاریك، رۆمیان داگیرکرد.

ساڵی ٤٤٩ی زایین- ئانگلییەکان و ساکسۆنەکان بەریتانیایان داگیرکرد.

ساڵی ٤٧٦ی زایین- خێڵە هێرشکەرەکان و ئیمپراتۆرییەتی رۆمیان بەش بەش کرد.

ساڵی ٤٨١ی زایین کلویس فرانکەکانی یەکخست.

ساڵی ٦٢١ زایین- حەزرەتی محەممەد(د.خ) کۆچی بۆ مەککە کرد.

ساڵی ٧١١ی زایین- عەرەبەکانی ئەفریقیا لە ئیسپانیا حکوومەتێکیان پێك هێنا.

ساڵی ٧٣٢ی زایین- فرانکلییەکان پاشەکشێیان بەهێرشکەرانی موسڵمان کرد.

ساڵی ٨٠٠ی زایین- شارلمانی بووە حاکمی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورە.

ساڵی ٨٧١ی زایین- ئالفەردی گەورە بووە حاکمی ساکسۆنەکانی ئینگلتەرا.

ساڵی ١٠٠٠ی زایین- لیف ئەریکسۆن، فینلەندای لە ئەمریکای باکوور کەشف کرد.

ساڵی ١٠٩٦ی زایین- ویلیامی فاتح، ئینگلتەرای داگیر کرد.

ساڵی ١٠٩٩ی زایین- یەکەمین سوپای خاچدارەکان ((بیت المقدس))یان داگیرکرد.

ساڵی ١١٥٤ی زایین- هێنری دووەم ئەنجوومەنی دادوەرانی کرد بەفەرمی، بووە حاکمی.

ساڵی ١٢١٥ی زایین- شاجۆنی ئینگلیزی فەرمانی پاشایەتی ئیمزاکرد.

ساڵی ١٢٦٥ی زایین- نوێنەرانی خەڵکی ئاسایی لە پەرلەمان دا بەشدار بوون.

ساڵی ١٢٧٥ی زایین- ماركۆپۆلۆ چوو بۆ کۆشکی قوبیلای قائان.

ساڵی ١٣٤٠ی زایین- باروت لە رۆژهەلاتەوە چوو بۆ ئەورووپا.

ساڵی ١٣٨١ی زایین- جووتیارەکان دژی فیودالیزم شۆڕشیان هەڵگیرساند.

ساڵی ١٤٣١ی زایین- دەریاوانەکانی هێنری بەدوای رێگەی دەریای رۆژهەلاتدا دەگەڕان.

ساڵی ١٤٥٣ی زایین- تورکەکان قوستەنتەنییەیان داگیرکرد.

ساڵی ١٤٥٦ی زایین- یەکەمین کتێب بە پیتەکانی چاپ بلاوبۆوە.

ساڵی ١٤٨٧ی زایین- دیاز، لوتکەی ئومێد بەخشی لە ئەفەریقیادا کەشف کرد.

ساڵی ١٤٩٢ی زایین- کریستۆف کۆڵۆمبس لە ڕێگەی ڕۆژئاواوە کەوتە ڕێ بۆ دۆزینەوەی ڕێگەی نزیکتر بۆ هیندستان.

ساڵی ١٤٩٧ی زایین- ڤیسپوچی لەگەڵ هەیئەتێکی نێردراودا گەیشتە کەنارەکانی ئەمەریکای باکوور.

ساڵی ١٤٩٧ی زایین- ڤاسکۆ دۆگاما بە سوورانەوەی بەدەوری ئەفەریقیادا سەفەری بۆ هیندستان کرد.

ساڵی ١٥٠٠ی زایین -دەریاوانە پرتوگاڵییەکان ناوچەی بەرازیلیان کەشفکرد.

ساڵی ١٥١٧ی زایین- مارتین لۆتەر بیروباوەڕەکەی لە ئەڵمانیادا بڵاوکردەوە.

ساڵی ١٥٢٤ی زایین-ڤرازانو کەنارەکانی ئەمریکای باکووری کەشف کرد.

ساڵی ١٥٣٤ی زایین- کۆپەرنیکۆس بنەماکانی ئەستێرەناسی مۆدێرنی دارِشت.

ساڵی ١٦٣٢ی زایین- گالیلۆ کتێبێکی دەربارەی زانستی ئەستێرەناسی نووسی.

لە کۆتایی دا سوپاسی بێ پایانم بۆ بەڕێز (مامۆستا ڕێبوار سیوەیلی)
کە لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا هاوکاری کردم .

وەرگێڕ